วิสุทธิมัคค เผด็จ

เล่ม ๑

เจ้าภาพสร้างเป็นธรรมวิทยาทาน

นฌาปนกิจศพ นายทอง หงส์ลดารมภ์

ณ ฌาปนสถานคุรุสภา วัดสระเกศ พระนคร

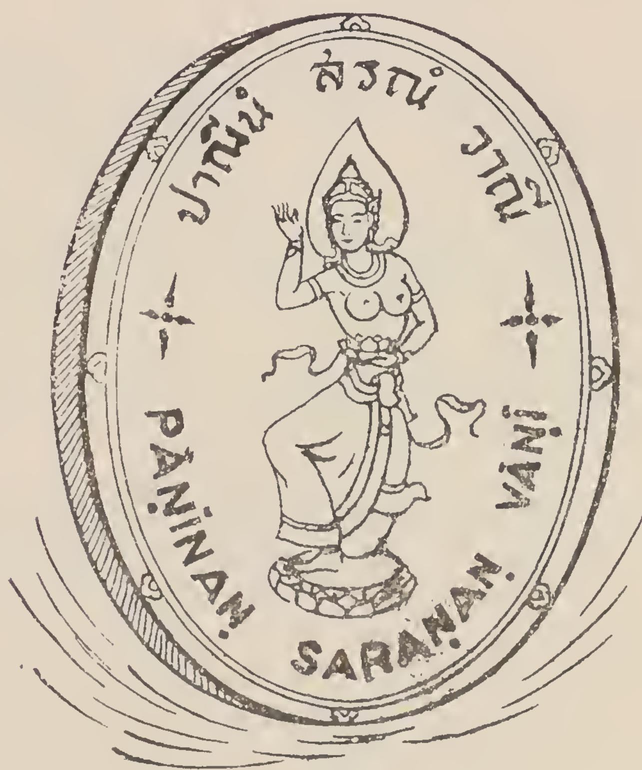
๑๔ มีนาคม ๒๕๑๔

วิสุทธิมัคค เผด็จ

เล่ม ๑

นายทอง หงส์ลดารมภ์ แปล

ท่านอาสภเถร วัดมหาธาตุ ฯ ตรวจชำระ

เจ้าภาพสร้างเป็นธรรมวิทยาทาน

ในงานฌาปนกิจศพ นายทอง หงส์ลดารมภ์

ณ ฌาปนสถานคุรุสภา วัดสระเกศ พระนคร

๑๔ มีนาคม ๒๕๑๔

ตรานางฟ้าสุนทรีวาณี ที่หน้าปกหนังสือ หมายถึงพระธรรมจากพระโอฐของสมเด็จพระพุทธองค์ ท่านมหาทอง หงส์ลดารมภ์ คิดประดิษฐ์ขึ้น เจ้าของมีความพอใจยิ่งนัก จึงอัญเชิญมาไว้ที่หน้าปกหนังสือนี้—

ชีวประวัติ

นายทอง (มหากิม) หงส์ลดารมภ์

ภูมิลำเนา นายทอง หงส์ลดารมภ์ เกิดที่ตำบลพยุหคีรี อำเภอพยุหคีรี จังหวัดนครสวรรค์ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ ปีขาล ตรงกับวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นบุตรนางพลอย นายส่องตอง หงส์ลดารมภ์ นางพลอยเป็นบุตรีจีนไหน นางสายบัว ชาวบ้านพยุหคีรีนั้น นายส่องตอง เป็นบุตรนายติ้น นางงิ้ว นายติ้น เป็นบุตรนายมุยหั้ง หรือมุ้ยหั่ง นางขวัญ เป็นพ่อค้าชาวบ้านหัวดง จังหวัดพิจิตร ซึ่งเป็นต้นตระกูล **หงส์ลดารมภ์**

นายทอง มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๐ คน คือ—

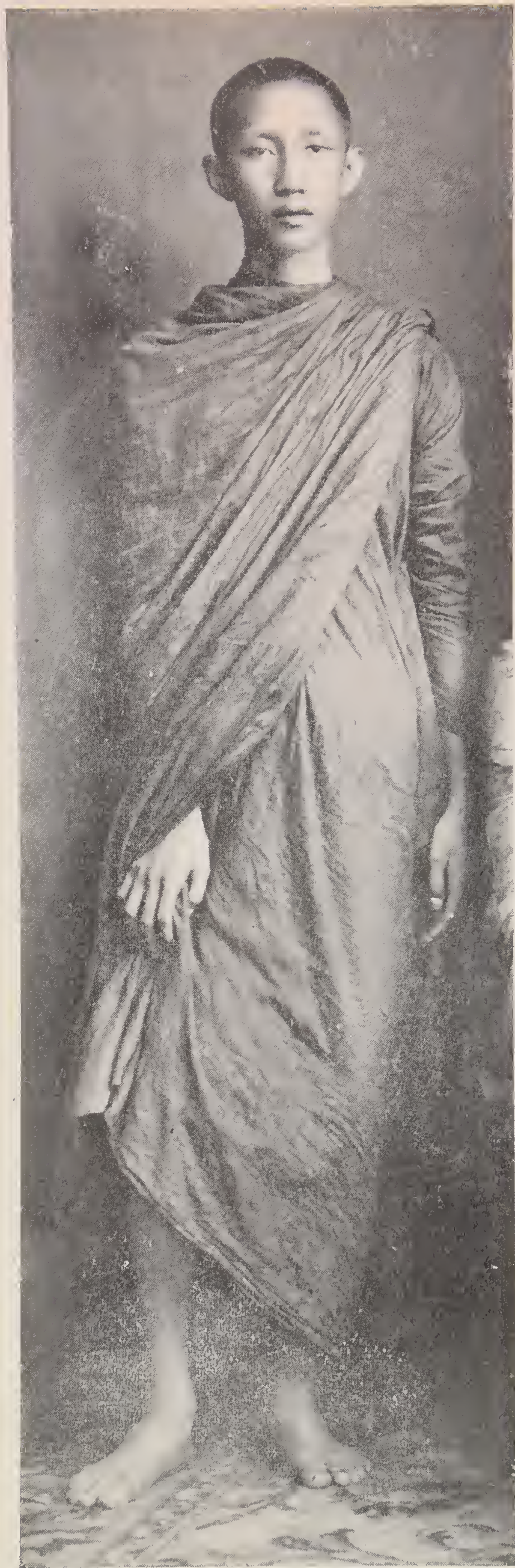
๑. นายสิน หงส์ลดารมภ์ เปรียญ ถึงแก่กรรม
๒. นางส่องไพ หงส์ลดารมภ์
๓. นางบุญทำ ชวนเวช ถึงแก่กรรม
๔. นายทอง หงส์ลดารมภ์ เปรียญ ,,
๕. นายกิมตี๋ หงส์ลดารมภ์ ,,
๖. นางบุญทม หงษ์ศิริวัฒน์ ,,
๗. นางเซี๊ยะหลิว หงส์ลดารมภ์
๘. นายสุนทร หงส์ลดารมภ์
๙. นายกรินทร์ (กิมกุ่ย) หงส์ลดารมภ์
๑๐. นายเฉลียว หงส์ลดารมภ์

นายทอง เดิมชื่อ **กิมซัว** เมื่อมาอยู่วัดมหาธาตุเรียกกันว่า **กิม** เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ เปลี่ยนชื่อตามวัฒนธรรมไทยว่า นายทอง แต่คนทั่วไปมักเรียกว่า ท่านมหากิม หรือท่านอาจารย์กิม

การศึกษา เมื่ออายุพอสมควร บิดามารดาได้นำไปฝากให้อยู่ในสำนักของท่านพระปลัดคง เจ้าวัดอินทาราม ซึ่งเรียกกันว่าวัดใน อยู่ใกล้บ้าน นายทองได้เรียนหนังสือไทย เรียนเลข เรียนลูกคิด ตามนิยมในครั้งนั้น เมื่อเขียนได้อ่านออกแล้ว นายทองเป็นเด็กมีสติปัญญาดี จึงเรียนภาษาบาลี ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่าเรียนหนังสือใหญ่ ในสำนักของท่านพระปลัดคงนั้น และสำนักท่านมหาจวง วัดเขาแก้ว ซึ่งเรียกกันว่าวัดนอก แล้วได้ติดตาม

ท่านมหาสินพี่ชายไปอยู่วัดทุ่งแก้ว จังหวัดอุทัยธานี ซึ่งมีท่านเจ้าคุณพระสุนทรมุนี (ใจ) เป็นเจ้าอาวาสในเวลานั้น ได้เรียนบาลีในสำนักวัดทุ่งแก้ว จนมีความรู้ภาษาบาลีแปลคัมภีร์ธรรมบทและมงคลทีปนีได้คล่องแคล่ว แล้วติดตามท่านมหาสินพี่ชายมาอยู่วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ เมื่อมาอยู่วัดมหาธาตุ ฯ แล้ว ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต เขมจารีมหาเถระ เจ้าอาวาสในเวลานั้น ได้กรุณาเปลี่ยนชื่อให้ว่า **กิม** ก่อนที่จะส่งเข้าสอบในสนามหลวง ท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้ช่วยซ้อมให้ด้วยตนเอง ปรากฏว่าสามเณรกิมรู้หนังสือดี เรียนเก่ง สอบได้ในสนามหลวงเป็นเปรียญ ๓ ประโยค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ และเป็นเปรียญ ๖ ประโยค ปี พ.ศ. ๒๔๖๔ แต่ยังเป็นสามเณร ได้อุปสมบทณพัทธสีมาวัดมหาธาตุ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ สมเด็จพระวันรัต เขมจารีมหาเถระ ครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นพระอุปัชฌายะ พระธรรมรัตนากร กิตฺติสาโร ครั้งยังเป็นพระญาณสมโพธิ กับพระพิมลธรรม จานทตฺตเถร ครั้งยังเป็นพระศรีสมโพธิ เป็นคู่พระกรรมวาจานุสาวนาจารย์ ได้นามฉายาว่า **เขมทตฺโต** สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงเป็นเสด็จโยมอุปถัมภ์ในการอุปสมบทนั้น การได้สำเร็จเป็นเปรียญ ๖ ประโยคแต่ยังเป็นสามเณรนั้น นับว่าหาได้ยากยิ่งในสมัยนั้น

การงานเมื่อเป็นพระ การศึกษาภาษาบาลีในยุคนั้น สอบกันเพียงชั้นประโยค ๖ เป็นชั้นสูงสุด เพราะเป็นระยะเวลาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กำลังทรงปรับปรุงการศึกษาด้านพระศาสนาเสียใหม่ ทั้งวิธีเรียน วิธีสอน และวิธีสอบ ขณะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น กำลังทรงปรับปรุงหลักสูตรประโยคเปรียญเอกอยู่นั้น ยังมิทันที่จะสำเร็จสมพระประสงค์ พระองค์ท่านก็ด่วนสิ้นพระชนม์ลงเสียก่อน เรื่องก็ค้างอยู่เพียงนั้น เพราะฉะนั้น การสอบประโยคบาลีชั้นสูงสุดจึงอยู่เพียงประโยค ๖ เท่านั้น ภายหลังต่อมาทางการคณะสงฆ์จึงได้เปิดเรียนบาลีประโยคเอก คือประโยค ๗–๘–๙ และให้ใช้นักธรรมชั้นเอกเป็นประโยคบุรพภาค ท่านมหากิมไม่ได้สอบเปรียญต่อ แต่ได้เป็นครูสอนนักธรรมชั้นเอกรูปแรกของสำนักเรียนมหาธาตุวิทยาลัย และสอบได้ชั้นเอกด้วย ท่านสอบนักธรรมชั้นเอกได้เป็นรุ่นแรก ซึ่งทางการคณะสงฆ์เปิดขึ้นเป็นครั้งแรก และได้รับพัดยศนักธรรมชั้นเอกเป็นเกียรติ และพัดยศนักธรรมชั้นเอกมีเฉพาะรุ่นนั้นรุ่นเดียวเท่านั้น ซึ่งมีไม่มากรูปนัก ที่ท่านไม่ได้สอบบาลีประโยคเอกต่อไปอีกนั้น เห็นจะเป็นเพราะคิดจะลาสิกขาอยู่แล้วก็เป็นได้

พระมหากิม เขมทตฺโต เปรียญ ๖ ประโยค
ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ อายุ ๒๓ ปี พรรษา ๓

ท่านมหากิม เป็นผู้มีความรู้ภาษาบาลีดีเป็นพิเศษผู้หนึ่ง เรียกได้ว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญหาผู้เสมอเหมือนได้ยากในรุ่นเดียวกัน ทรงจำพระไตรปิฎกได้มาก พวกเราที่เป็นลูกศิษย์ต้องการจะรู้เรื่องอะไรในพระไตรปิฎก ท่านจะบอกให้เราได้ทันทีเป็นส่วนมาก ว่าเรื่องนั้น ๆ อยู่ในวรรคไหนนิกายใด พวกเราเลยถือเอาท่านเป็นปทานุกรมบาลีชนิดเดินได้ ทั้งนี้ก็เพราะท่านได้ช่วยสนองท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต เขมจารีมหาเถระ ชำระหนังสืออรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสุมังคลวิลาสินีเป็นเดิม ต่อมาชำระคัมภีร์ปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมัคค คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา มหาฎีกาวิสุทธิมัคค เป็นผู้ตรวจทานฉบับสอบพิมพ์ และค้นหาอาคตสถานคือที่มาของข้อธรรมต่าง ๆ ที่ท่านอ้างไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมัคคและสุมังคลวิลาสินี กิจการทั้งนี้ตั้งแต่ครั้งท่านยังเป็นสามเณรกิม ในขณะที่ทำหน้าที่ตรวจทานคัมภีร์วิสุทธิมัคคนั้น ท่านได้แปลคัมภีร์วิสุทธิมัคคจนจบบริบูรณ์ ขุนโสภิตอักษรการ เจ้าของโรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง รับเป็นผู้พิมพ์ออกจำหน่าย ให้ชื่อว่า **พระวิสุทธิมัคคเผด็จ** นักเรียนบาลีรุ่นต่อมาจนกระทั่งรุ่นปัจจุบันนี้ ก็ได้ใช้วิสุทธิมรรคเผด็จเป็นคู่มือในการเรียน ในหมู่นักเรียนบาลีประโยคเอก มักเรียกพระวิสุทธิมัคคเผด็จนี้ว่า **ฎีกิม** จนเป็นที่รู้กันแพร่หลายเป็นเชิงเลียนคำว่า **ฎีกา** นอกจากนี้ท่านได้ร่วมกับพระมหาวิจิตร อาภากโร ป.ธ. ๙ และพระมหาถม ป.ธ. ๖ แปลคัมภีร์ธมฺมปทฏฺฐกถา ให้ชื่อว่า **ธรรมบทเผด็จ** อีกคัมภีร์ ๑ ร่วมกับ อ. พวงกมล คือท่านเจ้าคุณอาสภเถระ แปลคัมภีร์ธมฺมปทฏฺฐกถา และคัมภีร์มงฺคลตฺถทีปนี แบบยกศัพท์บาลีขึ้นมาแปลเป็นไทยคำต่อคำ เรียกว่า **ธรรมบทยกศัพท์แปล** และ **มงคลยกศัพท์แปล** ตามลำดับ หนังสือเหล่านี้ยังใช้เป็นคู่มือของนักเรียนบาลีอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้ เป็นที่รู้กันในหมู่เปรียญว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ความชำนาญในภาษาบาลีอย่างดีเป็นพิเศษ

นอกจากวิชาภาษาบาลีแล้ว ท่านได้ศึกษาวิชาโหราศาสตร์ในสำนักของท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช **ญาโณทย** วัดสระเกศ คู่กับหลวงอรรถเวทีธรรมปรีวัตร วิเชียรเปรียญ ๖ ประโยค เนติบัณฑิตไทย

เมื่อท่านสอบได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยคแล้ว ก็ได้ทำหน้าที่เป็นครูสอนนักธรรมและบาลีในสำนักมหาธาตุวิทยาลัย ตั้งแต่ชั้นบาลีไวยากรณ์ ธมฺมปทฏฺฐกถา และมงฺคลตฺถทีปนีเป็นที่สุด ทั้งนี้ตั้งแต่เป็นสามเณร ในด้านการปกครองวัด เมื่อท่านอุปสมบทแล้วก็ได้รับภาระธุระช่วยปกครองภายในวัด โดยเป็นเจ้าคณะเบอร์ ๕ ตั้งแต่พรรษาที่ ๒ จนลาสิกขา

การงานเมื่อเป็นคฤหัสถ์ ท่านบวชอยู่ ๓ พรรษาก็ลาสิกขา เมื่อลาสิกขาแล้ว ขุนโสภิตอักษรการ ชักชวนให้ไปทำงานประจำอยู่ที่โรงพิมพ์ไทย ทั้งนี้ก็เพราะท่านขุนมีความเลื่อมใสในความรู้ของท่านมหากิมอยู่แล้ว มีผู้ที่ทำงานเกี่ยวกับหนังสือในเวลาพิเศษอยู่หลายท่านด้วยกัน เช่น เสฐียรโกเศศ คือพระยาอนุมานราชธน และนาคประทีป คือพระสารประเสริฐ เพราะขณะนั้นทางโรงพิมพ์ไทย กำลังระดมแปลเรื่องต่าง ๆ จากภาษาต่างประเทศออกเป็นภาษาไทย ท่านมหากิมได้เป็นกำลังใหญ่ฝ่ายหนังสือทางศาสนา ท่านได้คิดเอากระดาษพิเศษชนิดหนึ่งมาทำเป็นแบบใบลาน ตีพิมพ์หนังสือเทศนาสำนวนต่าง ๆ ของพระเถรานุเถระ ในรูปแบบของหนังสือใบลาน ด้วยอักษรไทยเป็นครั้งแรกในเมืองไทย ที่โรงพิมพ์ไทยนั้น ท่านได้ตรวจชำระหนังสือทางศาสนาไว้หลายเรื่อง แต่งขึ้นใหม่ก็หลายเรื่อง เช่นศัพท์สังเคราะห์ และพระไตรปิฎกแปล ซึ่งตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์นั้น

ต่อมาได้แยกจากโรงพิมพ์ไทย ไปตั้งร้านเป็นสำนักพิมพ์และจำหน่ายหนังสืออยู่ที่ถนนมหาราช ท่าพระจันทร์ ให้ชื่อว่า **บรรณศาลา ก.ข.** คำว่า ก.ข. นั้นย่อมาจากคำว่า **กิม เขมทตฺโต** ซึ่งเป็นชื่อและฉายาของท่าน ท่านได้ลงทุนชำระหนังสือเทศนาเก่า ๆ เช่น ชมพูปติสูตร มาลัยสูตร หกกษัตริย์ ชาลีกัณหาอุภิเษก จัดตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดและแบบใบลาน ได้แต่งหนังสือคู่มือบาลีไวยากรณ์ คู่มือนักธรรม และอื่น ๆ อีกหลายเรื่อง จัดตีพิมพ์ออกจำหน่ายให้แพร่หลายเป็นที่รู้จักกันทั่วไป

ท่านได้แต่งงานกับ **นางสาวหลั้งเฮียง** หรือพรเพ็ญ มีบุตรธิดาด้วยกัน ๑๒ คน คือ

๑. นายรัชดา หงส์ลดารมภ์ พ่อค้า

๒. นายแพทย์ทองจันทร์ หงส์ลดารมภ์ M.D., Dr. med.

๓. นายทองมา หงส์ลดารมภ์ พ่อค้า

๔. นางทัศนีย์ หงส์ลดารมภ์ อ่อนค้า Ph.D.

๕. นายทองธัช หงส์ลดารมภ์ Ph.D.

๖. นางทองศรี กำภู ณ อยุธยา M.P.A.

๗. นายทองฉัตร หงส์ลดารมภ์ Ph.D.

๘. นางทองเชียร หงส์ลดารมภ์ กุยยกานนท์ สถ. บ.

๙. นางสาวทองทิพ หงส์ลดารมภ์ B.Sc., M.E. (Chemical)

๑๐. นางสาวกัญญา หงส์ลดารมภ์ บช. บ.

นายทอง หงส์ลดารมภ์

ชาตะ พ.ศ. ๒๔๔๕

มรณะ พ.ศ. ๒๕๑๓

๑๑. นายธง หงส์ลดารมภ์ ส.ถ. บ.

๑๒. นางสาวอิพภา หงส์ลดารมภ์ นักเรียนทุน ก.พ. ณ Bryn Mawr College Penn. U.S.A.

เมื่อแต่งงานแล้ว ได้เลิกสำนักงานบรรณศาลา ก.ข. ตั้งเป็น **โรงพิมพ์พระจันทร์ขึ้น** ท่านได้พยายามปรับปรุงการพิมพ์ให้มีฝีมือดีทัดเทียมกับโรงพิมพ์ไทย และโรงพิมพ์โสภณพิพัฒนากร ซึ่งขึ้นชื่อลือชาในเรื่องฝีมือการพิมพ์ พูดกันว่าไม่แพ้ต่างประเทศ รูปเล่มสะสวย ไม่มีตัวผิด และทำงานได้เร็วทันความประสงค์ของผู้จ้าง ท่านมหากิมก็พยายามยกระดับการพิมพ์ของโรงพิมพ์พระจันทร์ให้เข้าอยู่ในระดับนั้น และเป็นโรงพิมพ์ชั้นหนึ่ง ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ ปัจจุบัน

ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ นอกจากจะรับจ้างพิมพ์หนังสือแล้ว ยังได้จัดเป็นสำนักพิมพ์สืบต่อจากบรรณศาลา ก.ข. ด้วย ได้แต่งหนังสือและชักชวนผู้รู้ให้แต่งจัดตีพิมพ์ธรรมบทยกศัพท์ มงคลทีปนียกศัพท์ และหนังสืออื่น ๆ อีกหลายเรื่อง ที่โรงพิมพ์พระจันทร์นี้ ท่านได้ร่วมกับมหาฉันท์ ขำวิไล คิดผสมหมึกพิมพ์ตีพิมพ์ใบลานแท้ได้สำเร็จ และได้ตีพิมพ์เทศนาลงในใบลานแท้ออกจำหน่ายเป็นครั้งแรก และยังแพร่หลายอยู่จนบัดนี้ ก่อนแต่นี้ ไม่มีใครทำได้ เพราะหมึกตีใบลานไม่ติด

เจ้าพระยายมราช ปั้น สุขุม ทราบว่าท่านมหากิมมีความสามารถในการพิมพ์เป็นเยี่ยม ได้เรียกเอาใบลานที่ตีพิมพ์แล้วไปดู เห็นชอบตามวิธีการของท่านมหากิมและฝีมือการพิมพ์ ถึงออกปากยกย่องท่านมหากิมในที่ทั่วไปว่า มหากิมเรียนในวัดเท่านั้นคิดการต่าง ๆ ได้ไม่แพ้คนเรียนเมืองนอกเลย และบางอย่างคิดได้ดีกว่าคนเรียนเมืองนอกเสียอีก ท่านเจ้าคุณยมราชได้ออกทุนเริ่มต้น โดยยกเบี้ยบำนาญทั้งหมดให้จัดตีพิมพ์หนังสือพระไตรปิฎกสำนวนเทศนาฉบับหลวงครั้งรัชกาลที่ ๓ ที่เรียกฉบับหลวงในที่นี้ความปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงสดับพระธรรม กับจะให้พระสงฆ์มีอุตสาหะในการค้นคว้าข้อธรรมในคัมภีร์พระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถาฎีกาและอัตโนมัติยาธิบายของท่านผู้แสดง จึงโปรดให้อาราธนาพระเถรานุเถระมาแสดงธรรมในพระราชฐาน เมื่อพระสงฆ์แสดงแล้ว โปรดให้จารลงใบลาน ตั้งเป็นแบบไว้ จึงเรียกว่า ฉบับหลวง ท่านมหากิมจึงจัดตีพิมพ์ลงใบลานด้วยอักษรไทย เรียกพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับนี้ว่า **พระไตรปิฎกครบกระบวนถ้วนความ**

เมื่อได้ตีพิมพ์ลงในใบลานเช่นนี้ เกิดปัญหาใบลานในตลาดไม่พอ ท่านต้องไปผูกป่าลานทำใบลานมาเป็นวัตถุดิบ เพื่อใช้ตีพิมพ์อีก ต้องเพิ่มงานขึ้นอีกเรื่องหนึ่ง เมื่อท่านเจ้าคุณยมราชถึงอสัญกรรมแล้ว การพิมพ์หยุดชงักไป ท่านได้ร่วมกับมหาฉันท์ จัดการชำระคัมภีร์วุตโตทัย คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ท่านแปล มหาฉันท์แต่งฉันท์ภาษาไทยที่ยังขาดอยู่ให้ครบถ้วน มหาฉันท์ผู้ชำระฉันท์ภาษาไทยและผู้แต่งฉันท์ภาษาไทยที่ยังขาดอยู่เล่าว่า ฉันท์ที่เพราะ ๆ นักปราชญ์แต่ก่อนท่านก็เลือกคัดออกแต่งเสียหมดแล้ว ยังเหลืออยู่แต่ยาก ๆ และไม่สู้จะเพราะนัก ทำให้แต่งยาก ต้องฝืนทำเพื่อให้จบบริบูรณ์ เมื่อได้จัดการตีพิมพ์สำเร็จทั้งคัมภีร์แล้ว **สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** ทรงทราบและได้ทอดพระเนตรแล้ว ทรงพอพระทัยมาก มีพระดำรัสชมเชยท่านทั้งสองเป็นพิเศษ ถึงออกพระโอฐว่า จะขอพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ท่านทั้งสองเป็นหลวงศรีภูริปรีชาคน ๑ หลวงธรรมาภิมณฑ์คน ๑ แต่บังเอิญเกิดเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินเสียก่อนเรื่องจึงระงับไป เรื่องที่โปรดเช่นนั้นก็ควรเป็นเช่นนั้นด้วย เพราะฉันท์ภาษาไทยนี้ว่ากันว่า ได้เริ่มแต่งกันมาตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแล้ว มาจบบริบูรณ์ครบ ๑๐๘ ฉันท์เอาที่โรงพิมพ์พระจันทร์ พ.ศ. ๒๔๗๔ เป็นเวลาหลายร้อยปี เมื่อเป็นเช่นนี้ ไฉนเล่าสมเด็จพระองค์นั้นจะไม่ทรงพอพระทัย ต้องทรงพระโสมนัสเป็นธรรมดา

ต่อมา ท่านมหากิมได้ขอสัมปทานระเบิดหินที่เกาะสีชัง เพื่อทำหินขาย ในการทำหิน ได้มีผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการถามท่านว่า ไปเอาความรู้เรื่องเหล่านี้มาจากไหน ท่านตอบว่า เท่าที่ทำได้นี้ใช้ตำราเพียงธรรมบทภาค ๓ เล่มเดียวเท่านั้น ท่านผู้ถามก็เลยถามเป็นเชิงสัพยอกท่านว่า ถ้าใช้หมดทุกเล่มเกาะสีชังก็เห็นจะกลายเป็นทะเลไปละกระมัง และพูดเย้าท่านว่าเป็นลูกศิษย์พระศรีอารย์ ต่อมาได้แยกจากโรงพิมพ์พระจันทร์ ได้ไปตั้งโรงพิมพ์อื่นอีก แต่ไม่นานนักก็ต้องเลิกไป เพราะมุ่งที่จะประกอบอาชีพการทำหินและรับประมูลก่อสร้างของเอกชนและทางราชการเพียงเท่านั้น

ความสำเร็จของการงานต่าง ๆ เช่น การพิมพ์ก็ดี การเลี้ยงครอบครัวก็ดี กล่าวได้เต็มปากว่า เพราะอาศัยคู่บารมีของท่าน คือ **เจ๊หลั้งเฮี้ยง** ถ้าขาดเจ๊หลั้งเฮี้ยงคู่บารมีแล้วเป็นไม่สำเร็จแน่ ข้อนี้ท่านมหากิมได้กล่าวอ้างอยู่ตลอดเวลาว่า ท่านได้แต่คิดเท่านั้น ทำเองไม่ได้ ที่คิดเองทำเองได้ตลอดก็มีแต่เรื่องหนังสือเท่านั้น

ตลอดชีวิตของท่าน ถึงแม้ท่านจะต้องยุ่งกับงานทำมาหาเลี้ยงชีพอย่างไรก็ตาม ท่านก็ไม่เคยทิ้งวัดเลย และดูเหมือนว่า ยิ่งงานยุ่งหนักท่านกลับจะมาล้างให้หายยุ่งในวัด เฉพาะพวกเราที่เคยเป็นศิษย์เล่าเรียนและรับใช้ท่านมาตั้งแต่ในวัด แม้พวกเราจะได้ออกจากวัดมาแล้ว ท่านก็ติดตามถึงบ้านถามถึงสุขทุกข์อยู่เป็นครั้งคราว และเราก็มาพบเห็นกันในวัดอยู่เสมอ ยิ่งเมื่ออายุมากเข้าเขตปัจฉิมวัย ท่านกลับสนใจข้อธรรมมากขึ้น เคยเป็นผู้แสดงข้อธรรมที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทยเป็นครั้งคราว เป็นผู้แสดงข้อธรรมประจำที่ศูนย์ค้นคว้าพระพุทธศาสนาวัดสระเกศ ที่วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม ที่สำนักวิปัสสนาวัดสร้อยทอง เป็นกรรมการชำระพระไตรปิฎกบาลี **ฉบับมหาจุฬาเตปิฏกํ** ซึ่งได้ชำระต้นฉบับเสร็จไปแล้ว ยังเหลืออยู่แต่การตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดเท่านั้น มีระยะหนึ่งที่ท่านมีโรคจร กำลังกระปรกกระเปลี้ยไป พวกลูก ๆ ไม่ปรารถนาจะให้ใช้กำลังมากนัก ขอให้ท่านหยุดพัก แต่ท่านก็ยังอุตส่าห์มาช่วยอยู่เสมอ เพราะเมื่อได้มาทำเช่นนั้น ท่านรู้สึกว่าเป็นสุข

ท่านมหากิม เป็นบุคคลที่สามารถปรับตนให้เหมาะทั้งคดีโลกคดีธรรม ตั้งตนได้เป็นหลักฐาน ลูกเต้าทุกคนก็เป็นหลักฐานมั่นคง ทั้งทางความรู้ความสามารถ ทั้งตั้งตนได้ในการงาน ทั้งในทางครอบครัว ไม่มีสิ่งใดที่ท่านต้องเป็นห่วงใย แม้ท่านจะต้องตาย ก็ชื่อว่า ได้ตายไปแล้วด้วยตาหลับ หรือหลับตาตายได้ หาได้ยากในชีวิตของคนทั่วไป เมื่อท่านถือเอาทิฏฐธรรมิกัตถประโยชน์ได้เช่นนี้แล้ว ท่านก็มิได้ประมาท ท่านพยายามสร้างสัมปรายิกัตถประโยชน์ด้วยอย่างเต็มภูมิ แล้วโน้มเข้าหาปรมัตถประโยชน์อย่างยิ่งต่อไป โดยควรแก่ภูมิของท่าน ดังจะเห็นได้จากประวัติการในชีวิตของท่านตลอดมา ท่านไม่เคยทิ้งวัด ท่านประพฤติธรรมสม่ำเสมอมามิได้บกพร่อง ตลอดเวลาที่เห็นท่านมาก็เป็นเวลาประมาณ ๕๐ ปี ท่านไม่เคยเป็นอื่นเลย เรามีสุขมีทุกข์ เราถึงกัน เราได้ดีตกยาก เราถึงกัน เรารั้งกัน หนุนกันช่วยกันตามโอกาสและสามารถ ชีวประวัติของท่านเราถือเป็นทิฏฐานุคติ เป็นเนติของพวกเราตลอดไป เมื่อท่านมาจากเราไป พวกเราก็มีความรู้สึกว่า เราเสียพี่ร่วมท้องน้องร่วมไส้ไป เรารู้สึกว้าเหว่เพราะการสูญเสียผู้ปรึกษาหารือที่ถึงอกถึงใจไป ทั้ง ๆ ที่เรารู้และเตรียมพร้อมที่จะรับอยู่ว่าต้องเป็นอย่างนี้ แม้เช่นนี้พวกเราก็อดสะอื้นสะท้อนถอนใจไม่ได้ ถึงท่านจะล่วงลับไปแล้วก็ตาม พวกเราที่ยังอยู่นี้ก็จะดำเนินตามคติของท่าน และจะพร้อมกันดำรงตนตามแนวของท่าน เพื่อบูชาสักการคุณของท่านตามสามารถต่อไป

เมื่อท่านมหากิมมีอายุย่างเข้าปีที่ ๖๙ ท่านเป็นโรคเบาหวานและเกิดกระเพาะและลำไส้เป็นแผล หมอทองจันทร์ลูกชายท่านได้จัดให้ท่านไปอยู่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และได้จัดการผ่าตัดจนหายเป็นปกติ พวกเราก็ดีใจกัน แต่ต่อมาอีกไม่นานนัก ท่านกลับล้มเจ็บอีก หมอลูกชายก็เข้าประคับประคองอีก จัดให้ท่านเข้ารักษาพยาบาล ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์อีก แต่คราวนี้เป็นการพ้นวิสัยของหมอ ท่านได้ถึงแก่กรรม ด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อเวลา ๘.๐๐ น. วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ ในอ้อมแขนของหมอ คำนวณอายุได้ ๖๙ โดยปี

อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วูปสโม สุโข.

สพฺเพ สตฺตา มรนฺติ จ มรึสุ จ มริสฺสเร
ตเถวาหํ มริสฺสามิ นตฺถิ เม เอตฺถ สํสโย.

สังขารสิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย มีเกิดและตายไปเป็นธรรมดา เกิดแล้วก็ตายไป ความหยุดแห่งสังขารเหล่านั้นคือไม่เกิดไม่ตาย เป็นความสุข

สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง กำลังตายอยู่ก็มี ตายไปแล้วก็มี จักตายต่อไปข้างหน้าก็มี ตัวเราเองก็จักตายไปเหมือนอย่างนั้น ในเรื่องเกิดเรื่องตายนี้ เราไม่มีข้อสงสัยเลย

เกษม บุญศรี

นิทานพจน์

ปี พ.ศ. ๒๔๖๓—๒๔๖๕ เป็นระยะกาลที่เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต เขมจารีมหาเถระ อธิบดีสงฆ์องค์ที่ ๑๔ แห่งวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ขณะที่ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ **พระธรรมไตรโลกาจารย์** ท่านได้รับพระบัญชาจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ภายใต้พระอุปถัมภ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ให้เป็นผู้ตรวจชำระคัมภีร์ปกรณวิเสสวิสุทธิมัคค ฉบับภาษาบาลีซึ่งเป็นใบลานจารด้วยอักษรขอม แล้วตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มสมุดด้วยอักษรไทย ซึ่งนับเป็นวิสุทธิมัคคฉบับแรกที่ตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดด้วยอักษรไทย

วิสุทธิมัคค ฉบับภาษาบาลีตีพิมพ์ด้วยอักษรไทยที่กล่าวนี้ เมื่อตีเป็นเล่มสมุดครั้งนี้ จัดแบ่งเป็น ๓ ตอน เรียกว่าภาค ตั้งแต่สีลนิเทศ ปริจเฉทที่ ๑ ถึงฉอนุสสตินิเทศ ปริจเฉทที่ ๗ จัดรวมเข้าเป็นภาคที่ ๑ เรียกว่า **ปฐมภาค** ตั้งแต่เสสานุสสตินิเทศ ปริจเฉทที่ ๘ ถึงอภิญญานิเทศ ปริจเฉทที่ ๑๓ จัดรวมเข้าเป็นภาคที่ ๒ เรียกว่า **ทุติยภาค** ตั้งแต่ขันธนิเทศ ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึงปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ ปริจเฉทที่ ๒๓ จัดรวมเข้าเป็นภาคที่ ๓ เรียกว่า **ตติยภาค**

ก็แหละ สมัยที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ตรวจชำระหนังสือวิสุทธิมัคค ดังกล่าวนั้น ท่านมหาทอง หงส์ลดารมภ์ ยังเป็น **สามเณรกิม เกยุโร** เปรียญ ๔—๕—๖ ประโยค ท่านเป็นอุปัฏฐากผู้ใกล้ชิดและอยู่ในภายใต้ห่วงแห่งกรุณาพิเศษของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ รูปหนึ่ง ประกอบด้วยท่านเป็นผู้เฉลียวฉลาดปราดเปรื่องในภาษาบาลี เด่นดีกว่ารูปอื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน ดังนั้น เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จึงมอบหมายให้สามเณรกิม เป็นผู้ตรวจทานปรู๊ฟเบื้องต้นและค้นหาที่มาของข้อความในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ศัพทศาสตร์ต่าง ๆ ที่วิสุทธิมัคคอ้างถึงแล้วทำเป็นเชิงอรรถไว้ท้ายหน้านั้น ๆ แห่งวิสุทธิมัคค ทั้งนี้เพื่อความสะดวกแก่นักศึกษาทั้งหลาย ภาระทั้ง ๒ ประการที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ มอบให้นี้ นับว่าเป็นงานละเอียดและหนักสมองมิใช่น้อย ทั้งเป็นวิสัยของคนฉลาดเท่านั้น กับอีกประการหนึ่ง เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้มอบหมายให้สามเณรกิมเป็นผู้ทำงานเชื่อมโยงกับโรงพิมพ์ไทย โดยมีท่านขุนโสภิตอักษรการ (แห) เป็นเจ้าของในฐานเป็นผู้รับจ้างตีพิมพ์วิสุทธิมัคค ซึ่งเป็นมูลเหตุให้ท่านขุนโสภิตอักษรการเลื่อมใสและนับถือท่านมหาทองตั้งแต่นั้นมา และได้ปฏิบัติงานร่วมกันสมัยต่อมาเมื่อท่านมหาเป็นคฤหัสถ์แล้ว

ในระหว่างระยะกาลดังกล่าวนี้นั้น สามเณรกิม เกยุโร ก็ได้ถือโอกาสเจียดเวลาแปลวิสุทธิมัคค่ถ่ายทอดออกสู่ภาษาไทยวันละเล็กละน้อย ด้วยความอุตสาหะวิริยะอันแรงกล้า และด้วยสติปัญญาอันรอบคอบหลักแหลม เมื่อแปลและสอบทานเรียบร้อยได้เท่าไร ก็ส่งมอบให้ท่านขุนโสภิตอักษรการ เจ้าของโรงพิมพ์ไทย ตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มสมุด ประกอบด้วยท่านขุนโสภิตอักษรการผู้นี้ ก็เป็นนักเลงหนังสือผู้หนึ่ง ในฐานที่ท่านขุนเป็นเจ้าของโรงพิมพ์ และเป็นนักเลงหนังสือ จึงได้พยายามเลือกคัดจัดสรรหนังสือชนิดๆ มาตีพิมพ์ขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งคดีโลกและคดีธรรม ทั้งสำนวนเก่าและสำนวนใหม่ ฉะนั้น เมื่อท่านขุนได้ทราบว่าสามเณรกิมสามารถแปลถ่ายวิสุทธิมัคคภาษาบาลีสู่ภาษาไทยได้ดังนั้น จึงมีความยินดีรับไปตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มสมุด ด้วยประการฉะนี้

การจัดตีพิมพ์วิสุทธิมัคคภาษาไทยครั้งนั้น ได้ให้ชื่อหนังสือว่า **พระวิสุทธิมัคคเผด็จ** และได้แบ่งออกเป็น ๖ ส่วน เรียกว่าเล่ม ตั้งแต่เล่มหนึ่งถึงเล่มหก ตีพิมพ์ชนิด ๑๖ หน้าต่อ ๑ ยก ถ้าคำนวณเป็นรายหน้า ก็เป็นหนังสือถึง ๒๐๖๐ หน้า หนังสือพระวิสุทธิมัคคเผด็จฉบับดังกล่าวนี้ ได้เริ่มลงมือตีพิมพ์มาแต่ พ.ศ. ๒๔๖๔ เมื่อท่านมหายังเป็นสามเณร มาสำเร็จเสร็จสิ้นบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อท่านมหาอุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว ใช้เวลาแปลและตีพิมพ์ประมาณ ๓ ปีเศษ มีคำปณิธานของท่านเอง ซึ่งตีพิมพ์ไว้ท้ายเล่มพระวิสุทธิมัคคเผด็จเล่มหกอันเป็นเล่มสุดท้าย ดังนี้—

วิสุทธิมัคคนี้

พระมหาเขมทตฺโต (กิม) วัดมหาธาตุ

ชำระเสร็จเมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๗

ขออุทิศแด่

นางพลอย หงส์ลดารมภ์ มารดา

ก็แหละ ในสมัยตรวจชำระวิสุทธิมัคคฉบับภาษาบาลีและแปลถ่ายทอดมาสู่ภาษาไทยดังกล่าว ข้าพเจ้า **สามเณรอาจ อุคฺคเสโน** นับว่ามีโชคดีเป็นพิเศษในชีวิตบั้นต้น คือได้มีโอกาสเข้ามาอยู่ในร่มเงาของวัดมหาธาตุ ฯ ที่พิเศษขึ้นไปอีก คือได้มีโอกาสเป็นอุปัฏฐากชั้นภายในของท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ที่คณะหมายเลข ๒ ร่วมกับสามเณรกิมด้วย สมัยนั้น ข้าพเจ้าได้บำเพ็ญปรหิตประโยชน์ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ ได้ทำหน้าที่อุปัฏฐาก

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ โดยผลัดเปลี่ยนกันตามวาระ ประการที่ ๒ ได้ทำหน้าที่รับใช้สามเณรกิมเป็นกิจประจำวัน ด้วยเหตุว่า สามเณรกิมท่านทำหน้าที่เป็นทั้งพี่เลี้ยงเป็นทั้งอาจารย์สอนหนังสือให้แก่ข้าพเจ้า นับแต่วาระที่ข้าพเจ้าได้เข้ามาอยู่คณะหมายเลข ๒ แห่งวัดมหาธาตุฯ

เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งขณะนั้นสามเณรกิม ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว ท่านได้รับบัญชาจากท่านเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะหมายเลข ๕ ท่านมหาก็ได้ขออนุมัติต่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ให้ข้าพเจ้าติดตามไปอยู่คณะหมายเลข ๕ ด้วย และใน ปี พ.ศ. ๒๔๖๖ นี้แหละ ข้าพเจ้าก็ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ โดยท่านมหาเป็นผู้ให้ความอุปการะ มอบให้ท่านขุนโสภิตอักษรการเป็นโยมอุปัฏฐาก จัดเครื่องอัฐบริขาร แหละกิจการได้ดำเนินไปอย่างสมควรกัน ซึ่งทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกภาคภูมิใจตลอดมา

โดยที่ข้าพเจ้ามีความเกี่ยวสัมพันธ์กับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ และกับท่านมหาทองดังกล่าวมา ข้าพเจ้าจึงมีโชคดี คือมีโอกาสได้รับใช้ในการอ่านทานวิสุทธิมัคคฉบับภาษาบาลีและมีโอกาสได้รับภาระเขียนวิสุทธิมัคคฉบับภาษาไทยที่ท่านมหาทองแปล ด้วยลายมือของตนตั้งแต่ต้นจนอวสาน กับทั้งมีโอกาสเป็นผู้อ่านทานปรูฟ พระวิสุทธิมัคคเผด็จ ช่วยท่านมหาทองตลอดกาล จนกระทั่งพิมพ์จบ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงรู้สึกเป็นสุขใจอยู่เสมอ ในเมื่อใช้สติระลึกนึกถึงหนังสือ พระวิสุทธิมัคคเผด็จ **นี่คืออัตถุปปัตติแห่งพระวิสุทธิมัคคเผด็จ** แล

ก็แหละ เนื่องในงานฌาปนกิจศพของท่านมหาทอง หงส์ลดารมภ์ ซึ่งกำหนดในวันอาทิตย์ที่ ๑๔ มีนาคม ๒๕๑๔ ณฌาปนสถานคุรุสภา วัดสระเกศ จังหวัดพระนคร ครั้งนี้คุณพี่หลงเฮียง หรือพรเพ็ญ หงส์ลดารมภ์ พร้อมด้วยลูก ๆ รุ่นใหญ่ ได้มอบภาระให้ข้าพเจ้าเป็นผู้เลือกคัดจัดสรรหาหนังสือที่เหมาะสม และดำเนินการตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มสมุด เพื่อเป็นอนุสรณ์ธรรมวิทยาทาน แจกในงานฌาปนกิจศพท่านมหาทอง ข้าพเจ้ามีความยินดีรับภาระอันมีค่า ด้วยเห็นเป็นหน้าที่ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

แหละเพื่อที่จะให้ได้หนังสือที่เหมาะสมและเป็นคุณเป็นประโยชน์อย่างสูง สมกับภูมิฐานของท่านมหาทอง ข้าพเจ้าจึงได้ปรึกษาหยั่งเสียงบรรดามิตรสหายทั้งหลาย ซึ่งอยู่ในฐานเป็นศิษย์ของท่านมหาด้วยกันว่า ในการนี้ควรจะเลือกหนังสืออะไรดี บรรดามิตรสหายทั้งหลายสนับสนุนเป็นเสียงเดียวกันว่า **พระวิสุทธิมัคคเผด็จ** เป็นเหมาะที่สุด ดีที่สุด เพราะนอกจากจะเป็นสิ่งที่สำเร็จขึ้นด้วยพลังกายพลังใจของท่านมหาเองแล้ว ยังเป็นหนังสือที่มีคุณค่า

สูงและมีประโยชน์อันยิ่งใหญ่ จึงนับว่าเป็นเรื่องที่เหมาะสมอย่างยิ่ง ไม่มีเรื่องอื่นใดเสมอเหมือน จึงเป็นอันตกลงเลือกเอาพระวิสุทธิมัคคเผด็จ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อได้ความตกลงเช่นนี้ ข้าพเจ้าได้ปรึกษากับเจ้าภาพอีกครั้งหนึ่ง จึงตกลงกันในชั้นนี้ว่า โดยที่หนังสือพระวิสุทธิมัคคเผด็จนั้น เป็นเรื่องใหญ่ มีข้อความยาวมาก ประการที่ ๑ ทุนค่าตีพิมพ์ยังไม่สมบูรณ์ ประการที่ ๒ ทำไม่ทันตามกำหนดเวลา เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงตกลงกันว่า ใน ๓ ส่วน ตีพิมพ์เพียงส่วนเดียวก่อน ภายหลังเมื่อมีโอกาสจึงค่อยตีพิมพ์ต่อจนจบ แหละเพราะเหตุที่วิสุทธิมัคคฉบับภาษาบาลี ท่านจัดเป็น ๓ เล่ม เท่าไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา การตีพิมพ์วิสุทธิมัคคเผด็จครั้งนี้ ก็ให้จัดตีพิมพ์เป็น ๓ เล่ม เหมือนฉบับภาษาบาลี แต่ในงานฌาปนกิจศพท่านมหาทองครั้งนี้ คงพิมพ์เพียงเล่มเดียว คือ วิสุทธิมัคคเผด็จ เล่ม ๑

แหละในการพิมพ์ครั้งนี้ ข้าพเจ้ารับภาระตรวจชำระต้นฉบับ ตรวจปรู๊ฟ จัดรูปเล่มหนังสือ ตีพิมพ์ชนิด ๘ หน้าต่อ ๑ ยก ขนาดใหญ่ โดยตัดตอนมาชำระตีพิมพ์เพียงเล่ม ๑ เท่ากับฉบับภาษาบาลี ปฐมภาค คือ ตั้งแต่สีลนิเทศปริจเฉทที่ ๑ ถึง ฉอนุสสตินิเทศปริจเฉทที่ ๗ และคงให้ชื่อหนังสือว่า **วิสุทธิมัคคเผด็จ** ตามเดิม เป็นอันว่า หนังสือวิสุทธิมัคค เผด็จ เล่ม ๑ ได้สำเร็จเสร็จสิ้นลงด้วยดี ด้วยแรงแห่งกตัญญูกตเวทิตาธรรม ของคณะเจ้าภาพ ผู้ภริยา พร้อมทั้งบุตรบุตรีทั้งหลายของท่านมหาทอง และของข้าพเจ้าผู้ศิษย์เก่าของท่านมหา ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง การพิมพ์หนังสือวิสุทธิมัคคเผด็จครั้งนี้ พิมพ์จำนวน ๒๐๐๐ ฉบับ ๑๐๐๐ ฉบับ สำหรับแจกในงานฌาปนกิจศพของท่านมหาทอง หงส์ลดารมภ์ อีก ๑๐๐๐ ฉบับ มอบถวายกองการวิปัสสนาธุระ วัดมหาธาตุฯ เพื่อจำหน่ายบำรุงกิจการวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป

ผลวิบากใดอันจะพึงเกิดจากการสร้างหนังสือวิสุทธิมัคค เผด็จ เป็นธรรมวิทยาทานครั้งนี้ ขอผลวิบากนั้นจงบันดาลให้ **ท่านมหาทอง หงส์ลดารมภ์** ได้ประสบแต่สรรพสิ่งอันเป็นมิ่งมหามงคล อิฐวิบุลมนุญผล ในสัมปรายภพ สมดังกุศลเจตนาปรารภของคณะเจ้าภาพจงทุกประการ เทอญ

(ลายมือชื่อ)

วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์
๑๕ กันยายน ๒๕๑๔

สารัตถวิจารณ์

หนังสือวิสุทธิมัคคนั้น เป็นคัมภีร์พิเศษคัมภีร์หนึ่ง หมู่ปราชญ์สงเคราะห์เข้าไว้ในประเภท **อรรถกถา** ซึ่งมีความสำคัญเป็นที่สองรองลงมาจากบาลี **ท่านมหาพุทธโฆสเถระ** ชาวชมพูทวีป รจนาขึ้นณประเทศลังกาสมัยเมื่อพันกว่าปีมาแล้ว มีหนังสือสำหรับอธิบายขยายความของคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้อีกคัมภีร์หนึ่ง ซึ่งสงเคราะห์เข้าไว้ในประเภท **ฎีกา** ชื่อ **ปรมตฺถมญฺชุสา มหาฎีกา ท่านธมฺมปาลเถระ** รจนาขึ้นภายหลังต่อมา ณประเทศลังกานั้นเหมือนกัน

ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระตั้งชื่อคัมภีร์ของท่านว่า **วิสุทธิมัคค** นั้น ท่านได้ให้อรรถาธิบายไว้อย่างแจ่มชัดว่า คำว่า **วิสุทธิ** หมายเอาพระนิพพานอันเป็นจุดหมายปลายทางของพระพุทธศาสนา พระนิพพานที่ได้ชื่อเช่นนั้น โดยความหมายว่า **เป็นสภาพที่บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง** คำว่า **มัคค** หมายความว่า **หนทาง** หรือ **อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง** เมื่อรวมเข้าเป็นคำเดียวกันว่า **วิสุทธิมัคค** ก็ได้ความหมายว่า **ทางสู่พระนิพพาน** หรือ **อุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึงพระนิพพาน**

ฉะนั้น ผู้ที่อ่านหรือเรียนคัมภีร์วิสุทธิมัคค จึงได้ชื่อว่าอ่านหรือตรวจดูแผนที่อันชี้บอกทางสู่พระนิพพาน ผู้ที่ลงมือปฏิบัติตามแผนที่ ได้แก่พยายามรักษาศีลตามเพศภูมิของตนให้บริสุทธิ์ แล้วเจริญภาวนาสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้ชื่อว่ากำลังเดินไปในทางสู่พระนิพพาน เมื่อได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานถึงขั้น **ญาณทัสสนวิสุทธิ** แล้ว ได้ชื่อว่าเดินไปถึงจุดหมายปลายทาง **คือถึงพระนิพพานแล้ว**

ที่ว่าคัมภีร์วิสุทธิมัคคเป็นคัมภีร์ที่แสดงแผนที่หรือทางสู่พระนิพพานนั้น อะไรเป็นแผนที่หรือทางสู่พระนิพพาน ? และท่านแสดงไว้อย่างไร ?

ในคัมภีร์วิสุทธิมัคคนั้น ท่านมหาพุทธโฆสเถระ แสดงสารัตถะไว้ ๒๓ ตอน เรียกว่า ปริจเฉท ดังนี้คือ–

ปริจเฉทที่ ๑ เรียกว่า **สีลนิเทศ** แสดงถึงการรักษาศีลอันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นสำหรับพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย

ปริจเฉทที่ ๒ เรียกว่า **ธุตังคนิเทศ** แสดงถึงวิธีการบำเพ็ญธุดงควัตร บำบัดความมักมากให้เบาบาง และส่งเสริมศีลให้บริสุทธิ์ผุดผ่องได้ที่ มีประสิทธิภาพพอที่จะรองรับสมถกัมมัฏฐานต่อไป

ปริจเฉทที่ ๓ เรียกว่า **กัมมัฏฐานคหณนิเทศ** แสดงถึงบุพกิจเบื้องต้นก่อนลงมือเจริญสมถกัมมัฏฐาน และวิธีเรียนเอาสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งตามอัธยาศัย

ปริจเฉทที่ ๔ เรียกว่า **ปถวีกสิณนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญปถวีกสิณกัมมัฏฐานโดยพิสดาร อันเป็นสมถกัมมัฏฐานประการแรก

ปริจเฉทที่ ๕ เรียกว่า **เสสกสิณนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญกสิณกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๙ อย่างมีอาโปกสิณเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๖ เรียกว่า **อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอสุภ-กัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ มีอุทธุมาตกอสุภเป็นต้น อันเป็นหมวดที่ ๒ รองจากกสิณ ๑๐

ปริจเฉทที่ ๗ เรียกว่า **ฉอนุสสตินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐาน ๖ ประการ มีพุทธานุสสติเป็นต้น มีเทวตานุสสติเป็นที่สุด

ปริจเฉทที่ ๘ เรียกว่า **เสสานุสสตินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏ-ฐานที่เหลืออีก ๔ ประการ มีมรณานุสสติเป็นต้น (๒ ปริจเฉทนี้ว่าด้วยอนุสสติ ๑๐ ประการ)

ปริจเฉทที่ ๙ เรียกว่า **พรหมวิหารนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญพรหมวิหาร-กัมมัฏฐาน ๔ ประการ มีเมตตากัมมัฏฐานเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๐ เรียกว่า **อารุปปนิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ ประการ มีอากาสานัญจายตนกัมมัฏฐานเป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๑ เรียกว่า **สมาธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญปฏิกูลสัญญากัมมัฏ-ฐาน กับ ธาตุววัตถานกัมมัฏฐาน อันเป็นกัมมัฏฐานหมวดสุดท้ายของสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

ปริจเฉทที่ ๑๒ เรียกว่า **อิทธิวิธนิเทศ** แสดงถึงวิธีการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ๑๐ ประการ มีอธิฏฐานอิทธิเป็นต้น ซึ่งสามารถอธิษฐานให้เป็นไปได้ต่าง ๆ อันเป็นผลสำเร็จมาแต่สมถกัมมัฏฐานที่เจริญได้ที่แล้ว

ปริจเฉทที่ ๑๓ เรียกว่า **อภิญญานิเทศ** แสดงถึงอภิญญา ๖ ประการ มีทิพโสต คือหูทิพ สามารถฟังเสียงพิเศษได้เป็นต้น อันเป็นผลสำเร็จมาแต่สมถกัมมัฏฐานเช่นเดียวกัน

ปริจเฉทที่ ๑๔ เรียกว่า **ขันธนิเทศ** แสดงถึงขันธ์ ๕ อันเป็นภูมิหรืออารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดแรก

ปริจเฉทที่ ๑๕ เรียกว่า **อายตนะ,ธาตุนิเทศ** แสดงถึงอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ อันเป็นภูมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดที่ ๒ และที่ ๓ ตามลำดับ

ปริจเฉทที่ ๑๖ เรียกว่า **อินทริย,สัจจนิเทศ** แสดงถึงอินทรีย์ ๒๒ และอริยสัจ ๔ อันเป็นภูมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดที่ ๔ และที่ ๕ ตามลำดับ

ปริจเฉทที่ ๑๗ เรียกว่า **ปัญญาภูมินิเทศ** แสดงถึงปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการ อันเป็นภูมิหรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน หมวดสุดท้าย

ปริจเฉทที่ ๑๘ เรียกว่า **ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้น **ทิฏฐิวิสุทธิ** คือแรกได้เห็นสภาวธรรมด้วยภาวนาปัญญา ได้แก่เห็นรูปเห็นนามตามเป็นจริง อันเป็นการก้าวขึ้นสู่วิปัสสนาญาณชั้นต้น

ปริจเฉทที่ ๑๙ เรียกว่า **กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้นสิ้นความสงสัยในสภาวธรรมคือรูปนามอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนกัมมัฏฐาน เพราะได้เห็นรูปนามพร้อมทั้งเหตุปัจจัยด้วยภาวนาปัญญา

ปริจเฉทที่ ๒๐ เรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึง**ขั้น**ข้ามพ้นอุปกิเลสของวิปัสสนา ชี้ขาดได้ด้วยภาวนาปัญญาว่านี้ทางสู่พระนิพพาน นั่นไม่ใช่

ปริจเฉทที่ ๒๑ เรียกว่า **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เข้าขั้นกำลังดำเนินไปตามวิถีของวิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ตั้งแต่อุทยัพพยญาณอย่างแก่จนถึงอนุโลมญาณโดยลำดับ

ปริจเฉทที่ ๒๒ เรียกว่า **ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ** แสดงถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถึงขั้นได้บรรลุอริยมัคคญาณทั้ง ๔ มีโสดาปัตติมัคคเป็นต้น อันเป็นที่ชี้บอกทางสู่พระนิพพานประการสุดท้าย

ปริจเฉทที่ ๒๓ เรียกว่า **ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ** แสดงถึงอานิสงส์ของภาวนาปัญญาอันพึงเกิดขึ้นด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน อันผู้ปฏิบัติถึงขีดแล้วจะพึงได้ประสบในปัจจุบัน อันนับเป็นปริจเฉทสุดท้าย ด้วยประการฉะนี้

สารัตถะ คือ ข้อความอันเป็นสาระในคัมภีร์วิสุทธิมัคค ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระนำมาแสดงไว้ด้วยกระบวนการ ๒๓ ปริจเฉทนี้ เมื่อสงเคราะห์เข้าในไตรสิกขา ๓ ประการ คงได้ดังนี้ คือ สีลนิเทศกับธุดังคนิเทศ ๒ ปริจเฉทนี้สงเคราะห์เข้าในสีลสิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ กัมมัฏฐานคหณนิเทศถึงปริจเฉทที่ ๑๓ อภิญญานิเทศ ๑๑ ปริจเฉทนี้สงเคราะห์เข้าในจิตตสิกขา ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ขันธนิเทศถึงปริจเฉทที่สุดท้ายคือปัญญาภาวนานิสังสนิเทศสงเคราะห์เข้าในปัญญาสิกขา

ด้วยประการฉะนี้ จึงได้คำตอบว่า **สารัตถะ** ที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระนำมาบรรยายไว้ทั้ง ๒๒ ปริจเฉท เว้นปริจเฉทที่ ๒๓ หรือเมื่อสงเคราะห์ให้สั้นแล้วคือศีล,สมาธิและปัญญา นี้ นี่แหละเรียกว่า **แผนที่หรือทางสู่พระนิพพาน**

ส่วนปัญหาข้อว่า ท่านแสดงไว้อย่างไรนั้น หนังสือวิสุทธิมัคคอันบรรจุสารัตถะไว้ทั้ง ๒๒ ปริจเฉท เว้นปริจเฉทสุดท้าย เป็นคำตอบที่ถูกต้องและดีที่สุดแล้ว ฉะนั้น นักศึกษาพึงพยายามอ่านหรือศึกษาปฏิบัติพิสูจน์ให้คำตอบด้วยตนเองนั่นเถิด

แท้จริงคัมภีร์ **วิสุทธิมัคค** นั้น **ท่านมหาพุทธโฆสเถระ** ได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎกซึ่งบรรจุข้อความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ มาเรียบเรียงปรุงแต่งเข้าระเบียบไว้โดยย่อสั้น แต่มีข้อความล้วนเป็นสาระสำคัญ เพียง ๒๓ ปริจเฉท กล่าวคือ **พระวินัยปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ศีล ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ ท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้เพียง ๒ ปริจเฉท คือสีลนิเทศกับธุดังคนิเทศ **พระสุตตันตปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่สมาธิ ซึ่งท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้ณที่นี้เพียง ๑๑ ปริจเฉท คือตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓ ถึงปริจเฉทที่ ๑๓ **พระอภิธรรมปิฎก** ซึ่งบรรจุข้อความถึง ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น โดยใจความก็ได้แก่ปัญญา ซึ่งท่านถอดถ่ายมาแสดงไว้ณที่นี้เพียง ๙ ปริจเฉท คือ ตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๔ ถึงปริจเฉทที่ ๒๒

แหละเพราะเหตุฉะนี้นั้น คัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ ก็คือพระไตรปิฎกย่อนั่นเอง หรือจะเรียกว่า หัวใจพระพุทธศาสนาชนิดที่ย่อมาอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ก็สมควร เพราะสารัตถะที่ถอดถ่ายมาจากพระไตรปิฎกอย่างครบเนื้อถ้อยกระทงความ ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติอย่างบริบูรณ์ สามารถที่จะช่วยส่งผู้ปฏิบัติโดยถูกถ้วนแล้วให้ลุถึงจุดหมายปลายทางคือพระนิพพานได้โดยแท้จริง

ก็แหละ การที่ท่านมหาพุทธโฆสเถระ ได้ถอดถ่ายสารัตถะจากพระไตรปิฎกมาปรุงแต่งเป็นบรรทัษฐานไว้ โดยมีใจความอันกระทัดรัดและไพเราะเหมาะสม สำเร็จเป็นแผนที่ชี้บอกทางสู่พระนิพพานไว้อย่างย่อสั้น แต่เด่นชัดจะแจ้งเข้าใจง่าย และสมบูรณ์ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติเห็นปานฉะนี้นั้น นับว่าเป็นบุญลาภอันประเสริฐเลิศยิ่งสำหรับพุทธศาสนิกชนรุ่นหลัง ๆ นี้ อย่างหาสิ่งเปรียบได้ยากทีเดียว ถ้าหากเราไม่มีคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้เป็นมรดกตกทอดมาแล้ว จะทำให้นักศึกษาต้องเสียกำลังและเวลาค้นคว้าหาสารัตถะในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก จึงจะได้สารัตถะมาเป็นหลักปฏิบัติ ถึงกระนั้นก็ยังไม่เป็นที่หวังได้อย่างแน่นอน ถ้าไม่ใช่นักศึกษาชั้นมีปัญญาพิเศษจริง ๆ แล้ว ถึงจะศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกตลอดชีวิต ก็อาจจะไม่ได้สารัตถะอย่างสมบูรณ์เท่าที่ปรากฏมีอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ด้วยซ้ำ และคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ เป็นที่รู้จักและขึ้นชื่อเลื่องลือกันในหมู่ปราชญ์ฝ่ายศาสนาอย่างกว้างขวาง ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทั้งทวีปเอเซียและทวีปยุโรปทั่วไป

สำหรับผู้ที่เจริญด้วยศรัทธาปรารถนาใคร่จะอ่านคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่ไม่มีโอกาสเพียงพอด้วยประการใด ๆ ก็ตาม ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะแนะด้วยความปรารถนาดีว่า สมควรอ่านคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้แหละเป็นดีที่สุด จะเป็นเสมือนได้อ่านพระไตรปิฎกโดยตลอดเหมือนกันหรือบางทีอาจจะได้สาระประโยชน์ยิ่งกว่าอ่านพระไตรปิฎกโดยตรงเสียด้วยซ้ำไป แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าคัมภีร์วิสุทธิมัคคประเสริฐกว่าคัมภีร์พระไตรปิฎก หมายความเพียงว่า คัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ มีสารัตถะเพียงย่อ ๆ เหมาะแก่ผู้มีโอกาสน้อย ทั้งท่านผู้รจนาก็ทรงไว้ซึ่งปัญญาอันชาญฉลาด สามารถถอดถ่ายมาปรับปรุงเข้าระเบียบ มีข้อความสัมพันธ์ติดต่อกันตามลำดับจากง่ายไปหายาก จากหยาบไปหาละเอียด จากต่ำไปหาสูง ถูกต้องตามหลักวิชาครูทุกประการ ข้าพเจ้าเห็นว่า นอกจากเป็นการเหมาะสมสำหรับผู้มีเวลาน้อยแล้วยังเป็นการเหมาะสมสำหรับผู้มีปัญญาน้อยด้วย

ข้าพเจ้าใคร่ที่จะให้ข้ออุปมาว่า การที่นักศึกษาสมัยนี้จะพึงค้นคว้าหาสารัตถะในพระไตรปิฎกนั้น เป็นเสมือนค้นหาเข็มในมหาสมุทร ซึ่งถ้าหากจะได้พบเข็ม ก็จะต้องใช้พลังงานอย่างหนักหน่วง และจะต้องใช้เวลายาวนานมากทีเดียว แม้กระนั้นแล้วถ้ามิใช่นักศึกษา

ชั้นปัญญาชนจริงๆ ก็ไม่มีหวังจะได้พบด้วยซ้ำ ส่วนการค้นคว้าหาสารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้เป็นเสมือนค้นหาเข็มในโอ่ง ซึ่งไม่ต้องใช้พลังงานมากนัก และไม่ต้องใช้เวลาอันยาวนานสักเท่าไร กับทั้งมีหวังว่าจะต้องได้พบเข็มอย่างแน่นอนด้วย

หากนักศึกษานักอ่านทั้งหลาย จะพึงเกิดความย่อท้อขึ้นมาว่า แม้คัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ ท่านก็แสดงไว้อย่างยืดยาวเหลือเกิน ต้องเสียเวลาอ่านมาก หรือไม่มีเวลาพอจะอ่านอยู่นั่นเอง ข้าพเจ้าก็จะไม่ขัดอัธยาศัย แต่จะขอชี้แจงไว้ว่า คัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งบรรจุความถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์แล้ว ก็เป็นเรื่องที่ย่อสั้นเพียงนิดเดียวเท่านั้นเอง ถ้าจะให้ย่อแผนที่ทางพระนิพพานให้เล็กสั้นลงกว่านี้ก็อาจจะทำได้ และมีผู้ทำไว้แล้วด้วยซ้ำไป แต่ก็จะมองไม่เห็นถนัดชัดเจน ผลลัพธ์ก็คือ ไม่ได้สาระประโยชน์อย่างสมบูรณ์ทั้งด้านทฤษฎีและด้านปฏิบัติ โดยเฉพาะด้านทฤษฎีคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ มวลปราชญ์ฝ่ายศาสนาต่างก็ให้ทรรศนะไว้อย่างต้องกันว่า บรรดาคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งย่อสารัตถะจากพระไตรปิฎกเพื่อให้สำเร็จเป็นแนวการศึกษาและแนวการปฏิบัติทางลัด สำหรับผู้มีโอกาสน้อยหรือมีปัญญาน้อยแล้ว ไม่มีคัมภีร์ใดที่เหมาะสม ซึ่งทำได้ดี มีข้อความไพเราะ เข้าใจง่าย น่าอ่าน น่าศึกษาเหมือนคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้สักคัมภีร์เดียว

แต่อย่างไรก็ดี เพราะเหตุที่พระพุทธวจนะนั้น เป็นสิ่งที่สุขุมคัมภีรภาพลึกซึ้งเป็นอันมากโดยธรรมนิยม ฉะนั้น ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ ถึงแม้ท่านผู้รจนาจะได้พยายามย่อความมาแสดงไว้เป็นระเบียบ เพื่อความเข้าใจง่ายสำหรับผู้อ่านสักเพียงไรก็ตาม แต่ก็ยังมีสารัตถะชนิดที่สุขุมลึกซึ้งประกอบอยู่เป็นธรรมดา ด้วยความจริงข้อนี้แหละ อาจมิได้เป็นได้ทีเดียว ที่จะทำให้นักศึกษาหรือผู้อ่านโดยมากถือเอาเนื้อถ้อยกระทงความไม่ได้ถนัด หรือเข้าใจไม่แจ้งชัด ด้วยเพียงการอ่านตำราโดยลำพังตนเอง ดังนั้น ทางที่ดีที่สุด ควรจะได้หาโอกาสศึกษาไต่ถามในสำนักครูอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญโดยเฉพาะเป็นครั้งคราวอีกสถานหนึ่งด้วย

แหละเพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ครุ่นคิดมานานแล้วว่า คัมภีร์วิสุทธิมัคคนี้ ไม่ใช่แต่เพียงใช้เป็นหลักสูตรสำหรับนักศึกษาภาษาบาลีแผนกเดียว เหมือนอย่างที่เป็นอยู่ในขณะนี้ เท่านั้น (ใช้เป็นหลักสูตรเปรียญ ๘ ประโยค และ ๙ ประโยค) ควรจะแปลและเรียบเรียงเป็นความไทยใช้เป็นหลักสูตรแผนกนักธรรมและธรรมศึกษาด้วย ทั้งนี้เพื่อให้สารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมัคคอันล้ำค่านี้ ได้แพร่หลายกว้างขวางไปในหมู่นักศึกษาศาสนาทุกแผนก ตลอดถึงประชาชนผู้

ไตร่ธรรมทั่วไป ซึ่งสารัตถะในคัมภีร์วิสุทธิมัคคก็มีคุณลักษณะลดหลั่นชั้นเชิงพอเหมาะพอดีกับชั้นของแผนกนักธรรมหรือธรรมศึกษาที่คณะสงฆ์ใช้ศึกษาอยู่เป็นในปัจจุบันคือ **ตอนสีลนิเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี **ตอนสมาธินิเทศ** ใช้เป็นเป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นโท **ตอนปัญญานิเทศ** ใช้เป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นเอก แม้ว่าขณะนี้ความครุ่นคิดของข้าพเจ้ายังเป็นความฝันจมอยู่ที่ก้นบึ้งก็ตาม แต่ข้าพเจ้าก็ยังมั่นใจอยู่ว่า ความฝันของข้าพเจ้านี้จักเป็นความจริงผุดลอยขึ้นมาสักวันหนึ่ง ถ้าผู้นำทางศาสนามีความเข้มแข็งขึ้นเมื่อใดก็คงจักจะเป็นความจริงขึ้นเมื่อนั้น

ก็แหละ การตรวจชำระครั้งนี้ ถ้าตอนใดหรือประโยคไหนข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมัคคย่อสั้นนัก ทำให้เข้าใจได้ยาก แต่ในคัมภีร์มหาฎีกาปรมัตถมัญชุสา ให้อรรถาธิบายไว้อย่างกว้างขวาง และช่วยเสริมให้เข้าใจความได้แจ่มกระจ่างขึ้น เช่นนี้ ข้าพเจ้าก็ยกเอาข้อความในมหาฎีกานั้นมาเรียงเข้าประกอบกัน หรือติดต่อกันไปทีเดียว โดยมุ่งที่จะให้ผู้อ่านเข้าใจถึงสารัตถะนั้นๆโดยถูกต้องเป็นประมาณ ขอท่านผู้อ่านและนักศึกษาโปรดทราบตามนี้

ถึงกระนั้นแล้วก็ดี โดยเหตุที่คัมภีร์วิสุทธิมัคคนั้น บรรจุไว้ซึ่งสารัตถะอันสุขุมประณีตลึกซึ้งกว้างขวาง ซึ่งบางแห่งบางตอนลึกล้ำคัมภีรภาพเลยจนเกินสมองสามัญชนที่จะพึงรู้ได้ก็มี ฉะนี้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง โดยที่ข้าพเจ้าเองก็มีสติปัญญาดวงตาอันสั้นนัก เหมือนกระต่ายใช้ขาอันสั้น ๆ ของมันหยั่งน้ำมหาสมุทร ดังนั้น แม้ว่าข้าพเจ้าจะได้ใช้ความอุตสาหะพยายามของลูกผู้ชายชำระตรวจสอบเป็นอย่างดีอย่างสุดฝีมือเท่าที่มีอยู่แล้วก็ตาม ก็อาจจะยังมีข้อความผิดพลาดคลาดเคลื่อนเหลืออยู่ไม่มากก็น้อย โดยไม่ต้องสงสัยทีเดียว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงขออภัยไว้ณที่นี้ ที่ทำให้ผู้อ่านต้องเข้าใจเคลื่อนคลาด หรือไม่สามารถที่จะทำให้ท่านผู้อ่านเข้าใจกระจ่างแจ่มชัด และขอให้ฉันทานุมัติไว้ ขอท่านปราชญ์ทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาช่วยตัดและช่วยต่อให้พอเหมาะพอดี ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่ชาวพุทธ์ไทยสืบไปตลอดกาลด้วยเทอญ

สารบาญ

หน้า

๒. ธุตังคนิเทศ

๓. กัมมัฏฐานคหณนิเทศ

๔. ปถวีกสิณนิเทศ

หน้า

๕. เสสกสิณนิเทศ

๖. อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ

๗. ฉอนุสสตินิเทศ

วิสุทธิมัคค เผด็จ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

นิทานกถา

ปัญหาพยากรณ์

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ไว้ดังนี้—

> นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้[๑]

ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระพุทธนิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ ?

ได้ยินว่า มีเทวบุตรตนใดตนหนึ่ง เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ซึ่งเสด็จประทับอยู่ ณ พระนครสาวัตถีในเวลาอันเป็นส่วนแห่งราตรี เพื่อจะถอนความสงสัยของตนจึงได้กราบทูลถามปัญหานี้ว่า—

> ประชาสัตว์ รกชัฏทั้งภายในรกชัฏทั้งภายนอก รุงรังไปด้วยรกชัฏ ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์ ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้[๑]

อธิบายปุจฉาปัญหา

ปุจฉาปัญหานั้นมีอรรถาธิบายโดยย่อ ดังนี้— คำว่า **รกชัฏ** นี้เป็นชื่อของตัณหาซึ่งเป็นเพียงดังว่าข่าย เป็นความจริง ตัณหานั้นเป็นเสมือนหนึ่งชฎากล่าวคือแขนงสาขาแห่งสุมทุมพุ่มไม้ไผ่เป็นต้น โดยอรรถว่า เกี่ยวประสานไว้ เพราะบังเกิดขึ้นบ่อย ๆ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นด้วยสามารถเบื้องล่างเบื้องบน เพราะเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า รกชัฏ อนึ่ง ตัณหานั้นเรียกว่า เป็นรกชัฏทั้งภายในเป็นรกชัฏทั้งภายนอก เพราะบังเกิดขึ้นในบริขารของตนและบริขารของคนอื่น ในอัตภาพของตนและของคนอื่น ในอายตนะภายในและอายตนะภายนอก

ประชาสัตว์รุงรังแล้วด้วยรกชัฏอันเกิดขึ้นอยู่อย่างนั้นนั้น เหมือนอย่างว่า ไม้ไผ่เป็นต้นย่อมรุงรังด้วยแขนงไผ่เป็นต้น ฉันใด อันว่าประชากล่าวคือหมู่สัตว์นี้แม้สิ้นทั้งมวล รุงรังแล้วด้วยรกชัฏคือตัณหานั้น อธิบายว่า อันรกชัฏคือตัณหารัดรึงแล้วเกี่ยวประสานไว้แล้ว เหมือนอย่างนั้น

ก็เพราะเหตุที่หมู่สัตว์รุงรังอย่างนี้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคนั้นว่า ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์

คำว่า **ข้าแต่พระโคดม** เทวบุตรระบุพระนามพระผู้มีพระภาค โดยพระโคตร

คำว่า **ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้** คือเทวบุตรกราบทูลถามว่า ใครจะพึงถาง ใครจะเป็นผู้สามารถเพื่อจะถางรกชัฏอันรึงรัดไตรโลกธาตุซึ่งดำรงอยู่ด้วยอาการอย่างนี้นั้นได้

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคผู้มีญาณอันส่องไปมิได้ติดขัดในสรรพธรรมทั้งหลาย เป็นเทวดาของทวยเทพ เป็นเทวดายิ่งกว่าเทวดาทั้งหลาย เป็นท้าวสักกะเลิศล้นกว่าท้าวสักกะทั้งหลาย เป็นพรหมล่วงเลยพรหมทั้งหลาย ทรงแกล้วกล้าเพราะทรงประกอบด้วยพระเวสารัชญาณ ๔ ทรงไว้ซึ่งพระทศพลญาณ มีพระญาณมิได้มีเครื่องขัดข้อง มีพระจักษุรอบด้าน ครั้นถูกเทวบุตรกราบทูลถามดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงตอบข้อความนั้นแก่เทวบุตร จึงได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาปัญหาพยากรณ์นี้ ความว่า—

> นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

คำปรารภของผู้รจนาคัมภีร์

บัดนี้ ข้าพเจ้า (หมายเอาพระมหาพุทธโฆษาจารย์) จักบรรยายความแห่งพระพุทธนิพนธคาถาที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาพระคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสวิสัชนาไว้แล้วนี้ อันต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงต่อไป

โยคีบุคคลเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้รับการบรรพชา อันหาได้ด้วยยากในพระศาสนาของพระชินเจ้าแล้ว แม้ถึงจะต้องการความ

บริสุทธิ์ เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความบริสุทธิ์อันเป็นทางตรงทางเกษมซึ่งสงเคราะห์ด้วยศีลเป็นต้นตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ แม้ถึงจะเพียรพยายามอยู่ก็ตาม

ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมัคค ซึ่งมีอันไตร่ตรองถูกต้องดีแล้ว โดยอิงอาศัยเทศนานัยของพระเถระทั้งหลายชาวมหาวิหาร อันจะทำความปราโมชให้แก่โยคีบุคคลเหล่านั้น

เมื่อข้าพเจ้ารจนาคัมภีร์วิสุทธิมัคคนั้นโดยความเคารพ ขอสาธุชนทั้งหลายผู้ประสงค์ความบริสุทธิ์สิ้นทั้งมวล จงใคร่ครวญดูโดยความเคารพ เทอญ

อธิบายทางแห่งวิสุทธิ

ในคำเหล่านั้น คำว่า **วิสุทธิ** นักศึกษาพึงทราบว่า ได้แก่พระนิพพานอันปราศจากมลทินทั้งปวง อันบริสุทธิ์ที่สุด ทางแห่งวิสุทธิ (คือพระนิพพาน) นั้น ชื่อว่า **วิสุทธิมัคค** อุบายเป็นเครื่องบรรลุถึง เรียกว่า **มัคคะ** รวมความว่า ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมัคค คืออุบายเป็นเครื่องบรรลุถึงซึ่งวิสุทธิคือพระนิพพานนั้น

ก็แหละ **ทางแห่งวิสุทธิ** นี้นั้น

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่งเหตุสักว่า **วิปัสสนา** เท่านั้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

เมื่อใด โยคีบุคคลเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้นก็จะเบื่อหน่ายในทุกข์ นี้คือทางแห่งวิสุทธิ[๑]

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **ฌาน** และ **ปัญญา** เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า—

ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน[๒]

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **กรรม** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า—

กรรม,วิชชา,ธรรม,ศีล และชีวิตอันอุดม สัตว์ทั้งหลายย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยคุณธรรม ๕ ประการนี้ หาใช่บริสุทธิ์ด้วยโคตรและทรัพย์ไม่[๓]

๑ ขุ. ธ. ๒๕/๕๑. ๒ ขุ. ธ. ๒๕/๖๕. ๓ สํ. ส. ๑๕/๗๘. ม. อุ. ๑๕/๔๗๒.

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **ศีล** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า—

> บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นแล้ว มีความเพียรปรารภแล้ว มีตนส่งไปแล้ว ในกาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามห้วงน้ำอันข้ามแสนยากได้[๑]

ในที่บางแห่งทรงแสดงไว้ด้วยสามารถแห่ง **สติปัฏฐาน** เป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า—

> ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย ฯลฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ทางสายนี้ได้แก่สติปัฏฐานสี่[๒]

แม้ใน **สัมมัปปธาน** เป็นต้น ก็มีนัยเหมือนกันนี้

อธิบายปัญหาพยากรณ์

ก็แหละ ในปัญหาพยากรณ์นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยสามารถแห่งคุณมี **ศีล** เป็นต้น จะอรรถาธิบายโดยย่อ ดังนี้—

คำว่า **ตั้งตนไว้ในศีลแล้ว** คือ ตั้งอยู่ในศีลแล้ว ในข้อนี้มีอรรถาธิบายว่า โยคีบุคคลผู้บำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์เท่านั้น จึงเรียกได้ว่า ผู้ตั้งอยู่ในศีล ณ ที่นี้ เพราะฉะนั้น ที่ว่าตั้งอยู่ในศีล ก็เพราะบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ คำว่า **นรชน** ได้แก่สัตว์ คำว่า **มีปัญญา** คือ มีปัญญาในติเหตุกปฏิสนธิอันเกิดแต่กรรม

คำว่า **ยังสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่** คือยังสมาธิและวิปัสสนาปัญญาให้เกิดอยู่ ก็แหละ ณ ที่นี้ **สมาธิ** ทรงแสดงด้วยหัวข้อว่า **จิต** ส่วน **วิปัสสนา** ทรงแสดงโดยชื่อว่า **ปัญญา** คำว่า **มีความเพียร** คือมีความพยายาม จริงอยู่ วิริยะเรียกว่า **อาตาปะ** เพราะอรรถว่าเผากิเลสทั้งหลายให้เร่าร้อน ความเพียรนั้นมีอยู่แก่นรชนนั้น เหตุนั้น นรชนนั้นจึงชื่อว่า **อาตาปี** แปลว่า มีความเพียร

คำว่า **มีปัญญาเครื่องบริหาร** อธิบายว่า ปัญญาท่านเรียกว่า **เนปักกะ** แปลว่าปัญญาเครื่องบริหาร, ผู้ประกอบด้วยปัญญาเครื่องบริหารนั้น ก็แหละ ด้วยบท **เนปักกะ**

---

๑ สํ. ส. ๑๕/๗๔. ๒ ที.ม. ๑๐/๓๒๕.

นี้ทรงแสดงถึงปาริหาริกปัญญา จริงอยู่ ในปัญหาพยากรณ์นี้ ปัญญามาถึง ๓ วาระ ใน ๓ วาระนั้น วาระแรกได้แก่ **สชาติปัญญา** วาระที่ ๒ ได้แก่ **วิปัสสนาปัญญา** วาระที่ ๓ ได้แก่ **ปาริหาริกปัญญา** อันกำหนดนำไปซึ่งกิจการทั้งปวง

คำว่า **เป็นภิกขุ** ความว่า ผู้ใดเห็นภัยในสงสาร ผู้นั้นชื่อว่าเป็นภิกขุ คำว่า **เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้** อธิบายว่า นรชนนั้นเป็นภิกขุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ คือ ด้วยศีลนี้ ๑ ด้วยสมาธิที่ทรงแสดงด้วยหัวข้อว่าจิตนี้ ๑ ด้วยปัญญา ๓ อย่างนี้ ๑ ด้วยความเพียรนี้ ๑ ยืนอยู่บนแผ่นดินคือศีล ยกขึ้นซึ่งศัสตราคือวิปัสสนาปัญญา ที่ลับแล้วด้วยหินคือสมาธิ ด้วยมือคือปาริหาริกปัญญา ซึ่งมีกำลังคือความเพียรช่วยประคองแล้ว จะพึงถาง,จะพึงตัด, จะพึงทำลาย ซึ่งรกชัฏคือตัณหาอันตกไปในสันดานของตนนั้นเสียได้ แม้อย่างสิ้นเชิง เหมือนอย่างบุรุษยืนอยู่บนแผ่นดินแล้วเงื้อง่าศัสตราที่ลับดีแล้วขึ้น จะพึงถางกอไผ่ขนาดใหญ่ได้ ฉะนั้น

ก็แหละ ในขณะแห่ง **มัคคญาณ** ชื่อว่าภิกขุนี้ถางรกชัฏนั้น ในขณะแห่ง **ผลญาณ** ชื่อว่าถางรกชัฏเสร็จแล้ว ย่อมสำเร็จเป็นทักขิเณยยบุคคลชั้นยอดของโลกพร้อมทั้งเทวโลก ด้วยเหตุนั้น **พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า**—

> นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกขุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

ภิกษุนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ผู้มีปัญญา ด้วยปัญญาใดในพระพุทธนิพนธคาถานั้น กิจที่ภิกษุนั้นจะต้องทำในปัญญานั้น หามีไม่ เพราะว่า ปัญญานั้นสำเร็จแก่เธอด้วยอานุภาพแห่งกรรมเก่ามาแล้ว

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้นพึงตั้งตนไว้ในศีลแล้วพึงเจริญสมถะและวิปัสสนาซึ่งตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งจิตและปัญญา โดยกระทำติดต่อกันไปด้วยสามารถแห่งความเพียรที่ตรัสไว้แล้วในบทว่า ผู้มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร และโดยกระทำความรู้แจ้งชัดด้วยสามารถแห่งปัญญานั้นเถิด

เป็นอันพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดง **ทางแห่งวิสุทธิ** นี้ ในพระพุทธนิพนธคาถานั้น ด้วยมุขคือ ศีล,สมาธิและปัญญา ด้วยประการฉะนี้

ทรงประกาศกิจแห่งสิกขา ๓

ก็ด้วยพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศ สิกขา ๓, คำสั่งสอนอันมีความงาม ๓, อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชชา ๓ เป็นต้น, การเว้นส่วนสุดทั้งสอง และการส้องเสพมัชฌิมาปฏิปทา, อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบายเป็นต้น, การประหานกิเลสโดยอาการ ๓, ธรรมเป็นปฏิปักษ์แห่งการล่วงละเมิดเป็นต้น, การชำระสังกิเลส ๓, และเป็นอันทรงประกาศเหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น

ทรงประกาศอย่างไร ?

อธิบายว่า ในสิกขา ๓ นั้น อธิสีลสิกขาทรงประกาศด้วยศีล อธิจิตตสิกขาทรงประกาศด้วยสมาธิ อธิปัญญาสิกขาทรงประกาศด้วยปัญญา

ความงามในเบื้องต้นแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยศีล จริงอยู่ ศีลชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า "ก็อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ? ศีลอันบริสุทธิ์ด้วยดีเป็นเบื้องต้น"[๑] และเพราะพระบาลีว่า "การไม่ทำบาปทั้งปวง"[๒] ดังนี้ ก็แหละ ศีลนั้นชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งคุณมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้น ความงามในท่ามกลางแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยสมาธิ จริงอยู่ สมาธิ ชื่อว่าเป็นท่ามกลางแห่งพระศาสนา เพราะพระบาลีว่า "การยังกุศลธรรมให้ถึงพร้อม"[๒] ดังนี้ แหละสมาธินั้น ชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งคุณมีการแสดงฤทธิ์ได้เป็นต้น ความงามในที่สุดแห่งพระศาสนาทรงประกาศด้วยปัญญา จริงอยู่ ปัญญา ชื่อว่าเป็นความงามในที่สุด เพราะพระบาลีว่า "การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสอนของท่านผู้รู้ทั้งหลาย"[๒] ดังนี้ และเพราะมีปัญญาเป็นยอด แหละปัญญานั้นชื่อว่าเป็นความงาม เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ทั้งหลาย สมดังที่ตรัสไว้ ดังนี้—

ภูเขาหินทึบเป็นแท่งเดียว ย่อมไม่หวั่นสะเทือนด้วยลม ฉันใด บัณฑิต
ทั้งหลายย่อมไม่หวั่นไหวในคำนินทาและคำสรรเสริญทั้งหลาย ฉันนั้น[๓]

ทำนองเดียวกัน อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชชา ๓ ทรงประกาศด้วยศีล เพราะโยคีบุคคลอาศัยศีลสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุวิชชา ๓ ได้ อื่นจากศีลสมบัติแล้วหาบรรลุได้ไม่

๑ สํ. มหา. ๑๙/๒๒๑. ๒—๒ ขุ.ธ. ๒๕/๓๙—๔๐. ๓ ขุ. ธ. ๒๕/๒๕.

อุปนิสัยแห่งความเป็นผู้มีอภิญญา ๖ ทรงประกาศด้วยสมาธิ เพราะโยคีบุคคลอาศัยสมาธิ-สมบัติแล้ว จึงจะบรรลุอภิญญา ๖ ได้ อื่นจากสมาธิสมบัติแล้วหาบรรลุได้ไม่ อุปนิสัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทาทรงประกาศด้วยปัญญา เพราะโยคีบุคคลอาศัยปัญญาสมบัติแล้ว จึงจะบรรลุปฏิสัมภิทา ๔ มิใช่ด้วยเหตุอย่างอื่น

อนึ่ง การเว้นส่วนสุดคือกามสุขัลลิกานุโยค ทรงประกาศด้วยศีล การเว้นส่วนสุดคืออัตตกิลมถานุโยค ทรงประกาศด้วยสมาธิ การส้องเสพมัชฌิมาปฏิปทา ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบาย ทรงประกาศด้วยศีล อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงกามธาตุ ทรงประกาศด้วยสมาธิ อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงภพทั้งปวง ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งตทังคปหาน ทรงประกาศด้วยศีล การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งวิกขัมภนปหาน ทรงประกาศด้วยสมาธิ การประหานกิเลสด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทปหาน ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง ปฏิปักขธรรมชั้นล่วงละเมิดแห่งกิเลสทั้งหลาย ทรงประกาศด้วยศีล ปฏิปักข-ธรรมชั้นครอบงำจิต ทรงประกาศด้วยสมาธิ ปฏิปักขธรรมชั้นอนุสัย ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง การชำระสังกิเลสชั้นทุจจริต ทรงประกาศด้วยศีล การชำระสังกิเลสชั้นตัณหา ทรงประกาศด้วยสมาธิ การชำระสังกิเลสชั้นทิฏฐิ ทรงประกาศด้วยปัญญา

อนึ่ง เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี ทรงประกาศด้วยศีล เหตุแห่งความเป็นพระอนาคามี ทรงประกาศด้วยสมาธิ เหตุแห่งความเป็นพระอรหันต์ ทรงประกาศด้วยปัญญา จริงอยู่ พระโสดาบัน พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย พระสกทาคามีก็เช่นกัน พระอนาคามี ตรัสว่า เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ส่วนพระอรหันต์ตรัสว่า เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในปัญญา

คุณธรรมหมวดละสาม ๙ หมวดนี้ คือ สิกขา ๓, ศาสนามีความงาม ๓, อุปนิสสัยแห่งความเป็นผู้มีวิชชา ๓ เป็นต้น, การเว้นส่วนสุดทั้งสองและการส้องเสพมัชฌิมาปฏิปทา, อุบายเป็นเครื่องก้าวล่วงอบายเป็นต้น, การประหานกิเลสโดยอาการ ๓, ธรรมเป็นปฏิปักข์แห่งการล่วงละเมิดเป็นต้น, การชำระสังกิเลส ๓, เหตุแห่งความเป็นพระโสดาบันเป็นต้น และคุณธรรมหมวดละสามอื่น ๆ อีกทำนองเดียวกันนี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงประกาศแล้วด้วยศีล,สมาธิและปัญญาเพียงเท่านี้ ด้วยประการฉะนี้

สีลนิเทศ ปริจเฉทที่ ๑

พรรณนาศีลโดยพิสดาร

ก็แหละ **วิสุทธิมัคค** คือทางแห่งวิสุทธินี้ แม้ว่าพระผู้มีพระภาคจะได้ทรงแสดงโดยมุขคือศีลสมาธิปัญญาอันสงเคราะห์ด้วยคุณธรรมเป็นอเนกประการ ดังที่พรรณนามาแล้วก็ตาม นับว่าทรงแสดงไว้อย่างย่อมาก เหตุนั้น จึงยังไม่เพียงพอเพื่อความเป็นอุปการะแก่เวไนยสัตว์ทั่ว ๆ ไป ดังนั้น เพื่อจะพรรณนาความแห่งวิสุทธิมัคคนั้นอย่างพิสดาร ขอตั้งปัญหากรรมปรารภถึงศีล เป็นประการแรก ดังนี้ —

ปัญหาเรื่องศีล

๑. อะไร ชื่อว่าศีล
๒. ที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถว่ากระไร
๓. อะไร เป็นลักษณะ, เป็นรส, เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐาน ของศีล
๔. ศีลมีอานิสงส์อย่างไร
๕. ศีลนี้มีกี่อย่าง
๖. อะไร เป็นความเศร้าหมองของศีล และ
๗. อะไร เป็นความผ่องแผ้วของศีล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

ในปัญหากรรมเหล่านั้น มีคำวิสัชนาดังต่อไปนี้—

ปัญหาข้อว่า **อะไรชื่อว่าศีล** วิสัชนาว่า ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอยู่ก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตตปฏิบัติอยู่ก็ดี ชื่อว่าศีล คำนี้สมดังที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคคว่า "อะไร ชื่อว่าศีล เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล การไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล"[๑]

เจตนาศีล

ในศีลเหล่านั้น คำว่า **เจตนาชื่อว่าศีล** ได้แก่เจตนาของบุคคลผู้งดเว้นจากปาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นอยู่ หรือเจตนาของบุคคลผู้กำลังบำเพ็ญวัตตปฏิบัติอยู่

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๖๔.

เจตสิกศีล

เจตสิกชื่อว่าศีล ได้แก่ **วิรติเจตสิก** ของบุคคลผู้งดเว้นจากบาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น

อีกประการหนึ่ง **เจตนาชื่อว่าศีล** ได้แก่เจตนาในกรรมบถ ๗ ดวง ของบุคคลผู้ละอยู่ซึ่งบาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น **เจตสิกชื่อว่าศีล** ได้แก่กุศลธรรมทั้งหลายคือ ความไม่โลภ ความไม่พยาบาท ความเห็นชอบ ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า **ภิกษุละอภิชฌาแล้วเป็นผู้มีจิตปราศจากอภิชฌาอยู่**[๑]

สังวรศีล

สังวร ในคำว่าสังวรชื่อว่าศีลนี้ นักศึกษาพึงทราบโดยประการ ๕ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวร ๑ สติสังวร ๑ ญาณสังวร ๑ ขันติสังวร ๑ วีริยสังวร ๑

ในสังวร ๕ อย่างนั้น สังวรนี้คือ "ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยความสังวรคือปาติโมกข์นี้"[๒] ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** สังวรนี้คือ "ภิกษุย่อมรักษาซึ่งอินทรีย์คือจักษุ ย่อมถึงซึ่งความสังวรในอินทรีย์คือจักษุ"[๓] ชื่อว่า **สติสังวร** สังวรนี้คือ "พระผู้มีพระภาคตรัสตอบปัญหาอชิตมานพว่า อชิตะ กระแสกิเลสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นซึ่งกระแสเหล่านั้น เรากล่าวสติว่าเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น กระแสเหล่านั้นจะพึงตัดให้เด็ดขาดได้ด้วยปัญญา"[๔] ชื่อว่า **ญาณสังวร** แม้การเสพปัจจัยก็ถึงซึ่งอันรวมลงในญาณสังวรนี้ด้วย ส่วนสังวรนี้ใดซึ่งมาโดยนัยมีอาทิว่า "ภิกษุเป็นผู้อดทนต่อความหนาว เป็นผู้อดทนต่อความร้อน"[๕] สังวรนี้ชื่อว่า **ขันติสังวร** อนึ่ง สังวรใดที่มาโดยนัยมีอาทิว่า "ภิกษุย่อมไม่ให้กามวิตกซึ่งเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ในภายใน"[๖] สังวรนี้ชื่อว่า **วีริยสังวร** แม้อาชีวปาริสุทธิ คือความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ ก็ถึงซึ่งอันรวมลงในวีริยสังวรนี้ด้วย

สังวรทั้ง ๕ อย่างนี้ก็ดี การงดเว้นจากวัตถุที่ประจวบเข้าของเหล่ากุลบุตรผู้กลัวบาปก็ดี แม้ทั้งหมดนี้ พึงทราบเถิดว่าเป็น **สังวรศีล** ด้วยประการฉะนี้

---

๑ ที. สี. ๙/๙๔. ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๑. ๓ องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๓.
๔ ขุ. จู. ๓๐/๑๖. ๕ ม. มู. ๑๒/๑๘. ๖ องฺ. ทสก. ๒๔/๑๑๘.

อวีติกกมศีล

คำว่า **การไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล** ได้แก่การไม่ล่วงละเมิดที่เป็นไปทางกายและเป็นไปทางวาจา ของบุคคลผู้สมาทานศีลแล้ว

การวิสัชนาปัญหาข้อว่า อะไรชื่อว่าศีล ประการแรก ยุติด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

จะวิสัชนาในปัญหาข้อที่เหลือต่อไปดังนี้— ปัญหาข้อว่า **ที่ชื่อว่าศีลเพราะอรรถว่ากระไร** วิสัชนาว่า ที่ชื่อว่าศีลเพราะอรรถว่า **ความปกติ** ถาม— ที่ว่าความปกตินี้คืออย่างไร ? ตอบ—อย่างหนึ่ง คือ **ความทรงอยู่อย่างเรียบร้อย** หมายความว่า ความเป็นผู้มีกิริยาทางกายเป็นต้นไม่เกะกะด้วยอำนาจความสุภาพเรียบร้อย อีกอย่างหนึ่ง คือ **ความรองรับ** หมายความว่า ภาวะที่รองรับด้วยสามารถเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลาย ก็แหละความหมาย ๒ อย่างนี้เท่านั้นในสีลศัพท์นี้ บรรดาอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญในลักษณะของศัพท์รับรองต้องกัน ส่วนอาจารย์ฝ่ายอื่นพรรณนาความหมายในสีลศัพท์นี้ไว้แม้โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ความหมายแห่งสีลศัพท์ หมายความว่า **ยอด** ความหมายแห่งสีลศัพท์ หมายความว่า **เย็น** ฉะนี้ (ฉบับพม่า บาลีเป็น—สิรฏฺโฐ สีลตฺโถ, สีตลฏฺโฐ สีลตฺโถ—แปลตามนี้)

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

ลำดับนี้ จะวิสัชนาในปัญหาข้อที่ว่า **อะไรเป็นลักษณะ,เป็นรส, เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของศีล** ต่อไปดังนี้—

แม้ศีลนั้นถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก ก็มีความปกติ **เป็นลักษณะ** เหมือนรูปซึ่งต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก ก็มีภาวะจะพึงเห็นได้เป็นลักษณะฉะนั้น เหมือนอย่างว่าแม้รูปายตนะถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมากโดยที่ต่างกันด้วยสีเขียวสีเหลืองเป็นต้น ก็มีภาวะที่จะพึงเห็นได้เป็นลักษณะ เพราะถึงแม้รูปายตนะจะต่างกันโดยประเภทแห่งสีเขียวเป็นต้นก็ไม่พ้นไปจากภาวะที่จะพึงเห็นได้ ฉันใด แม้ศีลถึงจะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมากโดยต่างกันด้วยเจตนาเป็นต้น ก็มีความปกติซึ่งได้กล่าวมาแล้วด้วยสามารถแห่งความทรงอยู่อย่าง

เรียบร้อยของกิริยาทางกายเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งความเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลายนั้นนั่นแลเป็นลักษณะ เพราะถึงแม้ศีลจะต่างกันโดยประเภทแห่งเจตนาเป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจาก **ความทรงอยู่อย่างเรียบร้อย** และ **ความรองรับ** ฉันนั้น

อนึ่ง การขจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีล หรือคุณคือความหาโทษมิได้ ท่านกล่าวว่า **เป็นรส** ของศีลอันมีลักษณะดังกล่าวมาแล้ว โดยอรรถว่า **เป็นกิจ** และ **เป็นสมบัติ** เพราะฉะนั้น ชื่อว่าศีลนี้นักศึกษาพึงทราบว่า ที่ว่ามีการขจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีลเป็นรสนั้นด้วยรสเพราะอรรถว่า **กิจ** ที่ว่ามีความหาโทษมิได้เป็นรสนั้น ด้วยรสเพราะอรรถว่า **สมบัติ** เป็นความจริง ในปัญหากรรมมีลักษณะเป็นต้น **กิจ** หรือ **สมบัติ** นั่นเองท่านเรียกว่า รส

ศีลนั้นนั้นมีความสะอาด **เป็นอาการปรากฏ** วิญญูชนทั้งหลายรับรองกันว่าโอตตัปปะและหิริ **เป็นปทัฏฐาน** ของศีลนั้น จริงอยู่ ศีลนั้นนั้นมีความสะอาดที่ตรัสไว้อย่างนี้คือ "ความสะอาดกายความสะอาดวาจาความสะอาดใจ"[๑] เป็นอาการปรากฏ ย่อมปรากฏโดยสภาวะอันสะอาด ย่อมถึงภาวะอันจะพึงถือเอาได้ ส่วนหิริและโอตตัปปะวิญญูชนทั้งหลายรับรองกันว่าเป็นปทัฏฐานของศีลนั้น อธิบายว่า หิริและโอตตัปปะเป็นเหตุใกล้ของศีล เป็นความจริง เมื่อหิริโอตตัปปะมีอยู่ศีลจึงเกิดขึ้นและดำรงอยู่ เมื่อหิริและโอตตัปปะไม่มี ศีลย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้เลย

นักศึกษาพึงทราบ ลักษณะ,รส,อาการปรากฏและปทัฏฐานของ ศีลตามที่พรรณนามา ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๔

ปัญหาข้อว่า **ศีลมีอานิสงส์อย่างไร** วิสัชนาว่า ศีลนั้นมีอันได้ซึ่งคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ สมดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า "ดูก่อนอานันทะ กุศลศีลมีความไม่เดือดร้อนเป็นผล มีความไม่เดือดร้อนเป็นอานิสงส์แล"[๒]

---

๑ อง. ติก. ๒๐/๓๕๐. ๒ อง. ทสก. ๒๔/๑.

ยังมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้อย่างอื่นอีกว่า— ดูก่อนคหบดีทั้งหลาย อานิสงส์ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล มี ๕ ประการเหล่านี้ อานิสงส์ ๕ ประการนั้น คืออะไรบ้าง ?

๑. ดูก่อนคหบดีทั้งหลาย บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมประสบกองแห่งโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นเหตุ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๑ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๒. ดูก่อนคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก เกียรติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมฟุ้งขจรไป นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๓. ดูก่อนคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล เข้าไปสู่สังคมใด ๆ จะเป็นสังคมกษัตริย์ก็ดี จะเป็นสังคมพราหมณ์ก็ดี จะเป็นสังคมคหบดีก็ดี จะเป็นสังคมสมณะก็ดี ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๔. ดูก่อนคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล

๕. ดูก่อนคหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ นี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ ของศีลสมบัติของบุคคลผู้มีศีล[๑]

แม้อานิสงส์ของศีลอย่างอื่น ๆ เป็นอเนกประการซึ่งมีความเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจเป็นต้น มีความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพึงมุ่งหวังอยู่ว่า ขอให้เราพึงเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่สรรเสริญ ของบรรดาภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอพึงทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายนั่นเถิด"[๒]

ศีลมีคุณเป็นอันมากมีความไม่เดือดร้อนเป็นต้นเป็นอานิสงส์ ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

๑ ที. มหา. ๑๐/๑๐๒. ๒ ม. มู. ๑๒/๔๘.

อานิสงส์แห่งศีลอีกนัยหนึ่ง

ที่พึ่งของกุลบุตรทั้งหลายในพระศาสนา เว้นเสียซึ่งศีลอันใดแล้วย่อมไม่มี ใครเล่าจะพึงพรรณนากำหนดอานิสงส์ของศีลอันนั้นได้

น้ำคือศีลย่อมล้างมลทินอันใดของสัตว์ทั้งหลายได้ แม่น้ำใหญ่ ๆ คือคงคา, ยมุนา, สรภู, สรัสวดี, นินนคา, อจิรวดีหรือมหี หาสามารถล้างมลทินนั้นของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ได้ไม่

ศีลที่รักษาดีแล้วเป็นศีลห่างไกลจากกิเลสมีความเย็นอย่างที่สุดนี้ ย่อมบันดาลความร้อนกลุ้มของสัตว์ทั้งหลายให้สงบลงได้ ลมปนฝนก็ดี จันทน์เหลืองก็ดี แก้วมุกดาหารก็ดี แก้วมณีก็ดี แสงจันทร์อ่อนก็ดี หาบันดาลความร้อนกลุ้มของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ให้สงบลงได้ไม่

กลิ่นอันใดที่ฟุ้งไปได้ทั้งทวนลมและตามลมเสมอกัน กลิ่นอันนั้นที่จะทัดเทียมด้วยกลิ่นคือศีล จักมีแต่ที่ไหน

บันไดสำหรับขึ้นสู่สวรรค์ หรือประตูในอันเข้าสู่นครนฤพานอย่างอื่น ๆ ที่จะเสมอด้วยศีล จักมีแต่ที่ไหน

พระราชาทั้งหลายผู้ทรงประดับแล้วด้วยแก้วมุกดาและแก้วมณีก็ไม่งามเหมือนนักพรตทั้งหลายผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศีล

ศีลของบุคคลผู้มีศีล ย่อมกำจัดภัยมีการตำหนิตนเป็นต้นเสียได้โดยประการทั้งปวง และย่อมบันดาลให้เกิดเกียรติและความหรรษาในกาลทุกเมื่อ

นักศึกษาพึงทราบกถามุขอันแสดงถึงอานิสงส์ของศีล อันเป็นมูลรากแห่งคุณทั้งหลาย และเป็นเครื่องทำลายกำลังแห่งโทษทั้งหลายด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้แล

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๕

ลำดับนี้ จะวิสัชนาในปัญหากรรมข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ศีลนี้มีกี่อย่าง** ต่อไปดังนี้

ศีลมีอย่างเดียว

ศีลนี้ทั้งมวล ชื่อว่า มีอย่างเดียว ด้วยลักษณะคือความปกติของตน เป็นประการแรก

ศีล ๒ อย่าง

ศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น จาริตตศีล ๑ วาริตตศีล ๑, ศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น อาภิสมาจาริกศีล ๑ อาทิพรหมจริยกศีล ๑, ศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น วิรติศีล ๑ อวิรติศีล ๑, ศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น นิสสิตศีล ๑ อนิสสิตศีล ๑, ศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น กาลปริยันตศีล ๑ อาปาณโกฏิกศีล ๑, ศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๖ โดยแยกเป็น สปริยันตศีล ๑ อปริยันตศีล ๑, ศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๗ โดยแยกเป็น โลกิยศีล ๑ โลกุตตรศีล ๑

ศีล ๓ อย่าง

ศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หีนศีล ๑ มัชฌิมศีล ๑ ปณีตศีล ๑, ศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น อัตตาธิปไตยศีล ๑ โลกาธิปไตยศีล ๑ ธัมมาธิปไตยศีล ๑, ศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปรามัฏฐศีล ๑ อปรามัฏฐศีล ๑ ปฏิปัสสัทธิศีล ๑, ศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น วิสุทธศีล ๑ อวิสุทธศีล ๑ เวมติกศีล ๑, ศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น เสกขศีล ๑ อเสกขศีล ๑ เนวเสกขนาเสกขศีล ๑

ศีล ๔ อย่าง

ศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หานภาคิยศีล ๑ ฐิติภาคิยศีล ๑ วิเสสภาคิยศีล ๑ นิพเพธภาคิยศีล ๑, ศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ภิกขุศีล ๑ ภิกขุนีศีล ๑ อนุปสัมปันนศีล ๑ คหัฏฐศีล ๑, ศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปกติศีล ๑ อาจารศีล ๑ ธัมมตาศีล ๑ ปุพพเหตุกศีล ๑, ศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น ปาติโมกขสังวรศีล ๑ อินทรียสังวรศีล ๑ อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ปัจจยสันนิสสิตศีล ๑

ศีล ๕ อย่าง

ศีล ๕ อย่างหมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น ปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ข้อนี้สมจริงดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะแสดงไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ว่า "ศีล ๕ อย่าง คือ ปริยันตปาริสุทธิศีล ๑ อปริยันตปาริสุทธิศีล ๑ ปริปุณณปาริสุทธิศีล ๑ อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ๑ ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล ๑"[๑] ศีล ๕ อย่างหมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ปหานศีล ๑ เวรมณีศีล ๑ เจตนาศีล ๑ สังวรศีล ๑ อวีติกกมศีล ๑

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๖๑.

อธิบายศีลมีอย่างเดียว

ในบรรดาศีลเหล่านั้น อรรถาธิบายในส่วนแห่งศีลมีอย่างเดียว นักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นเทียว

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๑

ในส่วนแห่งศีลมี ๒ อย่าง มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— การบำเพ็ญสิกขาบทตามที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า **สิ่งนี้ควรทำ** ดังนี้ อันใด การบำเพ็ญสิกขาบทนั้นชื่อว่า **จาริตตศีล** การไม่ฝ่าฝืนสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ว่า **สิ่งนี้ไม่ควรทำ** ดังนี้ อันใด การไม่ฝ่าฝืนนั้นชื่อว่า **วาริตตศีล** ในศีล ๒ อย่างนั้น มีอรรถวิเคราะห์ถ้อยคำดังนี้ บุคคลทั้งหลายย่อมประพฤติในศีลนั้น คือเป็นไปด้วยความเป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ฉะนั้นศีลนั้น ชื่อว่า **จาริตตศีล** แปลว่า ศีลเป็นที่ประพฤติตามของบุคคลทั้งหลาย, ย่อมป้องกันคือรักษาซึ่งสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามด้วยศีลนั้น ฉะนั้นศีลนั้น ชื่อว่า **วาริตตศีล** แปลว่า ศีลเป็นเครื่องป้องกันสิกขาบทที่ทรงห้าม, ในศีล ๒ อย่างนั้น จาริตตศีลสำเร็จด้วยศรัทธาและวิริยะ วาริตตศีลสำเร็จด้วยศรัทธา

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นจาริตตศีลและวาริตตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๒

ในศีล ๒ อย่างหมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— คำว่า **อภิสมาจาร** ได้แก่ความประพฤติอย่างสูง อภิสมาจารศัพท์นั่นแหละสำเร็จรูปเป็น **อาภิสมาจาริก** อีกอย่างหนึ่งสิกขาบทที่ทรงบัญญัติปรารภอภิสมาจาร ชื่อว่า **อาภิสมาจาริก** คำว่า **อาภิสมาจาริก** นี้เป็นชื่อของศีลที่นอกเหนือไปจากอาชีวัฏฐมกศีล

ศีลชื่อว่า **อาทิพรหมจริยก** เพราะเหตุว่า เป็นเบื้องต้นแห่งมรรคพรหมจรรย์ คำว่า **อาทิพรหมจริยก** นี้เป็นชื่อของ**อาชีวัฏฐมกศีล** เป็นความจริง ศีลนั้นมีภาวะเป็นเบื้องต้นของมรรค เพราะเป็นสิ่งที่จะต้องชำระให้บริสุทธิ์ในกาลอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ก็แหละ กายกรรม วจีกรรม อาชีพ ของภิกษุนั้น ย่อมเป็นสภาพบริสุทธิ์ด้วยดีในเบื้องต้น โดยแท้แล"[๑]

---

๑ ม. อุปริ. ๑๔/๕๒๓.

อีกประการหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสไว้ว่าเป็นสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ สิกขาบทนี้จัดเป็น **อาภิสมาจาริกศีล** สิกขาบทที่เหลือจัดเป็น **อาทิพรหมจริยกศีล**

อีกประการหนึ่ง สิกขาบทที่นับเนื่องในอุภโตวิภังค์ (คำว่าอุภโตวิภังค์ ได้แก่วิภังค์ ๒ คือ ภิกขุวิภังค์และภิกขุนีวิภังค์) ชื่อว่า **อาทิพรหมจริยกศีล** สิกขาบทที่นับเนื่องในขันธกะและวัตรชื่อว่า **อาภิสมาจาริกศีล** อาทิพรหมจริยกศีลจะสำเร็จได้ก็ด้วยความสมบูรณ์แห่งอาภิสมาจาริกศีลนั้น เพราะเหตุฉะนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนา ไม่ทำอาภิสมาจาริกธรรมให้บริบูรณ์แล้ว จักทำอาทิพรหมจริยกธรรมให้บริบูรณ์ดังนี้ ข้อนี้ มิใช่ฐานะที่จะมีได้"[๑]

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นอาภิสมาจาริกศีลและอาทิพรหมจริยกศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๓

ในศีล ๒ หมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ภาวะสักว่าความงดเว้นจากปาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้นชื่อว่า **วิรติศีล** คุณธรรมที่เหลือมีเจตนาเป็นต้นชื่อว่า **อวิรติศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นวิรติศีลและอวิรติศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๔

ในศีล ๒ หมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— คำว่า **นิสสัย** ได้แก่นิสสัย ๒ อย่าง คือ ตัณหานิสสัย ๑ ทิฏฐินิสสัย ๑ ในศีล ๒ อย่างนั้น ศีลใดที่บุคคลปรารถนาภวสมบัติให้เป็นไปอย่างนี้ว่า "เราจักได้เป็นเทพเจ้าหรือเทวดาตนใดตนหนึ่งด้วยศีลนี้ ศีลนี้ชื่อว่า **ตัณหานิสสิตศีล** ศีลใดที่บุคคลให้เป็นไปด้วยทิฏฐิล้วน ๆ อย่างนี้ว่า "เราจักเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยศีลนี้" ศีลนี้ชื่อว่า **ทิฏฐินิสสิตศีล** ส่วนศีลใด ที่เป็นโลกุตตรศีล และเป็นโลกิยศีลแต่เป็นเหตุแห่งโลกุตตรศีลนั้นเฉพาะ ศีลนี้ชื่อว่า **อนิสสิตศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นนิสสิตศีลและอนิสสิตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

---

๑. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๑๕.

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๕

ในศีล ๒ หมวดที่ ๕ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ศีลที่บุคคลสมาทานทำกำหนดเวลาชื่อว่า **กาลปริยันตศีล** ศีลที่บุคคลสมาทานตลอดชีวิตแล้วคงให้ดำเนินไปได้เหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า **อาปาณโกฏิกศีล**

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นกาลปริยันตศีลและอาปาณโกฏิกศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๖

ในศีล ๒ หมวดที่ ๖ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ศีลที่มีความเห็นด้วยสามารถแห่งลาภ,ยศ,ญาติ,อวัยวะและชีวิตเป็นที่สุด ชื่อว่า **สปริยันตศีล** ศีลที่ตรงกันข้าม ชื่อว่า **อปริยันตศีล** สมจริง ดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ว่า "ศีลมีที่สุดนั้นเป็นอย่างไร ? ศีลมีลาภเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมียศเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีญาติเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดมีอยู่ ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น เป็นอย่างไร ? บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการณ์ นี้ชื่อว่า ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น"[๑] แม้ศีลทั้งหลายนอกนั้นนักศึกษาก็พึงอธิบายให้พิสดารโดยทำนองนั้นนั่นเทียว แม้ในอธิการวิสัชนาอปริยันตศีล ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตตะก็ได้กล่าวไว้ว่า "ศีลที่มิใช่มีลาภเป็นที่สุดนั้น เป็นอย่างไร ? บุคคลบางคนในโลกนี้ แม้แต่จิตก็ไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ตนสมาทานแล้ว เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็นปัจจัย เพราะลาภเป็นตัวการณ์ ไฉนเขาจักล่วงละเมิด นี้ชื่อว่า ศีลมิใช่มีลาภเป็นที่สุดนั้น"[๒] แม้ศีลทั้งหลายนอกนั้นนักศึกษาก็พึงอธิบายให้พิสดารโดยทำนองนั้นนั่นเทียว

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นสปริยันตศีลและอปริยันตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๒ หมวดที่ ๗

ในศีล ๒ หมวดที่ ๗ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ศีลที่ประกอบด้วยอาสวะแม้ทุกประเภท ชื่อว่า **โลกิยศีล** ศีลที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะ ชื่อว่า **โลกุตตรศีล** ในศีล ๒ อย่างนั้น โลกิยศีลย่อมนำมาซึ่งภพชั้นวิเศษ และเป็นเหตุแห่งอันออกจากภพด้วย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสังวร ความสังวรเพื่อประโยชน์แก่ความไม่

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๖๒. ๒ ขุ. ป. ๓๑/๖๓.

เดือดร้อนใจ ความไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมช ความปราโมชเพื่อประโยชน์แก่ปีติ ปีติเพื่อประโยชน์แก่ความสงบใจ ความสงบใจเพื่อประโยชน์แก่ความสุข ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ยถาภูตญาณทัสสนะ[๑] ยถาภูตญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่นิพพิทา นิพพิทาเพื่อประโยชน์แก่วิราคะ วิราคะเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน, การหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนี้ใด การพูดวินัยก็มีการหลุดแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การปรึกษาวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การเข้าไปอิงวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์ การเงี่ยโสตลงฟังวินัยก็มีการหลุดพ้นแห่งอนุปาทาจิตนั้นเป็นประโยชน์"[๒] โลกุตตรศีลย่อมนำมาซึ่งการออกจากภพและเป็นภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณด้วย

ศีล ๒ อย่างโดยแยกเป็นโลกิยศีลและโลกุตตรศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๑

ในบรรดาศีล ๓ อย่าง มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้-- ในศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๑ ความว่า ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปด้วยฉันทะวิริยะจิตตะหรือวิมังสาชั้นต่ำ ชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไป ด้วยอิทธิบาทธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น ชั้นปานกลาง ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปด้วยอิทธิบาทธรรมทั้งหลายชั้นประณีต ชื่อว่า **ปณีตศีล**

อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่บุคคลสมาทานด้วยความเป็นผู้ใคร่ยศ ชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่บุคคลสมาทานด้วยความเป็นผู้ใคร่ผลบุญ ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ศีลที่บุคคลสมาทานเพราะอาศัยอริยภาพว่า ศีลนี้เป็นสิ่งที่ควรทำ ชื่อว่า **ปณีตศีล**

อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่หม่นหมองไปด้วยบาปธรรมทั้งหลาย มีการยกตนและข่มผู้อื่นเป็นต้นอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ส่วนภิกษุอื่น ๆ นั้นเป็นผู้ทุศีล มีบาปธรรม ชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่ไม่หม่นหมองอย่างนั้นแต่เป็นชั้นโลกิยะ ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ' ศีลชั้นโลกุตตระ ชื่อว่า **ปณีตศีล**

---

๑ คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ได้แก่ปัจจยปริคคหญาณ ในญาณ ๑๖, นิพพิทา ได้แก่นิพพิทาญาณ, วิราคะ ได้แก่มัคคญาณ, วิมุตติ ได้แก่ผลญาณ, วิมุตติญาณทัสสนะ ได้แก่ปัจจเวกขณญาณ.

๒ วิ. ป. ๘/๔๐๖

อีกอย่างหนึ่ง ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปเพื่อต้องการภวสมบัติและโภคสมบัติด้วยอำนาจแห่งตัณหา ชื่อว่า **หีนศีล** ศีลที่บุคคลประพฤติเป็นไปเพื่อต้องการความหลุดพ้นสำหรับตน ชื่อว่า **มัชฌิมศีล** ปารมิตาศีลที่พระโพธิสัตว์ประพฤติเป็นไป เพื่อต้องการความหลุดพ้นสำหรับสรรพสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **ปณีตศีล**

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นหีนศีล,มัชฌิมศีลและปณีตศีล ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๒

ในศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะสละทิ้งสิ่งซึ่งไม่สมควรแก่ตน ผู้มีตนเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในตน ชื่อว่า **อัตตาธิปไตยศีล** ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะหลีกเลี่ยงการตำหนิของชาวโลก ผู้มีโลกเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในโลก ชื่อว่า **โลกาธิปไตยศีล** ศีลที่บุคคลผู้ใคร่เพื่อจะบูชาความยิ่งใหญ่ของธรรม ผู้มีธรรมเป็นที่เคารพ ประพฤติเป็นไปแล้วด้วยความคารวะในธรรม ชื่อว่า **ธัมมาธิปไตยศีล**

ศีล ๓ อย่าง โดยแยกเป็นอัตตาธิปไตยศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๓

ในศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ศีลใดที่ข้าพเจ้าเรียกว่านิสสิตศีลในหมวด ๒ ศีลนั้น ชื่อว่า **ปรามัฏฐศีล** เพราะอันตัณหาและทิฏฐิถูกต้องแล้ว ศีลอันเป็นเหตุแห่งมัคคญาณของกัลยาณปุถุชน และประกอบด้วยมัคคญาณของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า **อปรามัฏฐศีล** ศีลอันประกอบด้วยผลญาณของพระเสกขะและพระอเสกขบุคคลทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิปัสสัทธิศีล**

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นปรามัฏฐศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๔

ในศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ศีลใดที่ภิกษุไม่ต้องอาบัติบำเพ็ญแล้ว หรือที่ต้องแล้วได้ทำกลับคืนอีก ศีลนั้นชื่อว่า **วิสุทธิศีล** ศีลที่ภิกษุต้องอาบัติแล้วไม่ได้ทำกลับคืน ชื่อว่า **อวิสุทธิศีล** ศีลของภิกษุผู้สงสัยในวัตถุก็ดี ในอาบัติก็ดี ในอัชฌาจารก็ดี ชื่อว่า **เวมติกศีล** ในศีล ๓ อย่างนั้น อวิสุทธิศีลอันโยคีบุคคลพึงทำให้บริสุทธิ์

เมื่อความสงสัยเกิดขึ้นอย่าได้ทำการล่วงละเมิดวัตถุ พึงกำจัดความสงสัยเสีย ความผาสุกใจจักมีแก่โยคีบุคคลนั้นด้วยอาการอย่างนี้

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นวิสุทธศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๓ หมวดที่ ๕

ในศีล ๓ อย่างหมวดที่ ๕ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้– ศีลที่ประกอบด้วยอริยมัคคญาณ ๔ และประกอบด้วยสามัญผล ๓ ชื่อว่า **เสกขศีล** ศีลที่ประกอบด้วยอรหัตตผลชื่อว่า **อเสกขศีล** ศีลที่เหลือชื่อว่า **เนวเสกขนาเสกขศีล**

ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นเสกขศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ว่า "โดยที่แม้ความปกติของพวกสัตว์นั้น ๆ ในโลก ที่คนทั้งหลายอาศัยใช้พูดกันอยู่ว่า คนนี้มีสุขเป็นปกติ คนนี้มีทุกข์เป็นปกติ คนนี้มีการทะเลาะเป็นปกติ คนนี้ประดับตนเป็นปกติ ดังนี้ก็เรียกว่าศีลฉะนั้น โดยปริยายนั้น ศีลก็มีอยู่ ๓ อย่างคือ กุศลศีล ๑ อกุศลศีล ๑ อัพยากตศีล ๑ ศีล ๓ อย่างโดยแยกเป็นกุศลศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้ ในศีล ๓ อย่างนั้น อกุศลศีลย่อมเข้ากันไม่ได้กับอาการของศีลที่ประสงค์เอาในอรรถนี้มีลักษณะเป็นต้นแม้สักอาการเดียว ดังนั้นข้าพเจ้าจึงมิได้ยกมาไว้ในอธิการนี้ เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบภาวะที่ศีลนั้นมี ๓ อย่างโดยนัยเท่าที่บรรยายมาแล้วเท่านั้น

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๑

ในบรรดาศีล ๔ ทั้งหลาย ศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๑ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้– ภิกษุใดในศาสนานี้ ชอบคบแต่พวกภิกษุทุศีล ไม่ชอบคบพวกภิกษุมีศีล มองไม่เห็นโทษในการล่วงละเมิดวัตถุ เป็นผู้โง่เซอะ มากไปด้วยความดำริผิด ไม่รักษาอินทรีย์ทั้งหลาย ศีลของภิกษุเช่นนั้นนั่นแล จัดเป็น **หานภาคิยศีล** อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้เป็นผู้พอใจอยู่ด้วยศีลสมบัติ ไม่ทำความพอใจให้เกิดขึ้นในการบำเพ็ญกรรมฐานเนือง ๆ ศีลของภิกษุนั้น ผู้ยินดีเฉพาะเพียงแค่ศีล ไม่พยายามเพื่อคุณเบื้องสูงขึ้นไป จัดเป็น **ฐิติภาคิยศีล** อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ยังพยายามเพื่อต้องการสมาธิต่อไปอีก ศีลของภิกษุนั้นจัดเป็น **วิเสสภาคิยศีล**

อนึ่ง ภิกษุใดในศาสนานี้ ไม่ยินดีอยู่แต่เฉพาะแค่ศีลสมบัติ ย่อมประกอบเนือง ๆ ซึ่งนิพพิทาคือวิปัสสนาต่อไป ศีลของภิกษุนี้ จัดเป็น **นิพเพธภาคิยศีล**

ศีล ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นหานภาคิยศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๒

ในศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๒ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— สิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะพวกภิกษุ และสิกขาบทเหล่าใดที่พวกภิกษุเหล่านั้นจะต้องรักษานอกเหนือจากบทบัญญัติของภิกษุณีทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **ภิกขุศีล** สิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติปรารภเฉพาะพวกภิกษุณี และสิกขาบทเหล่าใดที่พวกภิกษุณีจะต้องรักษา นอกเหนือจากบทบัญญัติของภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **ภิกขุนีศีล** ศีล ๑๐ ประการของสามเณรและสามเณรี ชื่อว่า **อนุปสัมปันนศีล** สิกขาบท ๕ ประการด้วยอำนาจแห่งนิจศีล หรือในเมื่อมีความอุตสาหะก็สิกขาบท ๑๐ ประการ และสิกขาบท ๘ ประการด้วยสามารถองค์แห่งอุโบสถ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย นี้ชื่อว่า **คหัฏฐศีล**

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นภิกขุศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๓

ในศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๓ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— การไม่ล่วงละเมิด (เบญจศีล) ของพวกมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปทั้งหลาย จัดเป็น **ปกติศีล** จารีตประเพณีในขอบเขตของตน ๆ ของตระกูลของตำบลและของลัทธิเดียรถีย์ทั้งหลาย จัดเป็น **อาจารศีล** ศีลพระมารดาของพระโพธิสัตว์ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ดูก่อนอานันทะ ในกาลใดพระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่พระครรภ์พระมารดา ความพอพระทัยในบุรุษอันประกอบด้วยกามคุณ ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระมารดาพระโพธิสัตว์"[๑] ดังนี้ จัดเป็น **ธัมมตาศีล** อนึ่ง ศีลในชาตินั้น ๆ ของจำพวกสัตว์ผู้บริสุทธิ์เช่นพระมหากัสสปเป็นต้นและของพระโพธิสัตว์ จัดเป็น **ปุพพเหตุกศีล**

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นปกติศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๔ หมวดที่ ๔

ในศีล ๔ อย่างหมวดที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุในศาสนานี้ เป็นผู้สำรวมด้วยความสังวรคือปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารและโคจร มีปกติมองเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย"[๒] ศีลนี้ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวรศีล**

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๒๘. ๒ องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๓.

อนึ่ง ศีลใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุแล้วไม่ยึดถือซึ่งนิมิต ไม่ยึดถือซึ่งอนุพยัญชนะ อกุศลบาปธรรมทั้งหลายคืออภิชฌาและโทมนัสย่อมไหลไปสู่ภิกษุนั้นผู้ไม่สำรวมซึ่งจักขุนทรีย์เพราะมีจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ เธอย่อมปฏิบัติเพื่อสังวรซึ่งจักขุนทรีย์นั้น ย่อมรักษาซึ่งจักขุนทรีย์ ย่อมถึงความสังวรในจักขุนทรีย์, ได้ยินเสียงด้วยโสตแล้ว............ได้ดมกลิ่นด้วยฆานะแล้ว............ได้ลิ้มรสด้วยชิวหาแล้ว..........ได้สัมผัสโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว............ได้รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว...... ...ย่อมไม่ยึดถือซึ่งนิมิต............ ย่อมถึงซึ่งความสังวรในมนินทรีย์" ฉะนี้ ศีลนี้จัดเป็น **อินทรียสังวรศีล**

อนึ่ง การวิรัติจากมิจฉาอาชีพอันใด ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดซึ่งสิกขาบท ๖ ประการ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจแห่งบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ "การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำนิมิต การด่าแช่งการแสวงหาลาภด้วยลาภ" นี้จัดเป็น **อาชีวปาริสุทธิศีล**

การบริโภคปัจจัย ๔ อันบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา ที่ตรัสไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงใช้สอยจีวร เพียงเพื่อกำจัดเสียซึ่งความเย็น"[๑]...............ฉะนี้ จัดเป็น **ปัจจยสันนิสสิตศีล**

๑. อธิบายปาติโมกขสังวรศีล

ในปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้นนั้น มีกถาวินิจฉัยพร้อมทั้งการพรรณนาตามลำดับบทจำเดิมตั้งแต่ต้น ดังต่อไปนี้—

บทว่า **อิธ** หมายความว่าในศาสนานี้ บทว่า **ภิกขุ** ได้แก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา ที่ได้โวหารว่าอย่างนั้น เพราะเป็นผู้เห็นภัยในสงสารอย่างหนึ่ง เพราะเป็นผู้ใช้ผ้าที่ถูกทำลายแล้วเป็นต้นอย่างหนึ่ง บทว่า **ปาติโมกข** ในคำว่า สำรวมแล้วด้วยสังวรคือปาติโมกข์นี้ ได้แก่ศีลอันเป็นสิกขาบท จริงอยู่ ศีลอันเป็นสิกขาบทนั้น เรียกว่า **ปาติโมกข** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ปลดเปลื้องภิกษุผู้รักษาศีลนั้น ให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ในอบายเป็นต้น ความระวัง ชื่อว่า **ความสังวร** ความสังวรนี้ เป็นชื่อของการไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทางกายและเกิดทางวาจา ความสังวรคือปาติโมกข์ ชื่อว่า **ปาติโมกขสังวร** เป็นผู้สำรวมด้วยสังวรคือ

๑ม. มู. ๑๒/๑๗.

ปาติโมกข์นั้น ชื่อว่า **ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต** อธิบายว่า ผู้สำรวมคือผู้เข้าถึงคือผู้ประกอบด้วยสังวรคือปาติโมกข์ บทว่า **วิหรติ** หมายความว่า ยังอัตภาพให้เป็นไปอยู่ (คืออยู่ด้วยอิริยาบถ ๔)

อรรถาธิบายของบทว่า **ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารและโคจร** เป็นต้น พึงทราบโดยนัยอันมาแล้วในพระบาลีนั่นเทียว จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังต่อไปนี้—

บาลีแสดงอาจารและโคจร

บทว่า **ผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารและโคจร** ไขความว่า อาจารมีอยู่ อนาจารมีอยู่

อนาจาร

ในอาจารและอนาจารนั้น **อนาจาร** เป็นอย่างไร ?

ความล่วงละเมิดที่เกิดทางกาย ความล่วงละเมิดที่เกิดทางวาจา ความล่วงละเมิดที่เกิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า **อนาจาร** แม้ความทุศีลทุกๆ อย่างก็ชื่อว่า **อนาจาร** ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ คือด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้,ผลไม้,แป้งเครื่องสนานและไม้สีฟันบ้าง ด้วยความเป็นผู้ประจบสอพลอบ้าง ด้วยความเป็นผู้เหมือนแกงถั่วบ้าง (คือพูดจริงบ้างไม่จริงบ้างสุก ๆ ดิบ ๆ เหมือนแกงถั่ว) ด้วยความเป็นผู้รับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยรับส่งหนังสือด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงครหา อย่างใดอย่างหนึ่ง การสำเร็จความเลี้ยงชีพนี้ เรียกว่า **อนาจาร**

อาจาร

ในอาจารและอนาจารนั้น **อาจาร** เป็นอย่างไร ?

ความไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดที่เกิดทั้งทางกายและทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดนี้ เรียกว่า **อาจาร** แม้สังวรคือศีลทั้งหมดก็เรียกว่า **อาจาร** ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ คือด้วยการให้ไม้ไผ่บ้าง ด้วยการให้ใบไม้บ้าง ด้วยการให้ดอกไม้,ผลไม้,แป้งเครื่องสนานและไม้สีฟันบ้าง ด้วยความเป็นผู้ประจบสอพลอบ้าง ด้วยความเป็นผู้เหมือนแกงถั่วบ้าง ด้วย

ความเป็นผู้รับเลี้ยงเด็กบ้าง ด้วยรับส่งหนังสือด้วยกำลังแข้งบ้าง หรือด้วยมิจฉาอาชีพที่พระพุทธเจ้าทรงครหาอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง การไม่สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพนี้ เรียกว่า **อาจาร**

บทว่า **อโคจร** ไขความว่า โคจรมีอยู่ อโคจรมีอยู่

อโคจร

ในโคจรและอโคจรนั้น **อโคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจรบ้าง มีหญิงหม้าย,สาวเทื้อ,บัณเฑาะก์,ภิกษุณีและร้านสุราเป็นที่โคจรบ้าง เป็นผู้อยู่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา กับพวกเดียรถีย์ และสาวกของพวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ อันไม่สมควร **แหละหรือ** ย่อมส้องเสพคบหาเข้าไปนั่งใกล้ ซึ่งตระกูลทั้งหลายเห็นปานฉะนี้ คือ ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา ตระกูลที่ไม่เลื่อมใส ตระกูลที่มิได้เตรียมตั้งเครื่องดื่มไว้ ตระกูลที่ด่าที่บริภาส ตระกูลที่ไม่ใคร่ประโยชน์ ตระกูลที่ไม่ใคร่ความเกื้อกูล ตระกูลที่ไม่ใคร่ความผาสุก ตระกูลที่ไม่ใคร่ความเกษมจากโยคธรรม แก่ภิกษุภิกษุณีอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อโคจร**

โคจร

ในโคจรและอโคจรนั้น **โคจร** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้ไม่มีหญิงแพศยาเป็นที่โคจร เป็นผู้ไม่มีหญิงหม้าย,สาวเทื้อ,บัณเฑาะก์,ภิกษุณีและร้านสุราเป็นที่โคจร เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา กับพวกเดียรถีย์ และสาวกของพวกเดียรถีย์ ด้วยความคลุกคลีกับคฤหัสถ์ อันไม่สมควร **แหละหรือ** ย่อมส้องเสพคบหา ย่อมเข้าไปนั่งใกล้ ซึ่งตระกูลทั้งหลายเห็นปานฉะนี้ คือ ตระกูลมีศรัทธา ตระกูลเลื่อมใส ตระกูลเตรียมตั้งเครื่องดื่มไว้ ตระกูลรุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ ตระกูลฟุ้งตลบไปด้วยกลิ่นฤาษี ตระกูลใคร่ประโยชน์ ตระกูลใคร่ความเกื้อกูล ตระกูลใคร่ความผาสุก ตระกูลใคร่ความเกษมจากโยคธรรม แก่ภิกษุภิกษุณีอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **โคจร**

ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้ว ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอาจารนี้และด้วยโคจรนี้ ด้วยประการดังอรรถาธิบายมา เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** แปลว่า ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารและโคจร[๑] ฉะนี้

อีกประการหนึ่ง ในอธิการแห่ง **ปาติโมกขสังวรศีล** นี้ นักศึกษาพึงทราบอาจารและโคจร แม้โดยนัยดังจะพรรณนาต่อไปนี้ —

อนาจารทางกาย

ก็แหละ อนาจารมี ๒ ประการ คือ อนาจารทางกาย ๑ อนาจารทางวาจา ๑

ใน ๒ ประการนั้น **อนาจารทางกาย** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้เข้าสู่ที่ประชุมสงฆ์ก็ไม่ทำความเคารพ ยืนเบียดบ้าง นั่งเบียดบ้าง ซึ่งภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ยืนข้างหน้าบ้าง นั่งข้างหน้าบ้าง นั่งบนอาสนะสูงบ้าง นั่งคลุมศีรษะบ้าง ยืนพูดบ้าง กวักมือพูดบ้าง เมื่อภิกษุทั้งหลายชั้นเถระเดินไม่สวมรองเท้า ก็เดินสวมรองเท้า เมื่อภิกษุทั้งหลายชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ ณ ที่จงกรมต่ำ ไพล่ไปเดินบนที่จงกรมสูง เมื่อภิกษุทั้งหลายชั้นเถระเดินจงกรมอยู่ที่พื้นดิน ไพล่ไปเดินจงกรมเสียบนที่จงกรม ยืนแทรกบ้าง นั่งแทรกบ้าง ซึ่งภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ย่อมกีดกันแม้พวกภิกษุใหม่ด้วยอาสนะ แม้อยู่ในเรือนไฟ ไม่อาปุจฉาภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ก็ใส่ฟืน ปิดประตู แม้ณที่ท่าน้ำ ก็ลงเบียดภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ ลงไปข้างหน้าเสียบ้าง สรงเบียดบ้าง สรงอยู่ข้างหน้าบ้าง ขึ้นเบียดบ้าง ขึ้นไปข้างหน้าบ้าง แม้เมื่อเข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินเบียดภิกษุทั้งหลายชั้นเถระบ้าง เดินไปข้างหน้าบ้าง และเดินแซงไปข้างหน้า ๆ ของภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ แม้ณห้องลับและห้องปิดบังสำหรับตระกูลทั้งหลายที่กุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลายพากันนั่งเล่นเช่นนั้น เธอก็จู่โจมเข้าไป ลูบคลำศีรษะเด็กบ้าง อันว่าพฤติการณ์เช่นนี้ เรียกว่า **อนาจารทางกาย**

อนาจารทางวาจา

ในอนาจาร ๒ ประการนั้น **อนาจารทางวาจา** เป็นอย่างไร ?

คือ ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ แม้ไปสู่ที่ประชุมสงฆ์แล้วก็ไม่ทำความเคารพ ไม่อาปุจฉาภิกษุทั้งหลายชั้นเถระ พูดธรรม วิสัชนาปัญหา แสดงพระปาติโมกข์ ยืนพูดบ้าง

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๑

กวักมือพูดบ้าง แม้เข้าไปสู่ละแวกบ้านแล้ว ย่อมพล่ามพูดกับสตรีบ้าง กับกุมารีบ้าง อย่างนี้ว่า คุณโยมผู้มีชื่ออย่างนี้ มีนามสกุลอย่างนี้ มีอะไรไหม? มีข้าวยาคูไหม? มีข้าวสวยไหม? มีของเคี้ยวไหม? อาตมาจักดื่มอะไร? จักเคี้ยวอะไร? จักฉันอะไร? คุณโยมจักถวายอะไรแก่อาตมาหรือ? พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อนาจารทางวาจา**[๑]

ส่วน **อาจาร** นักศึกษาพึงทราบด้วยสามารถข้อความอันตรงกันข้ามกับ **อนาจาร** นั้นเถิด

อาจารตามนัยแห่งอรรถกถา

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้มีความคารวะ มีความเคารพ สมบูรณ์ด้วยหิริและโอตตัปปะ นุ่งสบงห่มจีวรเรียบร้อย มีการเดินหน้าถอยหลัง มีการเหลียวไปแลมา มีการคู้เหยียด อันน่าเลื่อมใส มีจักษุทอดลงประมาณชั่วแอก มีอิริยาบถเรียบร้อย รักษาทวารในอินทรีย์ ๖ รู้จักประมาณในโภชนะ หมั่นประกอบความเพียร ประกอบด้วยสติและสัมปชัญญะ มักน้อย สันโดษ ปรารภความเพียร มีปกติทำความเคารพในอาภิสมาจาริกศีลทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วยการทำความเคารพในบุคคลผู้อยู่ในฐานแห่งความเคารพ

นักศึกษาพึงทราบ **อาจาร** อันเป็นประการแรก ด้วยประการดังพรรณนามานี้

โคจร ๓ อย่าง

ส่วนโคจรมี ๓ อย่าง คือ อุปนิสสยโคจร ๑ อารักขโคจร ๑ อุปนิพันธโคจร ๑

อุปนิสสยโคจร

ในโคจร ๓ อย่างนั้น **อุปนิสสยโคจร** เป็นอย่างไร ?

กัลยาณมิตร ซึ่งประกอบด้วยคุณคือกถาวัตถุ ๑๐ ที่ภิกษุพึ่งพิงแล้ว ย่อมได้ฟังพุทธวจนะที่ยังไม่เคยฟัง ย่อมทำพุทธวจนะที่ฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ย่อมสิ้นความสงสัย ย่อมทำทฤษฎีให้ถูกต้อง ย่อมทำจิตใจให้ผ่องใส แหละหรือกัลยาณมิตร ผู้ที่ภิกษุศึกษาสำเหนียกตามอยู่ ย่อมเจริญด้วยศรัทธา,ศีล,สุตะ,จาคะ,และปัญญา กัลยาณมิตรนี้ เรียกว่า **อุปนิสสยโคจร**

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๑

อารักขโคจร

อารักขโคจร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เข้าไปสู่ละแวกบ้าน เดินไปตามถนน ทอดสายตาลงมองดูประมาณชั่วแอก เดินไปอย่างสำรวม ไม่เหลียวดูพลช้าง ไม่เหลียวดูพลม้า ไม่เหลียวดูพลรถ ไม่เหลียวดูพลเดินเท้า ไม่เหลียวดูสตรี ไม่เหลียวดูบุรุษ ไม่แหงนขึ้นข้างบน ไม่เหลียวลงข้างล่าง ไม่เดินมองทิศใหญ่ทิศน้อย พฤติการณ์ของภิกษุนั้นเช่นนี้ เรียกว่า **อารักขโคจร**

อุปนิพันธโคจร

อุปนิพันธโคจร เป็นอย่างไร ?

คือ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นที่ผูกจิตไว้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า —

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โคจรของภิกษุได้แก่อะไร ? ได้แก่วิสัยอันเป็นสมบัติของพุทธบิดาของตน คือ สติปัฏฐาน ๔ นี้เรียกว่า **อุปนิพันธโคจร**[๑]

ภิกษุ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว เข้าไปแล้ว เข้าไปพร้อมแล้ว เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว มาตามพร้อมแล้ว ด้วยอาจารนี้และด้วยโคจรนี้ ด้วยประการดังอรรถาธิบายมาแม้ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** แปลว่า ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารและโคจร ฉะนี้

คำว่า **มีปกติมองเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย** คือมีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลายมีประมาณเล็กน้อย อันต่างด้วยโทษเช่น การต้องอาบัติเสขิยวัตรโดยไม่ได้แกล้งและเกิดอกุศลจิตเป็นต้น

คำว่า **สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย** ความว่า ศีลอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะพึงศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ศีลนั้นทั้งหมดเธอถือเอามาศึกษาสำเหนียกอยู่โดยความเคารพ

นักศึกษาพึงทราบว่า **ปาติโมกขสังวรศีล** พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แล้วในบทว่า **ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต** ที่แปลว่า ผู้สำรวมด้วยสังวรคือปาติโมกข์นี้ และด้วยเทศนาปุคคลาธิษฐานมีประมาณเท่านี้ ส่วนบทว่า **อาจารโคจรสมฺปนฺโน** ที่แปลว่า ผู้ถึงพร้อม

---

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๙๘

ด้วยอาจารและโคจร เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อทรงแสดงถึงข้อปฏิบัติโดยประการที่ศีลนั้นทั้งหมดจะสำเร็จแก่ผู้ปฏิบัติ

๒. อธิบายอินทรียสังวรศีล

ก็แหละ ในอินทรียสังวรศีล ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในลำดับแห่งปาติโมกขสังวรศีลโดยนัยมีอาทิว่า **ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักษุ** ดังนี้นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— คำว่า **ภิกษุนั้น** ได้แก่ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในปาติโมกขสังวรศีล คำว่า **เห็นรูปด้วยจักษุ** อธิบายว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณอันสามารถเห็นรูปได้ ซึ่งได้โวหารว่า **จักษุ** ด้วยอำนาจแห่งเหตุ ส่วนท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า จักษุเห็นรูปไม่ได้เพราะไม่มีจิต จิตก็เห็นรูปไม่ได้เพราะไม่มีจักษุ แต่เพราะทวารกับอารมณ์กระทบกัน บุคคลจึงเห็นรูปได้ด้วยจิตซึ่งมีจักษุปสาทเป็นวัตถุ ก็แหละ การพูดที่ประกอบด้วยเหตุเช่นนี้ ย่อมมีได้ เหมือนอย่างในคำมีอาทิว่า **คนยิงด้วยธนู** เพราะฉะนั้น อรรถาธิบายในคำว่า เห็นรูปด้วยจักษุนี้ ได้แก่เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณนั่นเทียว

คำว่า **ไม่ยึดถือซึ่งนิมิต** อธิบายว่า ไม่ยึดถือซึ่งนิมิตเป็นหญิงและนิมิตเป็นชาย หรือนิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลสมีนิมิตสวยงามเป็นต้น หยุดอยู่เพียงแค่เห็นเท่านั้น

คำว่า **ไม่ยึดถือซึ่งอนุพยัญชนะ** อธิบายว่า ไม่ยึดถือซึ่งอาการอันต่างด้วยมือ, เท้า, การยิ้ม, การหัวเราะ, การพูดและการเหลียวแลเป็นต้น ซึ่งได้โวหารว่า **อนุพยัญชนะ** เพราะกระทำความปรากฏ โดยเป็นที่ปรากฏเนือง ๆ ของกิเลสทั้งหลาย อาการใดปรากฏในสรีระนั้น ก็ถือเอาเพียงอาการนั้น เหมือนพระติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต

เรื่องพระติสสเถระ

ได้ยินว่า ขณะเมื่อพระเถระจากเจติยบรรพตมายังเมืองอนุราธบุรี เพื่อเที่ยวบิณฑบาตนั้น ยังมีหญิงสะใภ้แห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง เกิดทะเลาะกับสามีแล้วประดับตกแต่งตนอย่างสวยงามเป็นเสมือนเทพกัญญา แล้วหนีออกจากเมืองอนุราธบุรีไปแต่เช้ามืดทีเดียว เมื่อเดินไปเรือนญาติ ได้พบพระเถระเข้าในระหว่างทางพอดี เกิดมีจิตวิปลาสขึ้น จึงหัวเราะเสียอย่างดัง พระเถระมองดูด้วยคิดว่า นี่อะไรกัน แล้วได้อสุภสัญญากัมมัฏฐานที่กระดูกฟันของหญิงนั้น เลยได้บรรลุพระอรหัต ด้วยเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า พระเถระนั้นเห็นกระดูกฟันของหญิงสะใภ้นั้นแล้วก็ระลึกขึ้นได้ซึ่งอสุภกัมมัฏฐานที่ตนเคยได้มาแล้วในกาลก่อน ได้บรรลุแล้วซึ่งพระอรหัตทั้งยืน ณ ที่ตรงนั้นนั่นเทียว ฝ่ายสามีของนางตามหาไปโดยทางนั้นเห็น

พระเถระเข้า จึงเรียนถามว่า ท่านขอรับ ท่านเห็นสตรีอะไร ๆ บ้างไหม ? พระเถระได้ตอบกับชายสามีนั้นว่า จะเป็นหญิงหรือเป็นชายอาตมาไม่ทราบ แต่ว่าโครงกระดูกนี้เดินไปในทางใหญ่ฉะนี้

ในคำว่า **ยตฺวาธิกรณเมนํ** เป็นต้น มีอรรถาธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นเหล่านี้ พึงไหลไปคือพึงติดตามไป ซึ่งบุคคลนี้ผู้ไม่ปิดซึ่งจักขุนทรีย์ด้วยบานประตูคือสติ คือไม่ได้ปิดจักขุทวาร เพราะการไม่สังวรจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ คือเพราะเหตุแห่งไม่สังวรจักขุนทรีย์ใด

คำว่า **ย่อมปฏิบัติเพื่อสังวรจักขุนทรีย์นั้น** ความว่า ย่อมปฏิบัติเพื่อปิดซึ่งจักขุนทรีย์นั้นด้วยบานประตูคือสติ แหละเมื่อภิกษุปฏิบัติอยู่ด้วยอาการอย่างนี้นั่นแล พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **รักษาจักขุนทรีย์บ้าง ถึงซึ่งความสังวรในอินทรีย์บ้าง**

สังวรอสังวรไม่มีที่จักขุนทรีย์

ในคำว่า **ย่อมถึงซึ่งความสังวรในจักขุนทรีย์นั้น** อันที่จริง ความสังวรหรือความไม่สังวร ย่อมไม่มีที่จักขุนทรีย์ดอก ความมีสติหรือความเผลอสติก็หาได้บังเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุปสาทไม่ ก็แต่ว่า กาลใดอารมณ์คือรูปมาสู่คลองจักษุ (รูปกระทบตา) กาลนั้นเมื่อ **ภวังคจิต** เกิดขึ้น ๒ ขณะแล้วดับไป **กิริยามโนธาตุ** (หมายเอาปัญจทวาราวัชชนจิต) เกิดขึ้นทำอาวัชชนกิจ (กิจคือการนึกเอารูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **จักขุวิญญาณจิต** เกิดขึ้นทำทัสสนกิจ (กิจคือการเห็นรูป) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **วิปากมโนธาตุ** (หมายเอาสัมปฏิจฉนจิต) เกิดขึ้นทำปฏิจฉนกิจ (กิจคือการรับเอารูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **วิปากอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ** (หมายเอาสันตีรณจิต) เกิดขึ้นทำสันตีรณกิจ (กิจคือการพิจารณารูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป แต่นั้น **กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุ** (หมายเอามโนทวาราวัชชนจิต) เกิดขึ้นทำโวฏฐัพพนกิจ (กิจคือการตัดสินรูปารมณ์) ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป ถัดต่อจากกิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนั้น **ชวนจิต** ก็แล่นไป ๗ ขณะ[๑]

---

๑ นี้คือลำดับแห่งวิถีจิตที่เกิดขึ้นในทางจักขุทวารเป็นธรรมนิยม ต้องเรียนพระอภิธรรมประกอบด้วยจึงจะเข้าใจแจ้งชัด สำหรับผู้เรียนพระอภิธรรมแล้ว แม้จะไม่แปล พอได้ยินศัพท์ก็เข้าใจได้ เช่นคำว่า อาวัชชนกิจ ทัสสนกิจ และกิริยามโนธาตุ วิปากมโนธาตุ เป็นต้น

สังวรและอสังวรมีขณะแห่งชวนจิต

แม้ในสมัยเหล่านั้น สังวรก็ดีอสังวรก็ดี ย่อมไม่มีในภวังคสมัยนั่นเทียว ย่อมไม่มีในอาวัชชนสมัยเป็นต้นสมัยใดสมัยหนึ่งเช่นกัน แต่ถ้าว่า ความทุศีล ความเผลอสติ ความไม่รู้ ความไม่อดทน หรือความเกียจคร้าน เกิดขึ้นในขณะแห่งชวนจิต **อสังวรก็ย่อมมี** แหละอสังวรนั้นเมื่อมีอยู่โดยทำนองนี้ ท่านเรียกว่า **ความไม่สังวรในจักขุนทรีย์**

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า เมื่ออสังวรนั้นมี แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันไม่รักษาแล้ว ภวังคจิตก็ดี วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็ดี ย่อมเป็นอันไม่รักษาแล้วตลอดแถว

ข้อความที่กล่าวนี้เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนประตูเมือง ๔ ประตูไม่ได้ปิด ถึงจะปิดประตูเรือน, ยุ้งฉางและห้องหับอันเป็นภายในอย่างเรียบร้อยแล้วก็ตาม แม้ถึงกระนั้นก็ชื่อว่าไม่รักษาไม่คุ้มครองสิ่งของทั้งมวลอันอยู่ภายในเมืองนั่นเทียว เพราะเหตุว่า โจรทั้งหลายเข้าไปทางประตูเมืองแล้วจะทำสิ่งที่ตนปรารถนาได้อยู่ ฉันใด เมื่อโทษทั้งหลายมีความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ชวนะ ครั้นความไม่สังวรมีอยู่ที่ชวนะนั้น แม้ทวารก็เป็นอันไม่ได้รักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันไม่ได้รักษาแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน

แต่เมื่อคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ **ชวนะ** นั้น แม้ทวารก็ชื่อว่าเป็นอันรักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันรักษาแล้วเช่นกัน

ที่กล่าวนี้เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนเมื่อประตูเมืองปิดแล้ว ถึงเรือนทั้งหลายที่อยู่ภายในเมืองเป็นต้นมิได้ปิดประตู แม้ถึงกระนั้น ก็ได้ชื่อว่ารักษาดีแล้ว คุ้มครองดีแล้ว ซึ่งสิ่งของทั้งมวล ที่มีอยู่ภายในเมืองนั่นแล เพราะเหตุว่า เมื่อปิดประตูเมืองทั้ง ๔ ประตูแล้ว โจรทั้งหลายย่อมเล็ดลอดเข้าไปไม่ได้ ฉันใด เมื่อคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้วที่ **ชวนะ** แม้ทวารก็ชื่อว่ารักษาแล้ว แม้ภวังคจิต แม้วิถีจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้นก็เป็นอันรักษาแล้ว ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดังบรรยายมา แม้ถึงความสังวรจะเกิดขึ้นอยู่ที่ขณะแห่ง **ชวนะ** ท่านก็กล่าวว่า **ความสังวรในจักขุนทรีย์** ฉะนี้

แม้ในคำทั้งหลาย มีคำว่า **ฟังเสียงด้วยโสต** เป็นต้น ก็มีอรรถาธิบายโดยทำนองเดียวกันนั่นเทียว

นักศึกษาพึงทราบว่า เมื่อว่าโดยย่อแล้ว **อินทรียสังวรศีล** นี้ มีอันเว้นจากการยึดถือซึ่งนิมิต อันเป็นที่ตามผูกพันธ์แห่งกิเลสในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้

๓. อธิบายอาชีวปาริสุทธิศีล

บัดนี้ จะอรรถาธิบายในอาชีวปาริสุทธิศีล ซึ่งตรัสไว้ในลำดับแห่งอินทรียสังวรศีลต่อไปดังนี้ —

คำว่า **ด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดซึ่งสิกขาบท๖ ประการซึ่งทรงบัญญัติไว้เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ** อธิบายว่า ด้วยอำนาจการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการเหล่านี้ ซึ่งทรงบัญญัติไว้อย่างนี้ —

๑. ภิกษุมีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำแล้ว ย่อมพูดอวดอุตริมนุษยธรรม คือธรรมอันยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ อันไม่มีจริงอันไม่เป็นจริง เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการณ์ ต้องอาบัติปาราชิก

๒. ภิกษุทำการชักสื่อ (ให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน) เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการณ์ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๓. ภิกษุพูดไก่ว่า ภิกษุใดอยู่ในวัดของท่าน ภิกษุนั้นเป็นพระอรหันต์ ดังนี้ เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการณ์ เมื่อยังยืนยันอยู่ ต้องอาบัติถุลลัจจัย

๔. ภิกษุไม่ต้องอาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการณ์ ต้องอาบัติปาจิตตีย์

๕. ภิกษุณีไม่ได้ต้องอาพาธ ขอโภชนะอันประณีตเพื่อตนมาฉัน เพราะมีอาชีพเป็นเหตุ เพราะมีอาชีพเป็นตัวการณ์ ต้องปาฏิเทสนียะ

๖. ภิกษุไม่ได้ต้องอาพาธ ขอแกงหรือข้าวสุกเพื่อตนมาฉัน ต้องอาบัติทุกกฏ

ปาปธรรม ๕ อย่างในพระบาลี

๑. ในปาปธรรมเหล่านั้น **การหลอกลวง** เป็นอย่างไร ?

การสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง ด้วยกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย ๔ หรือด้วยการพูดกระซิบ หรือการสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง คือการวางท่า การตั้งท่า การแต่งท่าแห่งอิริยาบถทั้ง ๔ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การหลอกลวง**

๒. ในปาปธรรมเหล่านั้น **การพูดเลาะเล็ม** เป็นอย่างไร ?

การพูดทัก การพูดอวด การพูดเอาใจ การพูดยกยอ การพูดยกยอให้หนักขึ้น การพูดผูกมัด การพูดผูกมัดให้หนักขึ้น การพูดยกตน การพูดยกตนให้หนักขึ้น การพูดให้รักอย่างพร่ำเพรื่อ การพูดลดตนลง การพูดเหมือนแกงถั่ว การพูดรับเป็นพี่เลี้ยงเด็ก แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การพูดเลาะเล็ม**

๓. ในปาปธรรมเหล่านั้น **การกระทำนิมิต** เป็นอย่างไร ?

การกระทำกายและวาจาเป็นนิมิต ความฉลาดในการกระทำนิมิต คำพูดเป็นปัจจัย ทำคำพูดเป็นนัย การพูดกระซิบ การพูดเลียบเคียง แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การกระทำนิมิต**

๔. ในปาปธรรมเหล่านั้น **การด่าแช่ง** เป็นอย่างไร ?

การพูดด่า การพูดข่ม การพูดครหา การพูดสาด การพูดสาดหนักขึ้น การพูดติเตียน การพูดติเตียนหนักขึ้น การพูดให้ร้าย การพูดให้ร้ายหนักขึ้น การนำโทษไปโพนทนา การพูดให้โทษลับหลัง แก่คนอื่น ๆ อันใด ของภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นี้เรียกว่า **การด่าแช่ง**

๕. ในปาปธรรมเหล่านั้น **การแสวงหาลาภด้วยลาภ** เป็นอย่างไร ?

ภิกษุผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ ผู้มีความปรารถนาลามก ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว นำเอาอามิสที่ได้แล้วจากตระกูลนี้ไปที่ตระกูลโน้น หรือนำเอาอามิสที่ได้แล้วที่ตระกูลโน้นมาที่ตระกูลนี้ การเสาะหา การซอกหา การแสวงหา กิริยาเสาะหา กิริยาซอกหา กิริยาแสวงหา ซึ่งอามิสเห็นปานฉะนี้ อันใด นี้เรียกว่า **การแสวงหาลาภด้วยลาภ**

อธิบายความพระบาลี

ก็แหละ อรรถาธิบายความแห่งพระบาลีนี้ นักศึกษาพึงทราบดังจะบรรยายต่อไปนี้—

๑– ในกุหนนิเทศ

พึงทราบอรรถาธิบายในกุหนนิเทศเป็นประการแรกดังนี้– คำว่า **ผู้อิงอาศัยลาภสักการะและความสรรเสริญ** ความว่า ผู้อิงอาศัยคือปรารถนาลาภสักการะและชื่อเสียง คำว่า **ผู้มีความปรารถนาลามก** คือมีความใคร่ที่จะแสดงถึงคุณอันไม่มีอยู่ คำว่า **ผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้ว** คือผู้อันความปรารถนาครอบงำแล้วคือเข้าประทุษร้ายแล้ว

ต่อแต่นี้ไป โดยเหตุที่กุหนวัตถุ ๓ อย่างมาในคัมภีร์มหานิเทศ โดยแยกเป็นกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย,กุหนวัตถุคือการกระซิบและกุหนวัตถุคือการอาศัยอิริยาบถ ฉะนั้น เพื่อที่จะแสดงกุหนวัตถุแม้ ๓ อย่างนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงปรารภคำมีอาทิอย่างนี้ว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา** ที่แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย ๔ หรือ

การทำให้พิศวง ด้วยการปฏิเสธ เพราะเป็นผู้อาศัยความเป็นผู้มีความปรารถนาลามก เมื่อถูกคหบดีทั้งหลายนิมนต์ด้วยปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น ทั้งๆ ที่ตนมีความต้องการปัจจัยนั้นอยู่ และด้วยหยั่งรู้ถึงคหบดีเหล่านั้นเป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นในตนแล้ว เมื่อเขาพูดว่า โอ ! พระผู้เป็นเจ้ามักน้อย ไม่ต้องการที่จะรับปัจจัยอะไร ๆ ถ้าหากว่า พระผู้เป็นเจ้าจะพึงรับปัจจัยอะไร ๆ แม้สักเล็กน้อย ก็จะพึงเป็นอันเราทั้งหลายได้ดีแล้วหนอ ดังนี้แล้ว จึงพากันน้อมปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้นที่ประณีต ๆ มาด้วยอุบายวิธีมีประการต่าง ๆ เธอจึงรับโดยทำให้รู้ความประสงค์ที่จะอนุเคราะห์เขาเหล่านั้นเท่านั้น ตั้งแต่นั้น ก็เป็นเหตุให้เขาน้อมนำมาด้วยปัจจัยทั้งหลายแม้เป็นเล่มเกวียน ๆ การทำให้พิศวงทำนองนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัยประการหนึ่ง ในบรรดากุหนวัตถุ ๓ ประการนั้น สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคัมภีร์มหานิเทศว่า —

(๑) กุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย

กุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย เป็นอย่างไร ?

ในศาสนานี้ คหบดีทั้งหลายนิมนต์ภิกษุด้วยจีวร,บิณฑบาต,เสนาสนะและคิลานปัจจยเภสัชบริขาร ภิกษุนั้นเป็นผู้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความต้องการจีวร,บิณฑบาต,เสนาสนะและคิลานปัจจยเภสัชบริขารอยู่ เพราะอาศัยความอยากได้ให้ยิ่งขึ้น จึงบอกปัดจีวร บอกปัดบิณฑบาต บอกปัดเสนาสนะ บอกปัดคิลานปัจจย

เภสัชบริขาร เธอพรรณนาอย่างนี้ว่า ประโยชน์อะไรของสมณะด้วยจีวรที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงเก็บเอาผ้าที่เขาทิ้งแล้ว จากป่าช้าบ้าง จากกองหยากเยื่อบ้าง จากร้านตลาดบ้าง มาทำผ้าสังฆาฏิครอง นี้เป็นการสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับบิณฑบาตที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยคำข้าวที่ทำให้เป็นก้อน ซึ่งได้มาด้วยภิกขาจารวัตร นี้เป็นการสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับเสนาสนะที่มีค่ามาก การที่สมณะพึงอยู่โคนต้นไม้หรือพึงอยู่กลางแจ้ง นี้เป็นการสมควร, ประโยชน์อะไรของสมณะกับคิลานปัจจยเภสัชบริขารอันมีค่ามาก การที่สมณะพึงทำยาด้วยน้ำมูตเน่าหรือด้วยชิ้นส่วนแห่งผลสมอ นี้เป็นการสมควร, อาศัยเหตุนั้น เธอจึงครองจีวรปอน ๆ ฉันบิณฑบาตเลว ๆ เสพเสนาสนะอย่างมัวหมอง เสพคิลานปัจจยเภสัชบริขารอย่างถูก ๆ คหบดีทั้งหลายจึงรู้จักเธอนั้นท่านองนี้ว่า สมณะนี้ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลี มีความเพียรปรารภแล้ว มีวาทะกำจัดกิเลส จึงนิมนต์เธอด้วยจีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะและคิลานปัจจยเภสัชบริขาร เธอจึงสาธยายดังนี้ว่า กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมจะประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งวัตถุ ๓ ประการ คือ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งศรัทธา ๑ กุลบุตรผู้มีศรัทธาประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้าแห่งเครื่องไทยธรรม ๑ กุลบุตรผู้มีศรัทธา ประสบบุญเป็นอันมาก เพราะความพร้อมหน้า แห่งทักขิเณยยบุคคลทั้งหลาย ๑ ท่านทั้งหลายมีศรัทธานี้อยู่แล้ว เครื่องไทยธรรมก็มีอยู่ และอาตมาก็เป็นปฏิคาหกด้วย ถ้าอาตมาจักไม่รับ ท่านทั้งหลายจักเป็นผู้เสื่อมจากบุญไปเสียด้วยอาการอย่างนี้ อาตมาไม่ต้องการด้วยปัจจัยนี้ แต่ที่รับไว้ก็เพื่อจะอนุเคราะห์ท่านทั้งหลายเท่านั้น อาศัยเหตุนั้นเธอจึงรับจีวรบ้าง บิณฑบาตบ้าง เสนาสนะบ้าง คิลานปัจจยเภสัชบริขารบ้าง ไว้อย่างละมาก ๆ การสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง เห็นปานฉะนี้อันใด นี้ชื่อว่า **กุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย**[๑]

(๒) กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ

อนึ่ง การทำให้เกิดพิศวงด้วยประการนั้น ๆ ด้วยวาจาที่แสดงถึงการได้บรรลุอุตริมนุษยธรรม ของภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั่นแล นักศึกษาพึงทราบว่า กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า—

---

๑ ขุ.ม. ๒๙/๒๖๘-๙

กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความต้องการความสรรเสริญ สำคัญว่า คนจักสรรเสริญเราด้วยอาการอย่างนี้ แล้วจึงพูดถ้อยคำอิงอาศัยอริยธรรม คือพูดว่า "ภิกษุใดครองจีวรเห็นปานฉะนี้ ภิกษุนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่" พูดว่า "ภิกษุใดใช้บาตร ใช้ถาดโลหะ ใช้กระบอกกรองน้ำ ใช้ผ้ากรองน้ำ ใช้กุญแจ ใช้ผ้าประคด สวมรองเท้า ชนิดนี้ ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่" พูดว่า "พระอุปัชฌายะ พระอาจารย์ ภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌายะ ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นมิตร เป็นเพื่อนเห็น เป็นเพื่อนคบ เป็นสหาย เห็นปานฉะนี้ ๆ ของภิกษุใด, ภิกษุใดอยู่ในวิหาร ในโรงยาว ในปราสาท ในเรือนล้น ในคูหา ในที่เร้น ในกระท่อม ในเรือนยอด ในบ้อม ในโรงกลม ในศาลายาว ในโรงประชุม ในมัณฑปะ และในรุกขมูล ชนิดนี้ ๆ ภิกษุนั้นเป็นสมณะผู้มีศักดิ์ใหญ่"

อีกประการหนึ่ง ภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้น ตีหน้ายู่อย่างยิ่ง สยิวหน้าอย่างหนัก หลอกลวงอย่างเจนจัด พูดเลาะเล็มอย่างคล่องแคล่ว ชอบสรรเสริญด้วยปาก ย่อมพูดถ้อยคำอันลึกซึ้ง เร้นลับ ละเอียด ปิดบัง ชั้นโลกุตตระ ประกอบด้วยความว่างเช่นนั้นว่า สมณะนี้ได้วิหารสมาบัติอันสงบเห็นปานฉะนี้ การสยิวหน้า กิริยาสยิวหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง เห็นปานฉะนี้ อันใด นี้ชื่อว่า **กุหนวัตถุคือการพูดกระซิบ**[๑]

(๓) กุหนวัตถุคืออิริยาบถ

อนึ่ง การทำให้พิศวงด้วยอิริยาบถที่กระทำเพื่อประสงค์สรรเสริญ ของภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั่นแล นักศึกษาพึงทราบว่า กุหนวัตถุที่อาศัยอิริยาบถ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า —

กุหนวัตถุคืออิริยาบถ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำแล้ว มีความประสงค์ความสรรเสริญ สำคัญว่า คนจักสรรเสริญเราด้วยอาการอย่างนี้ แล้วประจงเดิน ประจงยืน ประจงนั่ง ประจงนอน ตั้งใจแล้วจึงเดิน ตั้งใจแล้วจึงยืน ตั้งใจแล้ว

---

๑ ขุ. ม. ๒๙/๒๗๐,๒๗๑

จึงนั่ง ตั้งใจแล้วจึงนอน เดินทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น นั่งทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น นอนทำเป็นเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น ทำเป็นเหมือนเข้าฌานต่อหน้าคน[๑]

การสยิ้วหน้า กิริยาสยิ้วหน้า การหลอกลวง กิริยาหลอกลวง ภาวะที่หลอกลวง คือการวางท่า การตั้งท่า การแต่งท่า แห่งอิริยาบถ เห็นปานฉะนี้ นี้เรียกว่า **กุหนวัตถุคืออิริยาบถ**[๒]

อธิบายศัพท์บาลี

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน** แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุที่บัณฑิตกล่าวอย่างนี้ว่าการเสพปัจจัย อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ด้วยกุหนวัตถุคือการเสพปัจจัย บทว่า **สามนฺตชปฺปิเตน** แปลว่า ด้วยการพูดกระซิบ (พูดใกล้หู) บทว่า **อิริยาปถสฺส วา** แปลว่า หรือ...... แห่งอิริยาบถ ๔ บทว่า **อฏฺฐปนา** ความว่า การวางท่าไว้แต่ต้น หรือวางท่าไว้ด้วยความเอื้อเฟื้อ บทว่า **ฐปนา** ได้แก่ อาการตั้งท่า บทว่า **สณฺฐปนา** ได้แก่การแต่งท่า อธิบายว่า การทำภาพให้เกิดความเลื่อมใส บทว่า **ภากุฏิกา** คือการกระทำความสยิ้วหน้าโดยแสดงถึงภาวะแห่งผู้เคร่งเครียดด้วยความเพียร อธิบายว่า เป็นผู้มีหน้ายู่ยี่ การกระทำความสยิ้วหน้าเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้นภิกษุนั้น ชื่อว่า **ภากุฏิโก** แปลว่า ผู้มีความสยิ้วหน้าเป็นปกติ ภาวะแห่งภิกษุผู้มีการกระทำความสยิ้วหน้าเป็นปกติ ชื่อว่า **ภากุฏิยํ** แปลว่า ภาวะแห่งภิกษุผู้มีการกระทำความสยิ้วหน้าเป็นปกติ บทว่า **กุหนา** แปลว่า การหลอกลวง คือการทำให้พิศวง กิริยาเป็นไปแห่งการหลอกลวง ชื่อว่า **กุหายนา** แปลว่า กิริยาที่หลอกลวง ภาวะแห่งบุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า **กุหิตตฺตํ** แปลว่า ภาวะของบุคคลผู้หลอกลวง

๒– ในลปนานิเทศ

ใน **ลปนานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

การที่ภิกษุเห็นคนทั้งหลายพากันมาวัด แล้วรีบทักก่อนอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พากันมาเพื่อต้องการอะไรหรือ ? เพื่อจะนิมนต์ภิกษุทั้งหลายหรือ ? ถ้าเช่นนั้นเชิญกลับไปได้ อาตมาจะพาภิกษุทั้งหลายไปภายหลัง ดังนี้ ชื่อว่า **อาลปนา** ที่แปลว่า พูดทัก อีกประการหนึ่ง การที่ภิกษุพูดเสนอตนเข้าไป ชักเข้าหาตนอย่างนี้ว่า อาตมา

---

๑ คำว่า "อาปาถกชฺฌายี จ โหติ" นั้น ในมหานิเทศเป็น "อาปาถกชฺฌายี ว โหติ" ตัดบทเป็น อิว เหมาะกว่า. ๒ ขุ.ม. ๒๙/๒๗๐

ชื่อติสสะ พระราชาทรงเลื่อมใสในอาตมา มหาอำมาตย์ของพระราชาโน้นและมหาอำมาตย์ของพระราชาโน้น ก็เลื่อมใสในอาตมา ดังนี้ก็ชื่อว่า **อาลปนา** เมื่อภิกษุถูกถามแล้วพูดมีประการดังกล่าวมาแล้วนั่นแล ชื่อว่า **ลปนา** แปลว่า พูดอวด การที่ภิกษุกลัวในอันที่คหบดีทั้งหลายจะหน่ายแหนง จึงพูดเอาใจให้โอกาสเสียเรื่อย ๆ ชื่อว่า **สลฺลปนา** แปลว่า พูดเอาใจ การที่ภิกษุพูดยกให้สูงขึ้นอย่างนี้ว่า ท่านกุฎุมพีใหญ่ ท่านนายเรือใหญ่ ท่านทานบดีใหญ่ ดังนี้ ชื่อว่า **อุลฺลปนา** แปลว่า การพูดยกยอ การพูดยกให้สูงขึ้นโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุลฺลปนา** แปลว่า การยกยอให้หนักขึ้น การพูดผูกมัด คือพูดผูกพันให้หนัก ๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย เมื่อก่อน ในกาลเช่นนี้พวกท่านย่อมถวายนวทาน (ให้สิ่งของแรกเกิดขึ้นใหม่ ๆ) แต่บัดนี้ ทำไมจึงไม่ถวายเล่า ทั้งนี้จนกว่าอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลายจะกล่าวรับรองซึ่งคำมีอาทิว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ พวกกระผมจักถวายอยู่ แต่ยังไม่ได้โอกาส ดังนี้ ชื่อว่า **อุนฺนหนา** การพูดผูกมัด อีกประการหนึ่ง ภิกษุเห็นอ้อยในมือแล้วถามว่า เอามาจากไหน อุบาสก ? เมื่อเขาตอบว่า เอามาจากไร่อ้อยขอรับ จึงถามต่อไปว่า อ้อยที่ไร่นั้นหวานไหม ? เมื่อเขาตอบว่า ต้องเคี้ยวดูจึงจะทราบขอรับ ภิกษุพูดต่อไปว่า ดูก่อนอุบาสก การที่ภิกษุจะพูดว่า ท่านทั้งหลายจงถวายอ้อยแก่ภิกษุ ดังนี้ หาสมควรไม่ การพูดผูกพันแม้ของภิกษุผู้ปฏิเสธอยู่เห็นปานฉะนั้น ชื่อว่า **อุนฺนหนา** การพูดผูกมัดบ่อย ๆ โดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุนฺนหนา** พูดผูกมัดหนักขึ้น

บทว่า **อุกฺกาจนา** ความว่า การพูดยกตนอย่างนี้ว่า ตระกูลนี้รู้จักแต่อาตมาเท่านั้น ถ้าไทยธรรมเกิดขึ้นในตระกูลนี้ เขาก็ถวายแต่อาตมาเท่านั้น ดังนี้ ชื่อว่า **อุกฺกาจนา** พูดยกตน อธิบายว่า พูดเชิดตน ก็แหละ ในบทนี้ นักศึกษาพึงนำเอาเรื่องของนางเตลกันทริกามาเล่าประกอบด้วย อนึ่ง การพูดยกตนบ่อย ๆ โดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมุกฺกาจนา** แปลว่า การพูดยกตนให้หนักขึ้น

การพูดให้เป็นที่รักอย่างพร่ำเพรื่อไปอย่างเดียว โดยไม่แลเหลียวถึงความสมควรแก่สัจจะสมควรแก่ธัมมะหรือไม่ ชื่อว่า **อนุปฺปิยภาณิตา** การพูดให้รักอย่างพร่ำเพรื่อ ความประพฤติตนต่ำ คือประพฤติตั้งตนไว้ต่ำ ชื่อว่า **จาฏุกมฺยตา** การพูดลดตนลง บทว่า **มุคฺคสูปตา** แปลว่า ความเป็นผู้เช่นกับแกงถั่ว อธิบายว่า เมื่อเขาแกงถั่วอยู่ ถั่วบางเมล็ดเท่านั้นจะไม่สุก ส่วนที่เหลือสุกหมด ฉันใด ในถ้อยคำของบุคคลใด มีความจริงเป็นบางคำเท่านั้น ส่วนคำที่เหลือเป็นคำพล่อย ๆ บุคคลนี้เรียกว่า **มุคฺคสูโป** แปลว่า คนเหมือนแกงถั่ว

ฉันนั้น ภาวะแห่งบุคคลผู้เหมือนแกงถั่วนั้น ชื่อว่า **มุคฺคสูปตา** ความเป็นคนพูดเหมือนแกงถั่ว

บทว่า **ปาริภฏฺยตา** แปลว่า ความเป็นผู้รับเป็นพี่เลี้ยง อธิบายว่า ภิกษุใดเลี้ยงคืออุ้มเด็กในตระกูลทั้งหลายด้วยสะเอวบ้างด้วยคอบ้าง เหมือนอย่างหญิงพี่เลี้ยง การงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็กนั้น ชื่อว่า **ปาริภฏฺยํ** ภาวะของการงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก ชื่อว่า **ปาริภฏฺยตา** แปลว่า ภาวะแห่งการงานของภิกษุผู้เลี้ยงเด็ก

๓– ในเนมิตติกตานิเทศ

ใน **เนมิตติกตานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้–

การกระทำทางกายและทางวาจาอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้คนอื่น ๆ หยั่งรู้ในอันจะถวายปัจจัย ชื่อว่า **นิมิตฺตํ** การเห็นคนทั้งหลายถือของเคี้ยวเดินผ่านไป แล้วกระทำนิมิตโดยนัยมีอาทิว่า พวกท่านได้ของเคี้ยวอะไร ดังนี้ ชื่อว่า **นิมิตฺตกมฺมํ**–การกระทำนิมิต การพูดประกอบด้วยปัจจัยสี่ ชื่อว่า **โอภาส** (การประกาศความปรารถนาของตน) การที่ภิกษุเห็นพวกเด็กเลี้ยงโคแล้วถามว่า ลูกโคเหล่านี้เป็นลูกโคนมหรือลูกโคเปรียง เมื่อเขาตอบว่า ลูกโคนม ขอรับ ดังนี้แล้ว จึงสั่งให้เด็กเหล่านั้นบอกแก่บิดามารดาให้ถวายน้ำนมโดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ลูกโคเหล่านี้จะไม่ใช่ลูกโคนม ถ้าเป็นลูกโคนมพวกภิกษุก็จะได้น้ำนมกันบ้าง ดังนี้ชื่อว่า **โอภาสกมฺมํ**–การกระทำโอภาส การพูดกระซิบใกล้ ๆ ชื่อว่า **สามนฺตชปฺปา** ก็แหละในบทนี้ นักศึกษาควรนำเรื่อง **กุลูปกภิกษุ** มาเล่าประกอบด้วย

เรื่องกุลูปกภิกษุ

ได้ยินว่า ภิกษุกุลูปกะใคร่จะฉันอาหาร จึงเข้าไปในบ้านแล้วนั่งอยู่ หญิงแม่บ้านเห็นเธอแล้วไม่ประสงค์จะถวายจึงพูดว่า "ข้าวสารไม่มี" ดังนี้แล้วพลางเดินไปเรือนคนคุ้นเคยกัน ทำเป็นเสมือนจะไปเอาข้าวสารมา ฝ่ายภิกษุเข้าไปในห้องเห็นอ้อยลำหนึ่งพิงอยู่ที่ซอกประตู เห็นน้ำอ้อยงบอยู่ที่ภาชนะ เห็นปลาเกลือผ่าแบะอยู่ในกระเช้า เห็นข้าวสารอยู่ในโอ่ง เห็นเปรียงอยู่ในหม้อ แล้วจึงออกมานั่งรออยู่ หญิงแม่บ้านกลับมาถึงพูดว่า "ข้าวสารหาไม่ได้" ภิกษุพูดเปรยขึ้นว่า "อุบาสิกา อาตมาได้เห็นลางมาก่อนแล้วว่า วันนี้ภิกษาหารจักไม่สำเร็จ" หญิงแม่บ้านพูดว่า "เห็นลางอะไร เจ้าคะ" ภิกษุพูดต่อไปว่า "อาตมาได้เห็นงูเหมือนอ้อยที่พิงไว้ที่ซอกประตู คิดว่าจะตีมัน มองไปได้เห็นแผ่นหินเหมือนก้อนน้ำอ้อยงบที่เก็บไว้ในภาชนะ เห็นพังพานที่งูถูกตีด้วยก้อนดินแล้วแผ่ออกเหมือนปลาเกลือที่แผ่แบะเก็บไว้ในกระเช้า ได้เห็น

เขียวของมันเมื่องูทำท่าจะขบก้อนดินนั้น เหมือนข้าวสารที่อยู่ในโอ่ง แต่นั้นได้เห็นน้ำลายเจือพิษกำลังไหลออกมาจากปากของมัน ซึ่งมีความโกรธจัด เหมือนเปรี่ยงที่ใส่ไว้ในหม้อ" หญิงแม่บ้านคิดว่า "เราไม่อาจลวงภิกษุหัวโล้นได้แล้ว" จึงจำถวายอ้อยลำแล้วหุงข้าว เสร็จแล้วได้ถวายสิ่งทั้งปวงพร้อมด้วยเปรี่ยงน้ำอ้อยงบและปลาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

การพูดกระซิบใกล้ๆ ด้วยประการดังกล่าวมานักศึกษาพึงทราบว่า **การพูดกระซิบ** การพูดอ้อมไปอ้อมมาโดยประการที่จะได้มาซึ่งปัจจัยนั้น ชื่อว่า **ปริกถา** แปลว่า พูดเลียบเคียงด้วยประการฉะนี้

๔– ในนิปเปสิกตานิเทศ

ใน **นิปเปสิกตานิเทศ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้–

การด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ประการ ชื่อว่า **อกฺโกสนา** การพูดข่ม ชื่อว่า **วมฺภนา** การพูดยกโทษโดยนัยมีอาทิว่า เป็นผู้ไม่ศรัทธา เป็นผู้ไม่เลื่อมใส ชื่อว่า **ครหณา** การพูดสาดด้วยวาจาว่า ท่านทั้งหลายอย่ามาพูดอย่างนี้ณที่นี้ ชื่อว่า **อุปกฺขนา** การพูดสาดอันประกอบด้วยวัตถุประกอบด้วยเหตุโดยส่วนอย่างสิ้นเชิงชื่อว่า **สมุปกฺขนา** อีกนัยหนึ่ง เห็นคนไม่ให้ทานแล้วพูดยกขึ้นอย่างนี้ว่า โอ ! ท่านทานบดี ดังนี้ ชื่อว่า **อุกฺเขปนา** การพูดยกให้ดีขึ้นไปอีกอย่างนี้ว่า ท่านมหาทานบดี ชื่อว่า **สมุกฺเขปนา** การพูดติเตียนอย่างนี้ว่า ชีวิตของคนนี้เขาชอบบริโภคพืชอย่างไรละ ชื่อว่า **ขิปนา** การพูดติเตียนหนักยิ่งขึ้นว่าผู้ใดให้คำพูดว่าไม่มีแม้แก่คนทั้งปวงตลอดกาลเป็นนิตย์ ท่านทั้งหลายจะพูดปฏิเสธบุคคลผู้นี้ว่าไม่ใช่ทายกได้อย่างไร ดังนี้ชื่อว่า **สํขิปนา** การพูดให้เขาถึงแก่ความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงแก่ความเป็นโทษ ชื่อว่า **ปาปนา** การพูดให้เขาถึงแก่ความไม่เป็นทายก หรือให้ถึงแก่ความเป็นโทษโดยส่วนอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า **สมฺปาปนา** การนำความเสียหายจากเรือนโน้นสู่เรือนนี้ จากบ้านโน้นสู่บ้านนี้ จากตำบลโน้นสู่ตำบลนี้ โดยหมายว่า เขาจักให้แก่เราแม้เพราะกล่าวความเสียหายด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อวณฺณหาริกา** ต่อหน้าพูดดีลับหลังพูดเสียชื่อว่า **ปรปิฏฺฐิมํสิกตา** จริงอยู่ การพูดเช่นนี้จะมีได้ก็แต่แก่คนที่ไม่อาจอยู่สู่หน้า สำหรับคนอยู่ลับหลังแล้วทำเป็นเหมือนจะกินเนื้อเอาทีเดียว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า **ปรปิฏฺฐิมํสิกตา** คำว่า **นี้เรียกว่าการด่าแช่ง** ความว่า โดยที่ภิกษุนี้ย่อมกวาดล้างคุณความดีของผู้อื่นให้พังพินาศไป ดุจกวาดล้างด้วยซี่ไม้ไผ่ อีกอย่างหนึ่ง โดยที่วาจานี้เป็นสิ่งที่บดป่น

คุณความดีของผู้อื่นแสวงหาลาภ เหมือนคนบดไม้หอมแสวงหาของหอม ฉะนั้น จึงเรียกว่า **นิปเปสิกตา**

๕– ในนิเทศแสวงหาลาภด้วยลาภ

ในนิเทศแสวงหาลาภด้วยลาภ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

บทว่า **นิชิคีสนตา** แปลว่า แสวงหา บทว่า **อิโต ลทฺธํ** แปลว่า ได้จากเรือนนี้ บทว่า **อมุตฺร** แปลว่า ณเรือนโน้น บทว่า **เอฏฺฐิ** แปลว่า เสาะหา บทว่า **คเวฏฺฐิ** แปลว่า แสวงหาบ่อย ๆ อนึ่ง ในอธิการนี้นักศึกษาพึงเล่าเรื่องภิกษุผู้ให้ภิกษาที่ได้มาแล้ว ๆ ตั้งแต่แรก ๆ แก่พวกเด็ก ๆ ในตระกูลณที่นั้นแล้วในที่สุดก็ได้ข้าวยาคูเจือน้ำนมไป มาประกอบด้วย

บทว่า **เอสนา** ที่แปลว่า กิริยาที่แสวงหา เป็นต้น เป็นไวพจน์ของบทว่า **เอฏฺฐิ** ที่แปลว่า เสาะหา นั่นเอง เพราะฉะนั้นคำว่า **เสาะหา** ได้แก่กิริยาที่เสาะหา คำว่า **แสวงหา** ได้แก่กิริยาที่แสวงหา คำว่า **แสวงหาบ่อย ๆ** ได้แก่กิริยาที่แสวงหาบ่อย ๆ นักศึกษาพึงทราบการเข้าประโยคณที่นี้ ด้วยประการฉะนี้นั่นเทียว

อรรถาธิบายแห่งกุหนนิเทศเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

บัดนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วย **อาทิ** ศัพท์ ในคำว่า แห่งปาปธรรมทั้งหลายมี **อาทิ** อย่างนี้นั้น ได้แก่การถือเอาปาปธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร โดยนัยมีอาทิว่า "ก็แหละ อีกอย่างหนึ่ง เหมือนอย่างสมณพราหมณ์ผู้เจริญพวกหนึ่ง ฉันโภชนะทั้งหลายที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้ว ย่อมสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยมิจฉาอาชีพ ด้วยติรัจฉานวิชา เห็นปานฉะนี้ คือ ทำนายองค์อวัยวะ ทำนายลาง ทำนายอุบาทว์ ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ทำนายหนูกัดผ้า บูชาไฟ บังหวนควัน"[๑]

มิจฉาอาชีพที่เป็นไปโดยอำนาจการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ประการ ที่ทรงบัญญัติไว้เพราะอาชีวะเป็นเหตุเหล่านี้ และมิจฉาอาชีพที่เป็นไปด้วยอำนาจปาปธรรมทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ว่า การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำนิมิต การด่าแช่ง การแสวงหาลาภด้วยลาภ นี้อันใด การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพแม้ทุก ๆ ประการนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่า **อาชีวปาริสุทธิศีล** ด้วยประการฉะนี้

๑ ที. สี. ๙/๑๑

อรรถวิเคราะห์แห่งถ้อยคำในบทอาชีวปาริสุทธินั้น ดังนี้—

ภิกษุทั้งหลายอาศัยการงานนั้นเป็นอยู่ เหตุนั้นการงานนั้น ชื่อว่า **อาชีวะ** อาชีวะนั้นคืออะไร ? คือการพยายามแสวงหาปัจจัย ๔, ความบริสุทธิ์ชื่อว่า **ปาริสุทฺธิ**, ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ชื่อว่า **อาชีวปาริสุทฺธิ** ฉะนี้

๔. อธิบายปัจจยสันนิสสิตศีล

อนึ่ง ใน **ปัจจยสันนิสสิตศีล** ซึ่งตรัสไว้ในลำดับแห่งอาชีวปาริสุทธิศีลนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

อธิบายบทจีวร

คำว่า **พิจารณาแล้วโดยแยบคาย** ความว่า พิจารณาแล้ว รู้แล้ว คือเห็นประจักษ์แล้ว โดยอุบายคือโดยถูกทาง จริงอยู่ การพิจารณาที่กล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า **เพื่อบำบัดความเย็น** ดังนี้นั่นเอง นักศึกษาพึงทราบว่า พิจารณาแล้วโดยแยบคาย ณ ที่นี้ ในคำเหล่านี้ คำว่า **จีวร** ได้แก่ผ้าผืนใดผืนหนึ่งในบรรดาผ้า ๓ ผืนมีผ้าอันตรวาสกเป็นต้น คำว่า **ย่อมเสพ** คือย่อมใช้สอยได้แก่นุ่งหรือห่ม คำว่า **ยาวเทว** เป็นคำกำหนดเขตแห่งประโยชน์อย่างแน่นอน จริงอยู่ ประโยชน์ในการเสพจีวรของโยคีบุคคลมีกำหนดเพียงเท่านี้ คือประโยชน์มีว่า **เพื่อบำบัดความเย็น** เป็นต้นนี้ ไม่ยิ่งไปกว่านี้ บทว่า **ซึ่งความเย็น** ความว่า ซึ่งความเย็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุที่ธาตุภายในกำเริบบ้าง เพราะเหตุที่อุตุภายนอกเปลี่ยนแปลงไปบ้าง บทว่า **เพื่อบำบัด** ความว่า เพื่อบรรเทาคือเพื่อบรรเทาเสียซึ่งความเย็นนั้น โดยประการที่จะไม่ให้มันทำความอาพาธให้เกิดขึ้นในร่างกาย จริงอยู่ โยคีบุคคลผู้มีจิตฟุ้งไปในเพราะเหตุร่างกายกระทบความเย็น ย่อมไม่อาจที่จะตั้งความเพียรโดยแยบคายได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุญาตว่า **ภิกษุพึงเสพจีวรเพื่อบำบัดความเย็น** ดังนี้ นักศึกษาพึงทราบนัยในประโยชน์ที่เหลือทั้งหมดเช่นเดียวกันนี้ เพราะในบทนี้มีอรรถาธิบายอย่างครบถ้วน บทว่า **ซึ่งความร้อน** ความว่า ซึ่งความร้อนอันเกิดแต่ไฟ นักศึกษาพึงทราบแดนที่เกิดของความร้อนนั้นในเพราะไฟป่าเป็นต้นก็มี

อนึ่ง ในบทว่า **ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้—บทว่า **ฑํสา** แปลว่า เหลือบ ลางอาจารย์กล่าวว่า ได้แก่แมลงวันหัวเขียวก็มี บทว่า **มกสา** ได้แก่ยุงโดยเฉพาะ บทว่า **วาตา** ได้แก่ลมทั้งหลายอันต่างด้วยลมปนฝุ่นและไม่ใช่ลมปนฝุ่น

เป็นต้น บทว่า **อาตาป** ได้แก่แสงพระอาทิตย์ สัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่งเลือกคลานไปมีตัวยาว เช่นงูเป็นต้น ชื่อว่า **สิรีสป** สัมผัสของสัตว์เหล่านั้นมี ๒ อย่าง คือ สัมผัสด้วยการกัด ๑ สัมผัสด้วยการถูกต้อง ๑ แม้สัมผัสนั้นย่อมเบียดเบียนภิกษุผู้นุ่งห่มจีวรแล้วไม่ได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุจึงเสพจีวรเพื่อประโยชน์จะป้องกันสัมผัสทั้งหลาย ในสถานที่ทั้งหลายเช่นนั้น ตรัสคำว่า **ยาวเทว** ซ้ำอีก ก็เพื่อแสดงถึงกำหนดเขตประโยชน์ที่แน่นอนของจีวรนั้น จริงอยู่ การปกปิดอวัยวะส่วนที่ทำให้ความละอายสูญหายนับเป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้น เช่น การบำบัดความเย็นเป็นต้น ย่อมมีได้เป็นบางครั้งบางคราว อวัยวะที่แคบ ๆ นั้น ชื่อว่า **หิริโกปีน** ในบทว่า **หิริโกปีนปฏิจฺฉาทนํ** นั้น จริงอยู่ เมื่อองค์อวัยวะส่วนใด ๆ ถูกเปิดอยู่ ความละอายย่อมสูญย่อมหายไป องค์อวัยวะส่วนนั้น ๆ ท่านเรียกว่า **หิริโกปีน** เพราะเป็นเหตุทำให้ความละอายสูญหายไป แหละที่เรียกว่า **หิริโกปีนปฏิจฺฉาทนตฺถํ** เพราะอรรถว่า เพื่อปกปิดอวัยวะส่วนที่ทำให้ความละอายสูญหายไปนั้น บาลีว่า **หิริโกปีนํ ปฏิจฺฉาทนตฺถํ** ดังนี้ก็มี

อธิบายบทบิณฑบาต

คำว่า **ซึ่งบิณฑบาต** คือซึ่งอาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง จริงอยู่ อาหารชนิดใดชนิดหนึ่ง ท่านเรียกว่า **บิณฑบาต** เพราะอาหารนั้นตกลงในบาตรด้วยภิกขาจารวัตรของภิกษุ อีกอย่างหนึ่ง ความตกลงแห่งก้อนข้าวทั้งหลายชื่อว่า **บิณฑบาต** อธิบายว่า ได้แก่ความรวมกันความเป็นกลุ่มกันแห่งภิกษาหารทั้งหลายที่ภิกษุได้แล้วณที่นั้น ๆ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น** อธิบายว่า เพื่อเล่นคือทำเป็นเครื่องหมายกีฬา เหมือนอย่างพวกเด็กชาวบ้านเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา** อธิบายว่า เพื่อความเมาคือเป็นเครื่องหมายของความเมากำลัง และเป็นเครื่องหมายความเมาของความเป็นบุรุษ เหมือนพวกนักมวยเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ** อธิบายว่า เพื่อประดับคือเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นผู้มีองค์อวัยวะน้อยใหญ่อิ่มเต็ม เหมือนกับพวกหญิงชาววังและหญิงแพศยาเป็นต้น หามิได้ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** อธิบายว่า เพื่อตกแต่งคือเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นผู้มีผิวพรรณผ่องใส เหมือนพวกหญิงละครและพวกหญิงช่างฟ้อนเป็นต้น หามิได้

ก็แหละ ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น** นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสสัยแห่งโมหะ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อความเมา** นี้ ตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสสัยแห่งโทสะ ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** นี้ ตรัสไว้เพื่อประหานอุปนิสสัยแห่งราคะ อนึ่ง ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความเมา** นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ของตน ๒ คำว่า **ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง** นี้ ตรัสไว้เพื่อป้องกันการบังเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แม้ของผู้อื่น อนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่า การประหานซึ่งข้อปฏิบัติโดยไม่แยบคายและกามสุขัลลิกานุโยค พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วแม้ด้วยบททั้ง ๔ บทนี้

บทว่า **ยาวเทว** มีอรรถาธิบายดังกล่าวมาแล้วนั่นแล คำว่า **แห่งกายนี้** คือแห่งรูปกายอันประกอบด้วยมหาภูตทั้ง ๔ นี้ คำว่า **เพื่อดำรงอยู่** คือ เพื่อความดำรงอยู่สืบเนื่องกันไป คำว่า **เพื่อความเป็นไป** คือเพื่อต้องการแก่ความเป็นไปอย่างไม่ขาดสาย หรือเพื่อดำรงอยู่ตลอดกาลนาน จริงอยู่ ภิกษุนี้ย่อมเสพบิณฑบาตเพื่อความดำรงอยู่และเพื่อความเป็นไปของกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่ชุดโทรมทำการค้ำจุนเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียนทำการหยอดเพลาเกวียน ฉะนั้น ไม่ใช่เสพบิณฑบาตเพื่อเล่นเพื่อความเมาเพื่อประดับและเพื่อตกแต่ง อีกประการหนึ่ง คำว่า **ฐิติ** ที่แปลว่า ความดำรงอยู่นี้ เป็นชื่อของอินทรีย์คือชีวิต เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วยคำว่า **เพื่อความดำรงอยู่เพื่อความเป็นไปแห่งกายนี้** เพียงเท่านี้ จะอธิบายว่า เพื่อยังอินทรีย์คือชีวิตแห่งกายนี้ให้เป็นไป ดังนี้ก็ได้

คำว่า **เพื่อระงับความเบียดเบียน** มีอรรถาธิบายว่า ความหิวชื่อว่า **วิหึส** โดยอรรถว่า เบียดเบียน ภิกษุนี้ย่อมเสพบิณฑบาตแม้เพื่อระงับความเบียดเบียนนั้น เหมือนคนเป็นแผลทาแผล และเหมือนเมื่อคนไข้ในเพราะฤดูร้อนและฤดูหนาวเป็นต้น รับประทานยาป้องกันความร้อนและความหนาวนั้น ฉะนั้น คำว่า **เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์** มีอรรถาธิบายว่า เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือศาสนาทั้งมวลอย่างหนึ่ง เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์คือมรรคอย่างหนึ่ง จริงอยู่ ภิกษุนี้ได้อาศัยกำลังกาย เพราะมีอันเสพบิณฑบาตเป็นปัจจัย ปฏิบัติอยู่เพื่อสลัดออกจากความกันดารคือภพ ด้วยอำนาจการประกอบเนือง ๆ ในสิกขา ๓ ชื่อว่าย่อมเสพบิณฑบาตเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เหมือนมารดาบิดาผู้มีความต้องการข้ามทางกันดารจำกินเนื้อของบุตร เหมือนพวกคนที่ต้องการข้ามแม่น้ำย่อมอาศัยแพ และเหมือนพวกคนที่ต้องการข้ามมหาสมุทรย่อมอาศัยเรือ ฉะนั้น

คำว่า **จักจำกัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ด้วยเหตุที่เสพบิณฑบาตนี้ เราจักกำจัดเวทนาคือความหิวเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่ซึ่งมีการฉันเกินประมาณเป็นปัจจัยเกิดขึ้น เหมือนพราหมณ์ชื่ออาหรหตฺถกะ, ชื่ออลํสาฏกะ, ชื่อตตฺรวฏฺฏกะ, ชื่อกากมาสกะและชื่อภุตฺตวมิตกะ คนใดคนหนึ่ง ทำนองเดียวกันกับคนไข้รับประทานยา อีกประการหนึ่ง พึงทราบอรรถาธิบายในคำนี้ แม้อย่างนี้ว่า เวทนาใดที่เรียกว่า **เวทนาเก่า** เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจปัจจัยคือกรรมเก่า โดยอาศัยการฉันบิณฑบาตที่ไม่เป็นสัปปายะและฉันเกินประมาณ ในปัจจุบัน เราทำปัจจัยแห่งเวทนาเก่านั้นให้หายไป ด้วยการฉันบิณฑบาตอันเป็นสัปปายะและฉันแต่พอประมาณ ชื่อว่า จักกำจัดเวทนาเก่านั้น อนึ่ง เวทนาใดที่เรียกว่า **เวทนาใหม่** เพราะเกิดขึ้นต่อไปโดยอาศัยความสั่งสมกรรม คือการฉันอันไม่สมควรที่ภิกษุทำแล้วในปัจจุบัน เราไม่ให้มูลเหตุแห่งเวทนาใหม่นั้นบังเกิดได้ด้วยอำนาจการฉันอันสมควร ชื่อว่า จักไม่ยังเวทนาใหม่นั้นให้เกิดขึ้น นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วยบททั้ง ๒ นี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงการสงเคราะห์เอา การฉันอันสมควรด้วย การประหานกามสุขัลลิกานุโยคด้วย และการไม่ยอมเสียสละความสุขอันเกิดโดยธรรมด้วย

คำว่า **แหละความเป็นไปจักมีแก่เรา** มีอรรถาธิบายว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า ก็แหละ ความเป็นไป คือความดำเนินไปตลอดกาลนาน จักมีแก่เรา คือแก่กายนี้ อันมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย โดยไม่มีอันตรายอันจะเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ หรือตัดทอนอิริยาบถ เพราะการฉันพอประมาณ ดังนี้บ้าง เหมือนคนมีโรคติดต่อ รับประทานยาอันเป็นปัจจัยแก่โรคนั้น ฉะนั้น คำว่า **ความเป็นผู้ไม่มีโทษและความอยู่ผาสุก** มีอรรถาธิบายว่า ภิกษุเสพบิณฑบาตโดยประสงค์ว่า **ความไม่มีโทษ** จักมีแก่เรา โดยงดเว้นการแสวงหาการรับและการฉันอันไม่สมควร **ความอยู่ผาสุก** จักมีแก่เรา โดยการฉันพอประมาณ อีกอย่างหนึ่ง **ความไม่มีโทษ** จักมีแก่เรา เพราะไม่มีโทษเช่น ความกระสัน, ความหลับ, ความบิดกาย ซึ่งมีการฉันบิณฑบาตอันไม่เป็นสัปปายะและการฉันเกินประมาณเป็นปัจจัย และอันวิญญูชนครหาเป็นต้น **ความอยู่ผาสุก** จักมีแก่เรา ด้วยความบังเกิดแห่งกำลังกาย เพราะมีการฉันบิณฑบาตอันเป็นสัปปายะและการฉันพอประมาณเป็นปัจจัย อีกอย่างหนึ่ง **ความไม่มีโทษ** เพราะละเสียซึ่งความสุขในการเอนหลัง,ความสุขในการเอกเขนกและความสุขในการหลับ จักมีแก่เรา ด้วย

การหลีกเว้นการฉันจนแน่นท้องตามที่ต้องการ และ **ความอยู่ผาสุก** เพราะยังความประกอบด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ให้ถึงพร้อม จักมีแก่เรา โดยการฉันให้หย่อนไว้สัก ๔—๕ คำ.... ดังนี้บ้าง สมด้วยพุทธนิพนธคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า—

> พึงหยุดฉันเสียเมื่อ ๔ — ๕ คำจะอิ่ม แล้วพึงดื่มน้ำแทน เป็นการเพียงพอเพื่อความอยู่ผาสุกแห่งภิกษุผู้มีตนส่งไปแล้ว [๑]

นักศึกษาพึงทราบว่า ด้วยคำทั้ง ๓ ตามที่อรรถาธิบายมานี้ เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงถึงการกำหนดเอาประโยชน์และมัชฌิมาปฏิปทา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายบทเสนาสนะ

คำว่า **เสนาสนะ** แยกเป็น **เสนะ** คำหนึ่ง **อาสนะ** คำหนึ่ง อธิบายว่า ภิกษุนอนณที่ใด ๆ จะเป็นวิหารหรือเรือนโรงมีเพิงเป็นต้นก็ตาม ที่นั้นชื่อว่า **เสนะ** แปลว่าที่นอน ภิกษุนั่งณที่ใด ๆ ที่นั้นชื่อว่า **อาสนะ** แปลว่าที่นั่ง ๒ คำนี้ท่านบวกเข้าเป็นคำเดียวกันแล้วจึงกล่าวว่า **เสนาสนะ** แปลว่า ที่นอนและที่นั่ง คำว่า **เพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดูและความยินดีในการหลีกเร้นอยู่** มีอรรถาธิบายว่า อุตุนั่นเอง ชื่อว่าอันตรายคือฤดู เพราะอรรถว่าเบียดเบียน เพื่อบรรเทาซึ่งอันอันตรายคือฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้นอยู่ อธิบายว่า ฤดูกาลอันใดที่เบียดเบียนร่างกายและทำให้จิตฟุ้งซ่านไม่เป็นสัปปายะ เป็นสิ่งอันภิกษุพึงบรรเทาเสียด้วยการเสพเสนาสนะ เพื่อบรรเทาซึ่งฤดูกาลนั้น และเพื่อความสุขในความเป็นบุคคลผู้เดียว การบรรเทาอันตรายคือฤดู พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วด้วยพระพุทธพจน์มีอาทิว่า **สีตสฺส ปฏิฆาตาย** ดังนี้โดยแท้ แต่ถึงอย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ที่นี้พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ซ้ำอีก โดยทรงหมายเอาการบรรเทาอันตรายคือฤดูที่แน่นอน เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ในบทเสพจีวรว่า **การปกปิดอวัยวะที่ทำให้ความละอายสูญหายไป เป็นประโยชน์ที่แน่นอน ส่วนประโยชน์นอกนั้นมีได้เป็นบางครั้งบางคราว** ดังนี้ อีกประการหนึ่ง ฤดูซึ่งมีประการดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ชื่อว่าฤดูคงที่ ส่วนอันตรายมี ๒ อย่างคือ อันตรายที่ปรากฏหนึ่ง อันตรายที่ปกปิดหนึ่ง ใน ๒ อย่างนั้น สัตว์ร้ายทั้งหลายมีราชสีห์และเสือเป็นต้นชื่อว่าอันตรายปรากฏ กิเลสทั้งหลายมีราคะและโทสะเป็นต้นชื่อว่าอันตรายปกปิด อันตรายเหล่านั้นย่อมไม่ทำความเบียดเบียน โดยที่ไม่ได้รักษาทวารและโดยที่เห็นรูปอันไม่เป็นสัปปายะณ เสนาสนะใด ภิกษุรู้ คือพิจารณา เสนาสนะนั้นอย่างนี้แล้วเสพอยู่ พึงทราบว่า ชื่อว่าพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงเสพเสนาสนะเพื่อบรรเทาอันตรายคือฤดู ฉะนี้

---

๑ ขุ. เถรคาถา. ๒๖/๔๐๑

อธิบายบทคิลานปัจจยเภสัชบริขาร

ในคำว่า **ซึ่งคิลานปัจจยเภสัชบริขาร** นี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

เภสัช ชื่อว่า **ปจฺจย** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องต่อต้านโรค อธิบายว่า เพราะอรรถว่าถึงซึ่งความเป็นข้าศึกของโรค คำว่า **ปจฺจย** นี้ เป็นชื่อของความสัปปายะอย่างใดอย่างหนึ่ง, กิจกรรมของหมอเพราะหมอนั้นอนุญาตแล้ว ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เภสชฺช**, เภสัชคือปัจจัยแห่งคนไข้ ชื่อว่า **คิลานปจฺจยเภสชฺช** อธิบายว่า ได้แก่กิจกรรมของหมออันเป็นสัปปายะแก่คนไข้ชนิดใดชนิดหนึ่ง มีน้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น ส่วนคำว่า **บริขาร** พระผู้มีพระภาคตรัสเอาเครื่องล้อมก็มี ในพระบาลีมีอาทิว่า "พระนครเป็นอันล้อมดีแล้วด้วยเครื่องล้อมพระนครถึงเจ็ดชั้น"[๑] ตรัสหมายเอาเครื่องอลังการก็มี ในพระบาลีมีอาทิว่า "รถมีศีลเป็นเครื่องอลังการ มีฌานเป็นเพลา มีวิริยะเป็นล้อ"[๒] ตรัสหมายเอาสัมภาระก็มี ในพระบาลีมีอาทิว่า "เครื่องสัมภาระแห่งชีวิตชนิดใดชนิดหนึ่ง อันบรรพชิตพึงนำมาโดยชอบ"[๓] แต่ในที่นี้ ศัพท์ว่า **บริขาร** แม้หมายเอาสัมภาระก็ควร แม้หมายเอาเครื่องล้อมก็ควร เพราะว่าคิลานปัจจยเภสัชนั้น ย่อมเป็นเครื่องล้อมชีวิตก็ได้ เพราะเป็นเครื่องรักษาไม่ให้ช่องแก่ความบังเกิดขึ้นแห่งอาพาธอันจะทำชีวิตให้พินาศไป เป็นสัมภาระของชีวิตก็ได้ เพราะเป็นเหตุแห่งชีวิตนั้นโดยประการที่ชีวิตจะดำเนินไปได้ตลอดกาลนาน เพราะเหตุนั้น คิลานปัจจยเภสัช พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นบริขาร **คิลานปัจจยเภสัช** ดังกล่าวมาแล้วนั้นด้วย เป็น **บริขาร** ด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **คิลานปัจจยเภสัชบริขาร** ซึ่งคิลานปัจจัยเภสัชบริขารนั้น อธิบายว่า ซึ่งเภสัชอันเป็นสัปปายะแห่งคนไข้ชนิดใดชนิดหนึ่งอันหมออนุญาตแล้ว มีน้ำมันน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น อันเป็นบริขารแห่งชีวิต, คำว่า **เกิดขึ้นแล้ว** คือ เกิดแล้ว เป็นแล้ว บังเกิดแล้ว, ความกำเริบแห่งธาตุและอาพาธต่าง ๆ มีโรคเรื้อนโรคฝีและพุพองเป็นต้นซึ่งมีความกำเริบแห่งธาตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า **พยาพาธ** ในบทว่า **เวยฺยาพาธิกานํ** นั้น เวทนาทั้งหลาย ชื่อว่า **เวยฺยาพาธิก** เพราะเกิดแต่อาพาธต่าง ๆ คำว่า **ซึ่งเวทนาทั้งหลาย** ได้แก่ ทุกขเวทนาคือเวทนาอันเป็นอกุศลวิบาก, ซึ่งเวทนาทั้งหลายนั้นอันเกิดแต่อาพาธต่าง ๆ เหล่านั้น บทว่า **อพฺยาปชฺฌปรมตาย** แปลว่า เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่ง อธิบายว่าทุกข์ทั้งหมดนั้นย่อมเป็นอันภิกษุจะได้แล้วเพียงใด เพื่อความเป็นผู้ไม่มีทุกข์เป็นอย่างยิ่งเพียงนั้น

ปัจจยสันนิสสิตศีล นี้ซึ่งมีอันพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงบริโภคปัจจัยเป็นลักษณะ นักศึกษาพึงทราบโดยสังเขปดังพรรณนามานี้ ส่วนอรรถวิเคราะห์แห่งถ้อยคำในบทว่า ปจฺ-

---

๑ องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๕๗. ๒ สํ. มหาวาร. ๑๙/๗. ๓ ม. มู. ๑๒/๑๐๙.

จยสนฺนิสฺสิตศีล นั้นดังนี้ ก็แหละ ภัณฑะทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น เรียกว่า **ปจฺจย** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่เป็นไป เป็นที่ดำเนินไป ของสัตว์ผู้มีชีวิตทั้งหลาย ซึ่งอิงอาศัยบริโภคปัจจัยเหล่านั้น, คืออาศัยแล้วซึ่งปัจจัยเหล่านั้น ฉะนั้น จึงชื่อว่า **ปัจจยสันนิสสิตศีล** ฉะนี้แล

ธรรมเป็นเหตุให้ปาริสุทธิศีล ๔ สำเร็จ

๑. ศรัทธาเป็นเหตุให้ปาติโมกขสังวรศีลสำเร็จ

ในศีล ๔ อย่างดังที่พรรณนามาแล้วนี้ **ปาติโมกขสังวรศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **ศรัทธา** จริงอยู่ ปาติโมกขสังวรศีลนั้น ชื่อว่า มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะการบัญญัติสิกขาบทเป็นสิ่งที่เกินวิสัยของพระสาวก ก็ในข้อนี้ มีการทรงห้ามการขอบัญญัติสิกขาบทเป็นตัวอย่าง เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลพึงสมาทานเอาสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้แล้วอย่างไม่ให้มีเศษเหลือ ไม่กระทำความอาลัยแม้ในชีวิต พึงทำปาติโมกขสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดีด้วย **ศรัทธา** เถิด สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า—

> พวกเธอจงเป็นผู้มีศีลเป็นที่รัก มีความเคารพศีล ตามรักษาศีล ในกาลทุกเมื่อ เหมือนนกต้อยตีวิดรักษาฟองไข่ เหมือนจามรีรักษาขนหาง เหมือนมารดารักษาบุตรที่รัก เหมือนคนตาเอกรักษาหน่วยตาข้างเดียว ฉะนั้นเถิด

แม้ตรัสไว้อย่างอื่นอีกว่า "มหาสมุทรมีความตำรงอยู่เป็นธรรมดาไม่ไหลล้นฝั่งไปแม้ฉันใด ดูก่อนปหาราทะ สาวกทั้งหลายของเราก็เหมือนอย่างนั้น ไม่ล่วงข้ามสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้แล้วสำหรับสาวกทั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต"[๑] ก็แหละ ในอรรถาธิบายนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องทั้งหลายของพวกพระเถระที่ถูกพวกโจรมัดไว้ในดงประกอบด้วย ดังนี้—

เรื่องพระเถระถูกโจรมัด

ได้ยินว่า โจรทั้งหลายมัดพระเถระด้วยเครือหญ้านาง ให้นอนอยู่ในดงชื่อมหาวัตตนี พระเถระได้เจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน ทั้ง ๆ ที่นอนอยู่นั่นเทียว ได้บรรลุพระอนาคามิผลแล้วถึงซึ่งมรณภาพไปในดงนั่นเอง แล้วไปบังเกิดในพรหมโลก

ยังมีพระเถระรูปอื่น ๆ อีก ในตัมพปัณณิทวีป (ประเทศลังกา) ถูกพวกโจรเอาเถาหัวด้วนมัดให้นอนอยู่ เมื่อไฟป่าตามมา ท่านก็หาได้ตัดเถาวัลย์ไม่ เริ่มเจริญวิปัสสนาได้สำเร็จเป็น **พระอรหันต์สมสีสี** ปรินิพพานแล้ว พระอภยเถระผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์ทีฆนิกาย

---

๑ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๐๓

พร้อมด้วยภิกษุห้าร้อยรูปมาเห็นเข้า ได้ทำฌาปนกิจศพของพระเถระนั้น แล้วให้สร้างเจดีย์บรรจุอัฐิไว้

เพราะฉะนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธาแม้อื่น เมื่อจะชำระปาติโมกขสังวรศีลให้บริสุทธิ์ พึงยอมสละแม้กระทั่งชีวิตโดยแท้ ไม่พึงทำลายปาติโมกขสังวรศีล อันพระโลกนาถเจ้าทรงบัญญัติไว้แล้ว

๒. สติเป็นเหตุให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จ

อนึ่ง ปาติโมกขสังวรศีล อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **ศรัทธา** ฉันใด **อินทรียสังวรศีล** อันโยคีบุคคลก็พึงให้สำเร็จด้วย **สติ** ฉันนั้น จริงอยู่ อินทรียสังวรศีลนั้น ชื่อว่า มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะอินทรีย์ทั้งหลายที่ตั้งมั่นอยู่ด้วยสติแล้ว เป็นสภาพอันบาปธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นจะพึงรั่วไหลเข้าไปมิได้ เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลพึงระลึกถึงพระอาทิตตปริยายสูตรโดยนัยมีอาทิว่า "จักขุนทรีย์ อินทรีย์คือจักษุ ถูกทิ่มแทงแล้วด้วยซี่เหล็กที่เผาอย่างร้อนลุกโชนมีแสงโชติช่วงอยู่ ยังนับว่าประเสริฐ ส่วนการยึดถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้ด้วยจักษุ ไม่ประเสริฐเลย"[๑] ดังนี้แล้ว เมื่อวิญญาณเกิดทางจักษุทวารเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น พึงกันความยึดถือซึ่งนิมิตเป็นต้นที่บาปธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นจะพึงรั่วไหลเข้าไป พึงทำอินทรียสังวรศีลนี้ให้สำเร็จเป็นอย่างดี ด้วย **สติ** อันไม่หลงลืมเถิด

ก็แหละ เมื่ออินทรียสังวรศีลนี้อันภิกษุไม่ทำให้สำเร็จแล้วด้วยประการดังกล่าวมา แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็พลอยเป็นอันตั้งอยู่ไม่นานดำรงอยู่ไม่นานไปด้วย เหมือนข้าวกล้าที่เขาไม่ได้จัดการล้อมรั้ว ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ไม่ทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จนี้ ย่อมจะถูกพวกโจรคือกิเลสปล้นเอาได้ เหมือนบ้านที่เปิดประตูทิ้งไว้ย่อมจะถูกพวกโจรขโมยเอาได้ฉะนั้น อนึ่ง ราคะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธวจนะ ที่ตรัสไว้ว่า–

จงรักษาอินทรีย์ ที่รูป,เสียง,กลิ่น, รสและผัสสะทั้งหลาย เพราะว่า ทวารเหล่านี้ถูกเปิดทิ้งไว้ไม่รักษา ย่อมจะถูกโจรคือกิเลสปล้นเอา เหมือนพวกโจรปล้นบ้าน ฉะนั้น

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงไม่ดี ฉันใด ราคะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตที่ไม่ได้อบรมแล้ว ฉันนั้น[๒]

---

๑ สํ. สฬายตน. ๑๘/๑๒๐. ๒ ธ. ขุ. ๒๕/๑๖.

แต่เมื่ออินทรียสังวรศีลนั้นอันภิกษุทำให้สำเร็จแล้ว แม้ปาติโมกขสังวรศีลก็พลอยเป็นอันตั้งอยู่ได้นานดำรงอยู่ได้นานไปด้วย เปรียบเหมือนข้าวกล้าที่เขาจัดการล้อมรั้วดีแล้ว ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จแล้วนี้ ย่อมจะไม่ถูกพวกโจรคือกิเลสปล้นเอาได้ เปรียบเหมือนบ้านที่ปิดประตูดีแล้ว พวกโจรทั้งหลายก็ขโมยไม่ได้ ฉะนั้น อนึ่ง ราคะย่อมจะรั่วไหลไปสู่จิตของภิกษุนั้นไม่ได้ เหมือนฝนรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า—

จงรักษาอินทรีย์ ที่รูป,เสียง,กลิ่น,รสและผัสสะทั้งหลาย
เพราะว่า ทวารเหล่านี้ที่ปิดแล้วระวังดีแล้ว อันพวกโจรคือกิเลส
ปล้นไม่ได้ เหมือนพวกโจรปล้นบ้านที่ปิดประตูดีแล้วไม่ได้ ฉะนั้น

ฝนย่อมรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันใด ราคะย่อม
รั่วไหลเข้าไปสู่จิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันนั้น[๑]

ก็แหละ พระธรรมเทศนานี้ นับเป็นพระธรรมเทศนาชั้นอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง

ขึ้นชื่อว่าจิตนั้นเป็นธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลพึงบรรเทาราคะที่เกิดขึ้นแล้วด้วยมนสิการถึงอสุภกัมมัฏฐาน แล้วพึงทำให้อินทรียสังวรศีลสำเร็จ เหมือนอย่างพระวังคีสเถระผู้บวชไม่นานเถิด

เรื่องพระวังคีสเถระ

ได้ยินว่า เมื่อพระวังคีสเถระผู้บวชแล้วไม่นาน กำลังเดินบิณฑบาตไปนั้น ความกำหนัดเกิดขึ้นแก่ท่านเพราะได้เห็นสตรีคนหนึ่ง เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียนพระอานันทเถระว่า—

กระผมถูกไฟคือกามราคะเผาเข้าแล้ว จิตของกระผม
ถูกเผาจนเกรียม สาธุ ท่านผู้โคตมโคตร ขอท่านได้กรุณาโปรด
บอกอุบายเครื่องดับไฟให้ด้วย

พระอานันทเถระได้กล่าวแนะนำว่า—

---

๑ ขุ. ขุ. ๒๕/๑๖

จิตของเธอถูกเผาเกรียมเพราะสัญญาวิปลาส เธอจงเว้นสุภนิมิตอันประกอบด้วยความกำหนัดเสีย จงอบรมจิตด้วยอสุภกัมมัฏฐาน ทำให้ตั้งมั่นด้วยดี มีอารมณ์เป็นหนึ่ง

เธอจงพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย โดยเป็นอื่น โดยเป็นทุกข์ และโดยมิใช่ตน จงทำความกำหนัดอันยิ่งใหญ่ให้ดับไปเสีย จงอย่าได้มีความเร่าร้อนต่อไปเลย[๑]

พระวังคีสเถระบรรเทาความกำหนัดได้แล้ว ก็เที่ยวบิณฑบาตต่อไป

อีกประการหนึ่ง อันภิกษุผู้บำเพ็ญอินทรีย์สังวรศีล พึงเป็นเหมือนพระจิตตคุตตเถระ ผู้อยู่ในถ้ำใหญ่ชื่อกุรัณฑกะ และพระมหามิตตเถระ ผู้อยู่ในมหาวิหารชื่อโจรกะ

เรื่องพระจิตตคุตตเถระ

ได้ยินว่า ในถ้ำใหญ่กุรัณฑกะ ได้มีจิตรกรรมเกี่ยวกับเรื่องเสด็จออกทรงผนวชของพระพุทธเจ้าทั้งหลายถึง ๗ พระองค์ เป็นสิ่งที่น่าจับใจ ภิกษุเป็นจำนวนมาก พากันเที่ยวจาริกชมเสนาสนะ มองเห็นจิตรกรรมแล้ว เรียนพระเถระว่า "จิตรกรรมเป็นสิ่งที่น่าจับใจมาก ขอรับ" พระเถระพูดว่า "ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันอยู่ในถ้ำเกินกว่าหกสิบปีมาแล้ว ไม่ทราบดอกว่ามีจิตรกรรมหรือไม่มี อาศัยพวกเธอผู้มีตาจึงทราบในวันนี้เดียวนี้เอง" ได้ยินว่า พระเถระถึงจะอยู่ตลอดกาลเท่านั้น ก็ไม่เคยลืมตาขึ้นมองดูถ้ำเลย อนึ่ง ตรงที่ปากถ้ำของพระเถระนั้น ได้มีต้นกากะทิงใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง แม้ต้นไม้นั้นพระเถระก็ไม่เคยมองขึ้นดูเลย ครั้นเห็นเกสรร่วงลงมาที่พื้นดินตามลำดับปี จึงทราบว่าต้นไม้นั้นบาน

พระราชาทรงสดับคุณสมบัติของพระเถระแล้ว มีพระราชประสงค์เพื่อจะทรงนมัสการ จึงได้ทรงส่งราชบุรุษไปนิมนต์ถึง ๓ ครั้ง ครั้นพระเถระไม่มา จึงทรงรับสั่งให้ผูกถันของสตรีผู้มีลูกอ่อนทั้งหลายในบ้านนั้น แล้วประทับตราพระราชลัญจกรไว้ ได้มีพระราชโองการว่า "ทารกทั้งหลายอย่าได้ดื่มน้ำนม ตลอดเวลาที่พระเถระยังไม่มา" พระเถระจึงได้มาสู่หมู่บ้านใหญ่ เพราะความเอ็นดูแก่ทารกทั้งหลาย พระราชาทรงทราบแล้ว ทรงรับสั่ง

---

๑ สํ. ส. ๑๕/๒๗๗

ให้พาไปในพระราชวังว่า "พนาย พวกเธอจงพาพระเถระเข้าไป ฉันจักรับศีล" ครั้นทรงนมัสการทรงให้ฉันเสร็จแล้ว ทรงมีพระราชดำรัสว่า "พระคุณเจ้า วันนี้ยังไม่มีโอกาส พรุ่งนี้หม่อมฉันจึงจักรับศีล" ครั้นแล้วทรงรับบาตรของพระเถระ เสด็จตามส่งไปหน่อยหนึ่งแล้ว พร้อมด้วยพระราชเทวีทรงนมัสการแล้วเสด็จกลับ พระราชาจะทรงไหว้ก็ช่าง พระราชเทวีจะทรงไหว้ก็ช่าง พระเถระคงถวายพระพรว่า "ขอพระมหาราชาจงทรงพระเกษมสำราญเถิด" เป็นทำนองนี้ล่วงไปถึง ๗ วัน พวกภิกษุจึงเรียนถามว่า "ท่านขอรับ เมื่อพระราชาทรงไหว้อยู่ก็ดี เมื่อพระราชเทวีทรงไหว้อยู่ก็ดี ทำไมท่านจึงถวายพระพรเพียงอย่างเดียวว่าขอพระมหาราชาจงทรงพระเกษมสำราญเถิด" พระเถระตอบว่า "ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ฉันไม่ได้ทำความกำหนดแยกว่า "พระราชาหรือพระราชเทวี" โดยล่วงไปได้หนึ่งสัปดาห์ พระราชาทรงดำริว่า "การที่พระเถระอยู่ณที่นี้ เป็นความลำบาก" จึงทรงพระกรุณาโปรดปล่อยไป พระเถระไปถึงถ้ำใหญ่กุรัณฑกะ ได้ขึ้นสู่ที่จงกรมในส่วนแห่งราตรี เทวดาที่สิงอยู่ต้นกากะทิงได้ยืนถือประทีปด้ามให้อยู่ ครั้งนั้น กัมมัฏฐานของท่านได้ปรากฏบริสุทธิ์ยิ่งนัก พระเถระดีใจว่า "วันนี้ทำไมหนอ กัมมัฏฐานของเราจึงปรากฏชัดเสียเหลือเกิน" แล้วทำภูเขาให้สะเทือนสะท้านไปทั้งลูก ได้บรรลุพระอรหัตแล้วในลำดับแห่งมัชฌิมยาม

> เพราะฉะนั้น แม้กุลบุตรอื่น ๆ ผู้ใคร่ต่อประโยชน์ของตน ไม่พึงเป็นผู้มีหน่วยตาล่อกแล่ก เหมือนลิงในป่า เหมือนมฤคาตกใจตื่นในวนา และเหมือนทารกาอ่อนสะดุ้งกลัว
>
> พึงทอดจักษุ พึงแลดูชั่วแอก อย่าพึงไปสู่อำนาจของจิตอันมีปกติหลุกหลิกเหมือนลิงในป่า

เรื่องพระมหามิตตเถระ

ฝ่ายมารดาของพระมหามิตตเถระ ได้เกิดเป็นโรคฝีมีพิษขึ้น แม้ธิดาของท่านก็บวชในสำนักของภิกษุณีทั้งหลาย ท่านจึงพูดกับธิดาว่า "แม่! ไปเถอะ จงไปสำนักของพี่ชายเรียนถึงภาวะที่แม่ไม่สบายแล้วนำเอายามา" นางได้ไปกราบเรียนพี่ชายแล้ว พระเถระพูดว่า "ฉันไม่รู้ที่จะเก็บยาทั้งหลายมียารากไม้เป็นต้นมาปรุงให้เป็นเภสัชได้ ก็แต่ว่า ฉันจักบอกยาให้แก่เธอว่า 'นับจำเดิมตั้งแต่บวชมา ฉันไม่เคยทำลายอินทรีย์ทั้งหลายแลดูรูปอันเป็นวิสภาค

ด้วยจิตอันประกอบด้วยโลภะเลย ด้วยสัจวาจานี้ ขอความสบายจงมีแก่โยมมารดาของฉัน' เธอจงไปแล้วกล่าวคำนี้ พลางลูบร่างกายให้แก่โยมมารดาไปด้วย" ภิกษุนั้นไปเรียนข้อความนี้แก่มารดาแล้ว ได้กระทำตามพระเถระแนะนำทุกประการ ฝีของอุบาสิกาได้ฝ่ออันตรธานหายไปเหมือนก้อนฟองน้ำในทันทีทันใดนั่นนั่นแล มารดาของพระเถระนั้นลุกขึ้นมาเปล่งวาจาแสดงถึงความดีใจว่า ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ทำไมจะไม่พึงทรงลูบศีรษะของภิกษุผู้เช่นบุตรของเราด้วยพระหัตถ์อันวิจิตรไปด้วยลายตาข่ายเล่า

เพราะฉะนั้น แม้บุคคลอื่นซึ่งถือตนว่าเป็นกุลบุตร บวชในพระศาสนาแล้ว พึงดำรงอยู่ในอินทรียสังวรศีลอันประเสริฐ เหมือนอย่างพระมหามิตตเถระนั่นเถิด

๓. วีริยะเป็นเหตุให้อาชีวปาริสุทธิศีลสำเร็จ

อนึ่ง **อินทรียสังวรศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **สติ** ฉันใด **อาชีวปาริสุทธิศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **วีริยะ** ฉันนั้น จริงอยู่ อาชีวปาริสุทธิศีลนั้น ชื่อว่ามีวีริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะวีริยะที่ปรารภโดยชอบแล้วเป็นการประหานมิจฉาอาชีวะ เพราะฉะนั้น อันภิกษุพึงละอเนสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควรอันไม่เหมาะสมแล้ว เสพอยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์เท่านั้น หลีกเว้นอยู่ซึ่งปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยไม่บริสุทธิ์ เหมือนหลีกเว้นอสรพิษทั้งหลาย พึงทำอาชีวปาริสุทธิศีลนี้ให้สำเร็จด้วย **วีริยะ** ด้วยการแสวงหาโดยชอบมีการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้นเถิด

ในปัจจัย ๒ อย่างนั้น สำหรับภิกษุผู้ไม่ได้ถือธุดงค์ ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดจากสงฆ์ จากคณะและจากสำนักของคฤหัสถ์ทั้งหลายผู้เลื่อมใสโดยคุณทั้งหลายของภิกษุนั้นมีการแสดงธรรมเป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์ ส่วนปัจจัยที่เกิดจากการบิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า เกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์อย่างยิ่งนั่นเทียว สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดจากการเที่ยวบิณฑบาตเป็นต้น และที่เกิดจากสำนักของผู้เลื่อมใสในธุดงคคุณของภิกษุนั้นโดยอนุโลมแก่ธุดงคนิยม ชื่อว่า ปัจจัยอันเกิดขึ้นโดยความบริสุทธิ์ อนึ่ง เมื่อสมอดองด้วยมูตรเน่าและมธุรเภสัช ๔ อย่าง เกิดขึ้นเพื่อบำบัดพยาธิชนิดหนึ่ง ภิกษุนั้นคิดว่า "แม้เพื่อน

พรหมจรรย์อื่น ๆ จักฉันมธุรเภสัช ๔" ดังนี้แล้ว จึงฉันแต่ชิ้นแห่งสมอเท่านั้น การสมาทานธุดงค์ของเธอ จัดว่าเป็นการสมควร จริงอยู่ ภิกษุนี้เรียกได้ว่าเป็นภิกษุผู้ประกอบอยู่ในอริยวงศ์ชั้นอุดม

อนึ่ง ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้นนั้น สำหรับภิกษุผู้ชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์รูปใดรูปหนึ่ง นิมิต, โอภาส, ปริกถาและวิญญัติ ย่อมไม่ควรในจีวรและบิณฑบาต ส่วนภิกษุผู้ถือธุดงค์ นิมิต, โอภาสและปริกถาย่อมไม่ควรในเสนาสนะ ในนิมิต, โอภาสและปริกถานั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ เมื่อภิกษุกำลังทำการปราบพื้นเป็นต้น เพื่อสร้างเสนาสนะ มีพวกคฤหัสถ์ถามว่าจะสร้างอะไร ขอรับ ใครจะเป็นผู้สร้าง? ให้คำตอบว่า ยังไม่มีใคร ดังนี้ก็ดี หรือแม้การกระทำนิมิตอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **นิมิต** ภิกษุถามว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย พวกท่านอยู่ที่ไหน? เมื่อเขาบอกว่า "พวกกระผมอยู่ที่ปราสาท ขอรับ" ภิกษุพูดว่า "อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ก็ปราสาทย่อมไม่สมควรแก่ภิกษุทั้งหลาย" ดังนี้ก็ดี ก็หรือแม้การกระทำโอภาสอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **โอภาส** การพูดว่า "เสนาสนะของภิกษุสงฆ์คับแคบ" ดังนี้ก็ดี แหละหรือแม้การกล่าวโดยปริยายอย่างอื่นใดเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่า **ปริกถา** ในปัจจยเภสัช สมควรแม้ทุก ๆ ประการ แต่ครั้นโรคหายแล้วจะฉันเภสัชที่เกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนั้น ย่อมไม่ควร

ในอธิการแห่งเภสัชนั้น อาจารย์ผู้ทรงพระวินัยทั้งหลายกล่าวไว้ว่า "พระผู้มีพระภาคทรงประทานประตูไว้ให้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงสมควร" ส่วนพวกอาจารย์ผู้ชำนาญพระสูตรกล่าวไว้อย่างเด็ดขาดว่า "ถึงแม้จะไม่เป็นอาบัติก็จริง แต่ทำอาชีวะให้เสียหาย เพราะฉะนั้นจึงไม่สมควร"

ก็แหละ ภิกษุใด ไม่ยอมกระทำนิมิต, โอภาส, ปริกถาและวิญญัติ ทั้ง ๆ ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแล้ว อาศัยคุณมีความมักน้อยเป็นต้นเท่านั้น แม้ถึงความจะสิ้นชีวิตปรากฏขึ้นเฉพาะหน้า ก็คงเสพปัจจัยที่เกิดขึ้นโดยเว้นจากการแสวงหาโดยไม่สมควรมีโอภาสเป็นต้นนั่นเทียว ภิกษุนี้ เรียกได้ว่า **ผู้มีความประพฤติขัดเขลาชั้นยอด** แม้ทำนองเดียวกันกับพระสารีบุตตเถระ

เรื่องพระสารีปุตตเถระต้องอาพาธ

ได้ยินว่า สมัยหนึ่งท่านพระสารีปุตตเถระนั้นจะเพิ่มพูนความสงัด จึงพร้อมกับท่านพระมหาโมคคัลลานเถระไปพักอยู่ในป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง อยู่มาวันหนึ่ง ท่านพระสารีปุตตเถระนั้นได้เกิดเป็นอาพาธลมเสียดท้องขึ้น มันได้ทำความทุกข์อย่างหนักให้เกิดแก่ท่าน พระมหาโมคคัลลานเถระไปยังที่อุปัฏฐากของท่านในเวลาเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ สอบถามซึ่งพฤติการณ์นั้นแล้วเรียนถามว่า "ท่านขอรับ ครั้งก่อนท่านหายด้วยเภสัชอะไร" พระเถระสารีปุตตะเรียนบอกว่า "ท่าน เมื่อครั้งยังเป็นคฤหัสถ์มารดาของผมได้ให้ข้าวปายาสหุงด้วยน้ำนมล้วน ๆ ประสมกับเนยใสน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวด ผมได้หายโรคเพราะข้าวปายาสนั้น" ฝ่ายพระมหาโมคคัลลานเถระนั้นเรียนว่า "เอาเถอะท่าน ถ้าบุญของกระผมหรือบุญของท่านมีอยู่ พรุ่งนี้เราจักต้องได้อย่างแน่นอน"

ก็แหละ ยังมีเทวดาที่สิงอยู่บนต้นไม้ท้ายที่จงกรม ได้ยินพระเถระทั้งสองสนทนากันเช่นนั้น จึงคิดว่า "พรุ่งนี้เราจะบันดาลให้ข้าวปายาสเกิดขึ้นแก่พระผู้เป็นเจ้า" ทันใดนั้นได้ไปยังตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระ เข้าสิงร่างกายบุตรคนโต บันดาลให้เกิดความดิ้นรนอยู่ ลำดับนั้นเทวดาจึงได้กล่าวกะพวกญาติ ๆ ของบุตรคนโตนั้น ซึ่งมาประชุมกันหมายจะเยียวยารักษาว่า "ถ้าพวกท่านรับจะจัดข้าวปายาสเห็นปานฉะนี้ ถวายแด่พระเถระในวันพรุ่งนี้ ฉันจึงจักปล่อยมัน" พวกญาติเหล่านั้นรับว่า "แม้ถึงท่านไม่บอก พวกเราก็ถวายภิกษาหารแก่พระเถระทั้งหลายเป็นการประจำอยู่แล้ว" ครั้นถึงวันที่สองได้พากันจัดข้าวปายาสเห็นปานดังนั้นไปถวายแล้ว พระมหาโมคคัลลานะมาถึงแต่เช้าตรู่ เรียนว่า "ท่านขอรับ นิมนต์คอยอยู่ณที่นี้แหละจนกว่ากระผมไปบิณฑบาตกลับมา" แล้วก็เข้าไปบ้าน พวกมนุษย์เหล่านั้นรับบาตรของพระเถระใส่ให้เต็มด้วยข้าวปายาสมีประการดังกล่าวแล้วจึงถวายไป พระเถระแสดงอาการที่จะไป พวกมนุษย์เหล่านั้นเรียนว่า นิมนต์ท่านฉันเถิด ขอรับ พวกกระผมจักถวายข้าวปายาสแม้อื่นอีก ครั้นให้พระเถระฉันเสร็จแล้ว ได้ถวายไปอีกจนเต็มบาตร พระเถระไปแล้วน้อมข้าวปายาสเข้าไปพร้อมกับพูดว่า "ดูก่อนท่านสารีปุตตะ นิมนต์ฉันเสียเถอะ" ฝ่ายพระสารีปุตตเถระเห็นข้าวปายาสนั้นแล้วพิเคราะห์ดูว่า "ข้าวปายาสเป็นที่น่าพึงใจยิ่งนัก เกิดขึ้นมาได้อย่างไรหนอ" ครั้นเห็นมูลเหตุเกิดของข้าวปายาสนั้นแล้วจึงพูดว่า "ท่านโมคคัลลานะ เอาไปเสียเถิด บิณฑบาตไม่ควรแก่อันจะบริโภค" ฝ่ายพระมหาโมคคัลลานเถระ แม้แต่จะคิดว่าพระสารีปุตตะไม่ยอมฉันบิณฑบาตที่คนอย่างเรานำมาถวาย ก็ไม่มี ด้วยคำพูดเพียงคำเดียวเท่านั้น ก็รับคว้า

จับบาตรที่ขอบปากไปเทคว่ำลง ณ ส่วนข้างหนึ่ง อาพาธของพระเถระได้หายไปพร้อมกับข้าวปายาสจรดพื้นดิน จำเดิมแต่นั้นมาตลอดเวลา ๔๕ พรรษา อาพาธก็มิได้เกิดขึ้นอีกเลย ด้วยเหตุนั้น พระสารีปุตตเถระจึงกล่าวกับพระมหาโมคคัลลานเถระว่า "ดูก่อน ท่านโมคคัลลานะ ข้าวปายาสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวจีวิญญัติ เป็นสิ่งไม่สมควรเพื่อจะฉัน ถึงแม้ไส้จะไหลออกมาเที่ยวเพ่นพ่านอยู่ที่พื้นดินก็ตาม" แหละได้เปล่งคำอุทานดังนี้ว่า —

ถ้าเราจะพึงฉันข้าวมธุปายาส อันเกิดขึ้นเพราะเปล่งวจีวิญญัติไซร้ อาชีวะของเราก็จะพึงถูกบัณฑิตครหา

แม้ว่าไส้ของเราจะไหลออกมาเที่ยวเพ่นพ่านอยู่ข้างนอกก็ตาม เรายอมเอาชีวิตเข้าแลก จะไม่พึงทำลายอาชีวะเป็นอันขาด

เราทำจิตของเราให้รื่นรมย์ เราหลีกเว้นอเนสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควร และเราจักไม่กระทำอเนสนาที่พระพุทธองค์ทรงรังเกียจแล้ว

อนึ่ง ในอธิการแห่งอาชีวปาริสุทธิศีลนี้ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องของพระอัมพขาทกมหาติสสเถระซึ่งอยู่ประจำจีวรคุมพวิหารประกอบด้วย นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายแม้ในทุก ๆ บท ดังที่ได้อรรถาธิบายมานี้

นักพรตผู้มีวิจารณญาณ บวชแล้วด้วยศรัทธา แม้แต่คิดก็อย่าให้เกิดในอเนสนา พึงชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์เถิด

๔. ปัญญาเป็นเหตุให้ปัจจยสันนิสสิตศีลสำเร็จ

อนึ่ง **อาชีวปาริสุทธิศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **วิริยะ** ฉันใด **ปัจจยสันนิสสิตศีล** อันโยคีบุคคลพึงให้สำเร็จด้วย **ปัญญา** ฉันนั้น จริงอยู่ ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้น ชื่อว่ามีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ เพราะผู้มีปัญญาจึงจะสามารถมองเห็นโทษและอานิสงส์ของปัจจัยทั้งหลายได้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุพึงละความกำหนัดยินดีในปัจจัยแล้วพึงพิจารณาปัจจัยทั้งหลายอันเกิดขึ้นโดยธรรมโดยสม่ำเสมอ ด้วยวิธีดังที่ได้พรรณนามาแล้วจึงบริโภค พึงทำปัจจยสันนิสสิตศีลนี้ให้สำเร็จด้วย **ปัญญา** เถิด

การพิจารณาปัจจัยทั้งหลายในปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นมี ๒ อย่างคือ พิจารณาในเวลารับ ๑ พิจารณาในเวลาบริโภค ๑ อธิบายว่า ปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้นที่ซึ่งได้พิจารณาด้วยสามารถแห่งความเป็นธาตุหรือความเป็นของปฏิกูลแม้ในเวลารับแล้วเก็บไว้ เมื่อภิกษุบริโภคเลยจากเวลารับนั้นไป การบริโภคก็หาโทษมิได้เลย การบริโภคแม้ในเวลาบริโภคก็หาโทษมิได้เหมือนกัน

การบริโภค ๔ อย่าง

ในการพิจารณาในเวลาบริโภคนั้น มีวินิจฉัยที่ทำความตกลงไว้ดังนี้—

ก็แหละ การบริโภคมี ๔ อย่าง คือ **เถยยปริโภค** บริโภคเป็นขโมย ๑ **อิณปริโภค** บริโภคเป็นหนี้ ๑ **ทายัชชปริโภค** บริโภคเป็นทายาท ๑ **สามิปริโภค** บริโภคเป็นนาย ๑ ใน ๔ อย่างนั้น การบริโภคของภิกษุผู้ทุศีลแม้นั่งบริโภคอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ชื่อว่า **เถยยปริโภค** การบริโภคไม่ได้พิจารณาของภิกษุผู้มีศีล ชื่อว่า **อิณปริโภค** เพราะเหตุนั้น จีวรพึงพิจารณาในทุก ๆ ขณะที่บริโภค บิณฑบาตพึงพิจารณาในทุก ๆ คำข้าว เมื่อภิกษุไม่สามารถปฏิบัติเหมือนอย่างนั้น ในเวลาก่อนอาหาร, หลังอาหาร, ในปุริมยาม, มัชฌิมยามและปัจฉิมยาม ถ้าไม่ได้พิจารณาเลย ปล่อยให้อรุณขึ้น ภิกษุนั้นชื่อว่าย่อมตั้งอยู่ในฐานะเป็นอิณบริโภค แม้เสนาสนะก็พึงพิจารณาในทุก ๆ ขณะที่บริโภค สำหรับเภสัชเมื่อมีสติเป็นปัจจัยทั้งในขณะรับทั้งในขณะบริโภคจึงจะควร แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อภิกษุทำสติในขณะรับแล้วขณะบริโภคไม่ได้ทำอีก เป็นอาบัติ ไม่ทำในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภค ไม่เป็นอาบัติ

สุทธิ ๔ อย่าง

ก็แหละ สุทธิมี ๔ อย่าง คือ เทสนาสุทธิ ๑ สังวรสุทธิ ๑ ปริเยฏฐิสุทธิ ๑ ปัจจเวกขณสุทธิ ๑ ใน ๔ อย่างนั้น ปาติโมกขสังวรศีล ชื่อว่า **เทสนาสุทธิ** จริงอยู่ ปาติโมกขสังวรศีลนั้นเรียกว่า เทสนาสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยการแสดงอาบัติ อินทรียสังวรศีลชื่อว่า **สังวรสุทธิ** จริงอยู่ อินทรียสังวรศีลนั้นเรียกว่า สังวรสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยความสังวรคือตั้งใจว่า จักไม่กระทำอย่างนี้ต่อไป อาชีวปาริสุทธิศีลชื่อว่า **ปริเยฏฐิสุทธิ** จริงอยู่ อาชีวปาริสุทธิศีลนั้นเรียกว่า ปริเยฏฐิสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยการแสวงหาของภิกษุผู้ละอเนสนา

แล้วจึงยังปัจจัยทั้งหลายให้เกิดขึ้นอยู่โดยธรรมโดยสม่ำเสมอ ปัจจยสันนิสสิตศีล ชื่อว่า **ปัจจเวกขณสุทธิ** จริงอยู่ ปัจจยสันนิสสิตศีลนั้นเรียกว่า ปัจจเวกขณสุทธิ เพราะบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณามีประการดังพรรณนามาแล้ว ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า เมื่อไม่ทำสติในขณะรับแต่ทำในขณะบริโภค ไม่เป็นอาบัติ ดังนี้

การบริโภคปัจจัยของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ๗ จำพวก ชื่อว่า **ทายัชชบริโภค** จริงอยู่ พระเสกขบุคคลเหล่านั้นเป็นพระบุตรของพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุนั้น พระเสกขบุคคลเหล่านั้นย่อมบริโภคปัจจัยทั้งหลาย โดยฐานเป็นทายาทแห่งปัจจัยทั้งหลาย อันเป็นสมบัติของพระบิดา

ถาม — ก็พระเสกขบุคคลเหล่านั้น บริโภคปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคหรือ ? ไม่ใช่บริโภคปัจจัยทั้งหลายของคฤหัสถ์ดอกหรือ ?

ตอบ — แม้ปัจจัยทั้งหลายอันพวกคฤหัสถ์ถวายแล้ว ก็จัดเป็นของแห่งพระผู้มีพระภาค เพราะเป็นสิ่งอันพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตไว้ เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า พระเสกขบุคคลทั้งหลาย ย่อมบริโภคปัจจัยทั้งหลายของพระผู้มีพระภาค อนึ่ง ธัมมทายาทสูตรเป็นเครื่องสาธกในอธิการนี้

การบริโภคของพระขีณาสพทั้งหลาย ชื่อว่า **สามิบริโภค** จริงอยู่ พระขีณาสพเหล่านั้นชื่อว่าบริโภคเป็นนาย เพราะล่วงพ้นความเป็นทาสของตัณหาไปแล้ว

ในการบริโภคเหล่านี้ สามิบริโภค ๑ ทายัชชบริโภค ๑ ย่อมสมควรแก่พระอริยะและบุถุชนทั้งหมด อิณบริโภคไม่สมควรทั้งหมด ในเถยยบริโภคไม่จำมีอันพูดถึงกันละ อนึ่ง การบริโภคที่ได้พิจารณาแล้วของภิกษุผู้มีศีลนี้ใด การบริโภคนั้นจัดเป็นการบริโภคที่ไม่เป็นหนี้ เพราะเป็นข้าศึกแก่การบริโภคเป็นหนี้ หรือจะจัดสงเคราะห์เข้าในทายัชชบริโภคนั้นแหละก็ได้ จริงอยู่ แม้ภิกษุผู้มีศีลก็ย่อมถึงซึ่งอันนับเป็นเสกขะได้เหมือนกัน เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยศีลสิกขานี้ อนึ่ง ในบรรดาบริโภค ๔ อย่างนี้ เพราะสามิบริโภคจัดเป็นการบริโภคชั้นยอด ฉะนั้น อันภิกษุเมื่อปรารถนาซึ่งสามิบริโภคนั้น พึงพิจารณาด้วยวิธีพิจารณาอันมีประการดังกล่าวมาแล้วจึงบริโภค พึงยังปัจจยสันนิสสิตศีลให้สำเร็จเถิด ก็แหละ เมื่อภิกษุกระทำได้ดังกล่าวมานี้ ย่อมจัดว่า **เป็นกิจจการี** ผู้มีปกติกระทำกิจ สมด้วยนิพนธพจน์อันบัณฑิตประพันธ์ไว้ว่า —

พระสาวกผู้มีปัญญาอันประเสริฐได้สดับธรรมอันพระสุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว พึงพิจารณาก่อนจึงเสพ บิณฑบาต,วิหาร,ที่นอน,ที่นั่ง,และน้ำสำหรับซักล้างธุลีจับผ้าสังฆาฏิ

เพราะเหตุนั้นแหละ ภิกษุจึงเป็นผู้ไม่ติดในปัจจยธรรมเหล่านี้ คือ บิณฑบาต,ที่นอน,ที่นั่งและน้ำสำหรับซักล้างธุลีจับผ้าสังฆาฏิ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดในใบบัว ฉะนั้น

ภิกษุนั้น ครั้นได้อาหารโดยการอนุเคราะห์จากคนอื่นตามกาลแล้ว พึงเป็นผู้มีสติตั้งมั่นติดต่อกันไป รู้จักประมาณในของเคี้ยว,ของฉัน,และของลิ้มเลียทั้งหลาย เหมือนคนไข้รู้จักประมาณในการทาแผลและพอกยา ฉะนั้น

ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่หลงติด ฉันอาหารเพียงเพื่อยังอัตตภาพให้เป็นไป เหมือนมารดาบิดากินเนื้อแห่งบุตรในทางกันดาร และเหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเพลาเกวียน ฉะนั้น

อนึ่ง ในความเป็นผู้กระทำปัจจยสันนิสสิตศีลนี้ให้บริสุทธิ์ นักศึกษาพึงเล่าเรื่องสามเณรสังฆรักขิตผู้หลานประกอบด้วย จริงอยู่ สามเณรนั้นพิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโภคสมดังคำประพันธ์ที่สามเณรนั้นกล่าวไว้ว่า —

พระอุปัชฌายะได้สอนข้าพเจ้าซึ่งกำลังฉันข้าวสาลีอันเย็นสนิทว่า พ่อสามเณร เจ้าจงอย่าเป็นคนไม่สำรวม เผาลิ้นตัวเองเสียนะ

ข้าพเจ้าได้ฟังคำสอนของพระอุปัชฌายะแล้ว ก็ได้ความสังเวชในขณะนั้น นั่งอยู่ที่อาสนะเดียวได้บรรลุพระอรหัตแล้ว

ข้าพเจ้านั้นเป็นผู้มีความดำริเต็มบริบูรณ์ เหมือนพระจันทร์ในวันเพ็ญ เป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว บัดนี้ภพใหม่มิอีกแล้ว

เพราะเหตุนั้น กุลบุตรแม้อื่นปรารถนาความสิ้นไปแห่งทุกข์
พึงพิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงเสพปัจจัยทั้งหลายเถิด

ศีล ๔ อย่างโดยแยกเป็นปาติโมกขสังวรศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๕ อย่างหมวดที่ ๑

ในปัญจกะที่ ๑ ของส่วนที่จัดเป็นศีล ๕ อย่าง นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายโดยแยกเป็นอนุปสัมบันนศีลเป็นต้นดังต่อไปนี้ –

ก็แหละ พระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคคดังนี้ –

ปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของอนุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบทเป็นที่สุด นี้จัดเป็น **ปริยันตปาริสุทธิศีล**

อปริยันตปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของอุปสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาไม่มีที่สุด นี้จัดเป็น **อปริยันตปาริสุทธิศีล**

ปริปุณณปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของกัลยาณปุถุชนทั้งหลาย ผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในธรรมอันจรดแดนแห่งพระเสกขะ ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้มีชีวิตอันสละแล้ว นี้จัดเป็น **ปริปุณณปาริสุทธิศีล**

อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย ๗ จำพวก นี้จัดเป็น **อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล**

ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล เป็นอย่างไร ?

ศีลของพระขีณาสพทั้งหลายผู้เป็นสาวกของพระตถาคตเจ้า ศีลของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ศีลของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย นี้จัดเป็น **ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล**[๑]

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๑

ในบรรดาศีลเหล่านั้น ศีลของอนุปสัมบันทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็นปริยันตปาริสุทธิศีล เพราะเป็นศีลมีที่สุดด้วยอำนาจแห่งการนับ ศีลของอุปสัมบันทั้งหลายถึงแม้จะมีที่สุดด้วยสามารถแห่งการนับอย่างนี้ว่า—

> สังวรวินัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศไว้แล้วเหล่านี้ คือ เก้าพันโกฏิสิกขาบท แปดสิบร้อยโกฏิสิกขาบท ห้าสิบแสนสิกขาบท และอื่น ๆ อีก ๓๖ สิกขาบท (รวมเป็นหนึ่งหมื่นเจ็ดพันโกฏิห้าล้าน สามสิบหกสิกขาบท) สิกขาทั้งหลายในวินัยปิฎกทรงแสดงไว้ด้วยมุข คือเปยยาล

ดังนี้ก็ตาม พึงทราบว่า คงเป็นอปริยันตปาริสุทธิศีล เพราะหมายเอาภาวะสมาทานโดยไม่มีส่วนเหลือ และภาวะที่ไม่แสดงที่สุดไว้ด้วยอำนาจลาภ,ยศ,ญาติ,องค์อวัยวะและชีวิต เหมือนศีลของพระอัมพขาทกมหาติสสเถระผู้อยู่ในจิวรคุมพวิหาร

เรื่องพระอัมพขาทกมหาติสสเถระ

จริงอย่างนั้น ท่านพระมหาเถระนั้น ไม่ละสัปปุริสานุสสติข้อนี้คือ—

> นรชน พึงยอมสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งองค์อวัยวะอันประเสริฐ เมื่อจะรักษาไว้ซึ่งชีวิต ก็พึงยอมเสียสละองค์อวัยวะ เมื่อระลึกถึงธรรมะ ก็พึงยอมเสียสละทรัพย์,องค์อวัยวะ และชีวิตแม้หมดทุกอย่าง

แม้เมื่อความสงสัยในชีวิตมีอยู่ ท่านก็ไม่ยอมล่วงละเมิดสิกขาบท อาศัยอปริยันตปาริสุทธิศีลนั่นแหละ ได้บรรลุพระอรหัตทั้งที่อยู่บนหลังอุบาสกนั่นเทียว สมดังที่ท่านพระมหาเถระนั้นกล่าวนิพนธคาถาไว้ว่า—

> อุบาสกนี้ มิใช่บิดา มิใช่มารดา มิใช่ญาติ ทั้งมิใช่เผ่าพันธุ์ของเธอ เขากระทำกิจเช่นนั้นให้แก่เธอ ก็เพราะเหตุแห่งเธอเป็นผู้มีศีล

ท่านทำความสังเวชให้เกิดขึ้นแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย
โดยแยบคาย ได้บรรลุพระอรหัตทั้ง ๆ ที่อยู่บนหลัง ของอุบาสก
นั้น ฉะนี้

ศีลของกัลยาณบุถุชนทั้งหลายแม้ปราศจากมลทินเพียงชั่วจิตตุปบาทหนึ่ง ก็สำเร็จเป็นปทัฏฐานแก่พระอรหัตได้เหมือนกัน เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์ยิ่งนับแต่อุปสมบทมา เหมือนชาติมณีที่นายช่างเจียระไนดีแล้ว และเหมือนทองคำที่นายช่างทำบริกรรมดีแล้ว เพราะเหตุนั้นจึงเรียกได้ว่าเป็น **ปริปุณณปาริสุทธิศีล** เหมือนศีลของพระมหาสังฆรักขิตเถระและพระสังฆรักขิตเถระผู้หลาน

เรื่องพระมหาสังฆรักขิตเถระ

ได้ยินว่า ภิกษุสงฆ์ได้เรียนถามถึงการบรรลุโลกุตตรธรรมกะพระมหาสังฆรักขิตเถระผู้มีพรรษาเกิน ๖๐ ไปแล้ว ซึ่งนอนอยู่บนเตียงที่จะถึงแก่มรณภาพ พระเถระตอบว่า "โลกุตตรธรรมของฉันไม่มี" ลำดับนั้น ภิกษุหนุ่มอุปัฏฐากของท่านกราบเรียนว่า "ท่านขอรับ พวกมนุษย์ตั้ง ๑๒ โยชน์โดยรอบประชุมกันด้วยสำคัญว่าท่านจะปรินิพพาน ความเดือดร้อนใจจักมีแก่มหาชน เพราะท่านถึงแก่มรณภาพเป็นบุถุชน" พระเถระพูดว่า "เธอ ฉันไม่เริ่มทำวิปัสสนาด้วยคิดว่า จักรอพบพระผู้มีพระภาคเจ้าเมตไตย ถ้าเช่นนั้น เธอจงพยุงให้ฉันนั่งกระทำโอกาสให้ฉัน" พระภิกษุหนุ่มนั้นพยุงให้พระเถระนั่งแล้วก็ออกไปข้างนอก พร้อมกับการออกไปข้างนอกของภิกษุหนุ่มนั้นแล พระเถระได้บรรลุพระอรหัต แล้วได้ให้สัญญาด้วยการดีดนิ้วมือสงฆ์ประชุมกันแล้วเรียนว่า "ท่านขอรับ ท่านทำให้โลกุตตรธรรมบังเกิดในเวลาใกล้จะมรณภาพเห็นปานนี้ ชื่อว่าท่านได้กระทำสิ่งที่กระทำได้ด้วยยาก" พระเถระตอบว่า "นี้ไม่ใช่สิ่งที่กระทำได้ด้วยยากดอก อาวุโสทั้งหลาย ก็แต่ว่าสิ่งที่กระทำได้ด้วยยาก ฉันจักบอกแก่เธอทั้งหลาย คือ อาวุโสทั้งหลาย นับจำเดิมตั้งแต่เวลาที่ฉันบวชแล้วมา ฉันระลึกไม่ได้เลยว่ามีกรรมที่ฉันกระทำไปด้วยความไม่รู้โดยไม่มีสติ"

ฝ่ายพระสังฆรักขิตเถระผู้หลานของท่าน ก็ได้บรรลุพระอรหัตเหมือนอย่างเดียวกันในเวลามีพรรษา ๕๐ ฉะนี้แล

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะน้อยทั้งเป็นผู้ไม่ตั้งมั่นอยู่ในศีล
บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะครหาภิกษุนั้นได้ โดยศีลและโดยสุตะทั้ง
สองสถาน

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะน้อยแต่เป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมจะสรรเสริญภิกษุนั้นโดยศีล แต่สุตะย่อมไม่สำเร็จแก่เธอ

ภิกษุใด ถ้าเป็นผู้มีสุตะมากทั้งเป็นผู้ตั้งมั่นดีแล้วในศีล บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญภิกษุนั้น โดยศีลและสุตะทั้งสองสถาน

ใครเล่า ควรที่จะนินทาพระพุทธสาวกนั้น ผู้พหุสูตรทรงธรรม มีปัญญาดี ดุจแท่งแห่งทองคำชมพูนท พระพุทธสาวกนั้น แม้ฝูงเทวดาก็เชยชม ทั้งพรหมก็สรรเสริญ[๑]

อนึ่ง ศีลของพระเสกขบุคคลทั้งหลาย พึงทราบว่าเป็น **อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลที่ไม่ได้ลูบคลำด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิ อีกนัยหนึ่ง ศีลที่ไม่ลูบคลำด้วยอำนาจแห่งราคะของบุถุชนทั้งหลายพึงทราบว่า อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล เหมือนศีลของพระกุฎุมพิยปุตตติสสเถระ

เรื่องพระกุฎุมพิยปุตตติสสเถระ

ก็แหละ พระผู้เป็นเจ้ากุฎุมพิยปุตตติสสเถระนั้น อาศัยศีลเห็นปานนั้นแล้วเป็นผู้ปรารถนาที่จะตั้งตนไว้ในพระอรหัต จึงได้กล่าวรับรองกับหมู่โจรผู้ไพรีว่า—

อาตมาจักทำลายเท้าทั้งสอง แล้วทำสัญญาให้แก่ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าย่อมรังเกียจย่อมละอายต่อความตายที่ยังมีราคะ

ข้าพเจ้าคิดอย่างนี้แล้วจึงพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยแยบคาย ก็ได้บรรลุพระอรหัตเมื่อรุ่งอรุณพอดี[๒]

เรื่องพระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่ง

แม้พระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่งนั้น ต้องอาพาธอย่างหนัก ไม่อาจที่จะฉันแม้อาหารด้วยมือของตนได้ นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตและกรีสของตน ภิกษุหนุ่มรูปใดรูปหนึ่งเห็นอาการของท่านนั้นแล้วพูดว่า "โอ ! สังขารคือชีวิตเป็นทุกข์" พระมหาเถระได้พูดกับภิกษุ

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๙. ๒. อรรถกถา ทีฆนิกาย เล่ม ๒.

หนุ่มนั้นว่า "เธอ ฉันตายลงเดี๋ยวนี้ก็จักได้สวรรค์สมบัติ ฉันไม่มีความสงสัยในข้อนี้ ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับได้ความเป็นคฤหัสถ์เพราะบอกคืนสิกขา" ครั้นแล้วจึงได้ตั้งใจว่า เราจักตายพร้อมกับศีลนี้นั่นเทียว นอนอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละพิจารณาโรคนั้นได้บรรลุพระอรหัตแล้ว จึงได้พยากรณ์แก่ภิกษุสงฆ์ด้วยนิพนธคาถาเหล่านี้ว่า—

เมื่อข้าพเจ้าต้องพยาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง ถูกโรคเสียดแทงเป็นทุกข์ขนาดหนัก กเฬวรากอันนี้ก็เหี่ยวแห้งลงอย่างรวดเร็ว เหมือนดอกไม้ที่เขาหมกไว้ในฝุ่นกลางแดด

กเฬวรากนี้ เป็นสิ่งไม่น่าพึงใจ คนพาลกลับถือว่าเป็นสิ่งพึงใจ กเฬวรากนี้เป็นของไม่สะอาด คนพาลกลับเห็นว่าเป็นของสะอาด กเฬวรากนี้เต็มเพียบด้วยซากศพนานาชนิด ก็ยังเป็นรูปอันน่าพึงใจสำหรับผู้มองไม่เห็นความจริง

ทุด! ทุด! ประชาชนทั้งหลายมัวเป็นผู้ประมาทเริงหลงอยู่ในกเฬวรากนี้ อันอาดูร เปื่อยเน่า มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด มีพยาธิประจำ จนทำทางสำหรับสู่สุคติให้เสียไป

อนึ่ง ศีลของสัตบุรุษทั้งหลายมีพระอรหันต์เป็นต้น พึงทราบว่า **ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล** เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์โดยทำความกระวนกระวายทั้งปวงให้สงบระงับ

ศีล ๕ อย่าง โดยแยกเป็นปริยันตปาริสุทธิศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

อธิบายศีล ๕ อย่างหมวดที่ ๒

นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายในศีล ๕ อย่างหมวดที่ ๒ ด้วยสามารถแห่งการประหานบาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น ดังต่อไปนี้ สมดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคคว่า—

ศีล ๕ คือ ๑. **ปหาน** การประหานซึ่งปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่าศีล ๒. **เวรมณี** ความงดเว้น ชื่อว่าศีล ๓. **เจตนา** ความจงใจ ชื่อว่าศีล ๔. **สํวร** ความระวัง ชื่อว่าศีล ๕. **อวีติกฺกม** ความไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่าศีล

การประหาน ความงดเว้น ความจงใจ ความระวัง ความไม่ล่วงละเมิด ซึ่งอทินนาทาน... กาเมสุมิจฉาจาร... มุสาวาท... ปิสุณวาจา... ผรุสวาจา... สัมผัปปลาปะ... อภิชฌา... พยาบาท... มิจฉาทิฏฐิ ชื่อว่าศีล

การประหานกามฉันทะด้วยเนกขัมมะ, ประหานพยาบาทด้วยอัพยาปาท, ประหานถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา, ประหานอุทธัจจะด้วยอวิกเขปะ, ประหานวิจิกิจฉาด้วยธัมมววัตถาน, ประหานอวิชชาด้วยญาณ, ประหานอรติด้วยปราโมช, ประหานนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน, ประหานวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน, ประหานปีติด้วยตติยฌาน, ประหานสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน, ประหานรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา อนัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ, ประหานอากาสานัญจายตนสัญญาด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ, ประหานวิญญาณัญจายตนสัญญาด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ, ประหานอากิญจัญญายตน-สัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ประหานนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา, ประหานสุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา, ประหานอัตตสัญญา ด้วยอนัตตานุปัสสนา, ประหานนันทิ ด้วยนิพพิทานุปัสสนา, ประหานราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา, ประหานสมุทัย ด้วยนิโรธานุปัสสนา, ประหานอมุญจิตุกามยะ ด้วยมุญจิตุกามยตานุปัสสนา, ประหานอาทานะ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา, ประหานฆนสัญญา ด้วยขยานุปัสสนา, ประหานอายูหนะ ด้วยวยานุปัสสนา, ประหานธุวสัญญา ด้วยวิปริณามานุ-ปัสสนา, ประหานนิมิต ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา, ประหานปณิธิ ด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา, ประหานอภินิเวสะ ด้วยสุญญตานุปัสสนา, ประหานสาราทานาภินิเวสะ ด้วยอธิปัญญาธัมม-วิปัสสนา, ประหานสัมโมหาภินิเวสะ ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ, ประหานอาลยาภินิเวสะ ด้วยอาทีนวานุปัสสนา, ประหานอัปปฏิสังขา ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา, ประหานสังโยคาภิ-นิเวสะ ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา

ประหานกิเลสทั้งหลายที่อยู่ในฐานเดียวกับทิฏฐิ ด้วยโสตาปัตติมัคค, ประหานกิเลสชั้นหยาบทั้งหลาย ด้วยสกทาคามิมัคค, ประหานกิเลสชั้นละเอียดทั้งหลาย ด้วยอนาคามิ-มัคค, ประหานกิเลสอย่างสิ้นเชิง ด้วยอรหัตตมัคค ชื่อว่าศีล, ความงดเว้น... ความจงใจ.... ความระวัง.... ความไม่ล่วงละเมิด.... ชื่อว่าศีล

ศีลเห็นปานดังนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนแห่งจิต เป็นไปเพื่อปราโมช เป็นไปเพื่อปัสสัทธิ เป็นไปเพื่อโสมนัส เป็นไปเพื่ออาเสวนะ เป็นไปเพื่อภาวนา เป็นไปเพื่อทำให้มาก เป็นไปเพื่ออลังการ เป็นไปเพื่อบริขาร เป็นไปเพื่อบริวาร เป็นไปเพื่อความบริบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อความสำรอก เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน[๑]

ก็แหละ ในธรรม ๕ อย่างนั้น ธรรมอะไร ๆ ที่ชื่อว่าประหาน ย่อมไม่มี เป็นแต่เพียงเว้นความไม่บังเกิดขึ้นแห่งปาปธรรมทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้นมีประการดังกล่าวแล้ว

อนึ่ง โดยที่การประหานนั้น ๆ ย่อมเป็นการรองรับ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมนั้น ๆ และเป็นการดำรงอยู่โดยเรียบร้อย เพราะไม่กระทำความเกะกะ เพราะเหตุนั้นการประหานจึงเรียกว่า ศีล เพราะอรรถว่า ความปกติ กล่าวคือความรองรับและความดำรงอยู่โดยเรียบร้อย ซึ่งได้พรรณนามาแล้วในตอนต้นนั้นแล

ธรรม ๔ อย่างนอกนี้ คือ เวรมณี,เจตนา,สังวรและอวีติกกมะ ท่านกล่าวไว้โดยหมายเอาสภาพที่เป็นไปของจิต ด้วยสามารถแห่งความงดเว้นจากปาปธรรมนั้น ๆ ๑ ด้วยสามารถแห่งความไม่ล่วงละเมิดปาปธรรมนั้น ๆ ๑ ด้วยสามารถแห่งความระวังซึ่งปาปธรรมนั้น ๆ ๑ ด้วยสามารถแห่งความจงใจที่ประกอบด้วยความงดเว้นและความระวังทั้งสองนั้น ๑ ด้วยสามารถแห่งความไม่ล่วงละเมิดปาปธรรมนั้น ๆ ของบุคคลผู้ไม่ล่วงละเมิดอยู่ ๑ ส่วนอรรถาธิบายแห่งธรรม ๔ อย่างนั้นที่ชื่อว่าศีล ข้าพเจ้าอธิบายไว้แล้วในตอนต้นนั่นเทียว

ศีล ๕ อย่างโดยแยกเป็นปหานศีลเป็นต้น ยุติด้วยประการฉะนี้

ก็แหละ การวิสัชนาปัญหาเหล่านี้ คือ อะไรชื่อว่าศีล ๑ ที่ชื่อว่าศีลเพราะอรรถว่ากระไร ๑ อะไรเป็นลักษณะ,เป็นรส,เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของศีล ๑ ศีลมีอานิสงส์อย่างไร ๑ และศีลนี้มีกี่อย่าง ๑ ดังนี้ เป็นอันจบลงด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้

ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของศีล

ปัญหากรรมใดที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า **อะไรเป็นความเศร้าหมองเป็นความผ่องแผ้วของศีล** นั้น ข้าพเจ้าจะวิสัชนาในปัญหากรรมนั้นต่อไป ดังนี้— ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นเป็นความเศร้าหมองของศีล ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นเป็นความผ่องแผ้วของศีล

---

๑. ขุ. ป. ๓๑/๖๗

ความเศร้าหมองของศีล

ก็แหละ ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นนั้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตกซึ่งมีลาภและยศเป็นต้นเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการอย่างหนึ่ง

จริงอย่างนั้น ในบรรดาอาบัติ ๗ กอง สิกขาบทของภิกษุใดขาดเบื้องต้นหรือที่สุด ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลขาด** เหมือนผ้าที่ขาดชาย ส่วนสิกขาบทของภิกษุใดขาดตรงกลาง ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลทะลุ** เหมือนผ้าที่ทะลุกลางผืน สิกขาบทของภิกษุใดขาดสอง,สามสิกขาบทไปตามลำดับ ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลด่าง** เหมือนแม่โคมีสีตัวเป็นสีด่างดำหรือด่างแดงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยสีที่ไม่เหมือนกันซึ่งปรากฏขึ้นที่หลังหรือที่ท้อง สิกขาบทของภิกษุใดขาดเป็นตอน ๆ ไป ศีลของภิกษุนั้นชื่อว่าเป็น **ศีลพร้อย** เหมือนแม่โคลายเป็นจุดด้วยสีที่ไม่เหมือนกันเป็นระยะ ๆ ไป

ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้นย่อมมีด้วยความแตกซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุด้วยประการดังอธิบายมานี้

เมถุนสังโยค ๗

ภาวะที่ศีลขาดด้วยอำนาจแห่งเมถุนสังโยค ๗ ประการ มีอรรถาธิบายดังจะบรรยายต่อไปนี้ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังนี้ —

๑. ดูก่อนพราหมณ์ สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่ ก็แต่ว่ายังยินดีการลูบคลำ, การขัดสี, การให้อาบและการนวดของมาตุคาม เขายินดีปรารถนาต่อการบำเรอนั้น และถึงซึ่งความปลื้มใจด้วยการบำเรอนั้น ดูก่อนพราหมณ์ ความยินดีต่อการบำเรอแห่งมาตุคามนี้ จัดเป็นความขาดบ้าง ความทะลุบ้าง ความด่างบ้าง ความพร้อยบ้าง ของพรหมจรรย์ ดูก่อนพราหมณ์ สมณะหรือพราหมณ์นี้เรากล่าวว่า เขาประพฤติพรหมจรรย์ไม่บริสุทธิ์ประกอบด้วยเมถุนสังโยค ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะ ฯลฯ เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นไปจากทุกข์

๒. ดูก่อนพราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญญาณตนว่าเป็นพรหมจารีโดยชอบ หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย

แม้การลูบคลำ.... ของมาตุคามก็มิได้ยินดี ก็แต่ว่ายังกระซิกกระซี้เล่นหัวและยังล้อเลียนกับมาตุ-คามอยู่ เขายินดีต่อการกระซิกกระซี้เป็นต้นนั้น.... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๓. ดูก่อนพราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ปฏิญญาณตนว่าเป็นพรหมจารีย์โดยชอบ หาได้ถึงความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำ.... ของมาตุคามก็มิได้ยินดี ทั้งไม่กระซิกกระซี้ ไม่เล่นหัวไม่ล้อเลียนกับมาตุคาม ก็แต่ว่ายังชอบเพ่งดูตาต่อตาของมาตุคาม เขายินดีต่อการเพ่งดูนั้น.... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๔. ดูก่อนพราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้.... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำของมาตุคามก็มิได้ยินดี ทั้งมิได้กระซิกกระซี้เล่นหัว ทั้งมิได้ล้อเลียนกับมาตุคาม ทั้งไม่ชอบเพ่งดูตาต่อตาของมาตุคาม ก็แต่ว่ายังชอบฟังเสียงของมาตุคาม หัวเราะอยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ร้องเพลงอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพงก็ตาม เขายินดีต่อเสียงนั้น.... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๕. ดูก่อนพราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำของมาตุคามก็มิได้ยินดี ทั้งมิได้กระซิกกระซี้เล่นหัว ทั้งมิได้ล้อเลียนกับมาตุคาม ทั้งไม่ชอบเพ่งดูตาต่อตาของมาตุคาม ทั้งไม่ชอบฟังเสียงมาตุคาม หัวเราะอยู่ก็ดี พูดอยู่ก็ดี ร้องเพลงอยู่ก็ดี ร้องไห้อยู่ก็ดี ภายนอกฝาหรือภายนอกกำแพงก็ตาม ก็แต่ว่ายังระลึกถึงซึ่งการหัวเราะการพูดจาและการเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน เขายินดีต่อความเก่านั้น... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๖. ดูก่อนพราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้.... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย แม้การลูบคลำของมาตุคามก็มิได้ยินดี.... แม้การหัวเราะการพูดการเล่นหัวกับมาตุคามในกาลก่อน ก็มิได้ระลึกถึง ก็แต่ว่าเขาเห็นคฤหบดีหรือบุตรของคฤหบดี บำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อย่างเอิบอิ่มเพรียบพร้อม เขายินดีต่อการบำเรอนั้น.... เรากล่าวได้ว่าเขาย่อมไม่พ้นจากทุกข์

๗. ดูก่อนพราหมณ์ อีกประการหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้... หาได้ถึงซึ่งความร่วมกันสองต่อสองกับมาตุคามไม่เลย ... หาได้เห็นคฤหบดีหรือบุตรคฤหบดีผู้บำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อย่างเอิบอิ่มเพรียบพร้อมแล้วยินดีไม่ ก็แต่ว่าเขาประพฤติพรหมจรรย์โดยปรารถนาเป็นเทพนิกายเหล่าใดเหล่าหนึ่งว่า เราจักเป็นเทวดาหรือเทพเจ้าตนใดตนหนึ่งด้วยศีลอันนี้ ด้วยพรตอันนี้ ด้วยตบะอันนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์อันนี้ เขายินดีปรารถนาต่อความเป็นเทพนั้น และย่อมถึงซึ่งความปลาบปลื้มด้วยความเป็นเทวดานั้น ดูก่อนพราหมณ์ ความยินดีด้วยความเป็นเทวดาแม้นี้ จัดเป็นความขาดบ้าง ความทะลุบ้าง ความด่างบ้าง ความพร้อยบ้าง ของพรหมจรรย์[๑] ฉะนี้แล

นักศึกษาพึงทราบว่า ภาวะที่ศีลขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความแตกซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นเหตุอย่างหนึ่ง ด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการอย่างหนึ่ง ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้

ความผ่องแผ้วของศีล

ก็แหละ ภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น ท่านสงเคราะห์ด้วยความไม่แตกแห่งสิกขาบททั้งหลายโดยสิ้นเชิง ๑ ด้วยการกระทำคืนสิกขาบทที่ทำคืนได้ซึ่งแตกแล้ว ๑ ด้วยความไม่มีเมถุนสังโยค ๗ ประการ ๑ ด้วยข้อปฏิบัติอื่น ๆ คือความไม่เกิดขึ้นแห่งปาปธรรมทั้งหลายมีอาทิ เช่น ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความริษยา ความตระหนี่ ความมารยา ความโอ้อวด ความหัวดื้อ ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่น ความมัวเมา ความเลินเล่อ ๑ ด้วยความบังเกิดขึ้นแห่งคุณทั้งหลายมีอาทิเช่น ความมักน้อย ความสันโดษ ความขัดเกลา ๑

จริงอยู่ ศีลเหล่าใดแม้ไม่ขาดเพื่อต้องการลาภเป็นต้นก็ดี แม้ศีลที่ขาดไปด้วยโทษคือความประมาทแต่กระทำคืนแล้วก็ดี ศีลที่อันเมถุนสังโยคหรือปาปธรรมทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้นไม่ได้เข้าไปทำลายแล้วก็ดี ศีลเหล่านั้นเรียกว่า ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย โดยประการทั้งปวง และศีลเหล่านั้นแหละ ชื่อว่า **ภุชิสสะ** เพราะสร้างความเป็นไท ชื่อว่า **วิญญุปสัตถะ** เพราะผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญ ชื่อว่า **อปรามัฏฐะ** เพราะ

๑ องฺ. สตฺตก. ๒๓/๕๖

อันตัณหาและทิฏฐิทั้งหลายไม่ถูกต้องแล้ว ชื่อว่า **สมาธิสังวัตตนิกะ** เพราะยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เป็นไป เพราะเหตุนั้น อันภาวะที่ศีลไม่ขาดเป็นต้นนั้น นักศึกษาพึงทราบว่าเป็นความผ่องแผ้วของศีลทั้งหลายเหล่านั้น

ก็แหละ ความผ่องแผ้วนั้นนั้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยการมองเห็นโทษแห่งศีลวิบัติ ๑ ด้วยการมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ ๑

โทษแห่งศีลวิบัติ

ในเหตุ ๒ ประการนั้น นักศึกษาพึงทราบโทษแห่งศีลวิบัติโดยสุตตันตนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โทษแห่งศีลวิบัติของภิกษุผู้ทุศีลมี ๕ อย่างเหล่านี้**[๑]

อีกประการหนึ่ง บุคคลผู้ทุศีล เพราะเหตุแห่งความเป็นผู้ทุศีล ย่อมไม่เป็นที่ชอบใจของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้อันเพื่อนพรหมจารีย์ทั้งหลายไม่พึงพร่ำสอน เป็นผู้มีทุกข์ในเพราะการครหาความเป็นผู้ทุศีล เป็นผู้มีความร้อนใจในเพราะการสรรเสริญของผู้มีศีลทั้งหลายแหละเพราะความเป็นผู้ทุศีลนั้นเป็นเหตุ ย่อมเป็นผู้มีผิวพรรณหม่นหมอง เหมือนผ้าเปลือกไม้ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมผัสหยาบ เพราะนำอบายทุกข์มาให้แก่คนทั้งหลายผู้ถึงซึ่งการเอาเยี่ยงอย่างของเขาตลอดกาลนาน ชื่อว่าเป็นผู้มีคุณค่าน้อย เพราะทำไม่ให้มีผลมากแก่ผู้ที่ตนรับปัจจยธรรมของเขา เป็นผู้ล้างให้สะอาดได้ยาก เหมือนหลุมคูถที่หมักหมมไว้นานปี เป็นผู้เสื่อมจากประโยชน์ทั้ง ๒ เหมือนดุ้นฟืนเผาศพ ถึงแม้จะปฏิญญาณตนว่าเป็นภิกษุก็ไม่เป็นภิกษุอยู่นั่นแหละ เหมือนพาที่ติดตามฝูงโค เป็นผู้หวาดสะดุ้งเรื่อย ๆ ไป เหมือนคนมีเวรอยู่ทั่วไป เป็นผู้ไม่ควรแก่การอยู่ร่วม เหมือนกเพวรากของคนตาย แม้ถึงจะเป็นผู้ประกอบด้วยคุณธรรม มีสุตะเป็นต้นก็ตาม ยังเป็นผู้ไม่ควรแก่การบูชาของเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายอยู่นั่นเอง เหมือนไฟในป่าช้าไม่ควรแก่การบูชาของพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นผู้ไม่ควรในอันที่จะบรรลุธรรมวิเศษเหมือนคนตาบอดไม่ควรในการดูรูป เป็นผู้หมดหวังในพระสัทธรรม เหมือนเด็กจัณฑาลหมดหวังในราชสมบัติ แม้ถึงจะสำคัญอยู่ว่าเราเป็นสุข ก็ชื่อว่าเป็นทุกข์อยู่นั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนแห่งทุกข์ดังที่ตรัสไว้ใน อัคคิกขันธปริยายสูตร

---

๑ องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๘๑

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคผู้ทรงประจักษ์แจ้งกรรมและวิบากของกรรมโดยประการทั้งปวง เมื่อจะทรงแสดงทุกข์อันเผ็ดร้อนยิ่งซึ่งมีความเป็นผู้ทุศีลนั้นเป็นปัจจัย อันสามารถจะทำความรุ่มร้อนแห่งใจให้เกิด แล้วบันดาลความกระอักเลือดอย่างสด ๆ ให้เป็นไป แม้เพียงแต่ระลึกถึง แก่ภิกษุทั้งหลายผู้ทุศีล มีจิตกำหนัดด้วยความยินดีในสุขอันเกิดแต่การบริโภคเบญจ-กามคุณ และสุขเกิดแต่การกราบไหว้การนับถือเป็นต้น จึงได้ตรัสพระพุทธโอวาทไว้ ดังนี้—

อัคคิกขันธสูตร

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นหรือไม่ โน่น กองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วงอยู่ พวกภิกษุกราบทูลว่า อย่างนั้นพระเจ้าข้า ตรัสต่อไปว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่ภิกษุพึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอน กอดกองไฟใหญ่ซึ่งลุกติดเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่น เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุพึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดนางสาวกษัตริย์นางสาวพราหมณ์หรือนางสาวคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่มนิ่มเหมือนปุยนุ่น เป็นสิ่งประเสริฐเล่า ?

พวกภิกษุกราบทูลว่า การที่ภิกษุเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนสวมกอดนางสาวกษัตริย์, นางสาวพราหมณ์หรือนางสาวคหบดี ผู้มีมือและเท้าอ่อนนุ่มนิ่มเหมือนปุยนุ่น นี้แหละเป็นสิ่งประเสริฐพระพุทธเจ้าข้า เพราะว่าการที่ภิกษุเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นนั้น เป็นทุกข์พระพุทธเจ้าข้า

ตรัสต่อไปว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจะบอกเธอทั้งหลายจะแนะนำเธอทั้งหลายให้รู้แจ้ง การที่พึงเข้าไปนั่งหรือเข้าไปนอนกอดกองไฟใหญ่ซึ่งติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงอยู่โน่นนั้นนี้แลเป็นสิ่งประเสริฐ สำหรับภิกษุนั้นผู้มีศีลเลว มีธรรมลามก มีความประพฤติไม่สะอาด น่ารังเกียจ มีการงานเร้นลับ ไม่ใช่สมณะปฏิญญาณว่าเป็นสมณะ ไม่ใช่พรหมจารีย์ปฏิญญาณว่าเป็นพรหมจารีย์ เป็นผู้เน่าใน ชุ่มโชคไปด้วยกิเลส รกเป็นหยากเยื่อ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุผู้ทุศีลนั้นจะพึงเข้าถึงความตายหรือความทุกข์ขนาดปางตาย เพราะมีการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นเหตุก็ตาม ก็แต่ว่าเขาจะไม่พึงเข้าถึงอบาย, ทุคคติ, วินิบาต, นรก เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป เพราะมีการกอดกองไฟใหญ่นั้นเป็นปัจจัย

ครั้นทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการบริโภคเบญจกามคุณอันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัย โดยอุปมาด้วยกองไฟอย่างนี้แล้ว จึงได้ทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการกราบไหว้การประนมมือและการบริโภคจีวร,บิณฑบาต,เตียง,ตั่ง,วิหารเป็นปัจจัย โดยอุปมาด้วยเชือกขนหางสัตว์,หอกคม,แผ่นเหล็ก,ก้อนเหล็ก,เตียงเหล็ก,ตั่งเหล็กและหม้อเหล็กทั้งหลายเหล่านี้ว่า—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาเชือกขนหางสัตว์ชนิดที่มั่นเหนียวพันแข้งทั้งสองแล้วสีไปมา เชือกนั้นจะพึงตัดผิว ครั้นตัดผิวแล้วจะพึงตัดหนัง ครั้นตัดหนังแล้วจะพึงตัดเนื้อ ครั้นตัดเนื้อแล้วจะพึงตัดเอ็น ครั้นตัดเอ็นแล้วจะพึงตัดกระดูก ครั้นตัดกระดูกแล้วจะพึงตัดจรดเยื่อกระดูก นี่เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงยินดีการกราบไหว้ของเหล่ากษัตริย์มหาศาลเหล่าพราหมณมหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาหอกอันคมซึ่งชะโลมด้วยน้ำมันทิ่มเข้าตรงกลางอก นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลยินดีการประนมมือของเหล่ากษัตริย์มหาศาลเหล่าพราหมณมหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังจะพึงเอาแผ่นเหล็กที่ร้อน ไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มาหุ้มเข้ากับกาย นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่า การที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงนุ่งห่มจีวรที่เขาถวายด้วยศรัทธาของเหล่ากษัตริย์มหาศาลเหล่าพราหมณมหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือการที่บุรุษผู้มีกำลังเอาคีมเหล็กที่ร้อน ไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง มางัดปากแล้ว พึงใส่ก้อนเหล็กที่ไฟติดลุกเป็นเปลวมีแสงโชติช่วงเข้าในปาก ก้อนเหล็กที่ร้อนนั้นจะพึงไหม้ริมฝีปากบ้าง ปากบ้าง ลิ้นบ้าง ลำคอบ้าง ท้องบ้าง ของภิกษุผู้ทุศีลนั้น พาเอาทั้งไส้ใหญ่ไส้น้อยออกมายังส่วนเบื้องล่าง นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลพึงฉันบิณฑบาตที่เขาให้ด้วยศรัทธา ของเหล่าขัตติยมหาศาลเหล่าพราหมณมหาศาลหรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือ บุรุษผู้มีกำลังจับที่ศีรษะหรือที่คอ แล้วพึงให้นั่งหรือให้นอนบนเตียงเหล็กหรือตั่งเหล็กที่ร้อน อันไฟติดลุกเป็นเปลว

โชติช่วงอยู่ นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุใช้ตั่งเหล็กที่เขาถวายด้วยศรัทธาของเหล่าขัตติยมหาศาล เหล่าพราหมณมหาศาล หรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ? คือบุรุษผู้มีกำลังจะพึงจับทำให้มีเท้าขึ้นเบื้องบนมีศีรษะลงเบื้องล่าง แล้วใส่ลงในหม้อเหล็กที่ร้อน อันไฟติดลุกเป็นเปลว มีแสงโชติช่วง เขาถูกต้มเดือดพล่านเป็นฟอง ลางทีก็ลอยขึ้นมา ลางทีก็พึงจมลงไป ลางทีลอยขวางไป นี้เป็นสิ่งประเสริฐหรือ หรือว่าการที่ภิกษุผู้ทุศีลจะพึงใช้วิหารที่เขาให้ด้วยศรัทธา ของเหล่าขัตติยมหาศาล เหล่าพราหมณมหาศาล หรือเหล่าคหบดีมหาศาล เป็นสิ่งประเสริฐเล่าหนอ ฯลฯ

เพราะเหตุนั้น นักศึกษาพึงทราบการมองเห็นโทษในศีลวิบัติ ด้วยการพิจารณามีอาทิอย่างนี้ว่า—

ความสุขของภิกษุผู้มีศีลขาด ไม่สละกามสุขอันมีผลเป็นทุกข์เผ็ดร้อนยิ่งกว่าทุกข์ในการกอดกองไฟ จักมีแต่ที่ไหน

ความสุขในอันยินดีการกราบไหว้ ของภิกษุผู้มีศีลวิบัติ ผู้มีส่วนแห่งทุกข์ ยิ่งกว่าทุกข์ในการเสียดสีแห่งเชือกขนหางสัตว์อันมั่นเหนียว จักมีได้อย่างไรเล่า

ความสุขในอันยินดีต่อการประณมมือ ของผู้มีศรัทธาทั้งหลาย ของภิกษุผู้ไม่มีศีล ผู้มีทุกข์อันมีประมาณยิ่งกว่าทุกข์เกิดแต่การทิ่มแทงด้วยหอก เหตุไรจึงจักมีได้เล่า

ความสุขในการบริโภคจีวร ของภิกษุผู้ไม่สำรวมแล้ว ผู้จะต้องเสวยสัมผัสแผ่นเหล็กอันลุกโชนในนรกสิ้นกาลนาน จักมีได้อย่างไร

สำหรับภิกษุผู้ไม่มีศีล แม้บิณฑบาตจะมีรสอร่อยก็เปรียบเหมือนยาพิษอันร้ายแรง เพราะมันเป็นเหตุให้กลืนกินก้อนเหล็กแดงตลอดกาลนาน

การใช้เตียงและตั่ง ของภิกษุผู้ไม่มีศีลซึ่งจะต้องถูกเตียงและตั่งเหล็กอันลุกโชนเบียดเบียนตลอดกาลนาน แม้เขาจะสำคัญว่าเป็นสุขก็ชื่อว่าเป็นทุกข์

จะน่ายินดีอะไร ในการอยู่ในวิหารที่เขาถวายด้วยศรัทธาสำหรับภิกษุผู้ทุศีล เพราะมันเป็นเหตุให้ต้องตกไปอยู่ในกลางหม้อเหล็กอันลุกโชน

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นครูของโลก ได้ตรัสครหาภิกษุผู้ทุศีลว่า เป็นผู้มีความประพฤติน่ารังเกียจ รกเป็นหยากเยื่อ ชุ่มโชกไปด้วยกิเลส ลามกและเน่าใน

ทุด! ทุด! ชีวิตของภิกษุผู้ไม่สำรวมนั้น ทรงเพศสมณ-ชนแต่ไม่ใช่สมณะ พาตนซึ่งถูกโค่นถูกขุดไปอยู่

สัตบุรุษผู้มีศีลทั้งหลายในโลกนี้ หลีกเว้นภิกษุผู้ทุศีลใด เหมือนพวกคนรักในการประดับตน หลีกเลี่ยงคูถหลีกเลี่ยงซากศพ ชีวิตของภิกษุผู้ทุศีลนั้น จะมีประโยชน์อะไร

ภิกษุผู้ทุศีล เป็นผู้ไม่พ้นจากภัยทั้งปวง กลับเป็นผู้พ้นจากอธิคมสุขคือสุขอันตนจะพึงบรรลุอย่างสิ้นเชิง เป็นผู้มีประตูสวรรค์อันถูกปิดสนิทแล้ว เลยไปขึ้นสู่ทางแห่งอบาย

บุคคลอื่นใครเล่า ที่จะเป็นที่ตั้งแห่งความกรุณาของบุคคลผู้มีความกรุณาเสมอเหมือนภิกษุผู้ทุศีล โทษแห่งความเป็นผู้ทุศีลมีมากอย่างหลายประการดังพรรณนามา ฉะนี้

อานิสงส์ของศีลสมบัติ

ส่วนการมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัติ โดยประการตรงกันข้ามจากประการที่กล่าวมาแล้ว นักศึกษาพึงทราบดังต่อไปนี้—

อีกประการหนึ่ง

ศีลของภิกษุใดปราศจากมลทินดีแล้ว การทรงบาตรและจีวรของภิกษุนั้นย่อมเป็นสิ่งที่น่าเลื่อมใส บรรพชาของท่านก็เป็นสิ่งที่มีผล

ดวงหทัยของภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์แล้ว ย่อมไม่หยั่งลงสู่ภัยมีการติเตียนตนเองเป็นต้น เป็นเหมือนพระอาทิตย์ไม่หยั่งลงสู่ความมืดมน

ภิกษุงามอยู่ในป่าเป็นที่บำเพ็ญตบะด้วยศีลสมบัติ เหมือนพระจันทร์งามในท้องฟ้าด้วยสมบัติคือรัศมี

แม้เพียงกลิ่นกายของภิกษุผู้มีศีล ก็ยังทำความปราโมชให้แม้แก่ฝูงทวยเทพ ไม่จำต้องกล่าวถึงกลิ่นคือศีล

กลิ่น คือ ศีลย่อมครอบงำสมบัติแห่งคันธชาติ คือของหอมทั้งหลายอย่างสิ้นเชิง ย่อมฟุ้งตลบไปทั่วทุกทิศไม่มีการติดขัด

สักการะทั้งหลายที่บุคคลกระทำแล้วในภิกษุผู้มีศีล แม้จะเป็นของเล็กน้อย ก็ย่อมมีผลมาก ภิกษุผู้มีศีลย่อมเป็นภาชนะรองรับเครื่องบูชาสักการะ

อาสวะทั้งหลายในปัจจุบัน ก็เบียดเบียนภิกษุผู้มีศีลไม่ได้ ภิกษุผู้มีศีลย่อมขุดเสียซึ่งรากแห่งทุกข์อันจะพึงมีในชาติเบื้องหน้าทั้งหลาย

สมบัติอันใดในโลกมนุษย์และสมบัติอันใดในโลกเทวดา สมบัติอันนั้น อันผู้มีศีลถึงพร้อมแล้วปรารถนาอยากจะได้ ก็เป็นสิ่งจะพึงหาได้โดยไม่ยาก

อนึ่ง นิพพานสมบัติอันสงบอย่างหาที่สุดมิได้นี้ใด ใจของผู้มีศีลสมบูรณ์แล้ว ย่อมแล่นตรงแน่วไปสู่นิพพานสมบัตินั้นนั่นเทียว

บัณฑิต พึงแสดงอานิสงส์อันมากหลายเป็นอเนกประการ ในศีลอันเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง โดยประการดังพรรณนามาแล้วนั่นเถิด เพราะว่า เมื่อบัณฑิตแสดงอยู่โดยประการอย่างนั้น จิตใจก็จะหวาดเสียวแต่ศีลวิบัติแล้วน้อมไปหาศีลสมบัติได้

เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลครั้นมองเห็นโทษของศีลวิบัตินี้และมองเห็นอานิสงส์ของศีลสมบัตินี้ ตามที่ได้บรรยายมาแล้ว พึงชำระศีลให้ผ่องแผ้วด้วยความเอื้อเฟื้อ โดยประการทั้งปวง เทอญ

ก็แหละ โดยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงแล้วซึ่ง ศีล อันเป็นประการแรก ในปกรณ์วิสุทธิมัคค ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยมุขคือศีล,สมาธิและปัญญา ด้วยพระพุทธนิพนธคาถานี้ว่า—

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

สีลนิเทศ ปริจเฉทที่ ๑

ในปกรณ์วิเสส ชื่อวิสุทธิมัคค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน

ยุติลงด้วยประการฉะนี้

ธุตังคนิเทศ ปริจเฉทที่ ๒

อารัมภกถา

โดยที่โยคีบุคคลสมาทานเอาศีลแล้วจะต้องทำการสมาทานเอาธุดงค์ต่อไป ทั้งนี้เพื่อที่จะทำคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มักน้อยและความสันโดษเป็นต้น อันเป็นเครื่องผ่องแผ้วของศีล ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วในสีลนิเทศ ให้สมบูรณ์ แหละเมื่อโยคีบุคคลทำการสมาทานเอาธุดงค์เช่นนี้แล้ว ศีลของท่านซึ่งถูกชำระล้างมลทินแล้วด้วยน้ำคือคุณ มีความเป็นผู้มักน้อย, ความสันโดษ,ความขัดเกลากิเลส,ความสงัด,ความไม่สั่งสมกิเลส,การปรารภความเพียรและความเป็นผู้เลี้ยงง่ายเป็นต้น ก็จักเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ด้วยดี กับทั้งพรตทั้งหลายของท่านก็จักสมบูรณ์ด้วย อันโยคีบุคคลผู้มีมารยาททั้งปวงบริสุทธิ์แล้วด้วยคุณคือศีลและพรตอันหาโทษมิได้เช่นนี้ ดำรงตนอยู่ในอริยวงศ์อันเป็นของเก่าแก่ ๓ ประการ (คือความสันโดษในจีวร, ความสันโดษในบิณฑบาต, ความสันโดษในเสนาสนะ ตามมีตามได้) แล้ว จักเป็นบุคคลสมควรเพื่อจะบรรลุอริยวงศ์ประการที่ ๔ ซึ่งได้แก่ความเป็นผู้ยินดีในภาวนา (สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา) เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจักเริ่มแสดงธุตังคกถา ณ บัดนี้

ธุตังคกถา

ธุดงค์ ๑๓ ประการ

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคได้ทรงอนุญาตธุดงค์ไว้สำหรับกุลบุตรทั้งหลายผู้สละโลกามิษแล้ว ผู้ไม่เสียดายอาลัยในร่างกายและชีวิต ผู้ปรารถนาจะทำข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพานให้ถึงพร้อม รวมเป็น ๑๓ ประการ คือ

๑. ปังสุกูลิกังคธุดงค์
๒. เตจีวริกังคธุดงค์
๓. ปิณฑปาติกังคธุดงค์
๔. สปทานจาริกังคธุดงค์

๕. เอกาสนิกังคธุดงค์
๖. ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์
๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์
๘. อารัญญิกังคธุดงค์
๙. รุกขมูลิกังคธุดงค์
๑๐. อัพโภกาสิกังคธุดงค์
๑๑. โสสานิกังคธุดงค์
๑๒. ยถาสันถติกังคธุดงค์
๑๓. เนสัชชิกังคธุดงค์

วินิจฉัยธุดงค์โดยอาการ ๑๐ อย่าง

นักศึกษาพึงศึกษาให้เข้าใจข้อวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนั้น (โดยอาการ ๑๐ อย่าง เหล่านี้ คือ)—

๑. โดยอรรถวิเคราะห์
๒. โดยลักษณะเป็นต้น
๓. โดยสมาทาน
๔. โดยกรรมวิธี
๕. โดยประเภท
๖. โดยความแตก
๗. โดยอานิสงส์
๘. โดยเป็นกุศลติกะ
๙. โดยแยกออกเป็นคำมีคำว่าธุตะเป็นต้น
๑๐. โดยย่อและโดยพิสดาร

วินิจฉัยโดยอรรถวิเคราะห์

ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น จะวินิจฉัยโดยอรรถวิเคราะห์เป็นประการแรก ดังนี้—

๑. บังสุกูลิกังคะ

ผ้าใดเป็นเหมือนผ้าที่สะสมด้วยขี้ฝุ่นณที่นั้น ๆ โดยที่ฟุ้งตลบไป เพราะเหตุวางทิ้งไว้บนขี้ฝุ่นณ ที่ใดที่หนึ่ง เช่นถนน,ป่าช้าและกองขยะมูลฝอยเป็นต้น ผ้านั้นชื่อว่า ผ้าบังสุกุล

อีกนัยหนึ่ง ผ้าใดถึงซึ่งภาวะที่น่าเกลียด คือ ถึงซึ่งภาวะที่น่าสยะแสยง เหมือนขี้ฝุ่น ผ้านั้นชื่อว่า ผ้าบังสุกุล

การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลอันได้อรรถวิเคราะห์อย่างนี้ ชื่อว่า **บังสุกุล** แปลว่า การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล, การทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลนั้นเป็นปกติของภิกษุนั้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **บังสุ-กูลิโก** แปลว่า ผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ชื่อว่า **บังสุกูลิกังคะ**

เหตุเรียกว่า **องค์** เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ด้วยเจตนาเป็นเหตุสมาทานอันใด คำว่า**องค์นี้**เป็นชื่อของเจตนาเป็นเหตุสมาทานอันนั้น

๒. เตจีวริกังคะ

โดยนัยอย่างเดียวกันนั้น การทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน คือผ้าสังฆาฏิ ๑ ผ้าอุตตราสงค์ ๑ ผ้าอันตรวาสก ๑ เป็นปกติของภิกษุนั้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **เตจีวริโก** แปลว่า ผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ชื่อว่า **เตจีวริกังคะ**

๓. บิณฑปาติกังคะ

การตกลงแห่งก้อนอามิษ คือภิกษาหาร ได้แก่การตกลงในบาตรแห่งก้อนข้าวที่ผู้อื่นเขาถวาย ชื่อว่า **บิณฑปาต** ภิกษุใดแสวงหาบิณฑบาตนั้น คือเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ๆ แสวงหาอยู่ ภิกษุนั้นชื่อว่า **บิณฑปาติโก** แปลว่า ผู้แสวงหาซึ่งบิณฑบาต

อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมของภิกษุนั้ เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **บิณฑปาตี** แปลว่า ผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม

บทว่า **ปติตุ** แปลว่า การเที่ยวไป บทว่า **ปิณฑปาตี** กับบทว่า **ปิณฑปาติโก** ความเหมือนกัน, องค์แห่งภิกษุผู้แสวงหาซึ่งบิณฑบาต หรือองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปเพื่อบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม ชื่อว่า **ปิณฑปาติกังคะ**

๔. สปทานจาริกังคะ

การขาดตอนเรียกว่า **ทานะ** กิจใดที่ปราศจากการขาดตอนคือไม่ขาดตอน กิจนั้นเรียกว่า **อปทานะ** กิจใดเป็นไปกับด้วยการไม่ขาดตอน ได้แก่เว้นการขาดระยะคือไปตามลำดับเรือน กิจนั้น ชื่อว่า **สปทานะ** การเที่ยวไป (บิณฑบาต) อย่างไม่ขาดตอน (คือไปตามลำดับเรือน) นี้เป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนั้นชื่อว่า **สปทานจารี** แปลว่า ผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติ

บทว่า **สปทานจารี** กับบทว่า **สปทานจาริโก** ความเหมือนกัน, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอนเป็นปกติ ชื่อว่า **สปทานจาริกังคะ**

๕. เอกาสนิกังคะ

การฉันในที่นั่งอันเดียว ชื่อว่า **เอกาสนะ** การฉันในที่นั่งอันเดียวนั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **เอกาสนิโก** แปลว่า ผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **เอกาสนิกังคะ**

๖. ปัตตปิณฑิกังคะ

บิณฑบาตเฉพาะแต่ในบาตรอย่างเดียวเท่านั้น เพราะห้ามภาชนะอันที่สองเสีย ชื่อว่า **ปัตตปิณโฑ** แปลว่า บิณฑบาตในบาตร บิณฑบาตในบาตรเป็นปกติของภิกษุนี้ เพราะในขณะหยิบเอาบิณฑบาตในบาตรก็ทำความสำนึกว่าเป็นบิณฑบาตในบาตร เหตุนั้นภิกษุนี้ ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิโก** แปลว่า ผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **ปัตตปิณฑิกังคะ**

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคะ

คำว่า **ขลุ** เป็นศัพท์นิบาตลงในความปฏิเสธ ภัตตาหารที่ได้มาหลังจากที่ตนห้ามแล้ว ชื่อว่า **ปัจฉาภัตตํ** การฉันปัจฉาภัตรนั้น ชื่อว่า **ปัจฉาภัตตโภชนํ** การฉันปัจฉาภัตร

เป็นปกติของภิกษุนี้ เพราะรู้อยู่ว่าเป็นปัจฉาภัตรในขณะฉันปัจฉาภัตร เหตุนั้นภิกษุนั้ ชื่อว่า **ปัจฉาภัตติโก** แปลว่า ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ ภิกษุผู้มิใช่ปัจฉาภัตติโก ชื่อว่า **ขลุ-ปัจฉาภัตติโก** แปลว่า ผู้มิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ คำนี้เป็นชื่อของโภชนะที่มากเกินไป ซึ่งท่านห้ามไว้ด้วยอำนาจแห่งการสมาทาน

ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาพรรณนาไว้ว่า คำว่า ขลุ ได้แก่นกประเภทหนึ่ง นกขลุนั้นเอาปากคาบผลไม้แล้ว ครั้นผลไม้นั้นล่วงไปจากปากแล้วก็ไม่ยอมกินผลไม้อื่นอีก ภิกษุนี้มีปฏิปทาเหมือนนกขลุนั้น เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **ขลุปัจฉาภัตติโก** แปลว่า มิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุมิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตรเป็นปกตินั้นชื่อว่า **ขลุปัจฉาภัตติกังคะ**

๘. อารัญญิกังคะ

การอยู่ในป่าเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนั้ ชื่อว่า **อารัญญิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกตินั้นชื่อว่า **อารัญญิกังคะ**

๙. รุกขมูลิกังคะ

การอยู่ ณ ที่โคนไม้ ชื่อว่า **รุกขมูล** การอยู่ ณ ที่โคนไม้นั้นเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนั้ ชื่อว่า **รุกขมูลิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ ณ ที่โคนไม้เป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ ที่โคนไม้เป็นปกติชื่อว่า **รุกขมูลิกังคะ**

๑๐. อัพโภกาสิกังคะ

การอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนั้ ชื่อว่า **อัพโภกาสิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ ณ ที่กลางแจ้งเป็นปกติชื่อว่า **อัพโภกาสิกังคะ**

๑๑. โสสานิกังคะ

การอยู่ในป่าช้าเป็นปกติของภิกษุนี้ เหตุนั้นภิกษุนั้ชื่อว่า **โสสานิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นปกติชื่อว่า **โสสานิกังคะ**

๑๒. ยถาสันถติกังคะ

เสนาสนะที่จัดแจงไว้อย่างไรนั่นเทียว ชื่อว่า **ยถาสันถตะ** คำนี้เป็นชื่อของเสนาสนะที่สงฆ์มอบให้แต่แรกด้วยคำว่า เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน การอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้อย่างนั้นเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **ยถาสันถติโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **ยถาสันถติกังคะ**

๑๓. เนสัชชิกังคะ

การห้ามอิริยาบถนอนเสียแล้วอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติของภิกษุนั้น เหตุนั้นภิกษุนี้ชื่อว่า **เนสัชชิโก** แปลว่า ผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติ, องค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกตินั้น ชื่อว่า **เนสัชชิกังคะ**

อรรถาธิบายธุตังคะ

ก็แหละ ธุดงค์ทั้งหมดนั้นนั่นเทียวเป็น **องค์** แห่งภิกษุผู้ซึ่งได้ชื่อว่า **ธุตะ** เพราะเป็นผู้มีกิเลส (คือตัณหาและอุปาทาน) อันกำจัดแล้ว ด้วยเจตนาเป็นเครื่องสมาทานนั้น ๆ ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ธุตังคะ**

อีกอย่างหนึ่ง ญาณอันได้โวหารว่า **ธุตะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดกิเลส เป็น **เหตุ** แห่งการสมาทานเหล่านั้น ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธุตังคะ**

อีกอย่างหนึ่ง การสมาทานเหล่านั้น ชื่อว่า **ธุตะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึกด้วย เป็น**เหตุ**แห่งสัมมาปฏิบัติด้วย เพราะฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธุตังคะ**

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนั้น โดย**อรรถ**วิเคราะห์ เป็นประการแรก เพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น

ก็แหละ ธุดงค์หมดทั้ง ๑๓ ประการนั้นแล มีเจตนาเครื่องสมาทานเป็น **ลักษณะ** ข้อนี้สมดังที่ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ผู้ที่สมาทานได้แก่บุคคล เครื่องสมาทานได้แก่ธรรมคือจิตและเจตสิก เจตนาเป็นเครื่องสมาทานอันใด อันนั้นเป็น **ตัวธุดงค์** สิ่งที่ถูกห้ามได้แก่วัตถุ

แหละธุดงค์ทั้งหมดนั่นแล มีการกำจัดความละโมบเป็น **รส** มีการปราศจากความละโมบเป็น **อาการปรากฏ** มีอริยธรรมเช่นความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้นเป็น **ปทัฏฐาน** คือ เป็นเหตุใกล้

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยในธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ โดยลักษณะเป็นต้น เพียงเท่านี้

วินิจฉัยโดยการสมาทานเป็นต้น

ก็แหละ ในอาการ ๕ อย่างมีโดยการสมาทานและกรรมวิธีเป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้—

ธุดงค์ ๑๓ ประการนั่นแล เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่ ก็พึงสมาทานเอาในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั่นเทียว, เมื่อพระองค์เสด็จปรินิพพานแล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระเถระชั้นผู้ใหญ่, เมื่อพระเถระชั้นผู้ใหญ่นั้นไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระอรหันตขีณาสพ, เมื่อพระอรหันตขีณาสพไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระอนาคามี, เมื่อพระอนาคามีไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระสกทาคามี, เมื่อพระสกทาคามีไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของพระโสดาบัน, เมื่อพระโสดาบันไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำปิฎก๓, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๓ ไม่มีอยู่แล้วพึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำปิฎก ๒, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๒ ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำปิฎก ๑, เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎก ๑ ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงจำสังคีติอันหนึ่ง,[๑] เมื่อท่านผู้ทรงจำสังคีติอันหนึ่งไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านอรรถกถาจารย์, เมื่อท่านอรรถกถาจารย์ไม่มีอยู่แล้ว พึงสมาทานเอาในสำนักของท่านผู้ทรงธุดงค์, แม้เมื่อท่านผู้ทรงธุดงค์ก็ไม่มีอยู่แล้ว ก็จงปัดกวาดลานพระเจดีย์ให้สะอาดแล้ว นั่งยองยองทำเป็นเหมือนกล่าวสมาทานเอาอยู่ในสำนักของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเถิด

อีกประการหนึ่ง แม้จะสมาทานเอาด้วยตนเองก็ใช้ได้ ในข้อนี้ บรรดาพระเถระสองพี่น้องที่วัดเจติยบรรพต พึงยกเอาเรื่องของพระเถระผู้พี่มาเป็นตัวอย่าง เพราะท่านเป็นผู้มีความมักน้อยในธุดงค์[๒]

---

๑. คำว่า ผู้ทรงจำสังคีติอันหนึ่ง หมายเอาผู้ทรงจำนิกายอันหนึ่ง ในนิกายทั้ง ๕ มีทีฆนิกายเป็นต้น.

๒. เรื่องของพระเถระสองพี่น้องนี้ มีอยู่ในอรรถกถารถวินีตสูตร ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย พระเถระผู้พี่ท่านสมาทานเอาธุดงค์ด้วยตนเอง เพราะท่านสันโดษ ไม่ประสงค์ที่จะให้ใคร ๆ ทราบการปฏิบัติของท่าน.

ที่วินิจฉัยมาแล้วนี้ เป็นสาธารณกถาทั่วไปแก่ธุดงค์ทั้งปวง ทีนี้ จัก พรรณนาถึงการสมาทาน,กรรมวิธี,ประเภท,ความแตกและอานิสงส์แห่งธุดงค์แต่ละ ประการ ๆ ต่อไป—

๑. บังสุกูลิกังคกถา

จะพรรณนาบังสุกูลิกังคธุดงค์ เป็นประการแรก ดังนี้—

การสมาทาน

ในคำสมาทาน ๒ คำนี้คือ **คหปติทานจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธผ้าจีวรที่คหบดีถวาย ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปํสุกูลิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง บังสุกูลิกังคธุดงค์ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำใดคำหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานอันเป็นประการแรกในบังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้น เมื่อได้สมาทานเอาธุดงค์อย่างนี้แล้ว พึงเอาผ้าชนิดใดชนิดหนึ่งในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิดเหล่านี้คือ ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า, ผ้าที่ตกอยู่ตลาด, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ตามถนน, ผ้าที่เขาทิ้งไว้กองขยะมูลฝอย, ผ้าเช็ดครรภ์, ผ้าที่เขาใช้อาบน้ำมนต์, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ที่ท่า, ผ้าที่คนเขาไปป่าช้าแล้วกลับมาทิ้งไว้, ผ้าที่ถูกไฟไหม้, ผ้าที่โคขย้ำ, ผ้าที่ปลวกกัด, ผ้าที่หนูกัด, ผ้าที่ขาดกลาง, ผ้าที่ขาดชาย, ผ้าที่เขาเอามาทำธง, ผ้าที่เขาวงล้อมจอมปลวก, ผ้าของสมณะ, ผ้าที่เขาทิ้งไว้ณที่อภิเษก, ผ้าที่เกิดด้วยฤทธิ์, ผ้าที่ตกอยู่ในทาง, ผ้าที่ลมพัดไป, ผ้าที่เทวดาถวาย และผ้าที่คลื่นซัดขึ้นบก ครั้นแล้วพึงฉีกส่วนที่ทุรพลใช้ไม่ได้ทิ้งเสีย เอาส่วนที่ยังแน่นหนาถาวรอยู่มาซักให้สะอาดแล้วทำเป็นจีวร เปลื้องผ้าคหบดีจีวรชุดเก่าออกแล้ว พึงใช้ผ้าชุดบังสุกุลจีวรแทนต่อไปเถิด

อรรถาธิบายชนิดของผ้า

ในบรรดาผ้า ๒๓ ชนิดนั้น คำว่า **โสสานิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้า คำว่า **ปาปณิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ที่ประตูตลาด คำว่า **รถิยโจฬะ** ได้แก่ผ้าที่ผู้ต้องการบุญทั้งหลายทิ้งไว้ที่ถนนรถ โดยทางช่องหน้าต่าง คำว่า **สังการโจฬะ** ได้แก่ผ้าที่คนเขาทิ้งไว้ณที่ที่เทขยะมูลฝอย คำว่า **โสตถิยะ** ได้แก่ผ้าที่เขาใช้เช็ดมลทินแห่งครรภ์แล้วทิ้งไว้ ได้ยินมาว่า มารดาของท่านติสสะอำมาตย์ ได้ให้คนเอาผ้ามีราคาเรือนร้อยมาเช็ดมลทินแห่งครรภ์ แล้ว

ให้เอาไปทิ้งไว้ณถนนชื่อตาลเวฬิมัคคา[๑] ด้วยมีความประสงค์ว่า ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติทั้งหลายจักได้เอาไปทำจีวร ภิกษุทั้งหลายก็พากันเก็บเอาเพื่อปะผ้าตรงที่ชำรุดนั้นเทียว คำว่า **นหานโจฬะ** ได้แก่ผ้าซึ่งคนทั้งหลายอันพวกหมอผีคุมให้รดน้ำมนต์เปียกทั่วทั้งตัวทิ้งไว้แล้วหลีกหนีไป ด้วยถือว่าเป็นผ้ากาฬกัณณี

คำว่า **ติตถโจฬะ** ได้แก่ผ้าเก่า ๆ ที่เขาทิ้งไว้ที่ท่าอาบน้ำ คำว่า **คตปัจจาคตะ** ได้แก่ผ้าที่พวกมนุษย์ใช้ไปป่าช้า ครั้นกลับมาอาบน้ำแล้วทิ้งไว้ คำว่า **อัคคิฑัฑฒะ** ได้แก่ผ้าที่ถูกไฟไหม้ไปแถบหนึ่ง จริงอยู่ ผ้าที่ถูกไฟไหม้แล้วเช่นนั้น พวกมนุษย์ย่อมทิ้งเสีย ตั้งแต่คำว่า **โคขายิตะ** เป็นต้นไป ความปรากฏชัดอยู่แล้ว จริงอยู่ ผ้าที่โคขย้ำแล้วเป็นต้นนั้น มนุษย์ทั้งหลายย่อมทิ้งเสียเหมือนกัน คำว่า **ธชาหฏะ** ได้แก่ผ้าที่คนเขาเมื่อจะขึ้นเรือเอามาผูกทำเป็นธงขึ้นไว้ ในเมื่อล่วงเลยทัศนวิสัยของคนเหล่านั้นไปแล้ว จะเอาธงนั้นมาก็สมควร แม้ผ้าที่เขาเอามาผูกทำเป็นธงปักไว้ในยุทธภูมิ ในเมื่อกองทัพทั้งสองฝ่ายผ่านพ้นไปแล้ว จะเก็บเอาธงนั้นมาก็สมควร

คำว่า **ถูปจีวระ** ได้แก่ผ้าที่เขาใช้ทำพลีกรรมเอาไปวงล้อมจอมปลวกไว้ คำว่า **สมณจีวระ** ได้แก่ผ้าอันเป็นสมบัติของภิกษุ คำว่า **อาภิเสกิกะ** ได้แก่ผ้าที่เขาทิ้งไว้ณสถานที่อภิเษกของพระราชา คำว่า **อิทธิมยะ** ได้แก่ผ้าของเอหิภิกขุ คำว่า **ปันถิกะ** ได้แก่ผ้าที่ตกอยู่ในระหว่างทาง ก็แหละ ผ้าใดที่พลัดตกไปด้วยความเผลอสติของพวกเจ้าของแล้ว ผ้าเช่นนั้นต้องรอไปสักพักหนึ่งแล้วจึงค่อยเก็บเอา คำว่า **วาตาหฏะ** ได้แก่ผ้าที่ลมพัดไปตกในที่ไกล ก็แหละ ผ้าเช่นนั้นเมื่อไม่เห็นเจ้าของจะเก็บเอาไปก็สมควร คำว่า **เทวทัตติยะ** ได้แก่ผ้าที่เทวดาทั้งหลายถวาย เหมือนอย่างถวายแก่พระอนุรุทธเถระ[๒] คำว่า **สามุททิยะ** ได้แก่ผ้าที่คลื่นสมุทรทั้งหลายซัดขึ้นไว้บนบก

ก็แหละ ผ้าใดที่ทายกเขาถวายแก่สงฆ์ด้วยคำว่า **สํฆสฺส เทม** ดังนี้ก็ดี หรือผ้าที่ภิกษุทั้งหลายเที่ยวขอได้มาก็ดี ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบังสุกุลไม่ได้ แม้ในประเภทผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวาย ผ้าใดที่ภิกษุถวายโดยให้รับเอาด้วยส่วนแห่งพรรษาก็ดี หรือที่เป็นผ้าเกิดขึ้นประจำเสนาสนะก็ดี ผ้านั้นก็จัดเป็นผ้าบังสุกุลไม่ได้เช่นกัน เฉพาะผ้าที่ภิกษุถวายโดยไม่ให้รับเอาด้วยส่วนแห่งพรรษาเท่านั้น จึงนับเป็นผ้าบังสุกุล

---

๑. ถนนชื่อนี้ มีอยู่ในตำบลบ้านชื่อมหาคามในสมัยนั้นณประเทศลังกา.

๒. เรื่องเทวดาถวายผ้าทิพย์แก่พระอนุรุทธเถระให้เป็นผ้าบังสุกุลนั้น ปรากฏในธัมมปทัฏฐกถาภาค ๔

แม้ในบรรดาผ้าที่ภิกษุด้วยกันถวายนั้น ผ้าใดที่พวกทายกทอดวางไว้ณที่ใกล้เท้าของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นจึงเอามาถวายโดยวางลงในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบริสุทธิ์ฝ่ายเดียว ผ้าใดที่พวกทายกถวายโดยวางไว้ในมือของภิกษุ แล้วภิกษุนั้นจึงเอาไปทอดวางไว้ณที่ใกล้เท้าของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุล แม้ผ้านั้นก็จัดเป็นผ้าบริสุทธิ์ฝ่ายเดียว ผ้าใดที่พวกทายกทอดวางไว้ณที่ใกล้เท้าของภิกษุด้วย แม้ภิกษุนั้นก็เอาไปถวายโดยทอดวางไว้ณที่ใกล้เท้าของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลเหมือนอย่างนั้นด้วย ผ้านั้นจัดเป็นผ้าบริสุทธิ์ทั้งสองฝ่าย ผ้าใดที่ภิกษุได้มาโดยทายกวางไว้ในมือ แล้วภิกษุนั้นก็วางไว้ในมือของภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลอีกทอดหนึ่ง ผ้านั้นไม่จัดเป็นผ้าอย่างอุกฤษฏ์

อันภิกษุผู้ทรงผ้าบังสุกุลจีวร ครั้นทราบความแตกต่างกันของผ้าบังสุกุลนี้ฉะนี้แล้ว พึงใช้สอยจีวรตามควรนั่นเถิด

ว่าด้วยกรรมวิธีในบังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ ประเภทแห่งบังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ดังนี้— ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติมี ๓ ประเภท คือ ชั้นอุกฤษฏ์ ๑ ชั้นกลาง ๑ ชั้นต่ำ ๑ ในบังสุกูลิกภิกษุ ๓ ประเภทนั้น บังสุกูลิกภิกษุผู้รับเอาเฉพาะผ้าที่ตกอยู่ในป่าช้าเท่านั้น จัดเป็นชั้นอุกฤษฏ์ บังสุกูลิกภิกษุผู้รับเอาผ้าที่ทายกถวายทอดไว้ด้วยความประสงค์ว่าบรรพชิตทั้งหลายจักเก็บเอาไปดังนี้ จัดเป็นชั้นกลาง บังสุกูลิกภิกษุผู้รับเอาผ้าที่ทายกถวายโดยวางทอดไว้ณที่ใกล้เท้า จัดเป็นชั้นต่ำ ฉะนี้

ว่าด้วยประเภทในบังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ในบรรดาบังสุกูลิกภิกษุ ๓ ประเภทนั้น ในขณะที่บังสุกูลิกภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ยินดีต่อผ้าที่พวกคฤหัสถ์ถวายตามความพอใจตามความเห็นของเขานั่นเทียว ธุดงค์ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ทันที

ว่าด้วยความแตกในบังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ— โดยที่มีพระพุทธพจน์อยู่ว่า **การบวชอาศัยบังสุกุลจีวร**[๑] ดังนี้ ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้มีความประพฤติปฏิบัติสมควรแก่ปัจจัยอันเป็นเครื่องอาศัย, เป็นการดำรงตนไว้ในอริยวงศ์ประการที่หนึ่ง(คือความสันโดษในจีวร), ไม่เป็นทุกข์ในการรักษา, ไม่มีพฤติการณ์เป็นที่เกาะอาศัยของผู้อื่น, ไม่หวาดกลัวด้วยโจรภัย, ไม่เป็นการบริโภคด้วยตัณหา, เป็นผู้มีบริขารสมควรแก่สมณะ, เป็นผู้มีปัจจัยเหมือนดังที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้ว่า **ปัจจัยเหล่านั้น เป็นสิ่งเล็กน้อยด้วย หาได้ง่ายด้วย หาโทษมิได้ด้วย**[๒] ดังนี้, เป็นผู้เป็นที่น่าเลื่อมใส, เป็นการสำเร็จผลแห่งคุณมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น, เป็นการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติให้เจริญยิ่งขึ้น, เป็นการวางไว้ซึ่งทิฏฐานุคติแก่มวลชนในภายหลัง

ภิกษุผู้สำรวม ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุล เพื่อพิฆาตพญามาร
และเสนามาร ย่อมสง่างาม เหมือนดังกษัตริย์ผู้ทรงสวมสอด
เกราะแล้ว ย่อมทรงสง่างามในยุทธภูมิ ฉะนั้น

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นครูแห่งโลก ทรง
เลิกใช้ผ้าอย่างดีมีผ้าที่ทำในแคว้นกาสีเป็นต้น แล้วมาทรงใช้ผ้า
บังสุกุลจีวรอันใด ใครเล่าที่จะไม่ใช้ผ้าบังสุกุลจีวรอันนั้น

เพราะเหตุฉะนี้แหละ อันภิกษุผู้เห็นภัยในสังสารวัฏ เมื่อ
ระลึกถึงคำปฏิญญาณของตน (ที่ให้ไว้แก่อุปัชฌาย์ในเวลาอุป-
สมบท) พึงเป็นผู้ยินดีในการใช้ผ้าบังสุกุลจีวร อันเป็นเครื่องส่ง
เสริมการบำเพ็ญความเพียรนั้นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในบังสุกูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตก และอานิสงส์
ในบังสุกูลิกังคธุดงค์ ประการแรกนี้ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑ วิ. มหา. ๔/๑๙๓. ๒ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๔.

๒. เตจีวริกังคกถา

ลำดับนี้จักพรรณนาเตจีวริกังคะ คือ องค์แห่งภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ซึ่งเป็นอันดับรองต่อมาจากปังสุกูลิกังคกถานั้นต่อไป—

การสมาทาน

จากคำสมาทาน ๒ คำนี้ คือ **จตุตฺถกจีวรํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธผ้าผืนที่ ๔ ดังนี้อย่างหนึ่ง **เตจีวริกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ด้วยคำใดคำหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วซึ่งเตจีวริกังคธุดงค์

ว่าด้วยการสมาทานในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีอันทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกตินั้น ครั้นได้ผ้าสำหรับทำจีวรมาแล้ว เมื่อยังไม่สามารถที่จะทำจีวรเพราะไม่สบายอยู่เพียงใด หรือยังไม่ได้ผู้จัดการเพียงใด หรือบรรดาเครื่องมือทั้งหลายเช่นเข็มเป็นต้น อะไร ๆ ยังไม่สมบูรณ์เพียงใด ก็พึงเก็บผ้าไว้ได้ชั่วระยะกาลเพียงนั้น ย่อมไม่เป็นโทษเพราะการสะสมเป็นเหตุ แต่นับแต่เวลาที่ได้ย้อมผ้าเสร็จแล้ว จะเก็บไว้ต่อไปไม่สมควร (ถ้าขืนเก็บไว้) ก็จะกลายเป็นโจรธุดงค์ไปเท่านั้น

ว่าด้วยกรรมวิธีในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ โดยประเภท แม้ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืนเป็นปกตินี้ ก็มี ๓ ประเภทเหมือนกัน ใน ๓ ประเภทนั้น ภิกษุผู้เตจีวริกชั้นอุกฤษฏ์ ต้องย้อมผ้าอันตรวาสกหรือผ้าอุตตราสงค์ก่อน ครั้นแล้วจึงนุ่งผ้าผืนที่ย้อมแล้วนั้น แล้วย้อมผืนอีกนอกนี้ต่อไป พึงห่มผ้าที่ย้อมแล้วนั้นจึงย้อมผ้าสังฆาฏิต่อไป แต่ที่จะใช้ผ้าสังฆาฏินุ่งนั้นย่อมไม่สมควร ที่กล่าวมานี้เป็นธรรมเนียมของภิกษุนั้น ในเสนาสนะภายในบ้าน ส่วนในเสนาสนะป่า จะซักย้อมพร้อมกัน ๒ ผืนก็สมควร แต่จะต้องนั่งอยู่ณที่ใกล้ ๆ กับผ้า เพื่อว่าพอเห็นใคร ๆ เข้า ก็สามารถที่จะดึงเอาผ้ามาปกปิดทันท่วงที

ส่วนสำหรับภิกษุผู้เตจีวริกชั้นกลาง จะนุ่งหรือจะห่มผ้าสำหรับใช้นุ่งห่มย้อมผ้าซึ่งมีอยู่ประจำในโรงย้อมผ้า แล้วทำการย้อมผ้า ก็สมควร

สำหรับภิกษุผู้เตจีวริกชั้นต่ำ จะขอยืมผ้าของภิกษุผู้เข้ากันได้มานุ่งหรือห่มแล้วทำการย้อมผ้าก็สมควร แม้เธอจะเอาผ้าปูนอนที่มีประจำอยู่ในเสนาสนะนั้นมานุ่งหรือห่มแล้วทำการย้อมผ้าก็ควร แต่ที่จะรักษาไว้เป็นนิจนั้นไม่สมควร แม้ผ้าของพวกภิกษุผู้เข้ากันได้ที่จะขอยืมมาใช้ ก็เป็นบางครั้งบางคราว

ส่วนผ้าที่เพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ สำหรับภิกษุผู้เตจีวริก เฉพาะผ้าอังสะเท่านั้น จึงจะสมควร ถึงกระนั้นผ้านั้นก็กว้างเพียง ๑ คืบ ยาวเพียง ๓ ศอกเท่านั้น จึงจะใช้ได้

ว่าด้วยประเภทในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ในขณะที่ภิกษุผู้เตจีวริกทั้ง ๓ จำพวกนั้น ยินดีต่อผ้าผืนที่ ๔ นั่นเทียว ธุดงค์ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์

ว่าด้วยความแตกในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังต่อไปนี้ คือ— ภิกษุผู้ทรงไว้ซึ่งผ้า ๓ ผืน ย่อมเป็นผู้ชื่อว่าสันโดษยินดีด้วยผ้าเครื่องรักษาร่างกาย เพราะเหตุนั้น การถือเอาผ้าไปของท่านมีอาการเหมือนการบินไปของนก, ความเป็นผู้มีการงานน้อย, งดเว้นจากการสะสมผ้า, ความเป็นผู้มีพฤติการณ์เบา (ไม่หนักด้วยภาระ), เป็นอันละเสียได้ซึ่งความละโมบในอติเรกจีวร (ผ้าที่เหลือเฟือ), ความเป็นผู้มีความประพฤติขัดเกลากิเลส เพราะเป็นผู้กระทำพอดีในไตรจีวรอันสมควร, เป็นอันสำเร็จผลแห่งคุณมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น, คุณทั้งหลายมีอาทิดังพรรณนามานี้ ย่อมสำเร็จบริบูรณ์ ฉะนี้แล

โยคีบุคคลผู้เป็นบัณฑิต ละความโลภในผ้าอันเหลือเฟือ
งดเว้นการสะสม ทรงไว้เพียงไตรจีวร ย่อมรู้รสแห่งความสุขอัน
เกิดแต่ความสันโดษ

โยคีบุคคลผู้ประเสริฐ มีไว้เฉพาะไตรจีวร ประสงค์ที่จะ
จาริกไปอย่างสะดวกสบาย เหมือนอย่างนกมีแต่ปีกบินไป ก็พึง
ทำความยินดีพอใจในการจำกัดจีวรเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ในเตจีวริกังคธุดงค์นี้ ยุติลงเพียงเท่านี้

๓. ปิณฑปาติกังคกถา

การสมาทาน

ปิณฑปาติกังคธุดงค์ก็เช่นเดียวกัน จากคำสมาทาน ๒ คำนี้ คือ **อติเรกลาภํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธลาภอันฟุ่มเฟือย ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปิณฺฑปาติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม ดังนี้อย่างหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอันใดอันหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในปิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น จะยินดีภัตร ๑๔ อย่างเหล่านี้ไม่ได้ คือ **สังฆภัตร** ภัตรที่เขาถวายสงฆ์ ๑ **อุทเทสภัตร** ภัตรที่เขาถวายเจาะตัว ๑ **นิมันตนภัตร** ภัตรที่เขาถวายด้วยการนิมนต์ ๑ **สลากภัตร** ภัตรที่เขาถวายด้วยสลาก ๑ **ปักขิกภัตร** ภัตรที่เขาถวายประจำปักษ์ ๑ **อุโปสถิกภัตร** ภัตรที่เขาถวายประจำวันอุโบสถ ๑ **ปาฏิปทิกภัตร** ภัตรที่เขาถวายในวันขึ้นค่ำหนึ่งหรือแรมค่ำหนึ่ง ๑ **อาคันตุกภัตร** ภัตรที่เขาถวายแก่พระอาคันตุกะ ๑ **คมิกภัตร** ภัตรที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง๑ **คิลานภัตร** ภัตรที่เขาถวายแก่ภิกษุอาพาธ ๑ **คิลานุปัฏฐากภัตร** ภัตรที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อุปัฏฐากภิกษุอาพาธ ๑ **วิหารภัตร** ภัตรที่เขาหุงต้มขึ้นในวัด ๑ **ธุรภัตร** ภัตรที่เขาถวายณที่บ้านใกล้เรือนเคียง ๑ **วารกภัตร** ภัตรที่เขาผลัดกันถวายโดยวาระ ๑

แต่ถ้าภัตรเหล่านี้เขาถวายโดยมิได้ระบุชื่อโดยนัยมีอาทิว่า "ขอนิมนต์ท่านทั้งหลายรับสังฆภัตร" แต่ระบุเพียงว่า "ขอสงฆ์จงรับภิกษาณที่บ้านของพวกข้าพเจ้า แม้ท่านทั้งหลายก็ขอนิมนต์ไปรับภิกษาด้วยดังนี้" จะยินดีภัตรเหล่านั้นก็สมควรอยู่ สลากภัตรที่ไม่มีอามิษจากสงฆ์ก็ดี ภัตรที่อุบาสกอุบาสิกาหุงต้มจัดทำขึ้นในวัดก็ดี สมควรแก่ภิกษุผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม

ว่าด้วยกรรมวิธีในบิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ โดยประเภท แม้ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนี้ ก็มี ๓ ประเภทเหมือนกัน ใน ๓ ประเภทนั้น บิณฑปาติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์จะรับภิกษาที่เขานำมาถวายข้างหน้าบ้างข้างหลังบ้างก็ได้ แม้เมื่อพวกทายกซึ่งอยู่ประตูบ้านที่ตนไปถึงขอรับบาตรจะให้บาตรก็ได้ แม้จะรับภิกษาที่พวกทายกกลับไปนำมาถวายก็ได้ แต่ในวันนั้น ครั้นนั่งเสียแล้ว ย่อมไม่รับภิกษา (อื่น)

บิณฑปาติกภิกษุชั้นกลาง ในวันนั้น แม้ถึงจะนั่งเสียแล้วก็รับภิกษาอื่นอีกได้ แต่จะรับนิมนต์รับภิกษาเพื่อวันพรุ่งนี้ไม่ได้

บิณฑปาติกภิกษุชั้นต่ำ จะรับนิมนต์รับภิกษาแม้เพื่อวันพรุ่งนี้ก็ได้ แม้เพื่อวันต่อไปอีกก็ได้

แต่อย่างไรก็ดี บิณฑปาติกภิกษุ ๒ จำพวกหลังนั้น ย่อมไม่ได้รับความสะดวกสบายในอันอยู่อย่างเสรี คงได้แต่เฉพาะบิณฑปาติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์เท่านั้น

มีเรื่องสาธกอยู่ว่า ได้มีธรรมเทศนาเรื่องอริยวังสสูตรขึ้นในบ้าน ๆ หนึ่ง ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมชั้นอุกฤษฏ์ ได้ชักชวนภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมชั้นกลางและชั้นต่ำนอกนี้ว่า อาวุโสทั้งหลาย เรามาไปฟังธรรมกันเถิด ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งพูดขอตัวว่า ท่านครับ กระผมถูกโยมคนหนึ่งนิมนต์ให้ไปรับบิณฑบาต อีกรูปหนึ่งก็พูดขอตัวว่า ท่านครับ กระผมรับนิมนต์เพื่อภิกษาไว้กับโยมคนหนึ่งในวันพรุ่งนี้ ด้วยประการดังนี้ จึงเป็นอันว่า ภิกษุ ๒ รูปผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมชั้นกลางและชั้นต่ำนั้นเป็นผู้พลาดจากธรรม ส่วนภิกษุชั้นอุกฤษฏ์นอกนี้เที่ยวบิณฑบาตแต่เช้ามืดแล้วก็ไป จึงได้เสวยรสพระธรรมสมประสงค์

ว่าด้วยประเภทในบิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ในขณะที่ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมทั้ง ๓ ประเภทนี้ ยินดีต่อลาภอันเหลือเฟือมีสังฆภัตรเป็นต้นนั่นแล ธุดงค์ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์

ว่าด้วยความแตกในบิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— โดยที่มีพระพุทธพจน์อยู่ว่า **การบวชอาศัยโภชนะคือคำข้าวอันจะพึงได้ด้วยกำลังปลีแข้ง**[๑] ดังนี้ ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น เป็นผู้มีข้อปฏิบัติสมควรกับปัจจัยอันเป็นเครื่องอาศัย, เป็นการดำรงตนไว้ในอริยวงศ์ข้อที่ ๒ (ความสันโดษในบิณฑบาต), เป็นผู้ไม่มีพฤติการณ์เป็นที่เกาะอาศัยของคนอื่น, เป็นผู้มีปัจจัยเครื่องอาศัยตรงตามที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้ว่า **ปัจจัยเหล่านั้นเป็นสิ่งเล็กน้อยด้วย เป็นสิ่งที่หาได้ง่ายด้วย เป็นสิ่งที่หาโทษมิได้ด้วย**,[๒] เป็นผู้ย่ำยีเสียได้ซึ่งความเกียจคร้าน, เป็นผู้มีอาชีพอันบริสุทธิ์, เป็นการทำข้อปฏิบัติคือเสขิยวัตรให้บริบูรณ์, ไม่ใช่ผู้ที่ผู้อื่นเลี้ยงดู, เป็นการกระทำความอนุเคราะห์แก่คนอื่น (ทั่วถึงกัน), เป็นการตัดละความถือตัวเสียได้, เป็นการปิดกั้นความติดในรส, ไม่ต้องอาบัติโดยคณะโภชนสิกขาบท[๓] ปรัมปรโภชนสิกขาบท[๓] และจาริตตสิกขาบท[๔], มีความประพฤติอันสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น, เป็นการเพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติให้เจริญยิ่งขึ้น, เป็นการสงเคราะห์หมวดชนในภายหลัง

ภิกษุผู้สำรวม ยินดีแต่ในคำข้าวที่หาได้ด้วยกำลังปลีแข้ง ไม่มีชีวิตเกาะอาศัยคนอื่น ละความละโมบในอาหารแล้ว ย่อมเป็นผู้ไปได้ในทิศทั้ง ๔

ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียมนั้น ย่อมกำจัดปัดเป่าความเกียจคร้านเสียได้ ชีวิตของท่านก็บริสุทธิ์ เพราะเหตุฉะนั้นแล ผู้มีปัญญาอันหลักแหลม จึงไม่ควรดูหมิ่นในการภิกษาจาร

เป็นความจริง แม้ทวยเทพทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้น ย่อมกระหยิ่มอิ่มใจต่อภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นธรรมเนียม เลี้ยงตนเองได้ อันผู้อื่นไม่ต้องเลี้ยงดู ผู้มีความมั่นคงเห็นปานดังนั้น ถ้าหากว่าภิกษุนั้น ไม่เป็นผู้มุ่งหวังลาภสักการะและความสรรเสริญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในบิณฑปาติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

---

๑. วิ. มหาวรรค ๒. อง. จตุกฺก. ๒๑/๓๔

๓. สิกขาบทที่ ๒–๓ แห่งโภชนวรรค ปาจิตตีย์. ๔. สิกขาบทที่ ๖ แห่งอเจลกวรรค ปาจิตตีย์.

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ ในบิณฑปาติกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๔. สปทานจาริกังคกถา

การสมาทาน

แม้สปทานจาริกังคธุดงค์ก็เหมือนกัน จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้คือ **โลลุปฺปจารํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าปฏิเสธการเที่ยวไปด้วยความละโมบ ดังนี้อย่างหนึ่ง **สปทานจาริกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกตินั้น ครั้นไปยืนอยู่ที่ประตูบ้านแล้ว ต้องกำหนดดูให้รู้ถึงความไม่มีอันตรายก่อน ถนนหรือบ้านใดมีอันตราย จะเที่ยวไปในถนนหรือบ้านอื่น โดยข้ามถนนหรือบ้านที่มีอันตรายนั้นไปก็ได้ เมื่อไม่ได้ภิกษาอะไร ๆ ณที่ประตูเรือนหรือถนนหรือบ้านใด พึงทำความสำคัญว่าไม่ใช่บ้านแล้วผ่านเลยไป เมื่อได้ภิกษาอะไร ๆ ณที่ใด จะผ่านเลยที่นั้นไป ย่อมไม่สมควร

แหละอันภิกษุผู้สปทานจาริกนี้ต้องเข้าไปบิณฑบาตแต่เช้า ๆ หน่อย เพราะเมื่อเข้าไปแต่เช้า ๆ อย่างนี้ จึงจักสามารถเพื่อที่จะผ่านสถานที่อันไม่สะดวกแล้วเที่ยวไปณที่อื่นได้ทันกาล

ก็แหละ ถ้าคนทั้งหลายให้ทานอยู่ในวัดของภิกษุผู้สปทานจาริกนั้น หรือเขาเดินมาพบในระหว่างทาง เขาจะขอรับเอาบาตรแล้วถวายบิณฑบาตก็สมควร และแม้เมื่อภิกษุผู้สปทานจาริกนี้เดินทาง จะพึงเดินเลยบ้านที่ตนไปถึงในเวลาแห่งภิกษาจารหาได้ไม่ เมื่อไม่ได้ภิกษาในบ้านนั้น หรือได้เพียงนิดหน่อย ก็จึงพึงเดินเที่ยวไปตามลำดับบ้านนั่นเถิด

ว่าด้วยกรรมวิธีในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้เที่ยวไปไม่ขาดตอนเป็นปกตินี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น สปทานจาริกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำมาข้างหน้า ย่อมไม่รับภิกษาที่เขานำตามมาข้างหลัง ย่อมไม่รับภิกษาแม้ที่เขากลับไปเอามาถวาย แต่ย่อมสละบาตรให้ที่ประตูบ้านซึ่งไปถึงแล้ว ก็แหละ ในธุดงค์นี้ใคร ๆ ที่จะปฏิบัติเสมอเหมือนกับพระมหากัสสปเถระเป็นอันไม่มี แม้สถานที่สละให้บาตรของท่านยังปรากฏอยู่นั่นเทียว[๑]

สปทานจาริกภิกษุชั้นกลาง ย่อมรับภิกษาที่เขานำมาข้างหน้าหรือข้างหลัง แม้ภิกษาที่เขากลับไปเอามาก็รับ ย่อมสละบาตรให้แม้ที่ประตูบ้านซึ่งตนเดินไปถึงแล้ว ก็แต่ว่าไม่นั่งรอรับภิกษา โดยนัยนี้ เป็นอันว่าสปทานจาริกภิกษุชั้นกลางนั้น ย่อมอนุโลมแก่บิณฑปาติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์

สปทานจาริกภิกษุชั้นต่ำ ย่อมนั่งคอยรับภิกษาในวันนั้น

ว่าด้วยประเภทในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ขณะเมื่อมีการเที่ยวไปด้วยความละโมบเกิดขึ้นแก่สปทานจาริกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ ธุดงค์ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์

ว่าด้วยความแตกในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— ความเป็นผู้ใหม่อยู่เป็นนิจในทุก ๆ ตระกูล, เป็นผู้มีอาการเหมือนพระจันทร์, เป็นการละเสียได้ซึ่งความตระหนี่ตระกูล, เป็นผู้มีการอนุเคราะห์อย่างเสมอหน้ากัน, ไม่มีโทษในเพราะการเข้าไปสู่ตระกูล, ไม่ใยดีต่อคำนิมนต์, เป็นผู้ไม่มีความต้องการด้วยการยื่นให้ซึ่งภิกษา, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณ มีความมักน้อยเป็นต้น

---

๑. ที่สละให้บาตรนี้ ได้ถูกสร้างขึ้นเป็นอนุสาวรีย์ไว้ที่ประตูเรือนของท้าวสักกะ ซึ่งเขาสร้างรูปนายช่างหูกประดิษฐานไว้ที่ถิ่นนายช่างหูก

ภิกษุผู้มีอันเที่ยวไปอย่างไม่ขาดตอน เป็นปกติในศาสนานี้ ย่อมเป็นผู้มีอาการปานดังพระจันทร์ เป็นผู้ใหม่อยู่เป็นนิจในตระ-กูลทั้งหลาย ไม่ตระหนี่ตระกูล มีความอนุเคราะห์เสมอทั่วหน้ากัน เป็นผู้พ้นแล้วจากโทษในเพราะการเข้าไปสู่ตระกูล

เพราะเหตุฉะนั้น อันภิกษุสปทานจาริกผู้เป็นบัณฑิต พึงละเสียซึ่งการเที่ยวไปด้วยความละโมบ มีตาทอดลงมองดูประมาณชั่วแอก และเมื่อยังหวังอยู่ซึ่งการเที่ยวไปอย่างเสรีในโลกปฐพีก็พึงเที่ยวไป (เพื่อบิณฑบาต) อย่างไม่ขาดตอน คือเที่ยวไปตามลำดับเรือนนั่นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในสปทานจาริกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ ในสปทานจาริกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๕. เอกาสนิกังคกถา

การสมาทาน

แม้เอกาสนิกังคธุดงค์ก็เป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างคือ **นานาสนโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธการฉันในที่นั่งมากแห่ง ดังนี้อย่างหนึ่ง **เอกาสนิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้ฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกตินั้น เมื่อจะนั่งในหอฉัน อย่านั่งบนที่นั่งของพระเถระ พึงกำหนดเอาที่นั่งอันสมควรแก่ตนว่า ที่นั่งนี้จักได้แก่อาตมา ฉะนี้ แล้วจึงนั่งที่นั่งนั้น ถ้าเมื่อภิกษุผู้เอกาสนิกนั้นกำลังฉันค้างอยู่ มีอาจารย์หรืออุปัชฌาย์มาถึงเข้า สมควรที่จะลุกขึ้นทำอาจาริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตร

แหละพระจูฬอภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกได้แสดงมติไว้ว่า จะพึงรักษาซึ่งที่นั่งหรือโภชนะไว้ ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุนี้มีการฉันยังค้างอยู่ เพราะฉะนั้น พึงทำอาจริยวัตรหรืออุปัชฌายวัตรเถิด แต่จงอย่าฉันโภชนะเลย

ว่าด้วยกรรมวิธีในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้ฉันในที่นั่งอันเดียวเป็นปกตินี้ก็มี ๓ ประเภทเช่นกัน ใน ๓ ประเภทนั้น เอกาสนิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ โภชนะจะน้อยหรือมากก็ตาม เมื่อหย่อนมือลงไปในโภชนะอันใดแล้ว ย่อมไม่ยอมรับเอาซึ่งโภชนะอื่นจากโภชนะนั้น แม้คนทั้งหลายเขาเห็นว่า พระเถระไม่ได้ฉันอะไร ๆ แล้วพากันเอาเภสัชเช่นเนยใสเป็นต้นมาถวาย ควรจะรับไว้ได้ก็แต่เพียงเพื่อเป็นเภสัช จะรับไว้เพื่อเป็นอาหารหาได้ไม่

เอกาสนิกภิกษุชั้นกลาง เมื่อภัตตาหารในบาตรยังไม่หมดเพียงใด ก็ยังรับภัตตาหารอื่นได้อยู่เพียงนั้น ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุชั้นกลางนี้ ย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีโภชนะเป็นที่สุด

เอกาสนิกภิกษุชั้นต่ำ เมื่อยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่งเพียงใด ก็ยังฉันภัตตาหารได้อยู่เพียงนั้น ด้วยว่าเอกาสนิกภิกษุชั้นต่ำนี้ ย่อมชื่อว่าเป็นผู้มีน้ำเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่รับน้ำล้างบาตร หรือชื่อว่าเป็นผู้มีการนั่งเป็นที่สุด เพราะฉันได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ลุกขึ้นจากที่นั่ง

ว่าด้วยประเภทในเอกาสนิกธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่เอกาสนิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ฉันโภชนะในที่นั่งหลายแห่ง

ว่าด้วยความแตกในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ — ความเป็นผู้มีอาพาธน้อย, ความเป็นผู้มีความลำบากกายน้อย, ฐานเบา คือกลับเนือกลับตัวคล่องแคล่ว, กำลังแข็งแรง, มีการอยู่อย่าง

ผาสุกสบาย, ไม่ต้องอาบัติเพราะโภชนะอันไม่เป็นเดนเป็นเหตุ, บรรเทาความติดในรสอาหารเสียได้, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

โรคทั้งหลายซึ่งมีการฉันเป็นเหตุ ย่อมไม่เบียดเบียนภิกษุผู้สำรวม ผู้ยินดีในการฉันในที่นั่งอันเดียว ภิกษุไม่ละโมบในรสอาหาร ย่อมอดทนได้ ไม่ทำงานคือการบำเพ็ญเพียรของตนให้เสื่อมเสียไป

ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุผู้สำรวม มีใจสะอาด พึงสร้างความพอใจให้บังเกิดในการฉันในที่นั่งอันเดียว อันเป็นเหตุแห่งความผาสุก ที่ผู้ยินดีในการขัดเกลากิเลสให้สะอาดเข้าไปส้องเสพแล้ว นั่นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเอกาสนิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ในเอกาสนิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๖. ปัตตปิณฑิกังคกถา

การสมาทาน

แม้ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้คือ **ทุติยกภาชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ปตฺตปิณฺฑิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์ของภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินั้น ถึงเวลาจะดื่มข้าวยาคู เมื่อได้อาหารมาไว้ในภาชนะแล้ว พึงฉันอาหารก่อนหรือจะดื่มข้าวยาคูก่อนก็ได้ ก็ถ้าใส่อาหารลงในข้าวยาคู เมื่ออาหารที่ใส่ลงไปนั้นเป็นปลาเน่าเป็นต้น ข้าวยาคูก็จะเป็นสิ่งที่น่าเกลียด และ

ควรทำข้าวยาคูให้หายน่าเกลียดเสียจึงค่อยฉัน เพราะฉะนั้น คำว่า พึงฉันอาหารก่อนก็ได้ นี้ ท่านกล่าวหมายเอาอาหารเช่นนั้น

ส่วนอาหารใดย่อมไม่เป็นสิ่งที่น่าเกลียด เช่นน้ำผึ้งและน้ำตาลกรวดเป็นต้น อาหารนั้นพึงใส่ลงในข้าวยาคูได้ แต่เมื่อจะหยิบเอาอาหารเช่นนั้น ก็พึงหยิบเอาแต่พอสมควรแก่ประมาณเท่านั้น ผักสดจะใช้มือจับกัดกินก็ได้ แต่เมื่อไม่ทำดังนั้นพึงใส่ลงในบาตรนั่นเทียว ส่วนภาชนะอย่างอื่นแม้จะเป็นใบตองก็ตามก็ไม่ควรใช้ เพราะได้ปฏิเสธภาชนะอันที่ ๒ ไว้แล้ว

ว่าด้วยกรรมวิธีในบัตตบิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกตินี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น บัตตบิณฑิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ แม้จะคายกากอาหารทิ้งก็ไม่ควร ยกเว้นแต่เวลาฉันอ้อยขวั้น (อ้อยลำ) แม้ก้อนข้าวสุก,ปลา,เนื้อและขนมจะใช้มือบิฉันก็ไม่ควร

สำหรับบัตตบิณฑิกภิกษุชั้นกลางนั้น จะใช้มือข้างหนึ่งบิแล้วฉันก็ควร บัตตบิณฑิกภิกษุนี้ ชื่อว่า **หัตถโยคี** (โยคีผู้ใช้มือ)

ส่วนบัตตบิณฑิกภิกษุชั้นต่ำเป็นผู้ชื่อว่า **บัตตโยคี** (โยคีผู้ใช้บาตร) คือ ของเคี้ยวของฉันสิ่งใดสามารถที่จะบรรจุเข้าไปในบาตรของท่านได้ จะบิของเคี้ยวของฉันนั้นด้วยมือหรือจะขบด้วยฟันแล้วฉันก็ควร

ว่าด้วยประเภทในบัตตบิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์ของภิกษุผู้บัตตบิณฑิกทั้ง ๓ ประเภทนี้ ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่ท่านเหล่านั้นยินดีต่อภาชนะอันที่ ๒ นั่นเทียว

ว่าด้วยความแตกในบัตตบิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— เป็นการบรรเทาเสียซึ่งตัณหาในรสต่าง ๆ, เป็นการสละเสียได้ซึ่งภาวะที่มีความอยากในรสในภาชนะนั้น ๆ, ความเป็นผู้เห็นประโยชน์และประมาณในอาหาร, ไม่มีความลำบากเพราะการรักษาเครื่องใช้เช่นถาดเป็นต้น, ไม่มีความเป็นผู้ฉันสอกแสก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุผู้มีวัตรปฏิบัติอันงดงาม เลิกละความล่อกแล่กในภาชนะนานาชนิดเสีย มีตาทอดลงแต่ในบาตร ย่อมเป็นเสมือนขุดอยู่ซึ่งรากเง่าแห่งตัณหาในรส

ภิกษุผู้มีใจงดงาม รักษาไว้ซึ่งความสันโดษเสมือนดังรูปร่างของตน พึงสามารถที่จะฉันอาหารเช่นนี้ได้ ภิกษุอื่นใครเล่าที่จะพึงเป็นผู้มีบิณฑบาตในบาตรเป็นปกติ

ว่าด้วยอานิสงส์ในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ ในปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๗. ขลุปัจฉาภัตติกังคกถา

การสมาทาน

แม้ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **อติริตฺตโภชนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธโภชนะอันล้นเหลือ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ขลุปจฺฉาภตฺติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุมิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตรเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุมิใช่ผู้มีอันฉันปัจฉาภัตรเป็นปกตินั้น ครั้นห้ามโภชนะเสียแล้ว ไม่พึงให้ทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะ (ให้เป็นของควรฉัน) แล้วฉันอีก

ว่าด้วยกรรมวิธีในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว ภิกษุมิใช่ผู้ฉันปัจฉาภัตรเป็นปกตินี้มี ๓ ประเภท ดังนี้คือ —

โดยเหตุที่การห้ามโภชนะย่อมมีไม่ได้ในบิณฑบาตครั้งแรก แต่เมื่อบิณฑบาตครั้งแรกนั้น อันภิกษุผู้ขลุปัจฉาภัตติกกำลังฉันอยู่ ย่อมเป็นอันปฏิเสธซึ่งบิณฑบาตอื่น ฉะนั้น ในขลุปัจฉาภัตติกภิกษุ ๓ ประเภทนั้น ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ห้ามโภชนะแล้วด้วยอาการอย่างนี้คือ ฉันบิณฑบาตครั้งแรกแล้ว ย่อมไม่ฉันบิณฑบาตครั้งที่สอง

ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุชั้นกลาง ตนห้ามแล้วในเพราะโภชนะใด ยังฉันโภชนะนั้นได้อยู่นั่นเทียว

ส่วนขลุปัจฉาภัตติกภิกษุชั้นต่ำ ย่อมฉันบิณฑบาตได้ตลอดเวลาที่ตนยังไม่ลุกจากที่นั่ง

ว่าด้วยประเภทในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่ขลุปัจฉาภัตติกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ซึ่งห้ามโภชนะแล้ว ให้ทำโภชนะให้เป็นกัปปิยะแล้วฉันอีกนั่นเทียว

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— เป็นการห่างไกลจากอาบัติเพราะฉันโภชนะอันไม่เป็นเดน, ไม่มีการแน่นท้อง, เป็นการไม่สะสมอามิษ, ไม่มีการแสวงหาอีก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

โยคีบุคคลผู้ขลุปัจฉาภัตติกซึ่งเป็นบัณฑิต ย่อมไม่เผชิญกับความลำบาก เพราะการแสวงหาอาหาร ย่อมไม่ทำการสะสมอามิษ ย่อมหายจากความแน่นท้อง

เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลผู้ใคร่ที่จะกำจัดเสียซึ่งโทษทั้งหลาย พึงบำเพ็ญขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ ซึ่งเป็นสิ่งที่พระบรมศาสดาทรงสรรเสริญ เป็นที่เกิดแห่งความเจริญขึ้นแห่งคุณมีคุณคือความสันโดษเป็นต้น นั่นเทอญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ในขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๘. อารัญญิกังคกถา

การสมาทาน

แม้อารัญญิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้ คือ **คามนฺตเสนาสนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้า

ขอปฏิเสธเสนาสนะภายในบ้าน ดังนี้อย่างหนึ่ง **อารญฺญิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกตินั้น ต้องออกจากเสนาสนะภายในบ้านไปทำให้อรุณตั้งขึ้นในป่า, ในเสนาสนะ ๒ อย่างนั้น บ้านพร้อมทั้งอุปจารแห่งบ้านนั่นเทียว ชื่อว่า **เสนาสนะภายในบ้าน**

อธิบายคำว่าบ้าน

ที่อยู่อาศัยอย่างใดอย่างหนึ่ง จะมีกระท่อมหลังเดียวหรือหลายหลังก็ตาม จะมีเครื่องล้อมหรือไม่มีเครื่องล้อมก็ตาม จะมีคนหรือไม่มีคนก็ตาม แม้ชั้นที่สุดหมู่เกวียนเหล่าใดเหล่าหนึ่งซึ่งจอดพักอยู่เกิน ๔ เดือน ชื่อว่า **บ้าน**

อธิบายคำว่าอุปจารบ้าน

สำหรับบ้านที่มีเครื่องล้อมเหมือนดังเมืองอนุราธบุรี ย่อมมีเขื่อนอยู่ ๒ ชั้น ชั่วเลฑฑุบาตหนึ่ง (ชั่วขว้างก้อนดินตก) ของบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ซึ่งยืนอยู่ที่เขื่อนด้านใน ชื่อว่า **อุปจารบ้าน** (บริเวณรอบ ๆ บ้าน)

ท่านผู้ชำนาญพระวินัยอธิบายลักษณะของเลฑฑุบาตนั้นไว้ดังนี้ ที่ภายในแห่งก้อนดินตก ซึ่งบุรุษผู้มีกำลังปานกลางขว้างไปนั้น เหมือนอย่างพวกเด็กวัยหนุ่ม เมื่อจะออกกำลังของตน จึงเหยียดแขนออกแล้วขว้างก้อนดินไป ฉะนั้น

ส่วนท่านผู้ชำนาญพระสูตรอธิบายไว้ว่า ที่ภายในแห่งก้อนดินตก ซึ่งบุรุษขว้างไปด้วยหมายที่จะห้ามกาก์ ชื่อว่า **อุปจารบ้าน**

ในบ้านที่ไม่มีเครื่องล้อม มาตุคาม (สตรี) ยืนอยู่ที่ประตูเรือนห้องสุดเขาทั้งหมดแล้วสาดน้ำไปด้วยภาชนะ ภายในที่ตกแห่งน้ำนั้น ชื่อว่า **อุปจารเรือน** นับแต่อุปจารเรือนนั้นออกไปชั่วเลฑฑุบาตหนึ่งโดยนัยที่กล่าวมาแล้ว ยังนับเป็นบ้าน ชั่วเลฑฑุบาตที่สองจึงนับเป็น**อุปจารบ้าน**

อธิบายคำว่าป่า

ส่วนป่านั้น ประการแรก โดยปริยายแห่งพระวินัยท่านอธิบายไว้ว่า ยกเว้นบ้านและอุปจารบ้านเสีย ที่ทั้งหมดนั้นเรียกว่า **ป่า**[๑] โดยปริยายแห่งพระอภิธรรมท่านอธิบายไว้ว่า ที่ภายนอกจากเขื่อนออกไปทั้งหมดนั้น เรียกว่า **ป่า**[๒] ส่วนณที่นี้โดยปริยายแห่งพระสูตรท่านอธิบายลักษณะไว้ ดังนี้ เสนาสนะหลังสุดท้ายที่ตั้งอยู่ชั่วระยะ ๕๐๐ ชั่วธนู เรียกว่า **เสนาสนะป่า**[๓] ลักษณะที่กล่าวมานี้ พึงกำหนดวัดด้วยคันธนูแบบที่ขึ้นแล้ว สำหรับบ้านที่มีเครื่องล้อมวัดตั้งแต่เสาเขื่อนไปจนจรดรั้ววัด สำหรับบ้านที่ไม่มีเครื่องล้อม วัดตั้งแต่ชั่วเลฑฑุบาตแรกไปจนจรดรั้ววัด

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายไว้ในอรรถกถาวินัยทั้งหลายว่า แหละถ้าเป็นวัดที่ไม่มีรั้วล้อม พึงวัดเอาเสนาสนะหลังต้นเขาทั้งหมดให้เป็นเครื่องกำหนด หรือพึงวัดเอาโรงครัว หรือที่ประชุมประจำ หรือต้นโพธิ์ หรือพระเจดีย์ แม้มีอยู่ในที่ห่างไกลไปจากเสนาสนะ ให้เป็นเครื่องกำหนดก็ได้

ส่วนในอรรถกถามัชฌิมนิกายท่านอธิบายไว้ว่า แม้อุปจารวัดก็เหมือนอุปจารบ้าน พึงออกมาวัดเอาตรงระหว่างเลฑฑุบาตทั้งสองนั่นเถิด ข้อนั้นนับเอาเป็นประมาณ ในการคำนวณนี้ได้

แม้หากว่ามีหมู่บ้านอยู่ในที่ใกล้กับวัด ภิกษุสามเณรซึ่งอยู่ในวัดก็ได้ยินเสียงของชาวบ้านอยู่ แต่ก็ไม่อาจจะเดินทางตรง ๆ ถึงกันได้ เพราะมีภูเขาและแม่น้ำเป็นต้นคั่นอยู่ในระหว่าง ทางใดอันเป็นทางเดินโดยปกติของวัดนั้น แม้หากจะพึงสัญจรไปมาด้วยเรือก็ตาม พึงถือเอาเป็น ๕๐๐ ชั่วธนูด้วยทางนั้น แต่อารัญญิกภิกษุใดปิดกั้นทางเล็ก ๆ ในที่นั้น ๆ เสีย เพื่อประสงค์ที่จะให้สำเร็จเป็นองค์ของบ้านใกล้วัด อารัญญิกภิกษุนั้น ย่อมชื่อว่า **โจรธุดงค์**

ก็แหละ ถ้าอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของอารัญญิกภิกษุเกิดต้องอาพาธขึ้นมา เมื่อท่านไม่ได้ความสัปปายะในป่า จะพึงนำพาอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ไปอุปัฏฐากที่เสนาสนะภายในบ้านก็ได้ แต่ต้องรีบกลับออกไปให้ทันกาล ทำให้อรุณขึ้นในที่อันประกอบด้วยองค์แห่งป่า ถ้าโรคของอุปัชฌาย์หรืออาจารย์กำเริบขึ้นในเวลาอรุณขึ้นพอดี ก็พึงอยู่ทำกิจวัตรถวายแด่อุปัชฌาย์หรืออาจารย์นั้นเถิด ไม่ต้องห่วงทำธุดงค์ให้บริสุทธิ์ดอก

ว่าด้วยกรรมวิธีในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

---

๑ วิ. มหา. ๑/๘๕. ๒ อภิ. วิ ๓๕/๓๓๘. ๓ วิ. มหา. ๒/๑๔๖.

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกตินี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น อารัญญิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ ย่อมทำให้อรุณขึ้นในป่าตลอดกาล (คืออยู่ในป่าเป็นนิจ) อารัญญิกภิกษุชั้นกลาง ย่อมอยู่ในเสนาสนะภายในบ้านได้ตลอดกาล ๔ เดือนในฤดูฝน อารัญญิกภิกษุชั้นต่ำ ย่อมอยู่ในเสนาสนะภายในบ้านได้ตลอดกาล ๔ เดือนในฤดูหนาวด้วย (รวมเป็นเวลา ๘ เดือน)

ว่าด้วยประเภทในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ เมื่ออารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้น มาจากป่าแล้วฟังธรรมเทศนาอยู่ในเสนาสนะภายในบ้าน แม้ถึงอรุณจะขึ้นในกาลตามที่กำหนดไว้นั้น ธุดงค์ก็ไม่แตก ครั้นฟังธรรมแล้วกำลังเดินทางกลับไปอยู่ ถึงแม้อรุณจะตั้งขึ้นในระหว่างทาง ธุดงค์ก็ไม่แตก

แต่ถ้าเมื่อพระธรรมกถึกลุกไปแล้ว อารัญญิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนั้น คิดว่า จักพักนอนสักครู่หนึ่งแล้วจึงจักไป ดังนี้แล้วเลยหลับไปทำให้อรุณขึ้นในเสนาสนะภายในบ้าน หรือทำให้อรุณขึ้นในเสนาสนะภายในบ้านตามความชอบใจของตน ธุดงค์ย่อมแตก

ว่าด้วยความแตกในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— อารัญญิกภิกษุผู้สนใจถึงซึ่งความสำคัญแห่งป่า เป็นผู้ควรที่จะได้บรรลุซึ่งสมาธิที่ยังมิได้บรรลุ หรือเป็นผู้ควรที่จะรักษาไว้ได้ซึ่งสมาธิที่ได้บรรลุแล้ว, แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ทรงพอพระหฤทัยต่อท่าน เหมือนดังที่ตรัสไว้ว่า **นาคิตภิกขุ ด้วยเหตุนั้น เราย่อมพอใจต่อภิกษุนั้นด้วยการอยู่ในป่า**[๑] ดังนี้, อนึ่ง สิ่งต่าง ๆ มีรูปอันไม่เป็นที่สัปปายะเป็นต้น ย่อมไม่รบกวนจิตของอารัญญิกภิกษุนั้น ผู้อยู่ในเสนาสนะอันสงัด, ภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกติเป็นผู้สิ้นความสะดุ้งหวาดเสียวแล้ว ละความพอใจอาลัยในชีวิตได้แล้ว ท่านย่อมได้เสวยรสแห่งความสุขอันเกิดแต่วิเวก, อนึ่ง ภาวะที่เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งผ้าบังสุกุลเป็นปกติ เป็นต้น ย่อมเป็นภาวะที่เหมาะสมแก่ท่านอารัญญิกภิกษุนั้น

---

๑ องฺ. ยฏฺฐก. ๒๓/๓๕๖

อารัญญิกภิกษุผู้ชอบความสงบ ไม่คลุกคลี ยินดีในเสนาสนะอันสงัด เป็นผู้ยังพระมานัสของสมเด็จพระโลกนาถให้ทรงโปรดปรานได้

อารัญญิกภิกษุผู้สำรวม อยู่ในป่าแต่เดียวดาย ย่อมได้ประสบความสุขอันใด รสแห่งความสุขอันนั้น แม้แต่ทวยเทพกับทั้งพระอินทร์ก็ไม่ได้ประสบ

แหละอารัญญิกภิกษุนี้ เที่ยวสวมสอดผ้าบังสุกุลจีวร เป็นเสมือนกษัตริย์ทรงสวมสอดเกราะ เข้าสู่สงครามคือป่า มีธูตธรรมะที่เหลือเป็นอาวุธ เป็นผู้สามารถที่จะได้ชัยชนะซึ่งพญามารพร้อมทั้งราชพาหนะ โดยไม่นานเท่าไรนักเลย

เพราะเหตุฉะนั้น อันภิกษุผู้เป็นบัณฑิต พึงกระทำความยินดีในการอยู่ในป่า นั่นเทอญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในอารัญญิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ ในอารัญญิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงนี้

๙. รุกขมูลิกังคกถา

การสมาทาน

แม้รุกขมูลิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างคือ **ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่อยู่ที่มีหลังคา ดังนี้อย่างหนึ่ง **รุกฺขมูลิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ที่โคนไม้เป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้อยู่โคนไม้เป็นปกตินั้น พึงยึดเอาต้นไม้ที่อยู่สุดเขตวัด โดยละเว้นต้นไม้เหล่านี้เสียคือ ต้นไม้อยู่ในระหว่างเขตรัฐสีมา ต้นไม้เป็นที่นับถือบูชา ต้นไม้มียาง ต้นไม้ ผล ต้นไม้มีค้างคาว ต้นไม้เป็นโพรง และต้นไม้อยู่กลางวัด

ว่าด้วยกรรมวิธีในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้รุกขมูลิกภิกษุนั้น ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น รุกขมูลิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ จะยึดถือเอาต้นไม้ตามชอบใจแล้วใช้คนอื่นให้ปัดกวาดไม่ได้ พึงใช้เท้าเขี่ยใบไม้ที่ล่วงหล่นด้วยตนเองแล้วอยู่เถิด

รุกขมูลิกภิกษุชั้นกลาง จะใช้บรรดาผู้ที่บังเอิญมาถึงณที่ตรงนั้นให้ช่วยปัดกวาดก็ได้

อันรุกขมูลิกภิกษุชั้นต่ำ พึงเรียกคนรักษาวัดหรือสามเณรมาแล้วใช้ให้ช่วยชำระปัดกวาดให้สะอาด ให้ช่วยปราบพื้นให้ส่ม่ำเสมอ ให้ช่วยเกลี่ยทราย ให้ช่วยล้อมรั้ว ให้ช่วยประกอบประตูแล้วอยู่เถิด แต่ในวันงานมหกรรมฉลอง อันรุกขมูลิกภิกษุอย่านั่งอยู่ณที่นั้น พึงหลบไปนั่งณที่กำบังแห่งอื่นเสีย

ว่าด้วยประเภทในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่รุกขมูลิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จการอยู่ในที่อยู่อันมีหลังคานั่นเทียว

ท่านผู้ชำนาญคัมภีร์อังคุตตรนิกาย อธิบายไว้ว่า ธุดงค์นี้ ย่อมแตกในขณะที่รุกขมูลิกภิกษุเหล่านั้นรู้แล้วทำอรุณให้ขึ้นในที่อยู่อันมีหลังคา

ว่าด้วยความแตกในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— เป็นผู้มีข้อปฏิบัติสมควรแก่ปัจจัยเครื่องอาศัย ตามพระพุทธวจนะข้อว่า **การบวช อาศัยเสนาสนะ คือโคนไม้**,[๑] เป็นผู้มีปัจจัยอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้มีอาทิเช่นว่า ปัจจัยเหล่านั้นเป็นสิ่งเล็กน้อยด้วย หาได้ง่ายด้วย เป็นสิ่งที่หาโทษมิได้ด้วย,[๒] เป็นการยังอนิจสัญญาให้ปรากฏด้วยได้เห็นความเปลี่ยนแปลงของใบไม้, ไม่มีความตระหนี่เสนาสนะและความหลงยินดีการงาน, เป็นผู้มีการอยู่ร่วมกับรุกขเทวดาทั้งหลาย, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความสันโดษเป็นต้น

---

๑ วิ. มหา. ๔/๑๙๓. ๒ อง. จตุกฺก. ๒๑/๓๔

ที่อยู่อาศัยของภิกษุผู้ชอบความสงัด อันพระพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญและเชยชมแล้วว่า เป็นปัจจัยเครื่องอาศัยที่จะเปรียบเสมอด้วยโคนไม้ จะมีแต่ที่ไหน

จริงอยู่ ภิกษุผู้อาศัยอยู่ที่โคนไม้อันสงัด เป็นที่นำออกซึ่งความตระหนี่อาวาส อันเทวดาอภิบาลรักษา ย่อมเป็นผู้มีวัตรปฏิบัติอันดีงาม

เมื่อรุกขมูลิกภิกษุได้เห็นใบไม้หลายชนิด คือชนิดที่แดงเข้มบ้าง ชนิดที่เขียวสดบ้าง ชนิดที่เหลืองซึ่งล่วงหล่นแล้วบ้าง ย่อมจะบรรเทานิจสัญญาคือความหมายว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของเที่ยงเสียได้

เพราะฉะนั้นแหละ ภิกษุผู้เห็นแจ้ง อย่าได้พึงดูหมิ่นโคนไม้อันสงัด อันเป็นมรดกที่พระพุทธเจ้าทรงประทานให้ และเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ยินดีแล้วในการภาวนา

ว่าด้วยอานิสงส์ในรุกขมูลิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน, กรรมวิธี, ประเภท, ความแตกและอานิสงส์ ในรุกขมูลิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๑๐. อัพโภกาสิกังคกถา

การสมาทาน

แม้อัพโภกาสิกังคธุดงค์ ก็เป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้คือ **ฉนฺนญฺจ รุกฺขมูลญฺจ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่อยู่อันมีหลังคาและโคนไม้ ดังนี้อย่างหนึ่ง **อพฺโภกาสิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในที่กลางแจ้งเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันอัพโภกาสิกภิกษุนั้นจะเข้าไปยังโรงอุโบสถ เพื่อจะฟังธรรมเทศนา หรือเพื่อจะทำอุโบสถกรรมก็ได้ เมื่อเข้าไปแล้วฝนเกิดตกขึ้นมา ครั้นฝนกำลังตกอยู่ก็ไม่ต้องออก

เมื่อฝนหายแล้วจึงค่อยออก จะเข้าไปโรงฉันหรือโรงไฟเพื่อทำกิจวัตรก็ได้ จะไปบอกอำลาภัตติกภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระในโรงฉันก็ได้ เมื่อจะแสดงบาลีเอง หรือให้ผู้อื่นแสดงให้ฟังจะเข้าไปยังที่อยู่อันมีหลังคาก็ได้ และจะเอาเตียงและตั่งเป็นต้นซึ่งทิ้งเกะกะอยู่ข้างนอกเข้าไปเก็บไว้ข้างในก็ได้ ถ้าเมื่อกำลังเดินทางถือเครื่องบริขารของพระเถระผู้ใหญ่ไป เมื่อฝนตกจะเข้าไปยังศาลาซึ่งอยู่กลางทางก็ได้ ถ้าไม่ได้ถืออะไร ๆ จะรีบเดินไปด้วยหมายใจว่าจะพักอยู่ในศาลาย่อมไม่สมควร แต่เมื่อเดินไปอย่างปกติเข้าไปในศาลาแล้วก็พึงอยู่จนกว่าฝนจะหายจึงค่อยไป

ว่าด้วยกรรมวิธีในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้อัพโภกาสิกภิกษุนี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้นสำหรับอัพโภกาสิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ จะเข้าไปพะพิงอิงต้นไม้หรือภูเขาหรือเรือนอยู่ไม่ได้ ต้องทำกระท่อมผ้า (กางกรด) อยู่ณที่กลางแจ้งเท่านั้น

สำหรับอัพโภกาสิกภิกษุชั้นกลาง จะเข้าไปพะพิงอิงต้นไม้ภูเขาและบ้าน แต่ไม่เข้าไปอยู่ข้างในได้อยู่

สำหรับอัพโภกาสิกภิกษุชั้นต่ำ เงื้อมเขาซึ่งมิขอบเขตมิได้มุงบังก็ดี ปะรำที่มุงบังด้วยกิ่งไม้ก็ดี ผ้ากรดหยาบ ๆ ก็ดี (ผ้าเต้นท์กระมัง) กระต๊อบซึ่งอยู่ตามที่นั้น ๆ ที่พวกคนเฝ้านาเป็นต้นทอดทิ้งแล้วก็ดี ใช้ได้ทั้งนั้น

ว่าด้วยประเภทในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะที่อัพโภกาสิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ เข้าไปสู่ที่อยู่อันมีหลังคาหรือเข้าไปสู่โคนไม้

ท่านผู้ชำนาญคัมภีร์อังคุตตรนิกายอธิบายไว้ว่า ธุดงค์นี้ย่อมแตกในขณะที่อัพโภกาสิกภิกษุรู้แล้วทำอรุณให้ขึ้นในที่อยู่ซึ่งมีหลังคาหรือที่โคนไม้นั้น

ว่าด้วยความแตกในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้— เป็นการตัดความกังวลในที่อยู่เสียได้, เป็นอุบายบรรเทาถีนะมิทธะคือความง่วงเหงาหาวนอน, เป็นผู้สมควรแก่การที่จะสรรเสริญว่า ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีบ้าน ไม่ติดข้องเที่ยวไป มีอาการปานดังฝูงเนื้อ ฉะนั้น[๑] เป็นผู้สิ้นความเกี่ยวเกาะ, เป็นผู้จาริกไปได้ในทิศทั้ง ๔, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุมีจิตใจเป็นดังจิตใจของเนื้อทราย อาศัยอยู่ในที่กลางแจ้ง อันมีเพดานประดับด้วยแก้วมณีคือดวงดาว อันสว่างไสวด้วยดวงประทีปคือพระจันทร์ อันสมควรแก่ภาวะของท่านผู้ไม่มีเรือน ทั้งหาได้ไม่อยาก กำจัดความง่วงเหงาหาวนอนให้ส่างซาแล้ว อาศัยแล้วซึ่งความเป็นผู้ยินดีในภาวนา ไม่นานสักเท่าไร ย่อมจะได้ประสบซึ่งความยินดีในรสอันเกิดแต่ความสงัดเป็นแน่แท้

เพราะเหตุนั้นแหละ อันภิกษุผู้มีปัญญา พึงเป็นผู้ยินดีในที่กลางแจ้ง นั่นเทอญ

ว่าด้วยอานิสงส์ในอัพโภกาสิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน,กรรมวิธี,ประเภท,ความแตกและอานิสงส์ ในอัพโภกาสิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๑๑. โสสานิกังคกถา

การสมาทาน

แม้โสสานิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้คือ **น สุสานํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธที่อันมิใช่สุสาน ดังนี้อย่างหนึ่ง **โสสานิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าช้าเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

---

๑ สํ. สคาถก. ๑๕/๒๙๓

กรรมวิธี

ก็แหละ อันภิกษุผู้อยู่ในสุสานเป็นปกตินั้น ไม่พึงอยู่ในสถานที่ที่พวกมนุษย์อาศัยบ้านอยู่แล้วกำหนดหมายเอาไว้ว่า ที่ตรงนี้ทำเป็นสุสาน เพราะเมื่อยังมิได้เผาศพ สถานที่นั้นจะได้ชื่อว่าสุสานหาได้ไม่ แต่นับแต่เวลาที่เผาศพแล้วไป แม้เขาจะทอดทิ้งไปถึง ๑๒ ปี สถานที่นั้นก็ยังคงสภาพเป็นสุสานอยู่นั่นเอง

แหละเมื่อโสสานิกภิกษุอยู่ในสุสานนั้น จะให้ปลูกสร้างสถานที่ เช่นปะรำสำหรับจงกรม จะให้จัดแจงเตียงและตั่ง จะให้ตั้งน้ำฉันและน้ำใช้ จะสอนธรรม หาเป็นการสมควรไม่ ก็ธุดงค์นี้เป็นภาระหนัก (บริหารได้ยาก) เพราะฉะนั้น เพื่อป้องกันอันตรายซึ่งอาจจะเกิดขึ้น อันโสสานิกภิกษุพึงกราบเรียนพระสังฆเถระ หรือบอกเจ้าหน้าที่ให้ทราบไว้แล้ว จึงอยู่อย่างไม่ประมาทนั่นเถิด เมื่อเดินจงกรม ก็พึงเดินชำเลืองตาดูสุสานไปพลาง

ท่านผู้ชำนาญในคัมภีร์อังคุตตรนิกายพรรณนาไว้ว่า แม้เมื่อโสสานิกภิกษุจะไปสู่สุสานนั้น พึงหลบจากทางสายใหญ่ ๆ เสีย ลัดเลาะไปตามนอกเส้นทาง พึงกำหนดหมายอารมณ์ไว้เสียแต่ในกลางวันทีเดียว (เช่นหมายไว้ว่า ตรงนี้เป็นจอมปลวก ตรงนี้เป็นต้นไม้ ตรงนี้เป็นตอ) เพราะเมื่อกำหนดหมายไว้อย่างนี้ อารมณ์นั้นจักไม่ทำให้เกิดความหวาดกลัวแก่เธอในเวลากลางคืน แม้ถึงจะมีพวกอมนุษย์เที่ยวร่ำร้องอยู่ไปมาในเวลากลางคืน ก็อย่าขว้างปาด้วยวัตถุอะไร (เช่น ก้อนดินและก้อนหินเป็นต้น) อันโสสานิกภิกษุนั้น ที่จะไม่ไปยังสุสานแม้เพียงวันเดียวหาได้ไม่ ต้องทำให้มัชฌิมยาม (๔ ทุ่ม ถึง ๘ ทุ่ม) หมดสิ้นไปอยู่ในสุสาน แล้วจึงกลับออกมาในเวลาปัจฉิมยาม (๙ ทุ่ม ถึง ๑๒ ทุ่ม)

ของเคี้ยวของฉันอันไม่เป็นที่ชอบใจของพวกอมนุษย์ เช่น แป้งผสมงา, ข้าวผสมถั่ว, ปลา, เนื้อ, น้ำ, น้ำมันและน้ำอ้อยเป็นต้น ไม่ควรจะเสพ ไม่ควรเข้าไปสู่เรือนแห่งตระกูล

ว่าด้วยกรรมวิธีในโสสานิกังคธุดงค์ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้โสสานิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้นโสสานิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ ต้องอยู่ณสุสานซึ่งมีการเผาศพประจำ, มีศพประจำและมีการร้องไห้เป็นเนืองนิจเท่านั้น

สำหรับโสสานิกภิกษุชั้นกลาง ในองคคุณแห่งสุสาน ๓ ชนิดนั้น แม้จะมีเพียงชนิดเดียว ก็สมควร

สำหรับโสสานิกภิกษุชั้นต่ำ อยู่ในสุสานที่พอเข้าลักษณะแห่งสุสานตามนัยที่กล่าวแล้ว ก็เป็นการสมควร

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ โดยที่โสสานิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จการอยู่ในสถานที่ซึ่งมิใช่สุสานนั่นเทียว

ท่านผู้ชำนาญในคัมภีร์อังคุตตรนิกายอรรถาธิบายไว้ว่า ธุดงค์นี้ย่อมแตกในวันที่ไม่ไม่ไปสู่สุสาน

ว่าด้วยความแตกในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— ได้มรณสติ, มีการอยู่อย่างไม่ประมาท, ได้ประสบอสุภนิมิต, บรรเทาเสียได้ซึ่งความกำหนัดในกาม, ได้เห็นสภาวะแห่งกายเนือง ๆ, ความเป็นผู้มากด้วยความสังเวชสลดใจ, ละเสียได้ซึ่งความเมาในความไม่มีโรคเป็นต้น, ครอบงำเสียได้ซึ่งภัยอันน่ากลัว, มีภาวะเป็นที่เคารพและเป็นที่น่าสรรเสริญของอมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ก็แหละ โทษเพราะประมาททั้งหลายย่อมไม่ถูกต้องพ้องพานซึ่งภิกษุผู้อยู่ในสุสานเป็นปกติ แม้จะหลับอยู่ก็ตาม ทั้งนี้เพราะอำนาจแห่งมรณานุสสติภาวนา

แหละ เมื่อโสสานิกภิกษุนั้นเห็นศพอยู่อย่างมากมาย จิตของท่านย่อมไม่ตกไปสู่อานุภาพและอำนาจของกามเลย

โสสานิกภิกษุ ย่อมประสบความสังเวชสลดใจอย่างไพศาล ย่อมไม่เข้าถึงซึ่งความมัวเมา อนึ่ง ชื่อว่าพยายามแสวงหาอยู่ซึ่งพระนิพพานโดยชอบ

ด้วยประการฉะนี้ อันภิกษุผู้เป็นบัณฑิต ผู้มีจิตน้อมเอียงไปหาพระนิพพาน พึงส้องเสพซึ่งโสสานิกังคธุดงค์เถิด เพราะเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งคุณเป็นอเนกประการ

ว่าด้วยอานิสงส์ในโสสานิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน,กรรมวิธี,ประเภท,ความแตกและอานิสงส์ในโสสานิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

๑๒. ยถาสันถติกังคกถา

การสมาทาน

แม้ยถาสันถติกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้วด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้คือ **เสนาสนโลลุปฺปํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธความละโมภในเสนาสนะ ดังนี้อย่างหนึ่ง **ยถาสนฺถติกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้วอย่างไรเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ เสนาสนะใดที่สงฆ์ให้เธอรับเอาแล้วด้วยคำว่า เสนาสนะนี้ถึงแก่ท่าน ฉะนี้ อันยถาสันถติกภิกษุนั้น พึงยินดีด้วยเสนาสนะนั้นเท่านั้น ไม่พึงขับไล่ภิกษุอื่นให้ลุกหนีไป

ว่าด้วยกรรมวิธีในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้ยถาสันถติกภิกษุนี้ ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น ยถาสันถติกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ จะสอบถามถึงเสนาสนะที่ถึงแก่ตนว่า ไกลไหม ? ใกล้ไหม? อันอมนุษย์และจำพวกสัตว์ที่มีชาติเป็นต้นรบกวนไหม ? ร้อนไหม ? หรือเย็นไหม ? ดังนี้หาได้ไม่

ยถาสันถติกภิกษุชั้นกลาง จะสอบถามดังนั้นได้อยู่ แต่จะไปตรวจดูหาได้ไม่

ยถาสันถติกภิกษุชั้นต่ำ ครั้นไปตรวจดูเสนาสนะแล้ว ถ้าไม่ชอบใจเสนาสนะหลังนั้น จะถือเอาเสนาสนะหลังอื่นก็ได้

ว่าด้วยประเภทในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพไป ในขณะพอเมื่อยถาสันถติกภิกษุทั้ง ๓ ประเภท เกิดความละโมบขึ้นในเสนาสนะนั้นเทียว

ว่าด้วยความแตกในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้ คือ— เป็นการกระทำตามพระพุทธโอวาทข้อว่า **ได้สิ่งใดก็พึงยินดีด้วยสิ่งนั้น,**[๑] เป็นผู้มุ่งประโยชน์ให้แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย, เป็นการสละความเลือกในของเลวและของประณีต, เป็นการสละเสียได้ซึ่งความดีใจและความเสียใจ, เป็นการปิดประตูแห่งความมักมาก, เป็นผู้มีความประพฤติสมควรแก่คุณมีความมักน้อยเป็นต้น

ภิกษุผู้สำรวม มีอันอยู่ในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้วเป็นปกติ ได้สิ่งใดก็ยินดีด้วยสิ่งนั้นไม่เลือก ย่อมนอนเป็นสุขในเสนาสนะที่ปูลาดด้วยหญ้าก็ตาม

ยถาสันถติกภิกษุนั้น ย่อมไม่ดีใจในเสนาสนะที่ดี ๆ ได้ของเลวมาแล้วก็ไม่เสียใจ ย่อมสงเคราะห์บรรดาเพื่อนพรหมจรรย์รุ่นใหม่ ๆ ด้วยประโยชน์เกื้อกูล

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา จงประกอบเนือง ๆ ซึ่งความเป็นผู้ยินดีในเสนาสนะตามที่จัดแจงไว้แล้ว อันเป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าจำนวนร้อย ๆ สั่งสมแล้ว อันพระมหามุนีผู้ยอดเยี่ยมทรงสรรเสริญแล้ว

ว่าด้วยอานิสงส์ในยถาสันถติกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน,กรรมวิธี,ประเภท,ความแตกและอานิสงส์ในยถาสันถติกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

---

๑ วิ. ภิกฺขุนีวิภงฺค. ๓/๙๖

๑๓. เนสัชชิกังคกถา

การสมาทาน

แม้เนสัชชิกังคธุดงค์ ก็ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลสมาทานเอาแล้ว ด้วยคำสมาทานอย่างใดอย่างหนึ่ง จากคำสมาทาน ๒ อย่างนี้คือ **เสยฺยํ ปฏิกฺขิปามิ** ข้าพเจ้าขอปฏิเสธอิริยาบถนอน ดังนี้อย่างหนึ่ง **เนสชฺชิกงฺคํ สมาทิยามิ** ข้าพเจ้าขอสมาทานเอาซึ่งองค์แห่งภิกษุผู้มีอันอยู่ด้วยอิริยาบถนั่งเป็นปกติ ดังนี้อย่างหนึ่ง

ว่าด้วยการสมาทานในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

กรรมวิธี

ก็แหละ อันเนสัชชิกภิกษุนั้น ต้องลุกขึ้นเดินจงกรมให้ได้ยามหนึ่ง ในบรรดายามสามแห่งราตรี เพราะในอิริยาบถ ๔ นั้น อิริยาบถนอนเท่านั้น ย่อมไม่สมควรแก่ผู้บำเพ็ญเนสัชชิกังคธุดงค์

ว่าด้วยกรรมวิธีในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ประเภท

ก็แหละ เมื่อว่าโดยประเภท แม้เนสัชชิกภิกษุนี้ก็มี ๓ ประเภท ใน ๓ ประเภทนั้น สำหรับเนสัชชิกภิกษุชั้นอุกฤษฏ์ หมอนอิงข้าง แคร่นั่งทำด้วยผ้า และผ้าสายโยค ใช้ไม่ได้ทั้งนั้น

สำหรับเนสัชชิกภิกษุชั้นกลาง ในของ ๓ อย่างนี้ เพียงแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ใช้ได้

สำหรับเนสัชชิกภิกษุชั้นต่ำ พนักอิงข้างก็ดี แคร่นั่งทำด้วยผ้าก็ดี ผ้าสายโยคก็ดี หมอนพิงก็ดี เก้าอี้มีองค์ ๕ ก็ดี เก้าอี้มีองค์ ๗ ก็ดี ใช้ได้ทั้งนั้น

ก็แหละ เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลัง ชื่อว่าเก้าอี้มีองค์ ๕ (คือเท้า ๔ พนักหลัง ๑) เก้าอี้ที่ทำมีพนักข้างหลังด้วย มีพนักในข้างทั้ง ๒ ด้วย ชื่อว่าเก้าอี้มีองค์ ๗

ได้ยินว่า เก้าอี้องค์ ๗ นั้น พวกทายกได้ทำถวายแก่ท่านพระจูฬาภยเถระ พระเถระสำเร็จพระอนาคามีปรินิพพานแล้ว

ว่าด้วยประเภทในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

ความแตก

ก็แหละ ธุดงค์นี้ย่อมแตก คือหายจากสภาพธุดงค์ ในขณะพอเมื่อเนสัชชิกภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ สำเร็จซึ่งอิริยาบถนอนนั่นเทียว

ว่าด้วยความแตกในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

อานิสงส์

ก็แหละ อานิสงส์ในธุดงค์นี้มีดังนี้คือ— เป็นการตัดเสียซึ่งความผูกพันแห่งจิตที่ตรัสไว้ว่า เป็นผู้ขวนขวายหาความสุขในการนอน ความสุขในการเอนหลัง ความสุขในการหลับ[๑] ฉะนี้, ความเป็นที่สัปปายะแก่การบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง, ความเป็นผู้มีอิริยาบถเป็นที่น่าเลื่อมใส, เป็นการเกื้อหนุนแก่การเริ่มทำความเพียร, เป็นการเพิ่มพูนการปฏิบัติชอบให้เจริญยิ่งขึ้น

เนสัชชิกภิกษุผู้สำรวม นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ย่อมยังดวงหฤทัยของพญามารให้หวาดหวั่น

ภิกษุผู้ยินดีในการนั่ง มีความเพียรปรารภแล้ว ละความสุขในการนอนความสุขในการหลับแล้ว ย่อมทำป่าอันเป็นที่บำเพ็ญตบะให้งดงาม

เพราะเหตุที่ตนจะได้ประสบซึ่งปีติและสุข อันปราศจากอามิษ ฉะนั้น อันภิกษุผู้บัณฑิตพึงหมั่นบำเพ็ญเนสัชชิกังคธุดงค์อยู่เนือง ๆ นั่นเถิด

ว่าด้วยอานิสงส์ในเนสัชชิกังคธุดงค์นี้ เพียงเท่านี้

พรรณนาการสมาทาน,กรรมวิธี,ประเภท,ความแตกและอานิสงส์
ในเนสัชชิกังคธุดงค์ ยุติลงเพียงเท่านี้

ธุตังคปกิณณกกถา

บัดนี้ ถึงวาระที่จะพรรณนาความแห่งคาถานี้ คือ —

กุสลตฺติกโต เจว ธุตาทีนํ วิภาวโต
สมาสพฺยาสโต จาปิ วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโย

---
๑ ม.มู. ๑๒/๒๐๗

แปลความว่า—

นักศึกษาพึงศึกษาให้เข้าใจข้อวินิจฉัยธุดงค์ โดยความเป็นกุสลติกะ ๑ โดยแยกออกเป็นคำมีคำว่าธุตะเป็นต้น ๑ โดยย่อและโดยพิสดาร ๑

วินิจฉัยโดยความเป็นกุสลติกะ

ในอาการเหล่านั้น คำว่า **โดยความเป็นกุสลติกะ** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

ก็แหละ ธุดงค์หมดทั้ง ๑๓ ประการนั้นแต จัดเป็นกุศลด้วยอำนาจแห่งเสกขบุคคลและปุถุชนก็มี จัดเป็นอัพยากฤตด้วยอำนาจแห่งพระอรหันตขีณาสพก็มี แต่ธุดงค์ที่จัดเป็นอกุศลหามีไม่

อาจจะมีผู้ใดท้วงติงว่า แม้ธุดงค์ที่จัดเป็นอกุศลก็มีเหมือนกัน โดยมีพระพุทธวจนะเป็นอาทิว่า **ภิกษุผู้มีความปรารถนาลามก อันความปรารถนาครอบงำแล้ว เป็นผู้อยู่ในป่า**[๑] ฉะนี้

นักศึกษาพึงแถลงแก้เขาดังนี้— เรามิได้กล่าวปฏิเสธว่า ภิกษุไม่อยู่ในป่าด้วยอกุศลจิต ความจริง ภิกษุใดมีอาการอยู่ในป่า ภิกษุนั้นชื่อว่าผู้อยู่ในป่า อันภิกษุผู้อยู่ในป่านั้น จะพึงเป็นผู้มีความปรารถนาลามกก็มี จะพึงเป็นผู้มีความมักน้อยก็มี เป็นธรรมดา

ข้าพเจ้าได้อรรถาธิบายมาแล้วว่า ก็แหละ ธุดงค์เหล่านี้เป็นองค์ของภิกษุผู้ได้นามว่า **ธุตะ** เพราะเป็นผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้วด้วยเจตนาเป็นเครื่องสมาทานนั้น ๆ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **ธุตังคะ** อีกอย่างหนึ่ง ญาณอันได้โวหารว่า **ธุตะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดซึ่งกิเลส เป็นเหตุแห่งการสมาทานเหล่านั้น ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้นจึงชื่อว่า **ธุตังคะ** อีกนัยหนึ่ง การสมาทานเหล่านั้นได้ชื่อว่า **ธุตะ** เพราะเป็นเครื่องกำจัดซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก และเป็นเหตุแห่งสัมมาปฏิบัติด้วย ฉะนั้น การสมาทานเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธุตังคะ**

ก็เมื่อการสมาทานเหล่านี้จะพึงเป็นองค์ของภิกษุใด ภิกษุนั้นเป็นผู้ชื่อว่า กำจัดอะไร ๆ ด้วยอกุศลก็หามิได้ ด้วยว่าอกุศลย่อมกำจัดบาปอะไร ๆ ไม่ได้ เพราะทำอธิบายว่าอกุศลนั้นเป็นองค์แห่งการสมาทานเหล่าใด ก็จะพึงเรียกการสมาทานเหล่านั้นว่าธุตังคะไปเสียที่แท้อกุศลย่อมกำจัดกิเลสมีความละโมบในจีวรเป็นต้นไม่ได้ เป็นองค์แห่งสัมมาปฏิบัติก็ไม่ได้ เพราะเหตุฉะนั้น คำว่า ธุดงค์ที่จัดเป็นอกุศลหามีไม่ นี้เป็นอันกล่าวชอบแล้ว

---

๑ องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๔๕

อนึ่ง แม้ความพิรุธจากพระบาลีก็จะถึงแก่ภิกษุเหล่านั้นว่า ธุดงค์แม้ของภิกษุเหล่าใด ซึ่งพ้นไปจากกุสลติกะ ธุดงค์ของภิกษุเหล่านั้นนั่นแหละ ย่อมไม่มีโดยความหมาย สิ่งที่ไม่มีความหมายจักชื่อว่า ธุตังคะ เพราะกำจัดสิ่งอะไรเล่า ผู้บำเพ็ญธุดงค์ย่อมจะสมาทานเอาธุตคุณไปประพฤติปฏิบัติอยู่ เพราะฉะนั้น คำของภิกษุเหล่านั้น (หมายเอาทรรศนะของพวกภิกษุชาววัดอภัยคีรี) ไม่ควรถือเอาเป็นประมาณ

พรรณนาโดยความเป็นกุสลติกะ อันเป็นประการแรก ในคาถานี้ ยุติเพียงนี้

วินิจฉัยโดยแยกเป็นคำมีคำว่าธุตะเป็นต้น

ในข้อว่า โดยแยกออกเป็นคำมีคำว่า ธุตะ เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

นักศึกษาพึงเข้าใจคำเหล่านี้คือ ธุตะ ๑ ธุตวาทะ ๑ ธุตธรรมะ ๑ ธุตังคะ ๑ การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร ๑

ธุตะ

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ธุตะ** หมายเอาบุคคลผู้มีกิเลสอันกำจัดแล้ว อีกอย่างหนึ่ง หมายเอาธรรมอันเป็นเครื่องกำจัดซึ่งกิเลส

ธุตวาทะ

ก็แหละ ในคำว่า **ธุตวาทะ** นี้ มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ—

บุคคลมีธุตะแต่ไม่มีธุตวาทะ ๑ บุคคลไม่มีธุตะแต่มีธุตวาทะ ๑ บุคคลไม่มีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ ๑ บุคคลมีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ ๑

ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลใดกำจัดกิเลสของตนได้ด้วยธุดงค์ แต่ไม่โอวาทไม่อนุสาสน์บุคคลอื่นด้วยธุดงค์ เหมือนอย่างพระพากุลเถระ บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้มีธุตะแต่ไม่มีธุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านพากุละนี้นั้น เป็นผู้มีธุตะแต่ไม่มีธุตวาทะ

แหละบุคคลใดมิได้กำจัดกิเลสของตนด้วยธุดงค์ ย่อมโอวาทย่อมอนุสาสน์บุคคลอื่นด้วยธุดงค์แต่อย่างเดียว เหมือนอย่างพระอุปนันทเถระ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้ไม่มีธุตะแต่มีธุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านอุปนันทะผู้ศากยบุตรนี้นั้น เป็นผู้ไม่มีธุตะแต่มีธุตวาทะ

บุคคลใดวิบัติจากธุตะและธุตวาทะทั้งสองอย่าง เหมือนอย่างพระโลฬุทายี บุคคลนี้ชื่อว่าผู้ไม่มีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า พระโลฬุทายีนั้น เป็นผู้ไม่มีทั้งธุตะทั้งธุตวาทะนั่นเทียว

แหละบุคคลใดสมบูรณ์ด้วยธุตะและธุตวาทะทั้งสอง เหมือนอย่างพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะ บุคคลนี้ชื่อว่ามีทั้งธุตะมีทั้งธุตวาทะนั่นเทียว สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า ท่านสารีปุตตะนั้นนั้น เป็นผู้มีทั้งธุตะมีทั้งธุตวาทะ

ธุตธรรมะ

คำว่า พึงเข้าใจ **ธุตธรรมะ** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ธรรม ๕ ประการ อันเป็นบริวารแห่งธุตังคเจตนาเหล่านี้ คือ ความมักน้อย ๑ ความสันโดษ ๑ ความขัดเกลา ๑ ความสงัด ๑ ความต้องการด้วยกุศลนี้ (อิทมตฺถิตา) ๑ ชื่อว่าธุตธรรมะ ทั้งนั้น เพราะมีพระบาลีรับรองว่า........ เพราะอาศัยความเป็นผู้มีความมักน้อยนั่นเทียว[๑]

ในธุตธรรมะ ๕ ประการนั้น ความมักน้อยกับความสันโดษ สงเคราะห์เป็นอโลภะ ความขัดเกลากับความสงัดคล้อยไปในธรรมะ ๒ อย่างคือ อโลภะและอโมหะ ความต้องการด้วยกุศลนี้ จัดเป็นตัวญาณโดยตรง

แหละในอโลภะและอโมหะนั้น โยคีบุคคลย่อมกำจัดความโลภในวัตถุที่ต้องห้ามทั้งหลายได้ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดความหลงอันปกปิดโทษในวัตถุที่ต้องห้ามนั้นแลได้ด้วยอโมหะ

อนึ่ง โยคีบุคคลย่อมกำจัดกามสุขัลลิกานุโยค คือการประกอบตนในกามสุขอันเป็นไปโดยมุขคือการเสพวัตถุที่ทรงอนุญาตแล้ว ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดอัตตกิลมถานุโยคคือการประกอบตนให้ลำบาก อันเป็นไปโดยมุข คือความขัดเกลาอย่างเคร่งเครียดในธุดงค์ทั้งหลายด้วยอโมหะ

เพราะเหตุดังนั้น ธรรมเหล่านี้นักศึกษาพึงทราบว่า ธุตธรรมะ

ธุตังคะ

คำว่า พึงเข้าใจ **ธุตังคะ** นั้น มีอรรถาธิบายว่า นักศึกษาพึงทราบว่า ธุตังคะคือธุดงค์มี ๑๓ ประการ คือ ปังสุกูลิกังคะ ๑ เตจีวริกังคะ ๑ ปิณฑปาติกังคะ ๑ สปทานจาริกังคะ ๑

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๒๘๙. อง. ปญฺจก. ๒๒/๒๔๙.

เอกาสนิกังคะ ๑ บัตตบิณฑิกังคะ ๑ ขลุปัจฉาภัตติกังคะ ๑ อารัญญิกังคะ ๑ รุกขมูลิกังคะ ๑ อัพโภกาสิกังคะ ๑ โสสานิกังคะ ๑ ยถาสันถติกังคะ ๑ และเนสัชชิกังคะ ๑

ธุตังคะทั้ง ๑๓ ประการนี้ ได้อรรถาธิบายโดยอรรถวิเคราะห์และโดยลักษณะเป็นต้น มาแล้วในตอนต้น ในที่นี้จึงไม่อธิบายซ้ำอีก

การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร

คำว่า **การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลชนิดไร** นั้น มีอรรถาธิบายว่า การเสพธุดงค์เป็นที่สบายแก่บุคคลที่เป็นราคจริตกับโมหจริต

เพราะเหตุไร? เพราะการเสพธุดงค์เป็นข้อปฏิบัติที่ลำบากและเป็นการอยู่อย่างขัด-เกลากิเลส จริงอยู่ ราคะย่อมสงบลงเพราะอาศัยการปฏิบัติลำบาก ผู้ไม่ประมาทย่อมละโมหะได้เพราะอาศัยความขัดเกลากิเลส

อีกประการหนึ่ง ในบรรดาธุดงค์เหล่านี้ การเสพอารัญญิกังคธุดงค์กับรุกขมูลิกังค-ธุดงค์ ย่อมเป็นที่สบายแม้สำหรับบุคคลที่เป็นโทสจริตด้วย เพราะว่าเมื่อโยคีบุคคลอยู่อย่างที่ไม่ถูกกระทบกระทั่งในป่าหรือที่โคนไม้นั้น แม้โทสะก็ย่อมสงบลงเป็นธรรมดา

พรรณนาความโดยแยกออกเป็นคำมีคำว่าธุตะเป็นต้น ยุติลงเพียงนี้

วินิจฉัยโดยย่อและโดยพิสดาร

ข้อว่า **โดยย่อและโดยพิสดารนั้น** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

โดยย่อ

ก็แหละ ธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ เมื่อจัดโดยย่อมีเพียง ๘ ประการเท่านั้น คือ องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ องค์ที่ไม่เจือปน ๕

ใน ๒ ลักษณะนั้น องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ นั้นคือ สปทานจาริกังคะ ๑ เอกาสนิกังคะ ๑ อัพโภกาสิกังคะ ๑ อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลรักษาสปทานจาริกังคธุดงค์จักได้ชื่อว่ารักษาบิณฑ-ปาติกังคธุดงค์ไปด้วย และเมื่อโยคีบุคคลรักษาเอกาสนิกังคธุดงค์ จักเป็นอันต้องรักษาด้วยดีแม้ซึ่งบัตตบิณฑิกังคธุดงค์และขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ไปด้วย เมื่อโยคีบุคคลรักษาอัพโภกา-สิกังคธุดงค์ ก็เป็นอันต้องรักษาในรุกขมูลิกังคธุดงค์และยถาสันถติกังคธุดงค์อยู่ในตัวมิใช่หรือ

องค์ที่เป็นหัวใจ ๓ ดังอธิบายมานี้ กับองค์ที่ไม่เจือปนอีก ๕ คือ อารัญญิกังคะ ๑

ปังสุกูลิกังคะ ๑ เตจีวริกังคะ ๑ เนสัชชิกังคะ ๑ โสสานิกังคะ ๑ จึงรวมเป็นธุดงค์โดยย่อ ๘ ประการพอดี

อีกประการหนึ่ง ธุดงค์ ๑๓ ประการนี้ สงเคราะห์ลงมีเพียง ๔ ประการเท่านั้น คือ ธุดงค์ที่ประกอบด้วยจีวร ๒ ที่ประกอบด้วยบิณฑบาต ๕ ที่ประกอบด้วยเสนาสนะ ๕ ที่ประกอบด้วยความเพียร ๑

ในบรรดาธุดงค์เหล่านี้ เนสัชชิกังคธุดงค์ จัดเป็นธุดงค์ที่ประกอบด้วยความเพียร ธุดงค์นอกนี้ความปรากฏชัดอยู่แล้ว

อีกประการหนึ่ง เมื่อว่าด้วยอำนาจเครื่องอาศัยแล้ว ธุดงค์ทั้งหมดนั้นมีเพียง ๒ ประการ คือ ธุดงค์ที่อาศัยปัจจัย ๑๒ ที่อาศัยความเพียร ๑

แม้เมื่อว่าด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่ควรเสพและสิ่งที่ไม่ควรเสพ ธุดงค์ทั้งหมดนั้นก็ย่นลงเพียง ๒ ประการเหมือนกัน อธิบายว่า เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์กัมมัฏฐานย่อมเจริญ อันโยคีบุคคลนั้นพึงเสพธุดงค์เถิด เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์กัมมัฏฐานย่อมเสื่อม อันโยคีบุคคลนั้นไม่พึงเสพธุดงค์ ก็แต่ว่าเมื่อโยคีบุคคลใดจะเสพธุดงค์ก็ตามไม่เสพก็ตาม กัมมัฏฐานย่อมเจริญอย่างเดียวไม่เสื่อมเลย แม้อันโยคีบุคคลนั้นหวังที่จะอนุเคราะห์ชุมนุมชนภายหลัง พึงเสพธุดงค์เถิด แม้เมื่อโยคีบุคคลใดเสพธุดงค์ก็เท่านั้นไม่เสพก็เท่านั้น กัมมัฏฐานไม่เจริญขึ้น แม้อันโยคีบุคคลนั้นก็พึงเสพธุดงค์เถิด ทั้งนี้ เพื่อให้สำเร็จเป็นวาสนาต่อไป

ธุดงค์ทั้งหมดนั้นซึ่งย่อลงเป็น ๒ ด้วยอำนาจเป็นสิ่งที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ดังอธิบายมาแล้วนี้ ก็สรุปลงเป็นอย่างเดียวด้วยอำนาจแห่งเจตนา เป็นความจริง ธุดงค์มีอย่างเดียวเท่านั้น คือ **เจตนาเป็นเครื่องสมาทาน**

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาท่านก็พรรณนาไว้ว่า นักปราชญ์ทั้งหลายรับรองว่า **เจตนาอันใด ธุดงค์ก็อันนั้น** ฉะนี้

โดยพิสดาร

ก็แหละ เมื่อว่าโดยพิสดาร ธุดงค์มีถึง ๔๒ ประการคือ ธุดงค์สำหรับภิกษุ ๑๓ สำหรับภิกษุณี ๘ สำหรับสามเณร ๑๒ สำหรับนางสิกขมานาและสามเณรี ๗ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกา ๒

แหละถ้าสุสานอันถึงพร้อมด้วยองค์แห่งภิกษุผู้อยู่ในป่าเป็นปกติ มีอยู่ณที่กลางแจ้ง ภิกษุแม้เพียงรูปเดียวก็สามารถเพื่อที่จะเสพธุดงค์ทั้งหมดได้โดยวาระเดียวกัน

แต่สำหรับภิกษุณีนั้น ธุดงค์ ๒ ประการคือ อารัญญิกังคธุดงค์ ๑ ขลุปัจฉาภัตติกังคธุดงค์ ๑ ทรงห้ามไว้ด้วยสิกขาบทแล้วนั่นเทียว ธุดงค์ ๓ ประการนี้คือ อัพโภกาสิกังคธุดงค์ ๑ รุกขมูลิกังคธุดงค์ ๑ โสสานิกังคธุดงค์ ๑ เป็นสิ่งที่รักษาได้โดยยาก เพราะว่า อันภิกษุณีนั้นที่จะอยู่โดยปราศจากเพื่อนสองย่อมไม่สมควร และเพื่อนสองซึ่งจะมีฉันทะเสมอกันในสถานที่เห็นปานดังนั้นก็หาได้ยาก แม้ถ้าจะพึงหาได้ก็ไม่พ้นไปจากการอยู่คลุกคลี เมื่อเป็นดังนี้ ภิกษุณีพึงเสพธุดงค์เพื่อประโยชน์อันใด ประโยชน์นั้นนั่นแลก็จะไม่พึงสำเร็จแก่ตน นักศึกษาพึงทราบว่า เพราะเหตุที่เป็นสิ่งไม่อาจจะเสพได้ดังบรรยายมานี้ ธุดงค์สำหรับภิกษุณีจึงมีเพียง ๘ ประการเท่านั้น โดยลดเสีย ๕ ประการ

ก็แหละ ในบรรดาธุดงค์ตามที่กล่าวแล้ว ยกเว้นเตจีวริกังคธุดงค์เสีย ๑ ธุดงค์ที่เหลือ ๑๒ ประการเป็นธุดงค์สำหรับสามเณร (ในธุดงค์ ๘ ประการสำหรับภิกษุณีนั้นลดเสีย ๑ คือ เตจีวริกังคธุดงค์) ที่เหลือ ๗ ประการ พึงทราบว่าเป็นธุดงค์สำหรับนางสิกขามานาและสามเณรี

ก็แหละ ธุดงค์ ๒ ประการนี้คือ เอกาสนิกังคธุดงค์ ๑ ปัตตปิณฑิกังคธุดงค์ ๑ เป็นสิ่งที่คู่ควรแก่อุบาสกและอุบาสิกาด้วย สามารถที่จะเสพได้ด้วย ฉะนั้น ธุดงค์สำหรับอุบาสกและอุบาสิกาจึงมีเพียง ๒ ประการ ว่าโดยพิสดารธุดงค์ทั้งหมด ๔๒ ประการ ด้วยประการฉะนี้

พรรณนาความโดยย่อและโดยพิสดาร ยุติลงเพียงนี้

ก็แหละ ด้วยบรรถาธิบายเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันว่าข้าพเจ้าได้แสดงแล้วซึ่งธุดังคกถา อันสาธุชนควรสมาทานเอา เพื่อความบริบูรณ์แห่งคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มักน้อยและความเป็นผู้สันโดษเป็นต้น อันเป็นเครื่องผ่องแผ้วแห่งศีล ซึ่งมีประการที่ได้กล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมัคคที่ทรงแสดงด้วยมุขคือศีล,สมาธิและปัญญา ด้วยพระพุทธนิพนธคาถานี้ว่า–

> นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำสมาธิจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถางรกชัฏอันนี้เสียได้

ธุตังคนิเทศ ปริจเฉทที่ ๒

ในปกรณ์วิเสส ชื่อวิสุทธิมัคค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน

ยุติลงด้วยประการฉะนี้

กัมมัฏฐานคหณนิเทศ ปริจเฉทที่ ๓

เริ่มเรื่องสมาธิ

โดยเหตุที่โยคีบุคคลเมื่อตั้งตนไว้ในศีลอันบริสุทธิ์ผุดผ่องด้วยคุณทั้งหลายมีความเป็นผู้มักน้อยเป็นต้น ซึ่งสำเร็จขึ้นด้วยการบำเพ็ญธุดงควัตรฉะนี้แล้ว จำต้องจะเจริญสมาธิภาวนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อว่า จิตฺตํ โดยพระบาลีว่า **สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ** ดังนี้ประการหนึ่ง กับอีกประการหนึ่ง โดยเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงสมาธินั้นไว้อย่างย่อสั้นมาก ไม่ต้องกล่าวถึงที่จะเจริญภาวนา แม้แต่เพียงจะเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะกระทำได้ง่ายเลย ฉะนั้น บัดนี้ เพื่อที่จะแสดงสมาธินั้นอย่างพิสดารและเพื่อที่จะแสดงวิธีเจริญสมาธินั้น จึงขอตั้งปัญหากรรมเป็นมาตรฐานขึ้นไว้ดังต่อไปนี้ คือ—

ปัญหาในสมาธิ ๘ ข้อ

๑. อะไร ชื่อว่าสมาธิ

๒. ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร

๓. อะไร เป็นลักษณะ,เป็นรส,เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของสมาธิ

๔. สมาธิ มีกี่อย่าง

๕. อะไร เป็นความเศร้าหมองของสมาธิ

๖. อะไร เป็นความผ่องแผ้วของสมาธิ

๗. สมาธินั้น จะพึงเจริญภาวนาอย่างไร และ

๘. อะไร เป็นอานิสงส์ของสมาธิภาวนา

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

บรรดาปัญหาเหล่านั้น มีคำวิสัชนาดังต่อไปนี้—

ปัญหาข้อว่า **อะไรชื่อว่าสมาธิ** วิสัชนาว่า สมาธินั้นมีหลายอย่างหลายประการด้วยกัน การที่จะยกมาวิสัชนาแสดงให้แจ่มแจ้งทุก ๆ อย่างนั้น เห็นที่จะไม่สำเร็จสมความหมาย

เฉพาะที่ต้องการ กลับจะทำให้เกิดความฟั่นเฝือยิ่งขึ้นเสียด้วยซ้ำ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงขอวิสัชนาเจาะเอาเฉพาะที่ต้องการในที่นี้ว่า **ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียวฝ่ายกุศล ชื่อว่าสมาธิ**

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

ปัญหาข้อว่า **ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร** นั้น มีวิสัชนาว่า ที่ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่า **ความตั้งมั่น** ที่ว่า **ความตั้งมั่น** นี้ได้แก่อะไร ? ได้แก่ ความตั้งอยู่หรือความดำรงอยู่ของจิตและเจตสิกทั้งหลายในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอ และโดยถูกทางด้วย เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิกทั้งหลายย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวอย่างสม่ำเสมอ และโดยถูกทางด้วย ไม่ฟุ้งซ่านและไม่ส่ายไปในอารมณ์อื่น ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติใด ธรรมชาตินี้พึงทราบว่า คือ **ความตั้งมั่น**

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

ปัญหาข้อว่า **อะไร เป็นลักษณะ,เป็นรส,เป็นอาการปรากฏและเป็นปทัฏฐานของสมาธิ** นั้น มีวิสัชนาว่า สมาธินั้นมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็น **ลักษณะ** มีการกำจัดเสียซึ่งความฟุ้งซ่านเป็น **รส** มีการไม่หวั่นไหวเป็น **อาการปรากฏ** มีความสุขเป็น **ปทัฏฐาน** เพราะพระบาลีรับรองว่า **สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ**[๑] จิตของบุคคลผู้มีความสุขย่อมตั้งมั่น ฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๔

ปัญหาข้อว่า **สมาธิมีกี่อย่าง** นั้น มีวิสัชนาว่า—

๑. สมาธิมีอย่างเดียว ด้วยมีลักษณะไม่ฟุ้งซ่าน เป็นประการแรก

๒. สมาธิมี ๒ อย่าง ดังนี้คือ— หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็นอุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น โลกิยสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น สัปปีติกสมาธิ สมาธิประกอบด้วยปีติ ๑ นิปปีติกสมาธิ สมาธิปราศจากปีติ ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น สุขสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยอุเปกขาเวทนา ๑

๓. สมาธิมี ๓ อย่าง ดังนี้คือ— หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น หีนสมาธิ ๑ มัชฌิมสมาธิ ๑ ปณีตสมาธิ ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น สวิตักกสวิจารสมาธิ สมาธิมีทั้งวิตกมีทั้งวิจาร ๑ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร ๑ อวิตักกาวิจารสมาธิ สมาธิไม่มีทั้งวิตก

๑ ที. ปาฏิ. ๑๑/๒๙๔

ทั้งวิจาร ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็น ปีติสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยปีติ ๑ สุขสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ สมาธิประกอบด้วยอุเปกขาเวทนา ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น ปริตตสมาธิ สมาธิมีประมาณน้อย ๑ มหัคคตสมาธิ สมาธิอันยิ่งใหญ่ ๑ อัปปมาณสมาธิ สมาธิอันหาประมาณมิได้ ๑

๔. สมาธิมี ๔ อย่าง ดังนี้คือ— หมวดที่ ๑ โดยแยกเป็น ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาลำบากทั้งรู้ช้า ๑ ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาลำบากแต่รู้เร็ว ๑ สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาสบายแต่รู้ช้า ๑ สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ สมาธิที่มีปฏิปทาสบายด้วยรู้เร็วด้วย ๑ หมวดที่ ๒ โดยแยกเป็น ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิที่ไม่คล่องแคล่วและไม่ได้ขยายอารมณ์ ๑ ปริตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิที่ไม่คล่องแคล่วแต่ขยายอารมณ์ ๑ อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ สมาธิที่คล่องแคล่วแต่ไม่ได้ขยายอารมณ์ ๑ อัปปมาณอัปปมาณารัมมณสมาธิ สมาธิที่คล่องแคล่วและขยายอารมณ์ ๑ หมวดที่ ๓ โดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๔ คือ องค์แห่งปฐมฌาน ๑ องค์แห่งทุติยฌาน ๑ องค์แห่งตติยฌาน ๑ องค์แห่งจตุตถฌาน ๑ หมวดที่ ๔ โดยแยกเป็น หานภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ๑ ฐิติภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความคิดแน่น ๑ วิเสสภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ๑ นิพเพธภาคิยสมาธิ สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งอันแทงทะลุสัจธรรม ๑ หมวดที่ ๕ โดยแยกเป็น กามาวจรสมาธิ สมาธิเป็นกามาวจร ๑ รูปาวจรสมาธิ สมาธิเป็นรูปาวจร ๑ อรูปาวจรสมาธิ สมาธิเป็นอรูปาวจร ๑ อปริยาปันนสมาธิ สมาธิเป็นโลกุตตระ ๑ หมวดที่ ๖ โดยแยกเป็น ฉันทาธิปติสมาธิ สมาธิมีฉันทะเป็นอธิบดี ๑ วีริยาธิปติสมาธิ สมาธิมีวิริยะเป็นอธิบดี ๑ จิตตาธิปติสมาธิ สมาธิมีจิตเป็นอธิบดี ๑ วิมังสาธิปติสมาธิ สมาธิมีวิมังสาคือปัญญาเป็นอธิบดี ๑

๕. สมาธิมี ๕ อย่าง ดังนี้คือ— โดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๕ ในปัญจกนัย ได้แก่ องค์แห่งปฐมฌาน ๑ องค์แห่งทุติยฌาน ๑ องค์แห่งตติยฌาน ๑ องค์แห่งจตุตถฌาน ๑ องค์แห่งปัญจมฌาน ๑

อธิบายสมาธิอย่างเดียว

ในสมาธิอย่างเดียวและสมาธิมี ๒ อย่างนั้น สมาธิที่มีส่วนอย่างเดียวมีเนื้อความกระจ่างอยู่แล้ว ไม่ต้องพรรณนาความอีก

อธิบายสมาธิ ๒ อย่าง

ในสมาธิที่มีส่วน ๒ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— ภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตา[๑] ที่โยคีบุคคลได้มาด้วยอำนาจกัมมัฏฐาน ๑๐ เหล่านี้คือ อนุสสติ ๖ (พุทธานุสสติถึงเทวตานุสสติ) มรณสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ นี้อย่างหนึ่ง กับเอกัคคตาในบุพภาคเบื้องต้นแห่งอัปปนาสมาธิทั้งหลายอย่างหนึ่ง เอกัคคตาชนิดนี้ เรียกว่า **อุปจารสมาธิ** ส่วนเอกัคคตาถัดไปแต่บริกรรมภาวนา เอกัคคตาชนิดนี้ เรียกว่า **อัปปนาสมาธิ** เพราะมีพระบาลีรับรองว่า **บริกรรมภาวนาแห่งปฐมฌาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฐมฌานโดยอนันตรปัจจัย**[๒] ฉะนี้

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น โลกิยสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— เอกัคคตาที่ประกอบด้วยกุศลจิต ในภูมิ ๓ คือ กามภูมิ,รูปภูมิและอรูปภูมิ เรียกว่า**โลกิยสมาธิ** เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมัคคจิต เรียกว่า **โลกุตตรสมาธิ**

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น สัปปีติกสมาธิ ๑ นิปปีติกสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— เอกัคคตาในฌาน ๒ ข้างต้นในจตุกกนัย และในฌาน ๓ ข้างต้นในปัญจกนัย เรียกว่า **สัปปีติกสมาธิ** คือสมาธิที่ประกอบด้วยปีติ เอกัคคตาในฌาน ๒ ที่เหลือข้างปลาย เรียกว่า **นิปปีติกสมาธิ** คือสมาธิที่ปราศจากปีติ ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยปีติก็มี ที่ปราศจากปีติก็มี

หมวดที่ ๔ ที่ว่า สมาธิมี ๒ อย่าง โดยแยกเป็น สุขสหคตสมาธิ ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— เอกัคคตาในฌาน ๓ ข้างต้นในจตุกกนัย และในฌาน ๔ ข้างต้นในปัญจกนัย เรียกว่า **สุขสหคตสมาธิ** คือสมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนา เอกัคคตาในฌานที่เหลือข้างปลาย เรียกว่า **อุเปกขาสหคตสมาธิ** คือสมาธิที่ประกอบด้วยอุเปกขาเวทนา ส่วนอุปจารสมาธิที่ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ที่ประกอบด้วยอุเปกขาเวทนาก็มี

---

๑. คำว่า **เอกัคคตา** ตามรูปศัพท์แปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว โดยความหมาย ได้แก่เอกัคคตาเจตสิกในอัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง ซึ่งโดยปกติย่อมเข้าประกอบกับจิตทุกดวง แต่มีกำลังอ่อน ในที่นี้มีกำลังกล้าสามารถจะทำให้สัมปยุตธรรมตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวได้นาน ๆ ซึ่งจัดเป็นองค์ฌานองค์หนึ่ง

๒ อภิ. ป. ๔๑/๔๓๐

อธิบายสมาธิ ๓ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๓ อย่าง หมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่างโดยแยกเป็น หีนสมาธิ ๑ มัชฌิมสมาธิ ๑ ปณีตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— สมาธิที่พอได้บรรลุ ยังไม่ได้ส้องเสพให้หนัก ยังไม่ได้ทำให้มาก ๆ เรียกว่า **หีนสมาธิ** คือสมาธิขั้นต่ำ สมาธิที่ทำให้เกิดขึ้นยังไม่ได้ที่ คือยังไม่ได้ทำให้ถึงความคล่องแคล่วเป็นอย่างดี เรียกว่า **มัชฌิมสมาธิ** สมาธิขั้นกลาง สมาธิที่ทำให้เกิดขึ้นได้ที่ดีแล้ว คือถึงความเป็นวสีมีความสามารถอย่างคล่องแคล่วแล้ว เรียกว่า **ปณีตสมาธิ** สมาธิขั้นประณีต ไขความว่า ที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยความปรารถนาผลบุญอันโอฬาร ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยจะให้สำเร็จอภิญญาโลกีย์ ที่ชื่อว่า ปณีตสมาธิ เพราะท่านผู้ดำรงอยู่ในอริยภาพให้เป็นไปด้วยปรารถนาความสงัดจิต อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนตน ด้วยต้องการภวสมบัติ ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยอัธยาศัยที่ไม่โลภอย่างเดียว ที่ชื่อว่า ปณีตสมาธิ เพราะให้เป็นไปเพื่อประโยชน์คนอื่น อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า หีนสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยมีอัธยาศัยติดอยู่ในวัฏฏะ ที่ชื่อว่า มัชฌิมสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยอัธยาศัยชอบความสงัด ที่ชื่อว่า ปณีตสมาธิ เพราะให้เป็นไปด้วยอัธยาศัยใคร่ปราศจากวัฏฏะ ด้วยต้องการให้บรรลุถึงโลกุตรธรรม

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น สวิตักกสวิจารสมาธิ ๑ อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ ๑ อวิตักกาวิจารสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— สมาธิในปฐมฌานรวมทั้งอุปจารสมาธิ เรียกว่า **สวิตักกสวิจารสมาธิ** สมาธิมีทั้งวิตกทั้งวิจาร สมาธิในทุติยฌานในปัญจกนัย เรียกว่า **อวิตักกวิจารมัตตสมาธิ** สมาธิไม่มีวิตกมีแต่วิจาร อธิบายว่า โยคีบุคคลใดเห็นโทษแต่ในวิตกอย่างเดียวไม่เห็นโทษในวิจาร จึงปรารถนาที่จะละวิตกอย่างเดียว ผ่านพ้นปฐมฌานไป โยคีผู้นั้นย่อมได้สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร ข้อว่า อวิตักกวิจารมัตตสมาธินั้น หมายเอาสมาธิที่กล่าวนี้ เอกัคคตาในฌาน ๓ สำหรับจตุกกนัย มีทุติยฌานเป็นต้นไป สำหรับปัญจกนัย มีตติยฌานเป็นต้นไป เรียกว่า **อวิตักกาวิจารสมาธิ** สมาธิไม่มีทั้งวิตกทั้งวิจาร

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น ปีติสหคตสมาธิ ๑ สุขสหคตสมาธิ ๑ อุเปกขาสหคตสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— เอกัคคตาในฌาน ๒ เบื้องต้นในจตุกกนัย และในฌาน ๓ เบื้องต้นในปัญจกนัย เรียกว่า **ปีติสหคตสมาธิ** สมาธิประกอบด้วยปีติ เอกัคคตาในฌานที่ ๓ และฌานที่ ๔ ในจตุกกนัยและปัญจกนัยนั้นนั่นแหละ เรียกว่า **สุขสหคตสมาธิ** สมาธิประกอบด้วยสุขเวทนา เอกัคคตาในฌานอันสุดท้ายทั้งในจตุกกนัยและปัญจกนัย คือใน

จตุตถฌานหรือในปัญจมฌาน เรียกว่า **อุเปกขาสหคตสมาธิ** สมาธิประกอบด้วยอุเปกขาเวทนา ส่วนอุปจารสมาธิ ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอุเปกขาเวทนาก็มี

หมวดที่ ๔ ที่ว่าสมาธิมี ๓ อย่าง โดยแยกเป็น ปริตตสมาธิ ๑ มหัคคตสมาธิ ๑ อัปปมาณสมาธิ ๑ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— เอกัคคตาในอุปจารฌานภูมิ คือในจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยอุปจารฌาน เรียกว่า **ปริตตสมาธิ** สมาธิมีประมาณน้อย (หรือกามาวจรสมาธิ) เอกัคคตาในรูปาวจรกุศลจิตและอรูปาวจรกุศลจิต เรียกว่า **มหัคคตสมาธิ** สมาธิอันยิ่งใหญ่ อธิบายว่า สมาธิที่ถึงภาวะอันยิ่งใหญ่โดยการข่มกิเลส ๑ โดยมีผลอันไพบูลย์กว้างขวาง ๑ โดยสืบต่ออยู่ได้นานๆ๑ หรือสมาธิที่ดำเนินไปด้วยคุณอันยิ่งใหญ่มีฉันทะอันยิ่งใหญ่เป็นต้น เรียกว่า **มหัคคตสมาธิ** เอกัคคตาที่ประกอบด้วยอริยมัคคจิต คือที่เกิดร่วมกับอริยมัคคจิต เรียกว่า **อัปปมาณสมาธิ** สมาธิอันหาประมาณมิได้ หรือสมาธิอันมีธรรมหาประมาณมิได้เป็นอารมณ์

อธิบายสมาธิ ๔ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๔ อย่างหมวดที่ ๑ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็น ทุกขา-ปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ เป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้คือ—

สมาธิ ๔ อย่าง ได้แก่ ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ ๑ ทุกขาปฏิปทาขิปปา-ภิญญาสมาธิ ๑ สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ ๑ สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ ๑

อธิบายว่า ในปฏิปทาและอภิญญา ๒ อย่างนั้น การเจริญภาวนาสมาธิที่ดำเนินไปนับตั้งแต่ลงมือสำรวจจิตเจริญกัมมัฏฐานครั้งแรก จนถึงอุปจารฌานของฌานนั้นๆ เกิดขึ้นเรียกว่า **ปฏิปทา** คือการปฏิบัติ ส่วนปัญญาที่ดำเนินไป นับตั้งแต่อุปจารฌานไปจนถึงอัปปนา-ฌาน เรียกว่า **อภิญญา** คือการรู้แจ้ง ก็แหละปฏิปทาคือการปฏิบัตินั้น ย่อมเป็นทุกข์คือลำบากส้องเสพไม่สะดวกสำหรับโยคีบุคคลบางคน เพราะการรบเร้าและยึดครองของธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น แต่เป็นความสะดวกสบายสำหรับโยคีบุคคลบางคน เพราะไม่มีการรบเร้าและยึดครองของธรรมที่เป็นข้าศึก แม้อภิญญาคือการรู้แจ้งก็เป็นการเชื่องช้าเฉื่อยชา ไม่เกิดโดยฉับพลันสำหรับโยคีบุคคลบางคน แต่สำหรับโยคีบุคคลบางคน ก็รวดเร็วไม่เฉื่อยชาเกิดโดยฉับพลัน

ก็แหละ ธรรมอันเป็นที่สบายและไม่เป็นที่สบาย ๑ บุพกิจเบื้องต้นมีการตัดปลิโพธคือเครื่องกังวลให้สิ้นห่วง ๑ และความฉลาดในอัปปนาทั้งหลาย ๑ เหล่าใด ที่ข้าพเจ้าจักยกมาพรรณนาข้างหน้า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โยคีบุคคลใดเป็นผู้ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย

โยคีบุคคลผู้นั้นย่อมมีปฏิปทาคือการปฏิบัติลำบากเป็นทุกข์ และมีอภิญญาคือการรู้แจ้งเชื่องช้า โยคีบุคคลผู้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ย่อมมีปฏิปทาคือการปฏิบัติสะดวกสบาย และมีอภิญญาคือการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว ส่วนโยคีบุคคลใด ในตอนต้นก่อนแต่ได้บรรลุอุปจารสมาธิ ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ตอนหลังจากที่บรรลุอุปจารสมาธิแล้ว ได้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย หรือในตอนต้นได้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ตอนหลังได้ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย พึงทราบว่า ปฏิปทาและอภิญญาของโยคีบุคคลนั้นคละกัน อธิบายว่า โยคีบุคคลใดในตอนต้นส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ตอนหลังได้ส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย โยคีบุคคลนั้นมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ แต่มีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว ส่วนโยคีบุคคลใด ในตอนต้นส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ตอนหลังได้ส้องเสพธรรมอันไม่เป็นที่สบาย โยคีบุคคลนั้น มีปฏิปทาสะดวกสบายแต่มีอภิญญาการรู้แจ้งเชื่องช้า พึงทราบสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ เพราะความคละกันแห่งสมาธิที่ ๓ และ ที่ ๔ ฉะนี้

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่ได้จัดแจงทำบุพกิจเบื้องต้นมีการตัดปลิโพธเครื่องกังวลให้สิ้นห่วงเป็นต้นเสียก่อน แล้วลงมือประกอบการเจริญภาวนาก็เหมือนกัน คือย่อมมีปฏิปทาการปฏิบัติลำบากเป็นทุกข์ โดยปริยายตรงกันข้าม สำหรับโยคีบุคคลผู้จัดแจงทำบุพกิจให้เสร็จสิ้นแล้ว จึงลงมือประกอบการเจริญภาวนา ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย ส่วนโยคีบุคคลผู้ที่ไม่ได้เรียนอัปปนาโกศล คือความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนาให้สำเร็จก่อน ย่อมมีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างเชื่องช้า ผู้ที่เรียนอัปปนาโกศลให้สำเร็จก่อน ย่อมมีอภิญญาการรู้แจ้งอย่างรวดเร็ว

อีกประการหนึ่ง พึงทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญานี้ด้วยอำนาจแห่งตัณหาและอวิชชา ๑ ด้วยอำนาจแห่งสมถาธิการและวิปัสสนาธิการ ๑ ต่อไป กล่าวคือ โยคีบุคคลผู้อันตัณหาครอบงำ ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ ผู้ที่ไม่ถูกตัณหาครอบงำ ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย และโยคีบุคคลผู้อันอวิชชาครอบงำ ย่อมมีอภิญญาเชื่องช้า ผู้ที่ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว และโยคีบุคคลผู้มีอธิการอันไม่ได้ทำไว้ในสมถภาวนา ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์ ผู้มีอธิการอันไม่ได้ทำไว้ในวิปัสสนาภาวนา ย่อมมีอภิญญาเชื่องช้า ผู้มีอธิการอันได้ทำไว้แล้ว ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว

พึงทราบประเภทของปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ แม้ด้วยอำนาจแห่งกิเลสและอินทรีย์ ๕ อีก กล่าวคือโยคีบุคคลผู้มีกิเลสรุนแรง แต่มีอินทรีย์ย่อหย่อน ย่อมมีปฏิปทาลำบากเป็นทุกข์

และมีอภิญญาเชื่องช้า ส่วนผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว และโยคีบุคคลผู้มีกิเลสบางเบา มีอินทรีย์อ่อนหย่อน ย่อมมีปฏิปทาสะดวกสบาย แต่มีอภิญญาเชื่องช้า ส่วนผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้า ย่อมมีอภิญญารวดเร็ว

ด้วยประการฉะนี้ ในปฏิปทาและอภิญญาเหล่านี้ โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันลำบากเป็นทุกข์และด้วยอภิญญาอันเชื่องช้า สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า **ทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ** โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันลำบากเป็นทุกข์และด้วยอภิญญาอันรวดเร็ว สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า **ทุกขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ** โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันสะดวกสบายและด้วยอภิญญาอันเชื่องช้า สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า **สุขาปฏิปทาทันธาภิญญาสมาธิ** โยคีบุคคลใดได้บรรลุซึ่งสมาธิด้วยปฏิปทาอันสะดวกสบายและด้วยอภิญญาอันรวดเร็ว สมาธิของโยคีบุคคลนั้น เรียกว่า **สุขาปฏิปทาขิปปาภิญญาสมาธิ**

หมวดที่ ๒ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็น ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ เป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ—

สมาธิ ๔ อย่างได้แก่ ปริตตปริตตารัมมณสมาธิ ๑ ปริตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ ๑ อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ ๑ อัปปมาณอัปปมาณารัมมณสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิเหล่านั้น สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ สมาธินี้ชื่อว่า **ปริตตสมาธิ** สมาธิมีประมาณน้อย ส่วนสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย สมาธินั้นชื่อว่า **ปริตตารัมมณสมาธิ** สมาธิมีอารมณ์มีประมาณน้อย สมาธิใดคล่องแคล่วแล้ว เจริญให้เกิดขึ้นได้ที่แล้ว สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ สมาธินี้ชื่อว่า **อัปปมาณสมาธิ** สมาธิหาประมาณมิได้ และสมาธิใดเป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ชื่อว่า **อัปปมาณารัมมณสมาธิ** สมาธิมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ส่วนนัยที่คละกันแห่งสมาธิที่ ๑ และที่ ๔ ซึ่งสงเคราะห์เข้าเป็นสมาธิที่ ๒ และที่ ๓ พึงทราบโดยความคละกันแห่งลักษณะที่กล่าวแล้วดังนี้คือ สมาธิใดยังไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ขยายแล้ว สมาธินี้ชื่อว่า **ปริตตอัปปมาณารัมมณสมาธิ** สมาธิมีประมาณน้อยมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ส่วนสมาธิใดคล่องแคล่วแล้ว สามารถที่จะเป็นปัจจัยแก่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปได้ แต่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่ได้ขยาย สมาธินี้ชื่อว่า **อัปปมาณปริตตารัมมณสมาธิ** สมาธิหาประมาณมิได้มีอารมณ์มีประมาณน้อย

หมวดที่ ๓ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่าง โดยแยกเป็นองค์แห่งฌาน ๔ นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ—

ปฐมฌานมีองค์ ๕ ด้วยอำนาจ วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ สุข ๑ สมาธิ[๑] ๑ ซึ่งข่มนิวรณ์ได้แล้ว เหนือจากปฐมฌานไป วิตกกับวิจารสงบลง ทุติยฌานจึงมีเพียงองค์ ๓ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ สมาธิ ๑ เหนือจากทุติยฌานไป ปีติสร่างหายไป ตติยฌานจึงมีเพียงองค์ ๒ คือ สุข ๑ สมาธิ ๑ เหนือจากตติยฌานไปละสุขเสีย แต่จตุตถฌานคงมีองค์ ๒ ด้วยอำนาจสมาธิ ๑ ประกอบด้วยอุเปกขาเวทนา ๑ ด้วยประการฉะนี้ องค์แห่งฌาน ๔ เหล่านี้จึงเป็นสมาธิ ๔ อย่าง

สมาธิ ๔ อย่างโดยแยกเป็นองค์ฌาน ๔ ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๔ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่าง โดยแยกเป็น หานภาคิยสมาธิ เป็นต้น มีอรรถาธิบาย ดังนี้ คือ—

สมาธิ ๔ อย่างได้แก่ หานภาคิยสมาธิ ๑ ฐิติภาคิยสมาธิ ๑ วิเสสภาคิยสมาธิ ๑ นิพเพธภาคิยสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิ ๔ อย่างนั้น พึงทราบว่า ที่ชื่อว่า **หานภาคิยสมาธิ** สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ด้วยอำนาจของความรบกวนของธรรมเป็นข้าศึกของฌานนั้นๆ มีนิวรณ์,วิตกและวิจาร เป็นต้น ที่ชื่อว่า **ฐิติภาคิยสมาธิ** สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งความติดแน่น ด้วยอำนาจความติดแน่นด้วยสติอันสมควรแก่สมาธินั้น ที่ชื่อว่า **วิเสสภาคิยสมาธิ** สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ด้วยอำนาจเป็นเหตุบรรลุซึ่งคุณวิเศษเบื้องสูงขึ้นไป และที่ชื่อว่า **นิพเพธภาคิยสมาธิ** สมาธิเป็นไปในส่วนแห่งอันแทงทะลุสัจธรรม ด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาอันประกอบด้วยนิพพิทาญาณและความเร่งเร้า เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า—

> บุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌาน ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยความหมายมั่นในกามคุณ ย่อมเร่งเร้ารบกวนอยู่ ปัญญาก็ยังมีส่วนแห่งความเสื่อม, สติอันสมควรแก่ฌานนั้น ย่อมติดแน่น ปัญญาก็มีส่วนแห่งความติดมั่น, ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยฌานที่ไม่มีวิตก ย่อมเร่งเร้า ปัญญาก็มีส่วนแห่งคุณวิเศษ, ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยญาณเป็นเหตุให้เบื่อหน่าย ย่อมเร่งเร้า ปัญญามีส่วนแห่งความแทงทะลุสัจธรรม ประกอบด้วยธรรมอันคลายความกำหนัด[๒]

๑. องค์แห่งปฐมฌานองค์ที่ ๕ นี้ บางทีก็เรียกว่า **เอกัคคตา** ในที่นี้ท่านเรียกว่า **สมาธิ** พึงทราบว่าสมาธิกับเอกัคคตา โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกัน. ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๗.

ก็แหละ แม้สมาธิที่ประกอบด้วยปัญญานั้น ก็จัดเป็นสมาธิ ๔ อย่าง ฉะนี้

สมาธิ ๔ อย่างโดยแยกเป็น หานภาคิยสมาธิ เป็นต้น ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๕ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็น กามาวจรสมาธิ เป็นต้นนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ คือ —

สมาธิ ๔ อย่างนั้น คือ กามาวจรสมาธิ ๑ รูปาวจรสมาธิ ๑ อรูปาวจรสมาธิ ๑ อปริยาปันนสมาธิ ๑ อธิบายว่า ในสมาธิ ๔ อย่างนั้น เอกัคคตาในอุปจารฌานแม้ทั้งสิ้น เรียกว่า **กามาวจรสมาธิ** จิตเตกัคคตาอันเป็นรูปาวจรกุศล เรียกว่า **รูปาวจรสมาธิ** จิตเตกัคคตาอันเป็นอรูปาวจรกุศล เรียกว่า **อรูปาวจรสมาธิ** จิตเตกัคคตาอันเป็นโลกุตตรกุศล เรียกว่า **อปริยาปันนสมาธิ**

สมาธิ ๔ อย่างโดยแยกเป็น กามาวจรสมาธิ เป็นต้น ยุติเพียงเท่านี้

หมวดที่ ๖ ที่ว่า สมาธิมี ๔ อย่างโดยแยกเป็น อธิบดี ๔ นั้น มีอรรถาธิบาย โดยมีพระบาลีรับสมอ้าง ดังนี้ คือ —

> ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า **ฉันทาธิปติสมาธิ** ถ้าภิกษุทำวีริยะให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า **วีริยาธิปติสมาธิ** ถ้าภิกษุทำจิตให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า **จิตตาธิปติสมาธิ** ถ้าภิกษุทำวิมังสาคือปัญญาให้เป็นอธิบดีแล้ว ได้สมาธิ ได้ภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว สมาธินี้เรียกว่า **วิมังสาธิปติสมาธิ**[๑]

สมาธิ ๔ อย่าง โดยแยกเป็นอธิบดี ๔ ยุติเพียงเท่านี้

อธิบายสมาธิ ๕ อย่าง

ในสมาธิที่แยกเป็น ๕ อย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบภาวะที่แยกสมาธิเป็น ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานทั้ง ๕ ในปัญจกนัยดังนี้ คือ —

ฌานที่จัดเป็น ๕ ฌานนั้น เพราะแยกทุติยฌานที่กล่าวไว้ในประเภทแห่งฌานโดยจตุกกนัยเป็น ๒ ฌานอย่างนี้คือ เป็นทุติยฌานด้วยก้าวล่วงแต่วิตก ๑ เป็นตติยฌานด้วยก้าวล่วงทั้งวิตกทั้งวิจาร ๑ (นอกนั้นเหมือนในจตุกกนัย กล่าวคือ ปฐมฌานมีองค์ ๕ ได้แก่ วิตก,

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๒๙๒

วิจาร, ปีติ, สุข, และสมาธิ. ทุติยฌานมีองค์ ๔ ได้แก่ วิจาร, ปีติ, สุข, และสมาธิ. ตติยฌานมีองค์ ๓ ได้แก่ ปีติ, สุข, และสมาธิ. จตุตถฌานมีองค์ ๒ ได้แก่ สุข, และสมาธิ. ปัญจมฌานมีองค์ ๒ ได้แก่ อุเปกขาและสมาธิ) ก็แหละ องค์แห่งฌาน ๕ เหล่านั้น เรียกว่า สมาธิ ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๕ ที่ ๖

ก็แหละ ในปัญหา ๒ ข้อที่ว่า **อะไรเป็นความเศร้าหมองของสมาธิ** และ **อะไรเป็นความผ่องแผ้วของสมาธิ** นี้ พระผู้มีพระภาคทรงวิสัชนาไว้ ในญาณวิภังค์แห่งคัมภีร์วิภังคปกรณ์แล้วนั่นเทียว เป็นความจริงทีเดียว ในญาณวิภังค์นั้นท่านแสดงไว้ว่า **ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม ชื่อว่า สังกิเลสคือความเศร้าหมอง ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ชื่อว่า โวทานะคือความผ่องแผ้ว**[1]

ในธรรม ๒ อย่างนั้น ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม นักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังนี้ว่า **บุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌาน ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยความมุ่งมั่นในกามคุณ ย่อมรบเร้าได้อยู่ ปัญญาก็มีส่วนแห่งความเสื่อม**[2] อธิบายว่า โยคีบุคคลผู้ได้สำเร็จปฐมฌานอันไม่คล่องแคล่ว เมื่อออกจากปฐมฌานนั้นแล้ว ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลาย ซึ่งเป็นสภาวะที่ประกอบด้วยความมั่นหมายในกามคุณด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ ย่อมรบเร้า คือกระตุ้นเตือนได้อยู่ ปัญญาในปฐมฌานของโยคีบุคคลนั้นก็เสื่อมไป ด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายที่มุ่งดิ่งไปหากามคุณ เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงมีส่วนแห่งความเสื่อม

ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ นักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังนี้ว่า **ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายอันประกอบด้วยฌานที่ไม่มีวิตก ย่อมเร่งเร้า ปัญญาก็มีส่วนแห่งคุณวิเศษ**[3] อธิบายว่า เมื่อโยคีผู้ฌานลาภีบุคคลนั้นใฝ่ใจถึงทุติยฌานอันไม่มีวิตกอยู่ ความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยฌานอันไม่มีวิตก ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ ย่อมเร่งเร้า คือกระตุ้นเตือน ซึ่งโยคีบุคคลนั้นผู้ออกจากปฐมฌานอันคล่องแคล่วแล้ว ทั้งนี้ เพื่อต้องการที่จะบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป ปัญญาในปฐมฌานของโยคีบุคคลนั้น ด้วยอำนาจความใฝ่ใจในสัญญาทั้งหลายที่มุ่งหน้าสู่ทุติยฌาน ชื่อว่า เป็นปัญญามีส่วนแห่งคุณวิเศษ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งการบังเกิดขึ้นของทุติยฌาน อันนับเป็นคุณวิเศษ

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๔๖๕. ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๗. ๓ อภิ. วิ. ๓๕/๔๔๗.

แต่อย่างไรก็ดี ณ ที่นี้ประสงค์เอาสมาธิซึ่งประกอบด้วยปัญญานั้น ส่วนหานภาคิยธรรม ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความเสื่อม และวิเสสภาคิยธรรม ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งคุณวิเศษ ในทุติยฌานเป็นต้น นักศึกษาพึงทราบโดยวิธีที่กล่าวไว้แล้วในปฐมฌานนั้น

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๗[๑]

ก็แหละ ในปัญหาข้อที่ว่า **สมาธินั้นจะพึงเจริญภาวนาอย่างไร** นั้น มีอรรถาธิบาย ดังต่อไปนี้—

สมาธิอันประกอบด้วยอริยมัคคนั้นใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในคำมีอาทิว่า สมาธิมี ๒ อย่างโดยแยกเป็น โลกิยสมาธิ ๑ โลกุตตรสมาธิ ๑ ฉะนี้ นัยแห่งการภาวนาซึ่งสมาธิอันประกอบด้วยอริยมัคคนั้น ท่านสงเคราะห์เข้าไว้กับนัยแห่งปัญญาภาวนาแล้วนั่นเทียว เพราะว่า เมื่อปัญญาอันโยคีบุคคลภาวนาให้เกิดขึ้นแล้ว ก็เป็นอันได้ภาวนาให้สมาธินั้นเกิดขึ้นด้วย เพราะฉะนั้น อริยมัคคสมาธินั้น ข้าพเจ้าจะไม่ยกเอามาอธิบายไว้แผนกหนึ่งต่างหากจากปัญญาภาวนาแต่ประการใดว่า อริยมัคคสมาธินั้นพึงเจริญภาวนาอย่างนี้ ๆ

วิธีภาวนาสมาธิโดยสังเขป

ส่วนสมาธิที่เป็นโลกิยะนั้นใด สมาธินั้นข้าพเจ้าจะยกมาอธิบายด้วยภาวนาวิธีต่อไปดังนี้—

โยคีบุคคลชำระศีลทั้งหลายให้บริสุทธิ์ตามนัยที่ได้แสดงมาในสีลนิเทศนั้นแล้ว พึงตั้งตนไว้ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้วนั้น บรรดาปลิโพธเครื่องกังวล ๑๐ ประการอย่างใดมีอยู่แก่ตน ก็จงตัดปลิโพธเครื่องกังวลอย่างนั้นเสียให้สิ้นห่วง แล้วพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อันเหมาะสมแก่จริตจริยาของตน แล้วพึงออกจากวัดที่ไม่สมควรแก่การที่จะภาวนาสมาธิไปอยู่ในวัดที่สมควร ครั้นแล้วพึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นตัดเล็บโกนหนวดเป็นต้น ให้สิ้นเสร็จเรียบร้อย แต่นั้นพึงลงมือภาวนาสมาธินั้น ด้วยไม่ทำวิธีภาวนาทุก ๆ อย่างให้ขาดตกบกพร่องไป

นี้เป็นวิธีภาวนาอย่างสังเขปในสมาธิภาวนานี้

---

๑. คำวิสัชนาปัญหาข้อนี้มีความยืดยาวมาก เพราะเป็นการแสดงถึงสมาธิภาวนาวิธีในกัมมัฏฐานทั้ง ๔๐ ประการ ไปจบลงในปริจเฉทที่ ๑๑ คือสมาธินิเทศ และคำวิสัชนาปัญหาข้อสุดท้าย คือข้อที่ ๘ ก็อยู่ตอนท้ายสมาธินิเทศนั้นเหมือนกัน

วิธีภาวนาสมาธิโดยพิสดาร

ส่วนวิธีภาวนาอย่างพิสดาร มีอรรถาธิบายตามลำดับ ดังต่อไปนี้ —

ปลิโพธ ๑๐ อย่าง

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยสังเขปว่า **บรรดาปลิโพธเครื่องกังวล ๑๐ ประการอย่างใดมีอยู่แก่ตน ก็จงตัดปลิโพธเครื่องกังวลอย่างนั้นเสียให้สิ้นห่วง** ดังนี้ ในคำนั้นมีอรรถาธิบายโดยพิสดาร ดังนี้ —

อาวาโส จ กุลํ ลาโภ คโณ กมฺมญฺจ ปญฺจมํ
อทฺธานํ ญาติ อาพาโธ คนฺโถ อิทฺธีติ เต ทส

ปลิโพธ เครื่องทำให้เกิดความกังวลนั้น มีอยู่ ๑๐ ประการ คือ

๑. **อาวาสปลิโพธ** เครื่องกังวลคือที่อยู่
๒. **กุลปลิโพธ** เครื่องกังวลคือตระกูล
๓. **ลาภปลิโพธ** เครื่องกังวลคือลาภสักการะ
๔. **คณปลิโพธ** เครื่องกังวลคือหมู่คณะ
๕. **กัมมปลิโพธ** เครื่องกังวลคือนวกรรม
๖. **อัทธานปลิโพธ** เครื่องกังวลคือการเดินทาง
๗. **ญาติปลิโพธ** เครื่องกังวลคือญาติ
๘. **อาพาธปลิโพธ** เครื่องกังวลคือโรคภัยไข้เจ็บ
๙. **คันถปลิโพธ** เครื่องกังวลคือการเล่าเรียน
๑๐. **อิทธิปลิโพธ** เครื่องกังวลคือการแสดงอิทธิฤทธิ์

ในปลิโพธ ๑๐ ประการนั้น มีอรรถาธิบายตามลำดับ ดังนี้— ที่อยู่นั่นเอง ชื่อว่า **อาวาสปลิโพธ** ได้แก่เครื่องกังวลคือที่อยู่ แม้ในปลิโพธอื่น ๆ มีกุลปลิโพธเป็นต้น ก็มีความหมายทำนองเดียวกันนี้

อธิบายอาวาสปลิโพธ

ห้องเล็ก ๆ แม้เพียงห้องเดียว บริเวณแม้เพียงแห่งเดียว หรือแม้ทั่วทั้งสังฆาราม เรียกว่า **ที่อยู่** ที่อยู่นั้นหาได้เป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุไปเสียหมดทุกรูปไม่ หากแต่ภิกษุใดกำลัง

ขวนขวายอยู่ในการก่อสร้างเป็นต้นในวัดนั้น หรือเป็นผู้สะสมสิ่งของไว้มากในวัดนั้น หรือเป็นผู้มีความห่วงใยมีจิตผูกพันอยู่ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งในวัดนั้น ที่อยู่ย่อมเป็นเครื่องกังวลเฉพาะแก่ภิกษุนั้น หาเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุอื่นนอกนี้ก็หาไม่ ในประการที่ที่อยู่ไม่เป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนั้นนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังต่อไปนี้ —

เรื่องภิกษุ ๒ รูป

ได้ยินว่า มีกุลบุตรอยู่ ๒ คน ได้พากันออกจากเมืองอนุราชปุระไปโดยลำดับ แล้วพากันไปบวชอยู่ ณวัดถูปาราม ในภิกษุ ๒ รูปนั้น รูปหนึ่งท่องมาติกาทั้ง ๒ ได้อย่างคล่องแคล่ว ครั้นพรรษาครบ ๕ ปวารณาออกพรรษาแล้ว ไปอยู่ ณวัดป่าชื่อปาจีนขัณฑราชี (อยู่ที่ราวป่าระหว่างหุบเขาด้านทิศตะวันออก) อีกรูปหนึ่งอยู่ที่วัดถูปารามนั่นเอง ภิกษุรูปที่อยู่วัดป่าปาจีน-ขัณฑราชีนั้น อยู่ ณ ที่นั้นนานจนเป็นพระเถระ จึงคิดขึ้นมาได้ว่า สถานที่นี้เหมาะสำหรับที่จะหลีกเร้นอยู่ ถ้ากระไร เราจะบอกสถานที่นี้แก่พระสหายด้วย เธอได้ออกจากวัดป่าปาจีนขัณฑราชีนั้น ได้ไปถึงวัดถูปารามโดยลำดับ

ส่วนพระเถระผู้บวชร่วมพรรษากัน ครั้นได้เห็นพระเถระอาคันตุกะกำลังเดินเข้ามา จึงรีบลุกขึ้นไปทำการปฏิสันถาร ช่วยรับบาตรและจีวรทำอาคันตุกวัตรด้วยอัธยาศัยไมตรีอันดี พระเถระผู้อาคันตุกะ ครั้นเข้าไปพักอยู่ในเสนาสนะแล้ว จึงคิดในใจว่า บัดนี้พระสหายของเราคงจักส่งเนยใส,น้ำอ้อยหรือเครื่องดื่มมาให้เป็นแน่ เพราะเขาอยู่ในเมืองนี้มานานแล้ว เมื่อพระอาคันตุกเถระไม่ได้อะไรในตอนกลางคืนตามที่คิด ตกมาถึงตอนเช้าจึงคิดอีกว่า บัดนี้พระสหายของเราคงจักส่งข้าวต้มและของเคี้ยวที่ได้รับจากอุปัฏฐากทั้งหลายมาให้ แต่แล้วก็มิได้เห็นสิ่งของนั้น จึงคิดว่า ชะรอยจะไม่มีคนมาส่ง เขาคงจักถวายแก่ภิกษุผู้เข้าไปรับเองกระมัง จึงได้เข้าไปในบ้านพร้อมกับพระสหายนั้นแต่เช้าทีเดียว

พระเถระทั้ง ๒ นั้นพากันไปบิณฑบาตที่ถนนสายหนึ่งได้ข้าวต้มประมาณหนึ่งกระบวย แล้วพากันไปนั่งดื่มข้าวต้มอยู่ที่โรงฉัน ขณะนั้น พระอาคันตุกเถระคิดว่า ชะรอยข้าวต้มที่เขาถวายประจำจะไม่มี บัดนี้ มนุษย์ทั้งหลายคงจักถวายข้าวสวยอย่างประณีตในเวลาอาหาร แต่แล้วก็ผิดหวัง แม้ในเวลาอาหารพระอาคันตุกเถระก็ฉันอาหาที่ไปบิณฑบาตได้มาเท่านั้น จึง

ถามพระเถระผู้สหายว่า สหาย คุณเลี้ยงชีวิตมาตลอดกาลด้วยทำนองนี้หรือ? พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า ใช่แล้ว สหาย พระอาคันตุกเถระจึงพูดชักชวนว่า สหาย วัดป่าปาจีนขัณฑราชีผาสุกสบายมาก เรามาไปกันที่โน้นเถอะ

พระเถระเจ้าถิ่นออกจากเมืองทางประตูด้านทิศทักษิณตรงไปตามทางที่จะไปยังบ้านนายช่างหม้อ ฝ่ายพระอาคันตุกเถระจึงถามว่า สหาย คุณไปทางนี้ทำไม พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า ก็คุณได้กล่าวสรรเสริญวัดป่าปาจีนขัณฑราชีนักมิใช่หรือ? พระอาคันตุกเถระย้อนถามว่า จริงละสหาย แต่ว่าบริขารที่เหลือเฟือของคุณในที่ ๆ คุณอยู่มานานถึงเพียงนี้ ไม่มีอะไรบ้างดอกหรือ พระเถระเจ้าถิ่นตอบว่า มีซิคุณ คือเตียงตั่งอันเป็นสมบัติของสงฆ์ แต่ของนั้นผมก็ได้เก็บงำเรียบร้อยแล้ว สิ่งอื่นไม่มีอะไร พระอาคันตุกเถระพูดว่า สหาย ไม้เท้า ทะนานน้ำมันรองเท้า และถุงย่ามของผมยังอยู่ที่วัดโน้น พระเถระเจ้าถิ่นถามขึ้นอย่างแปลกใจว่า เออคุณมาอยู่เพียงวันเดียวยังเก็บสิ่งของไว้ได้ถึงเท่านี้หรือ?

ส่วนพระอาคันตุกเถระตอบตามตรงว่า ใช่แล้วคุณ ดังนี้แล้ว เกิดมีจิตเลื่อมใสในพระเถระเจ้าถิ่นมาก จึงไหว้พระเถระพลางกล่าวสรรเสริญว่า สหาย พระอย่างคุณนี้ย่อมมีที่อยู่เหมือนกับวัดป่าในที่ทั่วไป วัดถูปารามเป็นสถานที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ คุณย่อมได้การฟังธรรมอันเป็นที่สัปปายะที่โลหปราสาท ได้เห็นพระมหาเจดีย์ และได้เห็นพระเถระ กาลนี้ย่อมเป็นไปอยู่เหมือนกับสมัยพุทธกาล ขอให้คุณจงอยู่ ณ ที่วัดถูปารามนี้แหละ ครั้นแล้วพอถึงวันที่ ๒ พระอาคันตุกเถระถือเอาบาตรและจีวรกลับไปยังวัดป่าปาจีน-ขัณฑราชีแต่ลำพังตนผู้เดียว ฉะนี้

ที่อยู่ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุผู้มีจิตไม่ติดข้องเช่นนี้ เหมือนอย่างพระเถระนี้ ด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายกุลปลิโพธ

คำว่า **ตระกูล** หมายเอาตระกูลญาติหรือตระกูลอุปัฏฐาก ก็แหละ แม้ตระกูลอุปัฏ-ฐากย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุบางรูปซึ่งชอบอยู่อย่างคลุกคลีโดยนัยมีอาทิว่า **เมื่อตระกูล**

อุปัฏฐากมีความสุข ภิกษุก็พลอยมีความสุขด้วย[๑] ภิกษุผู้ชอบอยู่อย่างคลุกคลีนั้น เมื่อเว้นจากญาติโยมในตระกูลแล้ว แม้เพียงวัดใกล้ ๆ ก็ไม่ยอมไปฟังธรรม แต่ภิกษุบางรูปแม้มารดาบิดาก็ไม่เป็นเครื่องกังวล ตัวอย่างเช่น ภิกษุหนุ่มหลานของพระเถระผู้อยู่ที่วัดโกรัณฑกวิหาร

เรื่องภิกษุหนุ่ม

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปนั้นได้ไปยังโรหณชนบทเพื่อประสงค์จะเรียนพระบาลี ฝ่ายอุบาสิกาผู้เป็นพี่สาวของพระเถระซึ่งเป็นมารดาของเธอ มักเรียนถามพระเถระถึงความเป็นไปของเธออยู่เสมอนับแต่เวลาที่เธอได้จากไป พระเถระจึงคิดอยู่ว่า จักไปพาเอาภิกษุหนุ่มมาสักวันหนึ่ง แล้วก็ได้มุ่งหน้าไปสู่โรหณชนบท ฝ่ายภิกษุหนุ่มก็บังเอิญคิดขึ้นว่า เราอยู่ ณ ที่นี้มานานแล้ว บัดนี้เราจักไปกราบเยี่ยมพระอุปัชฌาย์และทราบข่าวคราวของโยมอุบาสิกาแล้วจึงจักกลับมา แล้วก็ออกเดินทางจากโรหณชนบท พอดีพระเถระหลวงลุงกับพระหนุ่มหลานชายทั้งสองได้มาพบกันเข้าตรงที่ฝั่งแม่น้ำ พระหนุ่มหลานชายได้ทำอุปัชฌายวัตรแก่พระเถระหลวงลุง ณ โคนไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง พระเถระถามว่า คุณจะไปไหน? เธอจึงกราบเรียนความประสงค์ถวายพระเถระให้ทราบทุกประการ พระเถระพูดกับพระหลานชายว่า คุณทำถูกแล้ว แม้อุบาสิกาโยมของคุณก็ถามถึงคุณอยู่เสมอ ๆ แม้ฉันเองก็มาเพื่อประสงค์เช่นนี้เหมือนกัน นิมนต์คุณไปเถิด ส่วนฉัน พรรษานี้จะจำพรรษา ณ วัดใดวัดหนึ่งในตำบลนี้ แล้วก็อนุญาตให้ภิกษุหนุ่มนั้นไป ภิกษุหนุ่มได้ไปถึงวัดโกรัณฑกวิหารในวันเข้าพรรษาพอดี และบังเอิญเสนาสนะที่โยมบิดาให้สร้างขึ้นไว้นั่นแลถึงแก่เธอแล้ว

ถัดมาในวันที่สอง โยมบิดาของภิกษุหนุ่มนั้นได้มาถามสงฆ์ว่า ท่านครับ เสนาสนะของพวกกระผมได้แก่ภิกษุอะไร ? ครั้นทราบว่าได้แก่ภิกษุหนุ่มผู้อาคันตุกะ จึงเข้าไปพบภิกษุนั้นนมัสการแล้วเรียนปฏิบัติว่า คุณครับ สำหรับภิกษุผู้ที่อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมย่อมมีธรรมเนียมที่จะต้องปฏิบัติอยู่อย่างหนึ่ง ภิกษุหนุ่มถามว่า ธรรมเนียมที่จะต้องปฏิบัตินั้นอย่างไร อุบาสก โยมบิดาเรียนว่า ภิกษุที่อยู่จำพรรษาในเสนาสนะของพวกกระผมนั้น ต้องไปรับบิณฑบาตที่เรือนของพวกกระผมนั่นเทียว ตลอดไตรมาสสามเดือน ภิกษุหนุ่มรับปฏิบัติตามด้วยอาการที่นิ่งเฉย ฝ่ายอุบาสกกลับไปถึงเรือนแล้วได้แนะนำแก่ภริยาว่า พระผู้เป็นเจ้าอาคัน-

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๔๘๓

ตุกะรูปหนึ่งได้เข้าจำพรรษาอยู่ในเสนาสนะของเรา เราจะต้องอุปัฏฐากพระผู้เป็นเจ้าโดยความเคารพ อุบาสิการับคำว่า สาธุ แล้วก็ได้รับหน้าที่ทำของควรเคี้ยวของควรบริโภคล้วนแต่อย่างประณีต แม้ภิกษุหนุ่มก็ได้ไปฉันที่เรือนโยมในเวลาภัตตาหาร แต่ไม่มีใครจำเธอได้เลย

ภิกษุหนุ่มได้ไปฉันบิณฑบาตที่เรือนของโยมนั้นครบไตรมาสตามสัญญา ครั้นออกพรรษาแล้วจึ่งบอกลาว่า อาตมาจะลาไปละ อุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ขณะนั้น หมู่ญาติของเธอได้ขอร้องว่า ท่านครับ พรุ่งนี้จึงค่อยไปเถิด ในวันที่สองได้นิมนต์เธอให้ฉัน ณที่เรือนนั่นเทียว ครั้นแล้วได้บรรจุน้ำมันใส่ให้เต็มขวดถวาย น้ำอ้อยงบหนึ่ง และถวายผ้ายาว ๙ กำมือ เสร็จแล้วจึ่งเรียนว่า นิมนต์พระผู้เป็นเจ้าไปเถิด ขอรับ ภิกษุหนุ่มทำการอนุโมทานทานแล้วก็ได้มุ่งหน้าไปสู่โรหณชนบทต่อไป

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ของเธอ ปวารณาออกพรรษาแล้วก็ได้เดินสวนทางมา บังเอิญได้พบกับภิกษุหนุ่มนั้น ณที่ ๆ ได้พบกันครั้งก่อนนั้นพอดี ภิกษุหนุ่มได้ทำอุปัชฌายวัตรแด่พระเถระ ณที่โคนไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง ทันใดนั้น พระเถระได้ถามเธอว่า พ่อหน้างาม คุณได้พบโยมอุบาสิกาแล้วหรือ ภิกษุหนุ่มกราบเรียนว่า ขอรับผม กระผมได้พบแล้ว ครั้นได้กราบเรียนความเป็นไปถวายพระเถระให้ทราบทุกประการแล้ว ได้เอาน้ำมันนั้นมาทาเท้าถวายพระเถระ ทำน้ำปานะด้วยน้ำอ้อยงบถวาย แม้ผ้าผืน ๙ กำมือนั้น ก็ได้ถวายแก่พระเถระนั่นเทียว นมัสการพระเถระแล้วกราบเรียนว่า ท่านขอรับ โรหณชนบทเท่านั้นเป็นที่สัปปายะสำหรับกระผม ฉะนี้แล้วจึ่งได้กราบลาไป ฝ่ายพระเถระครั้นมาถึงวัดโกรัณฑกวิหารแล้ว ในวันที่สองก็ได้เข้าไปบ้านโกรัณฑกะ

ฝ่ายอุบาสิกา ตั้งแต่ปวารณาแล้วมาได้ยืนคอยดูทางอยู่เสมอด้วยคิดว่า พระเถระน้องชายของเราคงจะพาบุตรของเรามาเดี๋ยวนี้ ครั้นได้เห็นพระเถระมาแต่รูปเดียวเท่านั้น ก็สำคัญไปว่า บุตรของเราชะรอยจะถึงแก่มรณภาพเสียแล้ว พระเถระนี้จึงได้มาแต่ลำพังรูปเดียว แล้วจึ่งได้ร้องไห้รำพันต่าง ๆ ล้มฟุบลงที่แทบเท้าของพระเถระ พระเถระรู้ทันว่า พระหนุ่มไม่ยอมแสดงตนให้ใคร ๆ ทราบแล้วหลบไปเสีย เพราะเป็นผู้มีความมักน้อยแน่นอน จึ่งปลอบโยมอุบาสิกาพี่สาวให้เบาใจ แล้วเล่าเรื่องความเป็นไปให้ทราบหมดทุกอย่าง พลางล้วงเอาผ้าผืนที่ภิกษุหนุ่มถวายนั้นออกจากถลกบาตรแสดงให้ดูเป็นพะยาน

อุบาสิกาเกิดความเลื่อมใสในบุตร ผินหน้าไปทางทิศที่บุตรอยู่แล้วนอนพังพาบลง[๑] นมัสการพลางกล่าวสรรเสริญว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าชะรอยจะทรงทำภิกษุผู้มีปฏิปทาเหมือนบุตรของเรานี้เองให้เป็นพะยานทางกาย แล้วจึ่งได้ทรงแสดงปฏิปทาในรถวินีตสูตร,[๒] ปฏิปทาในนาลกสูตร,[๓] ปฏิปทาในตุวัฏฏกสูตร,[๔] และมหาอริยวํสปฏิปทา,[๕] อันประกาศถึงความสันโดษในปัจจัยสี่และความเป็นผู้ยินดีในการเจริญภาวนา บุตรของเราแม้มาฉันในเรือนของมารดาผู้บังเกิดเกล้าแท้ ๆ ถึงสามเดือน ไม่ปริปากพูดเลยว่า อาตมาเป็นบุตร, ท่านเป็นมารดา บุตรของเราเป็นมนุษย์น่าอัศจรรย์จริง ๆ ฉะนี้

ภิกษุผู้มีปฏิปทาเห็นปานฉะนี้ ไม่ต้องกล่าวถึงตระกูลอุปัฏฐากอื่นฉะที่จะมาเป็นเครื่องกังวล แม้แต่มารดาบิดาก็ไม่ต้องเป็นเครื่องกังวลเสียแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๓. อธิบายลาภปลิโพธ

คำว่า **ลาภ** หมายเอาปัจจัย ๔ ปัจจัย ๔ เหล่านั้นเป็นเครื่องกังวลอย่างไร ? ธรรมดาภิกษุผู้มีบุญ ไปณที่ไหน ๆ ย่อมมีพวกมนุษย์พากันถวายปัจจัยซึ่งมีเครื่องบริวารเป็นอันมาก ภิกษุผู้มีบุญเช่นนั้น มัวแต่อนุโมทนาแสดงธรรมโปรดมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่ได้โอกาสเพื่อที่จะบำเพ็ญสมณธรรม ตั้งแต่รุ่งอรุณจนถึงปฐมยาม (๐๖.๐๐ น. ถึง ๒๒.๐๐ น.) ไม่ขาดจากการเกี่ยวข้องกับมนุษย์เลย พอถึงเช้าวันใหม่ พวกภิกษุผู้ถือการบิณฑบาตที่มักมากด้วยปัจจัยมาเรียนอีกแล้วว่า ท่านขอรับ อุบาสกคนโน้น อุบาสิกาคนโน้น อำมาตย์คนโน้น ธิดาของอำมาตย์คนโน้น มีความประสงค์ที่จะได้เห็นท่าน ภิกษุผู้มีบุญนั้นพูดว่า นี่แน่คุณ ช่วยรับบาตรและจีวรไว้ด้วย แล้วก็ตระเตรียมที่จะไปอีก ฉะนั้น จึงเป็นผู้ขวนขวายในอันที่จะอนุเคราะห์อุบาสกอุบาสิกาเป็นต้นตลอดกาลเป็นนิจ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้มีบุญนั้นอย่างนี้ ภิกษุผู้มีบุญพึงปลีกตนจากหมู่แล้วไปอยู่ตามลำพังผู้เดียวณที่ที่คนทั้งหลายไม่รู้จัก จึงจักเป็นอันตัดเครื่องกังวลนั้นได้ ด้วยประการฉะนี้

---

๑. การกราบด้วยวิธีนอนพังพาบนี้ จะเรียกว่าองค์ ๖ หรือองค์ ๘ อะไรก็ตามที แต่เป็นวิธีกราบที่มีองค์มากกว่าองค์ ๕ ที่นิยมใช้ในเมืองไทย และยังมีคนนิยมใช้สืบมาถึงสมัยนี้เช่นกัน ครั้งหนึ่งข้าพเจ้า(ผู้ตรวจชำระ) เคยได้เห็นเขากราบต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ประเทศอินเดีย นอนพังพาบกราบคืบไป โดยทำนองนี้จนรอบบริเวณควงพระศรีมหาโพธิ์นั้น ไม่ใช่เป็นวิธีของคนป่าอะไรมิได้ แต่เป็นวิธีแสดงคารวะอย่างสูงนั่นเอง

๒. ปฏิปทาว่าด้วยวิสุทธิ ๗ มาในรถวินีตสูตร ซึ่งท่านแสดงอุปมาด้วยรถโดยสาร มีระบุถึงกถาวัตถุ ๑๐ เป็นเบื้องต้น ม. มู. ๑๒/๒๘๗

๓. ปฏิปทาที่ทรงแสดงแก่พระนาลกเถระว่าด้วยเรื่องของมุนี ขุ. สุ. ๒๕/๔๖๖

๔. ปฏิปทาที่ทรงแสดง ว่าด้วยความมักน้อย ในตุวัฏฏกสูตร ขุ. สุ. ๒๕/๕๑๓

๕. ปฏิปทาว่าด้วยความสันโดษอันเป็นวงศ์ของพระอริยเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ อง. จตุกฺก. ๒๑/๓๕

๔. อธิบายคณปลิโพธ

คำว่า **คณะ** ได้แก่คณะที่ศึกษาพระสูตรหรือคณะที่ศึกษาพระอภิธรรม ภิกษุใดมัวแต่สาละวนสอนบาลีหรืออรรถกถาอยู่แก่คณะนั้น ย่อมไม่ได้โอกาสเพื่อจะบำเพ็ญสมณธรรม คณะจึงนับเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนั้น พึงตัดเครื่องกังวลนั้นเสีย ดังนี้ ถ้าคัมภีร์ภิกษุเหล่านั้นเรียนไปได้แล้วเป็นส่วนมาก ที่ยังเหลือเล็กน้อย ก็พึงสอนคัมภีร์นั้นให้จบเสียก่อนแล้วจึงเข้าป่าบำเพ็ญสมณธรรม แต่ถ้าที่เรียนไปแล้วเพียงเล็กน้อย ที่เหลืออยู่มาก พึงเข้าไปหาอาจารย์ผู้สอนคณะรูปอื่น ภายในกำหนดโยชน์หนึ่ง อย่าไปเกินกว่าโยชน์หนึ่ง แล้วขอร้องว่า ขอท่านได้กรุณาสงเคราะห์ภิกษุนักศึกษาเหล่านี้ด้วยบาลีเป็นต้นด้วยเถิด เมื่อไม่สามารถจะทำได้อย่างนี้ พึงพูดว่า เธอทั้งหลาย ฉันมีกิจอย่างหนึ่งอยู่ ขอให้พวกเธอจงพากันไปสู่ที่อันผาสุกตามสะดวกเถิด ดังนี้แล้วพึงปลีกตนจากคณะไปบำเพ็ญสมณธรรมส่วนตนต่อไป

๕. อธิบายกัมมปลิโพธ

คำว่า **กัมมะ** หมายเอานวกรรมคือการก่อสร้าง ธรรมดาภิกษุผู้ทำการก่อสร้างนั้นจำต้องทราบว่าสิ่งใดที่นายช่างเป็นต้นได้ทำ สิ่งใดที่ยังไม่ได้ทำ จำต้องพยายามขวนขวายในงานส่วนที่ทำเสร็จแล้วและที่ยังไม่เสร็จ ดังนั้น นวกรรมจึงเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้นวกัมมิกนั้นตลอดไป แม้ภิกษุผู้นวกัมมิกนั้นพึงตัดเครื่องกังวลดังนี้ คือ ถ้านวกรรมนั้นยังเหลือน้อยพึงทำเสียให้เสร็จ ถ้ายังเหลืออยู่มาก หากเป็นนวกรรมของสงฆ์ ก็จงมอบหมายให้แก่สงฆ์หรือแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มีหน้าที่รับภาระแทนสงฆ์ ถ้าเป็นของของตนก็จงมอบให้แก่ภิกษุทั้งหลายผู้รับภาระของตน เมื่อไม่ได้ภิกษุเช่นนั้น ก็จงตัดใจสละแก่สงฆ์ แล้วพึงไปบำเพ็ญสมณธรรมเถิด

๖. อธิบายอัทธานปลิโพธ

คำว่า **อัทธานะ** ได้แก่การเดินทาง จริงอยู่ ภิกษุใดมีเด็ก ๆ ที่จะบรรพชาอยู่ในที่บางแห่งก็ดี มีปัจจัยลาภบางอย่างที่ควรจะได้ก็ดี ถ้าเมื่อภิกษุนั้นไม่ได้ทำกิจนั้นให้สำเร็จหรือยังไม่ได้ปัจจัยลาภนั้นมา ก็ไม่สามารถที่จะทำจิตให้หยุดคิดได้ แม้ถึงจะหลบเข้าป่าไปบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ก็ตาม จิตคิดที่จะไปเพื่อทำกิจนั้นเป็นสิ่งที่จะพึงบรรเทาโดยยาก เพราะฉะนั้น พึงไปทำกิจนั้นให้สำเร็จเสร็จสิ้นก่อน แล้วจึงพยายามขวนขวายในอันที่จะบำเพ็ญสมณธรรมต่อไป

ได้ยินว่า งานบรรพชาเด็ก ๆ ในตระกูลที่ประเทศลังกา[๑] เป็นเช่นกับงานอาวาหมงคลและวิวาห-มงคล เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถที่จะเลื่อนวันที่กำหนดไว้แล้วนั้นได้ พึงตัดเครื่องกังวลด้วยการช่วยสงเคราะห์ทำกิจนั้นให้เสร็จสิ้นไป

๗. อธิบายญาติปลิโพธ

คำว่า **ญาติ** ได้แก่บุคคลมีอาทิอย่างนี้คือ **ญาติในวัด** ได้แก่ พระอาจารย์,พระอุปัชฌาย์,สัทธิงวิหาริก,อันเตวาสิกและภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ร่วมอาจารย์กัน **ญาติในบ้าน** ได้แก่โยมมารดา,โยมบิดาและพี่น้องชายพี่น้องหญิง ญาติเหล่านั้นที่เจ็บไข้ได้ป่วย ย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุนี้ เพราะฉะนั้น พึงตัดเครื่องกังวลนั้นด้วยการปฏิบัติบำรุงทำญาติเหล่านั้นให้หายเป็นปกติ

ในบรรดาญาติเหล่านั้น สำหรับพระอุปัชฌาย์อาพาธ ถ้าท่านเป็นโรคชนิดที่ไม่หายเร็ว สัทธิงวิหาริกพึงอยู่ปรนนิบัติท่านแม้ถึงตลอดชีวิต บรรพชาจารย์,อุปสัมปทาจารย์,สัทธิ-วิหาริก, อันเตวาสิกผู้ที่ตนเป็นกรรมวาจาอุปสมบทและบรรพชาให้ และภิกษุผู้ร่วมพระอุปัชฌาย์กัน ก็พึงปฏิบัติตลอดชีวิตเช่นกัน ส่วนนิสสยาจารย์,อุทเทสาจารย์,นิสสยันเตวาสิก,อุทเทสันเต-วาสิก และภิกษุผู้ร่วมอาจารย์กัน พึงอยู่ปรนนิบัติตลอดเวลาที่นิสัยยังไม่ขาดและอุทเทศคือการเรียนบาลียังไม่เสร็จสิ้น แต่สำหรับผู้มีความปรารถนาอยู่ แม้จะพึงอยู่ปรนนิบัติให้เลยกว่านั้นไป ก็ได้เหมือนกัน

ในโยมหญิงโยมชาย พึงอยู่ปรนนิบัติเช่นเดียวกับพระอุปัชฌาย์ แม้ว่าท่านเหล่านั้นจะดำรงอยู่ในราชสมบัติและไม่ต้องการซึ่งการปรนนิบัติบำรุงจากบุตร ก็ยังต้องทำอยู่นั่นเอง ถ้าเภสัชของท่านไม่มี พึงให้เภสัชของตนเอง แม้ของตนเองก็ไม่มี พึงเสาะหาด้วยภิกษาจริยา-วัตรแล้วให้แก่ท่าน ส่วนพี่ชายน้องชายพี่สาวน้องสาว พึงประกอบเภสัชอันเป็นของของเขาเท่านั้นให้ ถ้าของของเขาไม่มี ก็พึงให้ขอยืมของของตนไปก่อน ภายหลังเมื่อจะได้ก็พึงรับคืน เมื่อจะไม่ได้ก็ไม่ต้องทวง สำหรับสามีของพี่สาวน้องสาวที่ไม่ได้เป็นญาติมาโดยกำเนิด จะประกอบเภสัชให้ก็ดี จะให้เภสัชก็ดี ไม่สมควรทั้งนั้น แต่พึงมอบให้พี่สาวหรือน้องสาวไปพร้อมกับสั่งว่า จงให้แก่สามีของเธอ แม้ในกรณีภริยาของพี่ชายและน้องชายที่มิได้เป็น

---

๑ งานบรรพชาเด็ก ๆ ที่ประเทศพม่าก็เช่นเดียวกัน เขาทำเป็นงานใหญ่เหมือนงานมงคลสมรส ข้าพเจ้า (ผู้ตรวจชำระ) เคยได้ไปร่วมงานบรรพชาที่เคร่ย่างกุ้งหลายครั้ง

ญาติ ก็พึงปฏิบัติท่านองเดียวกันนี้ ส่วนบุตรธิดาของพี่ชายน้องชายพี่หญิงน้องหญิงนั้น นับเป็นญาติของภิกษุนั้นเทียว เพราะฉะนั้น การที่จะประกอบยาให้เขาเหล่านั้น ย่อมเป็นสิ่งสมควรฉะนี้

๘. อธิบายอาพาธปลิโพธ

คำว่า **อาพาธ** ได้แก่โรคชนิดใดชนิดหนึ่ง โรคนั้นเมื่อมันเบียดเบียนอยู่ย่อมเป็นเครื่องกังวล เพราะฉะนั้น พึงตัดด้วยการประกอบเภสัชรักษา แต่ถ้าแม้เมื่อประกอบเภสัชรักษาอยู่ชั่วกาลหนึ่งแล้วมันยังไม่หาย แต่นั้นพึงตำหนิอัตตภาพว่า ฉันไม่ใช่ทาษของเธอ ไม่ใช่ผู้เลี้ยงดูเธอ เมื่อฉันขืนเลี้ยงดูเธอต่อไป ก็จะประสบทุกข์ในสังสารวัฏอันไม่ทราบเบื้องต้นและที่สุดเท่านั้น ฉะนี้แล้วพึงปลีกตนไปบำเพ็ญสมณธรรมเถิด

๙. อธิบายคันถปลิโพธ

คำว่า **คันถะ** หมายเอาการรักษาปริยัติธรรม การรักษาปริยัติธรรมนั้นย่อมเป็นเครื่องกังวลแก่ภิกษุผู้ขวนขวายด้วยการสาธยายและการทรงจำเป็นต้น แต่ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุผู้ไม่ขวนขวายนอกนี้ ในกรณีที่การรักษาปริยัติธรรมไม่เป็นเครื่องกังวลนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังต่อไปนี้—

เรื่องพระมัชฌิมภาณกเถระ

ได้ยินว่า พระมัชฌิมภาณกเถระนั้น ไปยังสำนักของพระมลยวาสิเถระ แล้วขอพระกัมมัฏฐาน พระมลยวาสิเถระได้สอบถามว่า อาวุโส ในทางพระปริยัติธรรมนั้น คุณได้ศึกษามาอย่างไร ? พระมัชฌิมภาณกเถระเรียนว่า กระผมชำนาญคัมภีร์มัชฌิมนิกายขอรับ พระมลยวาสิเถระชี้แจงว่า อาวุโส ชื่อว่าคัมภีร์มัชฌิมนิกายนั้นเป็นสิ่งยากที่จะรักษาอยู่ เมื่อขณะสาธยายมูลปัณณาสกะอยู่นั้น มัชฌิมปัณณาสกะย่อมแซกมาโดยพลั้งเผลอเพราะสุตตบทและวาระทั้งหลายคล้าย ๆ กัน เมื่อขณะสาธยายมัชฌิมปัณณาสกะอยู่นั้น อุปริ-ปัณณาสกะย่อมหลงแซกมา คุณจักมีโอกาสทำกัมมัฏฐานที่ไหน พระมัชฌิมภาณกเถระ

เรียนรับรองว่า ไม่เป็นไร ขอรับ กระผมได้กัมมัฏฐานในสำนักของท่านไปแล้ว จักไม่ดูพระคัมภีร์อีกต่อไป หลังจากรับเอาพระกัมมัฏฐานไปแล้ว พระเถระมิได้ทำการสาธยายเป็นเวลาถึง ๑๙ พรรษา ครั้นต่อมาพรรษาที่ ๒๐ ท่านก็ได้บรรลุพระอรหัต ท่านได้พูดกับภิกษุที่มาหาเพื่อต้องการให้สาธยายว่า อาวุโสทั้งหลาย ผมไม่ได้ดูพระปริยัติธรรมมาถึง ๒๐ พรรษาแล้ว ก็แต่ว่า ผมได้ทำการส่งสอนมาแล้ว ท่านทั้งหลายจงเริ่มสาธยายณตรงนี้ ครั้นแล้วพระเถระก็มิได้มีความสงสัยในพยัญชนะเพียงตัวเดียวตั้งแต่ต้นจนจบ

เรื่องพระนาคเถระ

แม้พระนาคเถระผู้อาศัยอยู่วัดป่ากรุพิยคีรี ก็ได้ทอดทิ้งพระปริยัติธรรมไปบำเพ็ญสมณธรรมถึง ๑๘ พรรษา ครั้นต่อมาท่านได้แสดงคัมภีร์วัตถุกถาแก่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเหล่านั้นได้นำไปเทียบเคียงดูกับที่พวกพระเถระผู้คามวาสีแสดง ก็ปรากฏว่า ที่มาโดยผิดลำดับนั้น แม้เพียงปัญหาข้อเดียวก็มิได้มี

เรื่องพระจูฬาภยเถระ

แม้ที่วัดมหาวิหาร ก็มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อจูฬาภยะ ทรงจำพระไตรปิฎก แต่ไม่ได้เรียนคัมภีร์อรรถกถาเลย แล้วได้ให้ตีกลองสุวรรณเภรีประกาศว่า ข้าพเจ้าจักแสดงพระไตรปิฎก ณสนามแห่งพุทธบริษัทผู้เรียนนิกาย ๕ ภิกษุสงฆ์ได้กล่าวเตือนว่า พระบาลีของพวกอาจารย์ที่ไหนกัน คุณจงแสดงเฉพาะพระบาลีที่เรียนมาจากสำนักอาจารย์ของตนเท่านั้น ที่จะแสดงนอกลู่นอกทางไปนั้น พวกเราจะไม่ยอมเป็นอันขาด

ฝ่ายพระอุปัชฌาย์ เมื่อพระจูฬาภยเถระนั้นมายังที่อุปัฏฐาก จึ่งได้สอบถามว่า อาวุโส เธอให้ตีกลองประกาศหรือ ? พระจูฬาภยเถระเรียนว่า ใช่แล้ว ขอรับ พระอุปัชฌาย์ซักว่า เธอให้ตีกลองประกาศทำไม ? พระจูฬาภยเถระเรียนว่า กระผมจักแสดงพระปริยัติธรรม ขอรับ พระอุปัชฌาย์จึงลองตั้งปัญหาถามว่า นี่แน่อาวุโส อภยะ ธรรมบทนี้อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างไร ? พระจูฬาภยเถระเรียนตอบว่า อธิบายอย่างนี้ขอรับ พระอุปัชฌาย์ค้านว่า หึ! หึ! พระจูฬาภยเถระได้เรียนตอบโดยปริยายอื่น ๆ อีกถึง ๓ ครั้งว่า อาจารย์ทั้งหลาย

อธิบายอย่างนี้ ๆ ขอรับ พระอุปัชฌาย์คัดค้านว่า หึ! หึ! หมดทุกปริยาย แล้วกล่าวแนะนำว่า อาวุโส อภยะ ที่เธอตอบครั้งแรกนั้นถูกแล้ว เป็นกถามรรคของอาจารย์ละ แต่เพราะเหตุที่เธอไม่ได้เรียนต่อปากของอาจารย์ เธอจึงไม่อาจตั้งหลักอยู่ได้ว่า อาจารย์ทั้งหลายอธิบายอย่างนี้ เธอจงไปเถิด ไปเรียนในสำนักของพระอาจารย์ทั้งหลายผู้ควรจะสอนเธอได้ พระจูฬาภยเถระเรียนถามพระอุปัชฌาย์ว่า กระผมควรจะไปเรียนณที่ไหน ขอรับ พระอุปัชฌาย์ได้แนะนำว่า พระเถระชื่อมหาธัมมรักขิตะเป็นผู้ทรงจำพระไตรปิฎกได้อย่างครบถ้วน อยู่ที่วัดตุลาธารปัพพตวิหาร ในโรหณชนบท ฝั่งแม่น้ำฟากโน้น เธอจงไปยังสำนักของท่านนั้นเถิด

พระจูฬาภยเถระรับคำพระอุปัชฌาย์ว่า สาธุ ขอรับ กราบลาพระอุปัชฌาย์แล้ว พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ ได้ตรงไปยังสำนักของพระธัมมรักขิตเถระ ครั้นไปถึงกราบนมัสการแล้ว ก็ได้นั่งคอยโอกาสอยู่ ขณะนั้น พระเถระจึงทักขึ้นว่า เธอมาทำไม พระจูฬาภยเถระเรียนว่า กระผมมาเพื่อฟังธรรม ขอรับ พระเถระให้โอกาสว่า อาวุโส อภยะ นักศึกษาทั้งหลายพากันเรียนถามผมแต่ในคัมภีร์ทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายตลอดกาล ส่วนคัมภีร์ที่เหลือผมไม่ได้ดูมาเป็นเวลาประมาณ ๓๐ พรรษาแล้ว แต่ไม่เป็นไร คุณจงช่วยสอนธรรมในสำนักของผมเวลากลางคืนก็แล้วกัน ส่วนเวลากลางวันผมจักแสดงธรรมให้คุณฟัง พระอภยเถระรับคำพระเถระว่า สาธุ ขอรับ แล้วได้ปฏิบัติตามที่ได้ให้ปฏิญญานั้นทุกประการ

ชาวบ้านทั้งหลายได้ให้สร้างมัณฑปะ (ปะรำ) ขนาดใหญ่ขึ้นที่ตรงประตูบริเวณแล้ว ได้พากันมาฟังธรรมทุก ๆ วัน ในเวลากลางคืนพระเถระก็ได้สอนธรรมเหมือนกัน เมื่อพระธัมมรักขิตเถระแสดงธรรมอยู่ในเวลากลางวันนั้น ครั้นทำให้การแสดงธรรมจบลงโดยลำดับแล้ว จึงลงจากตั่งมานั่งบนเสื่อ ณที่ใกล้พระอภยเถระแล้วพูดว่า อาวุโส อภยะ คุณจงสอนกัมมัฏฐานให้แก่ฉันด้วย พระอภยเถระเรียนว่า ท่านพูดอะไรขอรับ กระผมฟังธรรมอยู่ในสำนักของท่านแท้ๆ มิใช่หรือ? จักให้กระผมสอนธรรมที่ท่านไม่ทราบอย่างไรได้ ลำดับนั้น พระเถระได้พูดกับพระอภยเถระว่า ชื่อว่า ทางของผู้บรรลุถึงธรรมแล้วนี้ มันเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ได้ยินว่า เวลานั้นพระอภยเถระนั้นเป็นพระโสดาบันอริยบุคคล เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจึงได้ให้พระกัมมัฏฐานแก่พระมหาธัมมรักขิตเถระนั้น ครั้นแล้วก็ได้กลับมาสอนธรรมประจำอยู่ที่โลหะปราสาท ต่อมาท่านได้ทราบข่าวว่า พระเถระปรินิพพานเสียแล้ว ครั้นท่านได้ทราบข่าวดังนั้น จึงบอกศิษย์ว่า คุณช่วยหยิบจีวรมาให้ที ท่านห่มจีวรอย่างเป็นปริมณฑลเพื่อแสดงคารวะแก่พระอาจารย์ แล้วกล่าว

สรรเสริญคุณของพระอาจารย์ในท่ามกลางภิกษุทั้งหลายว่า อาวุโสทั้งหลาย พระอรหัตตมัคค์เป็นคุณสมควรแก่พระอาจารย์ของเรา พระอาจารย์ของเราเป็นบุคคลที่ซื่อตรง ด้วยไม่มีมารยาสาไถย เป็นบุรุษอาชาไนย พระอาจารย์ของเรานั้นท่านลงจากตั่งมานั่งบนเสื่อ ณ ที่ใกล้เราผู้เป็นธรรมันเตวาสิกของท่าน แล้วพูดว่า คุณจงสอนพระกัมมัฏฐานให้แก่ฉัน ฉะนี้ อาวุโสทั้งหลาย พระอรหัตตมัคค์เป็นคุณอันสมควรแก่พระเถระโดยแท้

คันถะ คือการรักษาปริยัติธรรม ย่อมไม่เป็นเครื่องกังวลสำหรับภิกษุทั้งหลายผู้มีคุณสมบัติเห็นปานดังนี้ ด้วยประการฉะนี้

๑๐. อธิบายอิทธิปลิโพธ

คำว่า **อิทธิ** หมายเอาอิทธิฤทธิ์อันเป็นของแห่งปุถุชน ก็แหละ อิทธิฤทธิ์ของปุถุชนนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่รักษาได้ยาก เหมือนทารกที่ยังนอนหงาย และเหมือนข้าวกล้าที่ยังอ่อน ย่อมเสื่อมไปได้ด้วยเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ว่าอิทธิฤทธิ์ปุถุชนนั้นเป็นเครื่องกังวลแก่วิปัสสนาเท่านั้น หาเป็นเครื่องกังวลแก่สมาธิไม่ เพราะต้องผ่านสมาธิมาแล้วจึ่งจะได้บรรลุถึงอิทธิฤทธิ์ อธิบายว่า อิทธิฤทธิ์นั้นเป็นเครื่องกังวลแก่วิปัสสนาสำหรับโยคีบุคคลผู้เป็นสมถยานิก มิได้เป็นเครื่องกังวลสำหรับโยคีบุคคลผู้เป็นวิปัสสนายานิก เพราะว่า โดยมากโยคีบุคคลผู้ได้ฌานแล้วย่อมเป็นสมถยานิกทั้งนั้น เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ต้องการวิปัสสนาจึ่งจะต้องตัดอิทธิปลิโพธ ส่วนปลิโพธที่เหลืออีก ๙ อย่าง โยคีบุคคลผู้ต้องการสมถะนอกนี้จำต้องตัด ด้วยประการฉะนี้

อรรถาธิบายความอย่างพิสดารในปลิโพธกถา อันเป็นประการแรก ยุติเพียงเท่านี้

กัมมัฏฐาน ๒ อย่าง

แหละในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน** ฉะนี้ มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้ —

กัมมัฏฐานมี ๒ อย่างคือ **สัพพัตถกกัมมัฏฐาน** กัมมัฏฐานที่ปรารถนาเป็นเบื้องต้น ในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง ๑ **ปาริหาริยกัมมัฏฐาน** กัมมัฏฐานที่จำต้องรักษาอยู่เป็นนิจ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่า สัพพัตถกกัมมัฏฐาน ได้แก่ความมีเมตตาในหมู่ภิกษุเป็นต้น ๑ กับมรณสติ คือการระลึกถึงความตาย ๑ ฝ่ายเกจิอาจารย์พวกหนึ่ง หมายเอาอสุภสัญญา คือความสำคัญเห็นในแง่ที่ไม่สวยไม่งาม

อธิบายว่า อันภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้น ชั้นต้นต้องกำหนดเสียก่อนแล้วจึงเจริญเมตตาไปในหมู่ภิกษุซึ่งอยู่ในเขตว่า ภิกษุที่อยู่ในวัดนี้ทั้งหมด จงมีความสุขเถิด อย่าได้เบียดเบียนกันเลย แต่นั้น พึงเจริญเมตตาไปในเทวดาทั้งหลายที่อยู่ในเขต แต่นั้น พึงเจริญไปในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม คือหมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต แต่นั้น พึงเจริญไปในสัตว์ทุกชนิดนับแต่มนุษย์ทั้งหลายซึ่งอยู่ในโคจรคามนั้น

โดยเหตุที่ภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้นมีเมตตาจิตในหมู่ภิกษุ ชื่อว่าทำให้หมู่ภิกษุที่อยู่ร่วมกันนั้นเกิดมีจิตใจนุ่มนวลในตน แต่นั้น ภิกษุเหล่านั้นก็จะมีการอยู่ร่วมกันอย่างสบายกับภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้น โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในเทวดาทั้งหลายซึ่งอยู่ในเขต พวกเทวดาผู้ที่เธอทำให้มีจิตใจอันนุ่มนวลแล้วนั้น ก็จะทำหน้าที่รักษาเธอเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันเป็นธรรม โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในชนผู้เป็นใหญ่ในโคจรคาม พวกชนผู้เป็นใหญ่ที่เธอทำให้เป็นผู้มีจิตอันนุ่มนวลแล้วนั้น ก็จะช่วยรักษาเครื่องบริขารเป็นอย่างดี ด้วยการรักษาอันเป็นธรรม โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในมนุษย์ทั้งหลายในโคจรคามนั้น พวกมนุษย์ทั้งหลายที่เธอทำให้เป็นผู้มีความเลื่อมใสแล้วนั้น ก็จะไม่ข่มเหงเบียดเบียน โดยเหตุที่เธอมีเมตตาจิตในสรรพสัตว์ทุกชนิดนั้น เธอก็จะเป็นผู้มีอันเที่ยวไปไม่เดือดร้อนในที่ทั้งปวง

ก็แหละ เมื่อภิกษุผู้บำเพ็ญกัมมัฏฐานนั้นครุ่นคิดพิจารณาอยู่ด้วยมรณสติว่า เราจะต้องตายอย่างแน่นอน ฉะนี้ เธอก็จะงดเว้นอเนสนาคือการแสวงหาอันไม่สมควรเสีย จะมีความสังเวชสลดใจเพิ่มพูนทวียิ่ง ๆ ขึ้นไป ย่อมจะเป็นผู้มีจิตไม่ท้อถอยในสัมมาปฏิบัติ

แหละเมื่อเธอมีจิตสั่งสมอบรมดีแล้วด้วยอสุภสัญญา แม้อารมณ์อันเป็นทิพย์ก็จะครอบงำจิตด้วยอำนาจแห่งความโลภไม่ได้ ฉะนี้แล

กัมมัฏฐาน ๒ อย่างมีเมตตากัมมัฏฐานเป็นต้นนั้น เรียกว่า **สัพพัตถกกัมมัฏฐาน** เพราะเป็นกัมมัฏฐานที่ต้องการปรารถนาด้วยการอาเสวนะเบื้องต้นในการบำเพ็ญกัมมัฏฐานทั้งปวง ด้วยเป็นกัมมัฏฐานที่มีอุปการะมากดังพรรณนามาอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุให้สำเร็จแก่การประกอบภาวนาอันที่ตนประสงค์คืออย่างหนึ่ง

แหละในบรรดากัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กัมมัฏฐานบทใดเหมาะสมแก่จริยาของโยคีบุคคลใด กัมมัฏฐานบทนั้นเรียกว่า **ปาริหาริยกัมมัฏฐาน** เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นจะต้องรักษาไว้เป็นนิจอย่างหนึ่ง เพราะเป็นปทัฏฐานแก่ภาวนากรรมขั้นสูง ๆ ขึ้นไปอย่างหนึ่ง

อาจารย์ผู้ให้กัมมัฏฐาน

ท่านผู้ใดก็ตามที่ให้กัมมัฏฐานทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวแล้วนี้ได้ ท่านผู้นั้นแหละชื่อว่าผู้สามารถ **ให้พระกัมมัฏฐาน** ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ข้างต้นนั้น ผู้ประสงค์จะเจริญกัมมัฏฐานพึงเข้าไปหาท่านผู้เช่นนั้นนั่นเทียว

ส่วนคำว่า **กัลยาณมิตร นั้น** หมายเอากัลยาณมิตรผู้ที่ดำรงตนอยู่ในฝ่ายข้างดีมีจิตมุ่งในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ซึ่งประกอบด้วยคุณสมบัติประจำตนมีอาทิอย่างนี้ คือ—

ปิโย ครุ ภาวนีโย วตฺตา จ วจนกฺขโม
คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โน จฏฺฐาเน นิโยชโก[๑]

๑. มีคุณสมบัติเป็นที่รัก
๒. มีคุณสมบัติเป็นที่น่าเคารพ
๓. มีคุณสมบัติเป็นที่น่าสรรเสริญ
๔. เป็นผู้สามารถว่ากล่าวตักเตือน
๕. เป็นผู้อดกลั้นต่อถ้อยคำต่ำ ๆ สูง ๆ ได้
๖. เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำที่สุขุมลุ่มลึกได้ และ
๗. เป็นผู้ไม่แนะนำในทางที่ไม่สมควร

อธิบายลักษณะกัลยาณมิตร

อธิบายว่า ท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้น ย่อมเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศรัทธา ๑ สมบูรณ์ด้วยศีล ๑ สมบูรณ์ด้วยสุตะ ๑ สมบูรณ์ด้วยจาคะ ๑ สมบูรณ์ด้วยวิริยะ ๑ สมบูรณ์ด้วยสติ ๑ และเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา ๑ คือย่อมเชื่อมั่นต่อความตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้าและเชื่อมั่นต่อกรรมและผลแห่งกรรม ด้วยศรัทธาสมบัติ ไม่ยอมปล่อยวางการแสวงหาประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยศรัทธาสมบัตินั้น ย่อมเป็นที่รักเป็น

๑ องฺ. สตฺตก. ๒๓/๓๓

ที่เคารพเป็นที่น่าสรรเสริญ เป็นผู้ทักท้วงตำหนิโทษว่ากล่าว เป็นผู้อดกลั้นต่อถ้อยคำของสัตว์ทั้งหลายได้ ด้วยศีลสมบัติ เป็นผู้สามารถชี้แจงถ้อยคำอันลุ่มลึก ซึ่งประกอบด้วยสัจธรรมและปฏิจจสมุปปาทธรรมเป็นต้น ด้วยสุตสมบัติ เป็นผู้มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีกับหมู่คณะ ด้วยจาคสมบัติ เป็นผู้เพียรพยายามในการปฏิบัติทั้งที่เป็นประโยชน์ตนและประโยชน์คนอื่น ด้วยวิริยสมบัติ เป็นผู้มีสติตั้งมั่นในทางดี ด้วยสติสมบัติ เป็นผู้มีจิตไม่คิดฟุ้ง มีจิตมั่นคง ด้วยสมาธิสมบัติ และรู้แจ้งชัดไม่วิปริตผิดเพี้ยน ด้วยปัญญาสมบัติ ท่านผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเห็นปานนี้นั้น ย่อมสอดส่องมองเห็นคติแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม ด้วยสติ รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นโทษของสัตว์ทั้งหลายตามเป็นจริง ด้วยปัญญา มีจิตแน่วแน่อยู่ในสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นโทษนั้น ด้วยสมาธิ ช่วยกำจัดสิ่งที่เป็นโทษ พยายามชักจูงแนะนำสัตว์ทั้งหลายในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ด้วยวิริยะ ฉะนี้

กัลยาณมิตรตัวอย่าง

ก็แหละ กัลยาณมิตรผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทุก ๆ ประการนั้น คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยมีพระบาลีรับรองว่า—

> ดูก่อนอานันทะ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชาติความเกิดได้ ด้วยอาศัยกัลยาณมิตรคือเราตถาคตนั่นเทียว[๑]

เพราะเหตุดังนั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั้น การเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคนั้นนั่นแลเป็นประเสริฐที่สุด แต่เมื่อพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานไปแล้ว ในบรรดาพระมหาสาวก ๘๐ องค์ องค์ใดยังมีชนมายุอยู่ การเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระมหาสาวกองค์นั้น ย่อมเป็นการสมควร เมื่อพระมหาสาวกนั้นไม่มีอยู่แล้ว ก็พึงเรียนเอาในสำนักของพระอรหันตขีณาสพองค์ที่ได้ฌานจตุกกนัยหรือฌานปัญจกนัย ด้วยพระกัมมัฏฐานบทที่ตนประสงค์จะเรียนเอานั้น แล้วเจริญวิปัสสนาซึ่งมีฌานเป็นปทัฏฐาน จนได้บรรลุถึงซึ่งความสิ้นสุดแห่งอาสวะกิเลสนั่นเถิด

---

๑ สํ. สคาถ. ๑๕/๑๒๘

ถาม— ก็แหละ พระอรหันตขีณาสพนั้น ท่านประกาศตนให้ทราบหรือว่าท่านเป็นพระขีณาสพ ?

ตอบ— จะต้องตอบทำไม เพราะพระอรหันตขีณาสพนั้น ท่านรู้ถึงภาวะที่ผู้จะทำความเพียรแล้วย่อมแสดงตนให้ทราบด้วยความอาจหาญและรื่นเริง โดยชี้ให้เห็นถึงภาวะแห่งการปฏิบัติไม่เป็นโมฆะ พระอัสสคุตตเถระรู้ว่า ภิกษุนี้เป็นผู้จะทำกัมมัฏฐาน ฉะนี้แล้ว ท่านปูลาดแผ่นหนังไว้บนอากาศแล้วนั่งขัดสมาธิอยู่บนแผ่นหนังนั้น บอกพระกัมมัฏฐานแก่ภิกษุผู้ปรารภพระกัมมัฏฐานแล้ว มิใช่หรือ ?

เพราะเหตุฉะนั้น ถ้าโยคีบุคคลได้พระอรหันตขีณาสพ ข้อนั้นนับว่าเป็นบุญ แต่ถ้าหาไม่ได้ พึงเรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของท่านผู้ทรงคุณสมบัติเหล่านี้ โดยจากก่อนมาหลังคือ พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ปุถุชนผู้ได้ฌาน ท่านผู้ทรงจำปิฎกทั้งสาม ท่านผู้ทรงจำปิฎกสอง ท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่ง แม้เมื่อท่านผู้ทรงจำปิฎกหนึ่งก็ไม่มี ท่านผู้ใดมีความชำนาญแม้เพียงสังคีติอันเดียวพร้อมทั้งอรรถกถา และเป็นผู้มีความละอายด้วย พึงเรียนกัมมัฏฐานในสำนักของท่านผู้นั้นเถิด ด้วยว่าบุคคลผู้มีลักษณะเห็นปานฉะนี้ ชื่อว่าเป็นผู้รักษาประเพณี เป็นอาจารย์ผู้ยึดถือมติของอาจารย์ ไม่ใช่ผู้ถือมติของตนเองเป็นใหญ่ เพราะเหตุฉะนี้แหละ พระเถระในปางก่อนทั้งหลาย จึ่งได้กล่าวประกาศไว้ถึง ๓ ครั้งว่า **ท่านผู้มีความละอายจักรักษา, ท่านผู้มีความละอายจักรักษา, ท่านผู้มีความละอายจักรักษา** ฉะนี้

ก็แหละ ในบรรดากัลยาณมิตรเหล่านั้น กัลยาณมิตรที่เป็นพระอรหันตขีณาสพเป็นอาทิ ที่ข้าพเจ้ากล่าวมาในตอนต้น ท่านย่อมบอกพระกัมมัฏฐานให้ได้เฉพาะแต่แนวทางที่ท่านได้บรรลุมาด้วยตนเองเท่านั้น ส่วนกัลยาณมิตรผู้เป็นพหุสูต เพราะเหตุที่พระบาลีและอรรถกถาอันเป็นอุปการะแก่กัมมัฏฐานเป็นสิ่งที่ท่านได้เข้าไปหาพระอาจารย์นั้น ๆ แล้วเรียนเอาอย่างขาวสะอาด ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยเหลืออยู่ ท่านจึงเลือกสรรเอาแต่สุตบทและเหตุอันคล้อยตามสุตบทซึ่งสมควรแก่กัมมัฏฐานนั้น ๆ จากนิกายนี้บ้างโน้นบ้าง แล้วเอามาปรับปรุงให้เป็นที่สะดวกสบายเหมาะสมแก่โยคีบุคคลผู้ที่ท่านจะให้กัมมัฏฐาน แสดงวิธีแห่งกัมมัฏฐานให้เห็นแนวทางอย่างกว้างขวาง เป็นดุจพญาช้างบุกไปในสถานที่รกชัฏ จึ่งจักบอกกัมมัฏฐาน

เพราะเหตุฉะนั้น โยคีบุคคลพึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน ซึ่งมีคุณสมบัติเห็นปานฉะนี้ ทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านแล้ว พึงเรียนเอาพระกัมมัฏฐานเถิด

ระเบียบเข้าหาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตร

แหละถ้าโยคีบุคคลได้กัลยาณมิตรนั้นในวัดเดียวกัน ข้อนั้นนับว่าเป็นบุญ แต่ถ้าหาไม่ได้ ท่านอยู่ ณวัดใดก็พึงไป ณที่วัดนั้น และเมื่อไปนั้น อย่าล้างเท้า อย่าทาน้ำมัน อย่าสวมรองเท้า อย่ากั้นร่ม อย่าให้ศิษย์ช่วยถือทะนานน้ำมันและน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้น อย่าไปอย่างมีอันเตวาสิกห้อมล้อม แต่พึงไปอย่างนี้ คือ พึงทำคมิกวัตร (วัตรของผู้เตรียมจะไป) ให้เสร็จบริบูรณ์แล้วถือเอาบาตรและจีวรของตนด้วยตนเองไป เมื่อแวะพักณวัดใด ๆ ในระหว่างทาง พึงทำวัตรปฏิบัติณวัดนั้น ๆ ตลอดไป คือในเวลาเข้าไป พึงทำอาคันตุกวัตร[๑] ในเวลาจะออกมา พึงทำคมิกวัตร[๒] ให้บริบูรณ์ พึงมีเครื่องบริขารเพียงเล็กน้อย และมีความประพฤติอย่างเคร่งครัดที่สุด

ก่อนแต่จะเข้าไปสู่วัดนั้น พึงให้ทำไม้ชำระฟันให้เป็นกัปปิยะสมควรแก่ที่จะใช้ได้เสียแต่ในระหว่างทาง แล้วพึงถือเข้าไป และอย่าได้ไปแวะพักณบริเวณอื่น ด้วยตั้งใจว่าจะพักสักครู่หนึ่ง ล้างเท้าทาน้ำมันเท้าเป็นต้นแล้วจึงจะไปสำนักของอาจารย์ เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ถ้าในวัดนั้นจะพึงมีพวกภิกษุที่ไม่ลงคลองกันกับอาจารย์นั้น ภิกษุเหล่านั้น ก็จะพึงซักถามถึงเหตุที่มาแล้ว ประกาศตำหนิติโทษของอาจารย์ให้ฟัง จะพึงก่อกวนให้เกิดความเดือดร้อนใจว่า ฉิบหายแล้วสิ ถ้าคุณมาสู่สำนักของภิกษุองค์นั้น ข้อนี้ก็จะพึงเป็นเหตุให้ต้องกลับไปเสียจากที่นั้นได้ เพราะฉะนั้น พึงถามถึงที่อยู่ของอาจารย์แล้วตรงไปยังที่นั้นเลยทีเดียว

ระเบียบปฏิบัติต่ออาจารย์

ถ้าแหละ แม้อาจารย์นั้นจะเป็นผู้อ่อนพรรษากว่า ก็อย่าพึงยินดีต่อการช่วยรับบาตรและจีวรเป็นต้น ถ้าท่านแก่พรรษากว่า พึงไปไหว้ท่านแล้วยืนคอยอยู่ก่อน พึงเก็บบาตรและจีวรไว้ตามที่ท่านแนะนำว่า อาวุโส เก็บบาตรและจีวรเสีย ถ้าปรารถนาอยากจะดื่มก็จงดื่มตามที่ท่านแนะนำว่า อาวุโส นิมนต์ดื่มน้ำ แต่อย่าพึงล้างเท้าทันทีตามที่ท่านแนะนำว่าล้างเท้าเสีย อาวุโส เพราะถ้าเป็นน้ำที่พระอาจารย์ตักเอามาเอง ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่สมควร แต่

---

๑. อาคันตุกวัตร ได้แก่ธรรมเนียมอันภิกษุผู้เป็นแขกจะพึงปฏิบัติ คือ ๑. เคารพในเจ้าของถิ่น ๒. แสดงความเกรงใจ ๓. แสดงอาการสุภาพ ๔. แสดงอาการสนิทสนม ๕. ประพฤติให้ถูกธรรมเนียมของเจ้าของถิ่น ๖. อยู่เสนาสนะแล้วอย่าดูดาย

๒. คมิกวัตร ได้แก่ธรรมเนียมอันภิกษุผู้เตรียมจะไปพึงปฏิบัติ คือ ๑. เก็บงำเสนาสนะให้เรียบร้อย ๒. มอบคืนเสนาสนะและเครื่องใช้ ๓. บอกลาเจ้าของถิ่น

เมื่อท่านแนะนำว่า ล้างเถิด อาวุโส ฉันไม่ได้ตักมาเองดอก คนอื่นเขาตักมา พึงไปนั่งล้างเท้าณโอกาสอันกำบังที่อาจารย์มองไม่เห็น หรือณส่วนข้างหนึ่งของวิหารอันเป็นที่ว่างเปล่า

ถ้าแหละ ท่านอาจารย์หยิบเอาขวดน้ำมันสำหรับทามาให้ พึงลุกขึ้นรับโดยเคารพด้วยมือทั้งสอง เพราะถ้าไม่รับ ความสำคัญเป็นอย่างอื่นก็จะพึงมีแก่อาจารย์ว่า ภิกษุนี้ทำการสมโภคคือการใช้ร่วมกันให้กำเริบเสียหายตั้งแต่บัดนี้ทีเดียว (รังเกียจการใช้สิ่งของร่วมกัน) แต่ครั้นรับแล้วอย่าพึงทาตั้งต้นแต่เท้าไป เพราะถ้าน้ำมันนั้น เป็นน้ำมันสำหรับทาตัวของพระอาจารย์แล้ว ก็จะเป็นสิ่งที่ไม่สมควร เพราะฉะนั้น พึงทาศีรษะแล้วทาตามลำตัวเป็นต้นก่อน แต่เมื่อท่านแนะนำว่า อาวุโส ทาเท้าก็ได้ น้ำมันนี้เป็นน้ำมันสำหรับรักษาอวัยวะทั่วไป พึงทาที่ศีรษะนิดหน่อยแล้วจึงทาเท้า ครั้นทาเสร็จแล้วพึงเรียนว่า กระผมขออนุญาตเก็บขวดน้ำมันนี้ขอรับ เมื่อท่านรับเองก็พึงมอบถวายคืน

อย่าเพิ่งเรียนขอว่า ขอท่านกรุณาบอกพระกัมมัฏฐานให้แก่กระผมด้วย ตั้งแต่วันที่มาถึง แต่ถ้าอุปัฏฐากประจำของท่านอาจารย์มี พึงขออนุญาตกะเขาแล้วทำวัตรปฏิบัติแก่ท่านนับตั้งแต่วันที่สองไป ถ้าแม้ขอแล้วแต่เขาไม่ยอมอนุญาตให้ เมื่อได้โอกาสก็พึงทำทันที เมื่อทำวัตรปฏิบัติพึงจัดเอาไม้ชำระฟัน ๓ ชนิดเข้าไปวางไว้ คือชนิดเล็ก ชนิดกลาง และชนิดใหญ่ พึงตระเตรียมน้ำบ้วนปากและน้ำสรง ๒ ชนิด คือ น้ำเย็นและน้ำอุ่น แต่นั้นพึงสังเกตไว้ ท่านอาจารย์ใช้ชนิดไหนถึง ๓ วัน ก็พึงจัดเฉพาะชนิดนั้นตลอดไป เมื่อท่านไม่ถือระเบียบแน่นอน ใช้ตามมีตามเกิด ก็พึงจัดไปไว้ตามที่ได้

ธุระอะไรที่ข้าพเจ้าจะต้องพิจารณามากเล่า วัตรปฏิบัติโดยชอบอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้แล้วฉันใด พึงทำวัตรปฏิบัติแม้นั้นให้ครบทุก ๆ อย่าง ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาขันธกะวินัยปิฎก มีอาทิว่า —

> ภิกษุทั้งหลาย อันเตวาสิกพึงประพฤติปฏิบัติโดยชอบในพระอาจารย์ กิริยาที่ประพฤติปฏิบัติโดยชอบในพระอาจารย์นั้นดังนี้ พึงลุกขึ้นแต่เช้าแล้ว ถอดรองเท้าเสีย ห่มจีวรเฉลียงบ่า ถวายไม้ชำระฟัน ถวายน้ำล้างหน้า ปูลาดอาสนะ ถ้ามีข้าวต้ม พึงล้างภาชนะให้สะอาดแล้วน้อมข้าวต้มเข้าไปถวาย[๑]

๑. วิ. มหา. ๔/๑๑๒

เมื่อโยคีบุคคลทำให้ท่านอาจารย์พอใจด้วยวัตรสมบัติอยู่โดยทำนองนี้ ตกถึงเวลาเย็น กราบท่านแล้ว เมื่อท่านอนุญาตให้ไปว่าไปได้ฉะนี้ จึงค่อยไป เมื่อใดท่านถามว่า เธอมาณที่นี่เพื่อประสงค์สิ่งใดหรือ? เมื่อนั้น พึงกราบเรียนเหตุที่มาให้ทราบ ถ้าท่านไม่ถามเลย แต่ก็ยินดีต่อวัตรปฏิบัติ ครั้นล่วงเลยมาถึง ๑๐ วันหรือปักษ์หนึ่งแล้ว แม้ถึงท่านจะอนุญาตให้ไป ก็อย่าเพิ่งไป พึงขอให้ท่านให้โอกาสแล้ว พึงกราบเรียนถึงเหตุที่มาให้ทราบสักวันหนึ่ง หรือพึงไปหาท่านให้ผิดเวลา เมื่อท่านถามว่า มาทำไม? พึงฉวยโอกาสกราบเรียนถึงเหตุที่มา ถ้าท่านนัดหมายให้มาเช้า ก็พึงไปเช้าตามนัดนั่นแล

ก็แหละ ถ้าตามเวลาที่นัดหมายนั้น โยคีบุคคลเกิดเสียดท้องด้วยโรคดีกำเริบก็ดี หรืออาหารไม่ย่อยเพราะไฟธาตุอ่อนก็ดี หรือโรคอะไรอย่างอื่นเบียดเบียนก็ดี พึงเรียนโรคนั้นให้ท่านอาจารย์ทราบตามความจริง แล้วกราบเรียนขอเปลี่ยนเวลาที่ตนสบาย แล้วพึงเข้าไปหาในเวลานั้น ทั้งนี้เพราะว่า ในเวลาที่ไม่สบายแม้ท่านอาจารย์จะบอกพระกัมมัฏฐานให้ ก็ไม่สามารถที่จะมนสิการได้

อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปว่า พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน ยุติเพียงนี้

จริยา ๖ อย่าง

บัดนี้ จะอรรถาธิบายความในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **อันเหมาะสมแก่จริยาของตน** ฉะนี้ต่อไป–

คำว่า **จริยา** ได้แก่จริยา ๖ อย่างคือ

๑. **ราคจริยา**[๑] ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจราคะ
๒. **โทสจริยา** ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโทสะ
๓. **โมหจริยา** ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโมหะ
๔. **สัทธาจริยา** ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจศรัทธา
๕. **พุทธิจริยา** ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจปัญญา
๖. **วิตักกจริยา** ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจวิตก

---

๑. คำว่า **ราคจริยา** มีอรรถวิเคราะห์ว่า **สนฺตาเน ราคสฺส อุสฺสนฺนภาเวน จรณํ ปวตฺติ ราคจริยา** ความท่องเที่ยวไปได้แก่ความเกิดขึ้นแห่งราคะในสันดานจนหนาแน่นเป็นอุปนิสัย เรียกว่า ราคจริยา จริยาอื่น ๆ ก็โดยทำนองเดียวกันนี้

แต่เกจิอาจารย์ประสงค์เอาจริยาถึง ๑๔ อย่าง โดยบวกจริยา ๘ เข้าด้วย ดังนี้คือ จริยาอื่นอีก ๔ ด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันของราคจริยาเป็นต้น คือราคโทสจริยา ๑ ราคโมหจริยา ๑ โทสโมหจริยา ๑ ราคโทสโมหจริยา ๑ และจริยา ๔ อย่างอื่นอีกด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันของสัทธาจริยาเป็นต้น คือ สัทธาพุทธิจริยา ๑ สัทธาวิตักกจริยา ๑ พุทธิวิตักกจริยา ๑ สัทธาพุทธิวิตักกจริยา ๑

แต่เมื่อจะกล่าวประเภทแห่งจริยา ด้วยอำนาจการคละกันและต่อกันอย่างนี้แล้ว จริยาก็จะมีเป็นอเนกประการ โดยยกเอาราคจริยาเป็นต้นมาคละกันกับสัทธาจริยาเป็นต้น ความสำเร็จแห่งอรรถาธิบายที่ประสงค์ก็จะไม่พึงมี เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจแต่โดยสังเขปว่า จริยามีเพียง ๖ อย่างเท่านั้น[๑]

จริตบุคคล ๖ ประเภท

คำว่า **จริยา ๑ ปกติ ๑ ความหนาแน่น ๑** โดยใจความเป็นอันเดียวกัน และด้วยอำนาจแห่งมูลจริยา ๖ อย่างนั้น บุคคลจึงมี ๖ ประเภทเหมือนกัน ดังนี้ —

๑. **ราคจริตบุคคล** คนราคจริต
๒. **โทสจริตบุคคล** คนโทสจริต
๓. **โมหจริตบุคคล** คนโมหจริต
๔. **สัทธาจริตบุคคล** คนศัทธาจริต
๕. **พุทธิจริตบุคคล** คนพุทธิจริต และ
๖. **วิตักกจริตบุคคล** คนวิตกจริต

อธิบายจริตบุคคล ๖ ประเภท

คนราคจริตมีส่วนเข้ากันได้กับคนศัทธาจริต โดยมีอรรถาธิบายว่า ในสมัยที่กุศลจิตเกิดขึ้น สำหรับคนราคจริตนั้น ศรัทธามีกำลังมาก เพราะศรัทธามีคุณลักษณะใกล้กับราคะ ขยายความว่า ในฝ่ายอกุศล ราคะย่อมทำให้เยื่อใยติดใจในอารมณ์ ไม่ห่อเหี่ยว ฉันใด ในฝ่ายกุศล ศัทธาก็ทำให้เยื่อใยติดใจในอารมณ์ ไม่ห่อเหี่ยว ฉันนั้น ราคะย่อมแสวงหาวัตถุกาม ฉันใด ศัทธาก็ย่อมแสวงหาคุณมีศีลเป็นต้น ฉันนั้น และราคะย่อมไม่ละวางซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ฉันใด ศรัทธาก็ไม่ละวางซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉันนั้น

---

๑. จริยานี้ท่านแสดงไว้โดยพิสดารในสังยุตตสุตตฎีกา ผู้ปรารถนาพึงตรวจดูเถิด.

คนโทสจริตมีส่วนเข้ากันได้กับคนพุทธิจริต โดยมีอรรถาธิบายว่า ในสมัยที่กุศลจิตเกิดขึ้น สำหรับคนโทสจริตนั้น ปัญญามีกำลังมาก เพราะปัญญามีคุณลักษณะใกล้กับโทสะ ขยายความว่า ในฝ่ายอกุศล โทสะไม่เยื่อใย ไม่ติดอารมณ์ ฉันใด ในฝ่ายกุศล ปัญญาก็ไม่เยื่อใย ไม่ติดอารมณ์ ฉันนั้น โทสะย่อมแสวงหาแต่โทษแม้ที่ไม่มีจริง ฉันใด ปัญญาก็ย่อมแสวงหาแต่โทษที่มีจริง ฉันนั้น และโทสะย่อมเป็นไปโดยอาการหลีกเว้นสัตว์ ฉันใด ปัญญาก็ย่อมเป็นไปโดยอาการหลีกเว้นสังขาร ฉันนั้น

แหละ โมหจริตบุคคลมีส่วนเข้ากันได้กับวิตกจริตบุคคล โดยมีอรรถาธิบายว่า เมื่อโมหจริตบุคคลเพียรพยายามเพื่อทำให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นนั้น วิตกผู้ทำอันตรายย่อมชิงเกิดขึ้นเสียโดยมาก ทั้งนี้ เพราะวิตกมีลักษณะใกล้กับโมหะ ขยายความว่า โมหะเป็นสภาพไม่ตั้งมั่น เพราะเกลื่อนกลาดดาษดาไปในอารมณ์ ฉันใด วิตกก็เป็นสภาพไม่ตั้งมั่น เพราะตริตรึกนึกไปโดยประการต่าง ๆ ฉันนั้น และโมหะเป็นสภาพไหวหวั่นเพราะไม่หยั่งลงมั่นในอารมณ์ ฉันใด วิตกก็เป็นสภาพไหวหวั่น เพราะกำหนดอารมณ์รวดเร็ว ฉันนั้น

อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า จริยาอื่น ๆ ยังมีอีก ๓ อย่าง ด้วยอำนาจตัณหา ๑ มานะ ๑ ทิฏฐิ ๑ ใน ๓ อย่างนั้น ตัณหาก็ได้แก่ราคะนั่นเอง และมานะก็ประกอบด้วยราคะนั้น เพราะเหตุฉะนี้ ตัณหาและมานะทั้งสองจึงไม่พ้นราคจริตไปได้ ส่วนทิฏฐิจริยาก็บวกเข้าอยู่ในโมหจริยานั่นเอง เพราะทิฏฐิมีโมหะเป็นเหตุให้เกิด

ปัญหา ๓ ข้อในจริยา ๖ อย่าง

๑. จริยา ๖ อย่างนี้นั้น มีอะไรเป็นเหตุ

๒. จะทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้ เป็นราคจริต บุคคลนี้ เป็นโทสจริตเป็นต้น จริตใดจริตหนึ่ง

๓. บุคคลจริตชนิดไหน มีธรรมเป็นที่สบายอย่างไร

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

ในจริยา ๖ อย่างนั้น เกจิอาจารย์กล่าวไว้ว่า จริยา ๓ อย่างข้างต้น มีกรรมที่ได้สั่งสมมาแต่ชาติก่อนเป็นเหตุ ๑ มีธาตุและโทษเป็นเหตุ ๑

อธิบายว่า บุคคลผู้มีการกระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนราคจริต บุคคลผู้สร้างเวรกรรมคือตัดช่องย่องเบาปล้นฆ่าและพันธนาจองจำไว้มากในชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากนรกและกำเนิดนาคมาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนโทสจริต บุคคลที่ดื่มน้ำเมามากและขาดการศึกษาการค้นคว้าในชาติก่อน หรือบุคคลที่จุติจากกำเนิดดิรัจฉานมาเกิดในโลกนี้ ย่อมเป็นคนโมหจริต

เกจิอาจารย์กล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้น มีกรรมที่สั่งสมมาในชาติก่อนเป็นเหตุ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะมีธาตุทั้ง ๒ คือ ธาตุดินและธาตุน้ำมาก บุคคลจึงเป็นคนโมหจริต เพราะมีธาตุทั้ง ๒ คือธาตุไฟและธาตุลมนอกนี้มาก บุคคลจึงเป็นคนโทสจริต และเพราะมีธาตุหมดทั้ง ๔ ธาตุสม่ำเสมอกัน บุคคลจึงเป็นคนราคจริต ส่วนในข้อว่าด้วยโทษนั้นคือ บุคคลผู้มีเสมหะมากเป็นคนราคจริต บุคคลผู้มีลมมากเป็นคนโมหจริต หรือบุคคลผู้มีเสมหะมากเป็นคนโมหจริต บุคคลผู้มีลมมากเป็นคนราคจริต

เกจิอาจารย์กล่าวว่า จริยา ๓ ข้างต้น มีธาตุและโทษเป็นเหตุ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้

มติมหาพุทธโฆสเถระแย้งเกจิอาจารย์

คำของพวกเกจิอาจารย์ทั้งหมดนี้ เป็นคำที่ไม่ได้พิจารณาอย่างรอบคอบ เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้มีการกระทำสิ่งที่น่าเจริญใจและทำกรรมอันดีงามไว้มากในชาติก่อนก็ดี บุคคลจำพวกที่จุติจากสวรรค์มาเกิดในโลกนี้ก็ดี ไม่ใช่จะเป็นคนราคจริตไปเสียทั้งหมดมิได้ หรือบุคคลจำพวกสร้างเวรกรรมมีการตัดช่องย่องเบาเป็นต้นไว้มากก็ดี บุคคลจำพวกที่จุติจากนรกเป็นต้นมาเกิดในโลกนี้ก็ดี ไม่ใช่จะเป็นคนโทสจริต คนโมหจริตไปเสียทั้งหมดมิได้ และการกำหนดเอาความมากของธาตุทั้ง ๔ โดยนัยตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ก็ไม่เป็นอย่างนั้นทีเดียว และในการกำหนดเอาโทษเล่า ก็กล่าวถึงเพียงคนราคจริตกับคนโมหจริต ๒ บุคคลเท่านั้น และแม้คำกำหนดด้วยอำนาจโทษนั้น ก็ผิดกันทั้งเบื้องต้นเบื้องปลาย (เพราะการกำหนดจริยาด้วยอำนาจแห่งโทษว่า บุคคลเป็นคนราคจริตเป็นต้นด้วยมีโทษคือเสมหะเป็นต้นมากนั้น พวกเกจิอาจารย์กล่าวว่า บุคคลมีเสมหะมากเป็นคนราคจริตดังนี้แล้วกลับกล่าวว่า บุคคลมีเสมหะมากเป็นคนโมหจริต และว่าบุคคลมีลมมากเป็นคนโมหจริต แล้วยังซ้ำกล่าวว่า บุคคลมีลมมากเป็นคนราคจริตอีกเล่า) และในศัพท์จริยาเป็นต้น ก็มิได้กล่าวถึงเหตุแห่งจริยาอะไรเลย แม้แต่อย่างเดียว

มติของท่านอรรถกถาจารย์

ส่วนการวินิจฉัยตามแนวมติของท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ในอธิการนี้ มีดังนี้ กล่าวคือ ในการระบุเอาส่วนที่มากหนาของเหตุ ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ดังนี้— สัตว์[๑] ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นผู้มีโลภะมากหนา เป็นผู้มีโทสะมากหนา เป็นผู้มีโมหะมากหนา เป็นผู้มีอโลภะมากหนา เป็นผู้มีอโทสะมากหนา และเป็นผู้มีอโมหะมากหนา ทั้งนี้โดยนิยามแห่งเหตุมีโลภะเป็นต้นอันเป็นไปในภพก่อน ดังนี้—

อกุศลวาระ ๔

๑. บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะมีกำลังมากแต่อโลภะมีกำลังน้อย อโทสะ, อโมหะมีกำลังมากแต่โทสะ,โมหะมีกำลังน้อย อโลภะซึ่งมีกำลังน้อยของบุคคลนั้น ย่อมไม่สามารถครอบงำโลภะได้ ส่วนอโทสะ, อโมหะมีกำลังมาก จึงสามารถครอบงำโทสะ, โมหะได้ เพราะเหตุนั้น บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ชื่อว่าบังเกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิวิบากอันกรรมนั้นเผล็ดผลให้ ย่อมเป็นคนขี้โลภ แต่อ่อนโยน ไม่มักโกรธ มีปัญญา มีปรีชาญาณแหลมคมดังเพชร

๒. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ, โทสะมีกำลังมากแต่อโลภะ,อโทสะมีกำลังน้อย อโมหะมีกำลังมากแต่โมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลภด้วย ขี้โกรธด้วย โดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนเจ้าปัญญา มีญาณปรีชาแหลมคมดังเพชร เหมือนพระทัตตาภยเถระเป็นตัวอย่าง

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ, อโทสะ,โมหะมีกำลังมาก แต่อโลภะ, โทสะ,อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลภด้วย มีปัญญาอ่อนด้วยโดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนอ่อนโยน ไม่ขี้โกรธ เหมือนพระพากุลเถระเป็นตัวอย่าง

๔. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม โลภะ, โทสะ, โมหะครบทั้ง ๓ เหตุมีกำลังมาก แต่อโลภะ, อโทสะ, อโมหะเหตุมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนขี้โลภด้วย ขี้โกรธด้วย ขี้หลงด้วย โดยนัยต้นนั่นเทียว

---

๑ อฏฺฐสาลินี อรรถกถา ท. ๔๐๒, พ. ๓๐๘.

กุศลวาระ ๔

๑. ส่วนบุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ,โทสะ,โมหะมีกำลังมาก แต่โลภะ,อโทสะ, อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่โลภ มีกิเลสน้อย แม้จะได้ประสบกับอารมณ์อันเป็นทิพย์ ก็ไม่หวั่นไหวโดยนัยต้นนั่นเทียว แต่ว่าเป็นคนขี้โกรธ และมีปัญญาอ่อน

๒. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ,อโทสะ,โมหะมีกำลังมาก แต่โลภะ,โทสะ, อโมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลภและไม่ขี้โกรธ อ่อนโยน โดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนมีปัญญาอ่อน

๓. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ,โทสะ,อโมหะมีกำลังมาก แต่โลภะ,อโทสะ, โมหะมีกำลังน้อย บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลภและมีปัญญาดี โดยนัยต้นนั่นเทียว แต่เป็นคนขี้โทโสขี้โกรธ

๔. อนึ่ง บุคคลใดในขณะทำกรรม อโลภะ,อโทสะ,อโมหะเหตุทั้ง ๓ ประการมีกำลังมาก แต่โลภะ,โทสะ,โมหะมีกำลังอ่อน บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเหตุเช่นนั้น ย่อมเป็นคนไม่ขี้โลภ ไม่ขี้โกรธ และมีปัญญาดี เหมือนพระมหารักขิตเถระ โดยนัยต้นนั่นเทียว

อรรถาธิบายของท่านฎีกาจารย์

อกุศลวาระและกุศลวาระนี้ ท่านฎีกาจารย์ให้อรรถาธิบายไว้ดังนี้— ก็แหละในอรรถกถานั้น ได้วาระ ๑๔ วาระ คือ ในฝ่ายอกุศลได้ ๗ วาระ ทั้งนี้ ด้วยอำนาจความมากหนาแห่งเหตุมีโลภเหตุเป็นต้น โดยจัดเป็นอย่างละหนึ่ง ๓ วาระ อย่างละสอง ๓ วาระ อย่างละสาม ๑ วาระ คือโลภวาระ ๑ โทสวาระ ๑ โมหวาระ ๑ โลภ,โทส,วาระ ๑ โลภ,โมหวาระ ๑ โทส,โมหวาระ ๑ และโลภ,โทส,โมหวาระ ๑ ในฝ่ายกุศลก็ได้ ๗ วาระเหมือนกัน ทั้งนี้ ด้วยอำนาจความมากหนาแห่งเหตุมีอโลภเหตุเป็นต้น โดยจัดเป็นอย่างละหนึ่ง ๓ วาระ อย่างละสอง ๓ วาระ อย่างละสาม ๑ วาระ คือ อโลภวาระ ๑ อโทสวาระ ๑ อโมหวาระ ๑

อโลภ,อโทสวาระ ๑ อโลภ,อโมหวาระ ๑ อโทส,อโมหวาระ ๑ อโลภ,อโทส,อโมหวาระ ๑

ใน ๑๔ วาระนั้น ท่านอรรถกถาจารย์แสดงเป็นเพียง ๘ วาระเท่านั้น โดยจัดวาระในฝ่ายอกุศลเป็น ๓ วาระ ในฝ่ายกุศลเป็น ๓ วาระ เข้าไว้ในภายในดังนี้ ในฝ่ายกุศลท่านถือเอาโทสุสสทวาระด้วยวาระที่ ๓ ถือเอาโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๒ และถือเอาโทสโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๑ ซึ่งมาในอรรถกถานั้นว่า อโลภ,โทส,อโมห,มีกำลังมาก, อโลภ,อโทส,โมห,มีกำลังมาก อโลภ,โทส,โมห,มีกำลังมาก ในฝ่ายอกุศลก็เหมือนกัน ท่านถือเอาอโทสุสสทวาระด้วยวาระที่ ๓ ถือเอาอโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๒ และถืออโทสอโมหุสสทวาระด้วยวาระที่ ๑ ซึ่งมาในอรรถกถานั้นว่า โลภ,อโทส,โมห,มีกำลังมาก, โลภ,โทส,อโมห,มีกำลังมาก โลภะอโทส,อโมห,มีกำลังมาก[๑]

ก็แหละ ในอรรถกถานั้น บุคคลใดที่ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า เป็นคนขี้โลภ ดังนี้ บุคคลนั้นเป็นคนราคจริต บุคคลที่ขี้โกรธและบุคคลมีปัญญาอ่อน เป็นคนโทสจริตและคนโมหจริต บุคคลผู้มีปัญญาดี เป็นคนพุทธิจริต บุคคลผู้ไม่โลภไม่โกรธ เป็นคนศัทธาจริต เพราะมีปกติเลื่อมใสศรัทธา อีกนัยหนึ่ง บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมอันมีอโมหะเป็นบริวาร เป็นคนพุทธิจริต ฉันใด บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมอันมีศรัทธาที่มีกำลังมากเป็นบริวาร ก็เป็นคนศัทธาจริต ฉันนั้น บุคคลที่เกิดมาด้วยกรรมซึ่งมีกามวิตกเป็นต้นเป็นบริวาร เป็นคนวิตกจริต บุคคลที่บังเกิดมาด้วยกรรมซึ่งมีความผสมกับโลภะเป็นต้นเป็นบริวาร จัดเป็นคนมีจริตเจือปน

นักศึกษาพึงทราบว่า กรรมอันให้เกิดปฏิสนธิวิบาก ซึ่งมีโลภะเป็นต้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นบริวาร นับเป็นเหตุแห่งจริยาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

ก็แหละ ในปัญหาที่ข้าพเจ้าตั้งไว้มีอาทิว่า **จะพึงทราบได้อย่างไรว่า บุคคลนี้เป็นคนราคจริต ฉะนั้น** มีแนวทางที่จะให้ทราบได้โดยบทประพันธคาถา ดังนี้—

๑. อรรถาธิบายของท่านฎีกาจารย์นี้ ยกมาจากปรมตฺถมญฺชูสาฎีกา เพื่อให้นักศึกษาได้ความแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

อิริยาปถโต กิจฺจา โภชนา ทสฺสนาทิโต
ธมฺมปฺปวตฺติโต เจว จริยาโย วิภาวเย

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายได้โดยประการเหล่านี้ คือ--

๑. โดยอิริยาบถ
๒. โดยการงาน
๓. โดยอาหาร
๔. โดยการเห็นเป็นต้น และ
๕. โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรมะ

๑. โดยอิริยาบถ

ในประการเหล่านั้น ข้อว่า **โดยอริยาบถ** มีอรรถาธิบายว่า— คนราคจริตเมื่อเดินอย่างปกติ ย่อมเดินไปโดยอาการอันเรียบร้อย ค่อย ๆ วางเท้าลง วางเท้ายกเท้าอย่างสม่ำเสมอ และเท้าของคนราคจริตนั้นเป็นเว้ากลาง คนโทสจริตย่อมเดินเหมือนเอาปลายเท้าขุดพื้นดินไป วางเท้ายกเท้าเร็ว และเท้าของคนโทสจริตนั้นจิกปลายเท้าลง คนโมหจริตย่อมเดินด้วยกิริยาที่ส่ายไปข้าง ๆ วางเท้ายกเท้าเหมือนกับคนที่สดุ้งตกใจ และเท้าของคนโมหจริตนั้นลงส้น ข้อนี้สมด้วยคำที่อรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอุปบัติแห่งคัณฑิยสูตรว่า—

> คนขี้กำหนัดเท้าเว้ากลาง คนขี้โกรธเท้าจิกปลายลง คนขี้หลงเท้าลงส้น ส่วนเท้าชนิดนี้ เป็นเท้าของท่านผู้ละกิเลสเหมือนดังหลังคาได้แล้ว[๑]

แม้อิริยาบถยืนของคนราคจริต ก็มีอาการหวานตา น่าเลื่อมใส ของคนโทสจริตมีอาการแข็งกระด้าง ของคนโมหจริตมีอาการซุ่มซ่าม แม้ในอิริยาบถนั่งก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ส่วนอิริยาบถนอน คนราคจริตไม่รีบร้อน ปูที่นอนอย่างสม่ำเสมอ ค่อย ๆ นอนทอดองค์อวัยวะลงโดยเรียบร้อย นอนหลับด้วยอาการอันน่าเลื่อมใส และเมื่อปลุกให้ตื่นก็ไม่ผลุนผลันลุกขึ้น ขานตอบเบา ๆ เหมือนคนมีความรังเกียจ คนโทสจริตรีบร้อน ปูที่นอนตามแต่จะได้ ทอดกายผลุงลง นอนอย่างเกะกะไม่เรียบร้อย และเมื่อปลุกให้ตื่นก็ผลุนผลันลุกขึ้น ขานตอบเหมือนกับคนโกรธ คนโมหจริต ปูที่นอนไม่ถูกฐานผิดรูป นอนทอดกายส่ายไปข้างโน้นข้างนี้ คว่ำหน้า

๑. อรรถกถาสุตฺตนิปาต มาคณฺฑิยสุตฺตวณฺณนา ทุติยภาค หน้า ๔๔๒

มาก และเมื่อปลุกให้ตื่น ก็มัวทำเสียงหือหืออยู่ ลุกขึ้นอย่างเชื่องช้า ส่วนคนศัทธาจริตเป็นต้น เพราะมีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้น ฉะนั้น แม้คนศัทธาจริตเป็นต้นจึงมีอิริยาบถเหมือนกับคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยอิริยาบถ เป็นประการแรก ด้วยประการฉะนี้

๒. โดยการงาน

ก็แหละ ข้อว่า **โดยการงาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— ในการงานต่าง ๆ เช่นการปัดกวาดลานวัดเป็นต้น คนราคจริตจับไม้กวาดอย่างเรียบร้อย ไม่รีบร้อน ไม่คุ้ยดินทรายให้เกลื่อนกลาด กวาดสะอาดราบเรียบ เหมือนลาดพื้นด้วยเสื่อปอและดอกไม้ คนโทสจริตจับไม้กวาดแน่นมาก ท่าทางรีบร้อน คุ้ยเอาดินทรายขึ้นไปกองไว้สองข้าง กวาดเสียงดังกราก ๆ แต่ไม่สะอาดไม่เรียบราบ คนโมหจริตจับไม้กวาดหลวม ๆ กวาดวนไปวนมาทำให้ดินทรายและหยากเยื่อกลาดเกลื่อน ไม่สะอาด ไม่เรียบราบ

ในกรณีปัดกวาด ฉันใด แม้ในการงานทั่ว ๆ ไป เช่นการซักจีวร ย้อมจีวรเป็นต้นก็เหมือนกัน คนราคจริตมักทำอย่างละเอียดละออ เรียบร้อย สม่ำเสมอ และด้วยความตั้งใจ คนโทสจริต มักทำอย่างเคร่งเครียด เข้มแข็ง แต่ไม่สม่ำเสมอ คนโมหจริตมักทำไม่ละเอียดละออ งุ่มง่าม ไม่สม่ำเสมอ และไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ แม้การนุ่งห่มจีวร สำหรับคนราคจริตนุ่งห่มไม่ตึงเกินไม่หลวมเกิน นุ่งห่มเป็นปริมณฑล น่าเลื่อมใส สำหรับคนโทสจริต นุ่งห่มตึงเปรี๊ยะ ไม่เป็นปริมณฑล สำหรับคนโมหจริต นุ่งห่มหลวม ๆ พะรุงพะรัง ส่วนคนศัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบโดยทำนองแห่งคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นเหล่านั้น

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยการงาน ด้วยประการฉะนี้

๓. โดยอาหาร

ข้อว่า **โดยอาหาร** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— คนราคจริตชอบอาหารที่มีรสหวานจัด และเมื่อบริโภคก็ทำคำข้าวกลมกล่อม ไม่ใหญ่จนเกินไป มีความต้องการรสเป็นสำคัญบริโภคอย่างไม่รีบร้อน และได้อาหารที่ดี ๆ แล้วจะเป็นอะไรก็ตาม ย่อมดีใจ คนโทสจริตชอบ

อาหารที่ไม่ประณีต มีรสเปรี้ยว และเมื่อบริโภคก็ทำคำข้าวใหญ่เสียจนเต็มปาก ไม่ต้องการโอชารส บริโภคอย่างรีบร้อน และได้อาหารที่ไม่ดีแล้วจะเป็นอะไรก็ตาม ย่อมดีใจ คนโมหจริตไม่ชอบรสอะไรแน่นอน และเมื่อบริโภคก็ทำคำข้าวเล็ก ๆ ไม่กลมกล่อม ทำเมล็ดข้าวหกเรี่ยราดในภาชนะ ริมฝีปากเปื้อนเปรอะ บริโภคอย่างมีจิตฟุ้งซ่าน นึกพล่านไปถึงสิ่งนั้น ๆ ฝ่ายคนศัทธาจริตเป็นต้นก็พึงทราบโดยทำนองของคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยอาหาร ด้วยประการฉะนี้

๔. โดยการเห็นเป็นต้น

ข้อว่า **โดยการเห็นเป็นต้น** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— คนราคจริตเห็นรูปที่น่าเจริญใจแม้นิดหน่อย ก็เกิดพิศวงแลดูเสียนาน ๆ ย่อมข้องติดอยู่ในคุณเพียงเล็กน้อย ไม่ถือโทษแม้ที่เป็นจริง แม้จะหลีกพ้นไปแล้วก็ไม่ประสงค์ที่จะปล่อยวาง หลีกไปทั้ง ๆ ที่มีความอาลัยถึง คนโทสจริตเห็นรูปที่ไม่น่าเจริญใจแม้นิดหน่อยก็เป็นดุจว่าลำบากใจเสียเต็มที่ ทนแลดูนาน ๆ ไม่ได้ ย่อมเดือดร้อนเป็นทุกข์ในโทษแม้เพียงเล็กน้อย ไม่ถือเอาคุณแม้ที่มีจริง แม้จะหลีกพ้นไปแล้ว ก็ยังปรารถนาที่จะพ้นอยู่นั่นเอง หลีกไปอย่างไม่อาลัยถึง คนโมหจริตเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมอาศัยคนอื่นกระตุ้นเตือน ครั้นได้ยินคนอื่นเขานินทาก็นินทาตาม ครั้นได้ยินคนอื่นเขาสรรเสริญก็สรรเสริญตาม ส่วนลำพังตนเองเฉย ๆ ด้วยความเฉยเพราะไม่รู้ แม้ในกรณีที่ได้ฟังเสียงเป็นต้นก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ ส่วนคนศัทธาจริตเป็นต้น พึงทราบโดยทำนองของคนราคจริตเป็นต้นนั่นเทียว เพราะเป็นผู้มีส่วนเข้ากันได้กับคนราคจริตเป็นต้นนั้น

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยการเห็นเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรมะ

ข้อว่า **โดยความเกิดขึ้นแห่งธรรมะ** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— อกุศลธรรม มีอาทิอย่างนี้คือ ความเสกแสร้ง, ความโอ้อวด, ความถือตัว, ความปรารถนาลามก, ความมักมาก, ความไม่สันโดษ, ความมีแง่งอน, และความมีเล่ห์เหลี่ยม ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนราคจริต อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้คือ ความโกรธ, ความผูกโกรธ, ความลบหลู่, ความตีเสมอ, ความฤษยา และความตระหนี่ ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนโทสจริต อกุศลธรรมมีอาทิ

อย่างนี้คือ ความหดหู่, ความเซื่องซึม, ความฟุ้งซ่าน, ความรำคาญใจ, ความสงสัย, ความยึดถือมั่นด้วยสำคัญผิด และความไม่ปล่อยวาง ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนโมหจริต

กุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้คือ ความเสียสละเด็ดขาด, ความใคร่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย, ความใคร่ฟังพระสัทธรรม, ความมากไปด้วยปราโมช, ความไม่โอ้อวด, ความไม่มีมารยา และความเลื่อมใสในฐานะที่ควรเลื่อมใส ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนศัทธาจริต กุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้ว่าง่าย, ความเป็นผู้มีมิตรดี, ความรู้จักประมาณในโภชนะอาหาร, ความมีสติสัมปชัญญะ, ความหมั่นประกอบความเพียร, ความเศร้าสลดในฐานะที่ควรเศร้าสลด และความเริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคายของผู้เศร้าสลดแล้ว ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนพุทธิจริต, อกุศลธรรมมีอาทิอย่างนี้คือ ความมากไปด้วยการพูด, ความยินดีในหมู่คณะ, ความไม่ยินดีในการภาวนากุศลธรรม, ความมีการงานไม่แน่นอน, ความบังหวลควันในเวลากลางคืน, ความลุกโพลงในเวลากลางวัน และความคิดพล่านไปโน่น ๆ นี่ ๆ ย่อมเกิดขึ้นมากแก่คนวิตกจริต

นักศึกษาพึงทราบจริยาทั้งหลายโดยความเกิดขึ้นแห่งธรรมะ ด้วยประการฉะนี้

วินิจฉัยวิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

ก็แหละ เพราะวิธีแสดงจริยานี้ ไม่ได้มาในบาลีและอรรถกถาโดยประการทั้งปวง ข้าพเจ้ายกมาแสดงไว้โดยอาศัยมติของอาจารย์อย่างเดียว ฉะนั้น จึงไม่ควรเชื่อถือเอาโดยเป็นสาระนัก เพราะเหตุว่า อาการทั้งหลายมีอิริยาบถเป็นต้นของคนราคจริตที่แสดงไว้นั้น แม้จำพวกคนโทสจริตเป็นต้นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท ก็สามารถทำได้อยู่ และสำหรับบุคคลผู้มีจริตผสมกันเพียงคนเดียว จริยาทั้งหลายมีอิริยาบถเป็นต้นซึ่งมีลักษณะแตกต่างกัน ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ส่วนวิธีแสดงจริยานัยใดที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ข้อนั้นเท่านั้นควรเชื่อถือโดยเป็นสาระแท้ สมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า อาจารย์ผู้ได้สำเร็จเจโตปริยญาณจึงจักรู้จริยาแล้วบอกพระกัมมัฏฐานได้เอง ส่วนอาจารย์นอกนี้ต้องถามอันเตวาสิกผู้จะเรียนพระกัมมัฏฐานนั้นนั้น

เพราะเหตุฉะนี้ จะพึงทราบได้ว่า บุคคลนี้ เป็นคนราคจริต บุคคลนี้ เป็นคนจริตใดจริตหนึ่งในโทสจริตเป็นต้น ก็ด้วยเจโตปริยญาณ หรือเพราะสอบถามตัวบุคคลผู้นั้นเอง ด้วยประการฉะนี้

วิสัชนาปัญหา ข้อที่ ๓

ก็แหละ ในปัญหาข้อว่า **บุคคลจริตชนิดไหน มีธรรมเป็นที่สบายอย่างไร** ฉะนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้ –

ธรรมเป็นที่สบายคนราคจริต

จะอธิบายถึงเสนาสนะสำหรับคนราคจริต เป็นประการแรก

เสนาสนะ ชนิดที่ตั้งอยู่กับพื้นดิน ชายคารอบ ๆ ไม่ล้างเช็ด ไม่ทำกันสาด เป็นกุฎีมุงหญ้า เป็นบรรณศาลาที่มุงบังด้วยใบตองอย่างใดอย่างหนึ่ง เปรอะไปด้วยละอองธุลี เต็มไปด้วยค้างคาวเล็ก ๆ ทะลุปรุโปร่ง และปรักหักพัง สูงเกินไปหรือต่ำเกินไป อยู่ที่ดอน มีความรังเกียจด้วยภัยอันตราย มีทางสกปรก และสูง ๆ ต่ำ ๆ แม้จะมีเตียงและตั่งก็เต็มไปด้วยตัวเรือด รูปร่างไม่ดี สีไม่งาม ที่พอแต่เพียงแลเห็นก็ให้เกิดความรังเกียจ เสนาสนะเช่นนั้น เป็นที่สบายของคนราคจริต

ผ้านุ่งและผ้าห่ม ชนิดที่ขาดแหว่งที่ชาย มีเส้นด้ายสับสนส่วนขึ้นส่วนลง เช่นเดียวกับขนมร่างแห มีสัมผัสสากเหมือนปอป่าน เป็นผ้าเศร้าหมองและหนัก รักษาลำบาก เป็นที่สบายของคนราคจริต

แม้บาตร บาตรดินชนิดที่สีไม่งาม หรือบาตรเหล็กชนิดที่ทำลายความงามเสียด้วยแนวตะเข็บและหมุด เป็นบาตรที่หนัก ทรวดทรงไม่ดี น่าเกลียดเหมือนกระโหลกศีรษะ ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้ทางสำหรับไปบิณฑบาต ก็เป็นทางชนิดที่ไม่น่าพอใจ ห่างไกลหมู่บ้าน ขรุขระ ไม่เรียบร้อย ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต ก็เป็นหมู่บ้านที่มีคนทั้งหลายเที่ยวไปทำเป็นเหมือนไม่เห็น และที่มีคนทั้งหลายนิมนต์ภิกษุผู้ได้ภิกษาแม้ในตระกูลหนึ่งแล้วให้เข้าไปสู่โรงฉันว่า นิมนต์มาทางนี้ขอรับ ครั้นถวายข้าวต้มและข้าวสวยแล้ว เมื่อจะไปก็พากันไปเสียอย่างไม่เหลียวแล คล้าย ๆ กับคนรับจ้างเลี้ยงโค ต้อนโคเข้าในคอกแล้วก็ไม่เหลียวแล ฉะนั้น หมู่บ้านเช่นนั้น เหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้พวกคนสำหรับอังคาสปรนนิบัติ ก็เป็นจำพวกทาษหรือกรรมกรที่มีผิวพรรณเศร้าหมองไม่น่าดู เครื่องนุ่งห่มสกปรก เหม็นสาบ น่าสะอิดสะเอียน ที่อังคาสปรนนิบัติโดยอาการไม่เคารพ ทำเหมือนจะเทข้าวต้มและข้าวสวยทิ้ง คนอังคาสปรนนิบัติเช่นนั้น เหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยว ก็เป็นชนิดที่เลว สีสันไม่ดี ที่ทำด้วยข้าวฟ่างข้าวกับแก้และข้าวปลายเกรียนเป็นต้น เปรี้ยงบูด ผักเสี้ยนดองแกงผักเก่า ๆ ชนิดใดชนิดหนึ่งเพียงอย่างเดียว พอให้เต็มท้องเท่านั้น เหมาะสมแก่คนราคจริต

แม้อิริยาบถ อิริยาบถยืนหรืออิริยาบถเดิน เหมาะสมแก่คนราคจริต

อารมณ์กัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ในวรรณกสิณทั้งหลาย มีนีลกสิณเป็นต้น ชนิดที่มีสีไม่สะอาดตา เหมาะสมแก่คนราคจริต

นี้คือธรรมเป็นที่สบายของคนราคจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายคนโทสจริต

เสนาสนะ สำหรับคนโทสจริตนั้น เป็นชนิดที่ไม่สูงเกินไป ไม่ต่ำเกินไป มีร่มเงาบริบูรณ์ด้วยน้ำใช้น้ำฉัน มีฝา,เสาและบันไดที่จัดไว้อย่างเรียบร้อย เขียนภาพลายดอกไม้ลายเครือวัลย์สำเร็จเสร็จสรรพ์ รุ่งเรืองงามด้วยจิตรกรรมนานาชนิด มีพื้นเรียบ เกลี้ยงเกลา นุ่มนิ่ม มีพวงดอกไม้และผ้าสีอันวิจิตรประดับเพดานอย่างเป็นระเบียบ คล้ายกับวิมานพรหม เครื่องปูลาดและเตียงตั่งจัดแจงแต่งไว้อย่างดี สะอาดน่ารื่นรมย์ มีกลิ่นหอมฟุ้งด้วยเครื่องอบดอกไม้ที่จัดวางไว้เพื่อให้อบณที่นั้น ๆ ซึ่งพอเห็นเท่านั้นก็ให้เกิดความปีติปราโมช เสนาสนะเห็นปานฉะนี้ เป็นที่สบายของคนโทสจริต

แม้ทางสำหรับเสนาสนะ นั้น ก็เป็นสิ่งที่ปลอดภัยอันตรายทั้งปวง มีพื้นสะอาดและสม่ำเสมอ ประดับตกแต่งเรียบร้อย ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

แม้เครื่องใช้สำหรับเสนาสนะ ในที่นี้ ก็ไม่ต้องมีมากนัก มีเพียงเตียงและตั่งตัวเดียวก็พอ ทั้งนี้เพื่อตัดไม่ให้เป็นที่อาศัยของจำพวกสัตว์ต่าง ๆ เช่นแมลงสาบ, เรือด, งูและหนูเป็นต้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

ผ้านุ่งและผ้าห่ม ก็เป็นประเภทผ้าเมืองจีน ผ้าเมืองโสมาร ผ้าไหมผ้าฝ้ายและผ้าเปลือกไม้อย่างละเอียด ซึ่งเป็นของประณีตชนิดใด ๆ ก็ตาม เอาผ้าชนิดนั้น ๆ มาทำเป็นชั้นเดียวหรือสองชั้น เป็นผ้าเบา ย้อมดี มีสีสะอาด ควรแก่สมณะ ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

บาตร เป็นชนิดบาตรเหล็ก มีทรวดทรงดีเหมือนต่อมน้ำ เกลี้ยงเกลาเหลาหล่อเหมือนแก้วมณี ไม่มีสนิม มีสีสะอาดควรแก่สมณะ ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

ทางสำหรับไปบิณฑบาต เป็นชนิดที่ปลอดภัยอันตราย สม่ำเสมอ น่าเจริญใจ ไม่ไกลไม่ใกล้หมู่บ้านเกินไป ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

แม้หมู่บ้านที่ไปรับบิณฑบาต ก็เป็นหมู่บ้านที่มีคนทั้งหลายคิดว่า พระผู้เป็นเจ้าจักมาเดี๋ยวนี้แล้ว จึงปูอาสนะเตรียมไว้ณประเทศที่สะอาดเกลี้ยงเกลา ลุกรับ ช่วยถือบาตรนิมนต์ให้เข้าไปสู่เรือน นิมนต์ให้นั่งบนอาสนะที่ปูไว้แล้ว จึงอังคาสเลี้ยงดูด้วยมือของตนโดยความเคารพ หมู่บ้านเช่นนั้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโทสจริต

คนปรนนิบัติเลี้ยงดู เป็นคนรูปร่างสะสวย น่าเลื่อมใส อาบน้ำชำระกายดีแล้ว ไล้ทาตัวดีแล้ว หอมฟุ้งด้วยกลิ่นธูปกลิ่นเครื่องอบและกลิ่นดอกไม้ ประดับตกแต่งด้วยผ้าและอาภรณ์ที่ย้อมด้วยสีต่าง ๆ ล้วนแต่สะอาดและน่าภูมิใจ มีปกติทำการปรนนิบัติด้วยความเคารพ คนปรนนิบัติเลี้ยงดูเช่นนั้น จึงเป็นที่สบายแก่คนโทสจริต

แม้ข้าวต้มข้าวสวยและของเคี้ยว ก็เป็นชนิดที่มีสีต้องตา ถึงพร้อมด้วยกลิ่นและรส มีโอชาน่าชอบใจ ประณีตโดยประการทั้งปวง และเพียงพอแก่ความต้องการ จึงเหมาะสมแก่คนโทสจริต

แม้อิริยาบถ ก็ต้องเป็นอิริยาบถนอนหรืออิริยาบถนั่ง จึงเหมาะสมแก่คนโทสจริต

อารมณ์กัมมัฏฐาน เป็นอารมณ์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ในวรรณกสิณทั้งหลาย มีนีล-กสิณเป็นต้น ซึ่งเป็นชนิดที่มีสีสะอาดหมดจดเป็นอย่างดี

นี้คือธรรมเป็นที่สบายของคนโทสจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายคนโมหจริต

สำหรับคนโมหจริตนั้น เสนาสนะต้องหันหน้าสู่ทิศไม่คับแคบที่เมื่อนั่งแล้วทิศย่อมปรากฏโล่งสว่าง ในบรรดาอิริยาบถ ๔ อิริยาบถเดินจึงจะเหมาะสม ส่วนอารมณ์กัมมัฏฐาน

ขนาดเล็กเท่าตะแกรง หรือเท่าขันโอ ย่อมไม่เหมาะสมแก่คนโมหจริตนั้น เพราะเมื่อโอกาสคับแคบ จิตก็จะถึงความมืดมนงงยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ดวงกสิณขนาดใหญ่กว้างมากจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือ มีเสนาสนะเป็นต้น ซึ่งควรจะยกมาแสดงสำหรับคนโมหจริต พึงเข้าใจว่ามีลักษณะเช่นเดียวกันกับที่ได้แสดงไว้แล้วสำหรับคนโทสจริตนั่นแล

นี้คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนโมหจริต ด้วยประการฉะนี้

ธรรมเป็นที่สบายคนศัทธาจริตเป็นต้น

วิธีที่ได้แสดงมาแล้วในคนโทสจริตแม้ทุก ๆ ประการ จัดเป็นธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนศัทธาจริตด้วย แหละในบรรดาอารมณ์กัมมัฏฐานทั้งหลาย เฉพาะอนุสสติกัมมัฏฐาน จึงจะเหมาะสมแก่คนศัทธาจริต

สำหรับคนพุทธิจริตนั้น ไม่มีข้อที่จะต้องกล่าวว่า ในบรรดาสัปปายะทั้งหลาย มีเสนาสนะสัปปายะเป็นต้น สิ่งนี้ย่อมเป็นที่สบายแก่คนพุทธิจริต ฉะนี้

สำหรับคนวิตกจริตนั้น เสนาสนะที่โล่งโถงหันหน้าสู่ทิศสว่าง ที่เมื่อนั่งแล้วสวน, ป่า,สระโบกขรณี,ทิวแถวแห่งหมู่บ้าน,นิคมชนบทและภูเขาอันมีสีเขียวชะอุ่ม ย่อมปรากฏเห็นเด่นชัด เสนาสนะเช่นนั้นย่อมไม่เหมาะสม เพราะเสนาสนะอันมีลักษณะเช่นนั้น ย่อมเป็นปัจจัยทำให้วิตกวิ่งพล่านไปนั่นเทียว เพราะฉะนั้น วิตกจริตบุคคลพึงอยู่ในเสนาสนะที่ตั้งอยู่ในซอกเขาลึก มีป่ากำบัง เช่นเงือมเขาท้องช้างและถ้ำชื่อมหินทะ[1] เป็นต้น แม้อารมณ์กัมมัฏฐานชนิดกว้างใหญ่ก็ไม่เหมาะสมแก่คนวิตกจริต เพราะอารมณ์เช่นนั้นย่อมเป็นปัจจัยทำให้จิตแล่นพล่านไปด้วยอำนาจแห่งวิตก แต่อารมณ์ชนิดเล็กจึงจะเหมาะสม ประการที่เหลือ เหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้วสำหรับคนราคจริตนั่นเทียว

นี้คือธรรมเป็นที่สบายสำหรับคนวิตกจริต ด้วยประการฉะนี้

อรรถาธิบายอย่างพิสดาร โดยประเภท,เหตุให้เกิด,วิธีให้รู้และธรรมเป็นที่สบายของจริยาทั้งหลาย ซึ่งมาในหัวข้อว่า **อันเหมาะสมแก่จริตจริยาของตน** ยุติเพียงเท่านี้

---

๑. สถานที่เหล่านี้ มีอยู่ในประเทศลังกาทั้งนั้น

ส่วนกัมมัฏฐานอันเหมาะสมแก่จริยานั้น ข้าพเจ้ายังจะไม่แสดงให้แจ้งชัดโดยสิ้นเชิงก่อน เพราะกัมมัฏฐานนั้น ๆ จักปรากฏแจ้งชัดด้วยตัวเอง ในอรรถาธิบายพิสดารของหัวข้อถัดไปนี้—

วินิจฉัยกัมมัฏฐาน ๔๐ โดยอาการ ๑๐ อย่าง

เพราะเหตุฉะนั้น ในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ** ฉะนี้นั้น ประการแรกนักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยอาการ ๑๐ อย่าง ดังนี้ คือ—

๑. โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน
๒. โดยการนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน
๓. โดยความต่างกันแห่งฌาน
๔. โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์
๕. โดยควรขยายและไม่ควรขยาย
๖. โดยอารมณ์ของฌาน
๗. โดยภูมิเป็นที่บังเกิด
๘. โดยการถือเอา
๙. โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน และ
๑๐. โดยเหมาะสมแก่จริยา

๑—โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน

ในอาการ ๑๐ อย่างนั้น ประการแรก ข้อว่า **โดยแสดงจำนวนกัมมัฏฐาน** มีอรรถาธิบายดังนี้— ก็ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า **ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ** ฉะนี้ พระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการณที่นั้น ท่านสงเคราะห์เข้าไว้เป็น ๗ หมวดดังนี้ คือ—

๑. กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง
๒. อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง
๓. อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง

๔. พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง
๕. อารุปปกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง
๖. สัญญากัมมัฏฐาน ๑ อย่าง และ
๗. ววัตถานกัมมัฏฐาน ๑ อย่าง

๑—กสิณกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. ปถวีกสิณ กสิณสำเร็จด้วยดิน
๒. อาโปกสิณ กสิณสำเร็จด้วยน้ำ
๓. เตโชกสิณ กสิณสำเร็จด้วยไฟ
๔. วาโยกสิณ กสิณสำเร็จด้วยลม
๕. นีลกสิณ กสิณสำเร็จด้วยสีเขียว
๖. ปีตกสิณ กสิณสำเร็จด้วยสีเหลือง
๗. โลหิตกสิณ กสิณสำเร็จด้วยสีแดง
๘. โอทาตกสิณ กสิณสำเร็จด้วยสีขาว
๙. อาโลกกสิณ กสิณสำเร็จด้วยแสงสว่าง และ
๑๐. ปริจฉินนากาสกสิณ กสิณที่สำเร็จด้วยช่องว่างซึ่งกำหนดขึ้น

๒—อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. อุทธุมาตกอสุภ ซากศพที่ขึ้นพองน่าเกลียด
๒. วินีลกอสุภ ซากศพที่ขึ้นเป็นสีเขียวน่าเกลียด
๓. วิปุพพกอสุภ ซากศพที่มีหนองแตกพลักน่าเกลียด
๔. วิจฉิททกอสุภ ซากศพที่ถูกตัดเป็นท่อน ๆ น่าเกลียด
๕. วิกขายิตกอสุภ ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกระจุยกระจายน่าเกลียด
๖. วิกขิตตกอสุภ ซากศพที่ทิ้งไว้เรี่ยราดน่าเกลียด
๗. หตวิกขิตตกอสุภ ซากศพที่ถูกสับฟันทิ้งกระจัดกระจายน่าเกลียด
๘. โลหิตกอสุภ ซากศพที่มีโลหิตไหลออกน่าเกลียด
๙. ปุฬุวกอสุภ ซากศพที่เต็มไปด้วยหนอนน่าเกลียด และ
๑๐. อัฏฐิกอสุภ ซากศพที่เป็นกระดูกน่าเกลียด

๓—อนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ อย่าง คือ

๑. พุทธานุสสติ	ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า
๒. ธัมมานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระธรรม
๓. สังฆานุสสติ	ระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์
๔. สีลานุสสติ	ระลึกถึงศีลของตน
๕. จาคานุสสติ	ระลึกถึงการบริจาคที่ตนบริจาคแล้ว
๖. เทวตานุสสติ	ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา
๗. มรณานุสสติ	ระลึกถึงความตาย
๘. กายคตาสติ	ระลึกถึงร่างกายซึ่งล้วนแต่ไม่สะอาด
๙. อานาปานสติ	ระลึกกำหนดลมหายใจเข้าออก และ
๑๐. อุปสมานุสสติ	ระลึกถึงนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวง

๔—พรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง คือ

๑. เมตตา	ความรักที่มุ่งช่วยทำประโยชน์
๒. กรุณา	ความสงสารที่มุ่งช่วยบำบัดทุกข์
๓. มุทิตา	ความพลอยยินดีต่อสมบัติ และ
๔. อุเปกขา	ความเป็นกลางไม่เข้าฝ่ายใด

๕—อารุปปกัมมัฏฐาน ๔ อย่าง คือ

๑. อากาสานัญจายตนะ	อากาศไม่มีที่สุด
๒. วิญญาณัญจายตนะ	วิญญาณไม่มีที่สุด
๓. อากิญจัญญายตนะ	ความไม่มีอะไร และ
๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ	สัญญาละเอียด ซึ่งจะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่

๖—สัญญา ๑ อย่าง คือ

๑. อาหาเรปฏิกูลสัญญา ความหมายรู้ในอาหารโดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียด

๗–ววัตถาน ๑ อย่าง คือ

๑. จตุธาตุววัตถาน การกำหนดแยกคนออกเป็นธาตุ ๔

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยแสดงจำนวน ด้วยประการฉะนี้

๒–โดยนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน

ข้อว่า **โดยนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้– ก็แหละ ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น เฉพาะกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ คือ ยกเว้นกายคตาสติกับอานาปานสติเสีย อนุสสติกัมมัฏฐานที่เหลือ ๘ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ นำมาซึ่งอุปจารฌาน กัมมัฏฐานที่เหลือ ๓๐ ประการ นำมาซึ่งอัปปนาฌาน

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน ด้วยประการฉะนี้

๓–โดยความต่างกันแห่งฌาน

ข้อว่า **โดยความต่างกันแห่งฌาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้– และในกัมมัฏฐาน ๓๐ ประการที่นำมาซึ่งอัปปนาฌานนั้น กสิณ ๑๐ กับ อานาปานสติ ๑ รวมเป็น ๑๑ ประการ ย่อมให้สำเร็จฌานได้ทั้ง ๔ ฌาน อสุภ ๑๐ กับ กายคตาสติ ๑ รวมเป็น ๑๑ ประการ ย่อมให้สำเร็จเพียงปฐมฌานอย่างเดียว พรหมวิหาร ๓ ข้างต้นให้สำเร็จฌาน ๓ ข้างต้น พรหมวิหารข้อที่ ๔ และอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ ย่อมให้สำเร็จฌานที่ ๔

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความต่างกันแห่งฌาน ด้วยประการฉะนี้

๔–โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์

ข้อว่า **โดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้– การผ่านนั้นมี ๒ อย่าง คือ การผ่านองค์ฌาน ๑ การผ่านอารมณ์ ๑ ใน ๒ อย่างนั้น การผ่านองค์ฌานย่อมมีได้ในกัมมัฏฐานที่ให้สำเร็จฌาน ๓ และฌาน ๔ แม้ทั้งหมด ทั้งนี้ เพราะทุติยฌานเป็นต้นที่ฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุในอารมณ์เดียวกันนั้น ต้องผ่านองค์ฌานทั้งหลาย มีวิตกและวิจารเป็นต้นขึ้นไป ในพรหมวิหารข้อที่ ๔ ก็เหมือนกัน เพราะแม้พรหมวิหารข้อที่ ๔ นั้น อันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านโสมนัสเวทนาในอารมณ์ของพรหมวิหาร ๓ มี

เมตตาเป็นต้นไปเหมือนกัน

ส่วนการผ่านอารมณ์ ย่อมมีได้ในอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ เพราะอากาสานัญจายตนฌาน อันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านกสิณอันใดอันหนึ่งในบรรดากสิณ ๙ อย่างข้างต้น และวิญญาณัญจายตนฌานเป็นต้นอันฌานลาภีบุคคลจะพึงได้บรรลุ ก็ต้องผ่านอารมณ์ทั้งหลายมีอากาศเป็นต้นขึ้นไป การผ่านอารมณ์หาได้มีในกัมมัฏฐานที่เหลือนอกจากนี้ไม่

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยผ่านองค์ฌานและอารมณ์ ด้วยประการฉะนี้

๕—โดยควรขยายและไม่ควรขยาย

ข้อว่า **โดยควรขยายและไม่ควรขยาย** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้—

กัมมัฏฐานที่ควรขยาย

ในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กสิณกัมมัฏฐานควรขยายทั้ง ๑๐ ประการนั่นเทียว เพราะว่า โยคีบุคคลแผ่กสิณไปสู่ยังโอกาสได้ประมาณเท่าใด ก็สามารถได้ยินเสียงด้วยทิพโสต เห็นรูปได้ด้วยทิพจักษุและรู้จิตของสัตว์อื่นได้ด้วยจิต ภายในโอกาสประมาณเท่านั้น

กัมมัฏฐานที่ไม่ควรขยาย

ส่วนกายคตาสติ กับ อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะเหตุไร ? เพราะกัมมัฏฐานเหล่านี้ โยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะ และเพราะไม่มีอานิสงส์อะไร และข้อที่กัมมัฏฐานเหล่านี้อันโยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะนั้น จักปรากฏในแผนกแห่งภาวนาของกัมมัฏฐานนั้น ๆ ข้างหน้า แหละเมื่อโยคีบุคคลขยายกัมมัฏฐานเหล่านี้แล้ว ก็เป็นแต่เพียงขยายกองแห่งซากศพเท่านั้น หามีอานิสงส์อะไรแต่ประการใดไม่ แม้ความข้อนี้สมกับที่ท่านกล่าวไว้ในโสปากปัญหาพยากรณ์ว่า **ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาค รูปสัญญาปรากฏชัดแล้ว แต่อัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัด** ก็ในปัญหาพยากรณ์นั้นที่ท่านกล่าวว่า อัฏฐิกสัญญาไม่ปรากฏชัดนั้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจที่ไม่ได้ขยายนิมิต

ส่วนพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า **ภิกษุแผ่อัฏฐิกสัญญาไปสู่แผ่นดินทั่วสิ้น**[๑] ฉะนี้นั้น พระองค์ตรัสไว้ด้วยอำนาจอาการที่ปรากฏแก่ภิกษุผู้มีอัฏฐิกสัญญา หาได้ตรัสด้วยการขยายนิมิตไม่ จริงอย่างนั้น ในรัชสมัยของพระเจ้าธรรมาโศกราช ได้มีนกการวิกเห็นเงาของตนที่ฝาซึ่งทำด้วยกระจกโดยรอบ ๆ ตัวแล้ว มันสำคัญว่ามีนกการวิกอยู่ในทั่วทุกทิศ จึงได้ร้องออกไปด้วยเสียงอันไพเราะ แม้พระเถระก็เช่นเดียวกัน เพราะท่านได้สำเร็จอัฏฐิกสัญญา จึงเห็นนิมิตปรากฏอยู่ในทั่วทุกทิศ เลยเข้าใจว่า แผ่นดินแม้ทั้งหมดเต็มไปด้วยอัฐิ ฉะนี้

หากเกิดปัญหาขึ้นว่า ถ้าเมื่อถือเอาความอย่างนี้แล้ว ภาวะที่อสุภฌานทั้งหลายมีอารมณ์หาประมาณมิได้อันใด ที่พระองค์ทรงแสดงไว้ในธัมมสังคหะ[๒] ข้อนั้นก็จะผิดเสียละซิ ?

วิสัชนาว่า ข้อนั้นไม่ใช่จะผิดไปเสียเลย เพราะโยคีบุคคลบางคนย่อมถือเอานิมิตในซากศพที่ขึ้นพองหรือในซากศพที่เป็นโครงกระดูกชนิดใหญ่ บางคนก็ถือเอานิมิตในซากศพเช่นนั้นชนิดเล็ก โดยปริยายนี้ฌานของโยคีบุคคลบางคนจึงมีอารมณ์เล็ก บางคนมีอารมณ์หาประมาณมิได้ อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ฌานมีอารมณ์หาประมาณมิได้ ท่านหมายเอาโยคีบุคคลที่ไม่เห็นโทษในการขยายนิมิตแห่งอสุภกัมมัฏฐานนั้นแล้วขยายกัมมัฏฐานนั้น แต่อย่างไรก็ตามกายคตาสติกัมมัฏฐานกับอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ไม่ควรขยาย เพราะไม่มีอานิสงส์อะไร

มิใช่แต่เท่านี้ แม้กัมมัฏฐานที่เหลือก็ไม่ควรขยายเช่นเดียวกับกายคตาสติและอสุภกัมมัฏฐานนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ในบรรดากัมมัฏฐานเหล่านั้น นิมิตแห่งอานาปานสติเมื่อโยคีบุคคลขยาย ก็จะขยายแต่กองแห่งลมเท่านั้น และนิมิตแห่งอานาปานสตินั้นกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะ เช่นนิมิตที่ปลายจมูกและริมฝีปากเป็นต้น ฉะนี้ อานาปานสติกัมมัฏฐานจึงไม่ควรขยาย เพราะมีแต่โทษอย่างหนึ่ง เพราะโยคีบุคคลกำหนดเอาด้วยโอกาสเฉพาะอย่างหนึ่ง

พรหมวิหาร ๔ มีสัตว์เป็นอารมณ์ เมื่อขยายอารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้น ก็จะขยายแต่กองแห่งสัตว์เท่านั้น ที่จะได้ประโยชน์อะไรกับการขยายกองแห่งสัตว์นั้น หามีไม่ เพราะฉะนั้น แม้อารมณ์ของพรหมวิหารเหล่านั้นก็ไม่ควรขยาย ส่วนพระพุทธพจน์ใดที่ทรงแสดงไว้ว่า **ภิกษุมีจิตประกอบด้วยเมตตา แผ่เมตตาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่** ฉะนี้นั้น ทรง

๑ ขุ. เถรคาถา ๒๖/๒๖๔. ๒ อภิ. สงฺ. ๓๔/๗๗.

แสดงด้วยอำนาจการกำหนดถือเอาต่างหาก หาใช่ด้วยอำนาจการขยายนิมิตไม่ จริงอยู่ ภิกษุกำหนดเอาสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ในทิศหนึ่งแล้วจึงเจริญเมตตาไปโดยลำดับมีอาทิว่า อาวาสหนึ่ง สองอาวาส ฉะนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า **ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่** มิใช่ภิกษุขยายนิมิตกัมมัฏฐาน อนึ่ง ในพรหมวิหารภาวนานี้เล่า ก็ไม่มีปฏิภาคนิมิตที่โยคีบุคคลนี้จะพึงขยายด้วย แม้การที่พรหมวิหารฌานมีอารมณ์เล็กน้อยและมีอารมณ์หาประมาณมิได้ในอธิการนี้ พึงทราบด้วยอำนาจการกำหนดเอาสัตว์จำนวนมากเป็นเกณฑ์ต่างหาก

แม้ในอารมณ์ของอารุปปฌาน ๔ นั้น อากาศ (หมายเอาอากาสานัญจายตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นกสิณุคฆาฏิมากาศ คืออากาศตรงที่เพิกกสิณออก จริงอยู่ กสิณุคฆาฏิมากาศ (อากาศที่เพิกกสิณออก) นั้น โยคีบุคคลพึงสนใจแต่เพียงว่าเป็นที่ปราศจากกสิณเท่านั้น นอกเหนือไปจากนั้น แม้จะขยายก็ไม่มีประโยชน์อะไร วิญญาณ (หมายเอาวิญญาณัญจายตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรม จริงอยู่ ใคร ๆ ก็ตามไม่สามารถจะขยายสภาวธรรมได้ ความปราศจากวิญญาณ (หมายเอาอากิญจัญญายตนะ) ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นภาวะสักว่าความไม่มีแห่งวิญญาณ **อารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน** ก็ไม่ควรขยาย เพราะเป็นสภาวธรรมเช่นเดียวกัน

กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๑๐ มีพุทธานุสสติเป็นต้น ก็ไม่ควรขยาย ด้วยไม่มีปฏิภาคนิมิต เพราะกัมมัฏฐานที่มีปฏิภาคนิมิตเท่านั้น ที่เป็นกัมมัฏฐานควรจะขยาย และอารมณ์ที่เป็นปฏิภาคนิมิตของกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการมีพุทธานุสสติเป็นต้น หามีไม่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรขยายอารมณ์นั้น

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยควรขยายและไม่ควรขยาย
ด้วยประการฉะนี้

๖–โดยอารมณ์ของฌาน

ข้อว่า **โดยอารมณ์ของฌาน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— ก็แหละในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นปฏิภาคนิมิต** กัมมัฏฐานที่เหลือ ๑๘ มีอารมณ์ไม่เป็นปฏิภาคนิมิต

อนึ่ง ในอนุสสติ ๑๐ ยกเว้นอานาปานสติกับกายคตาสติเสีย อนุสสติที่เหลือ ๘ กับ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ วิญญาณัญจายตนะ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ๑ รวม ๑๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นสภาวธรรม** กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ กัมมัฏฐานนี้ **มีอารมณ์เป็นนิมิต** กัมมัฏฐานที่เหลือ ๖ คือ พรหมวิหาร ๔ อากาสานัญจายตนะ ๑ อากิญจัญญายตนะ ๑ มีอารมณ์ที่พูดไม่ถูก (คือไม่ใช่สภาวธรรมและไม่เป็นนิมิต)

อนึ่ง วิปุพพกอสุภ ๑ โลหิตกอสุภ ๑ ปุฬุวกอสุภ ๑ อานาปานสติ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ และอารมณ์คือดวงแสงแห่งพระอาทิตย์เป็นต้น ที่ฉายเข้าไปข้างใน โดยทางช่องหน้าต่างเป็นต้น ในอาโลกกสิณนั้น ๑ รวม ๘ กัมมัฏฐานนี้ มีอารมณ์เคลื่อนไหวได้ แต่ก็เคลื่อนไหวได้ในเบื้องต้นก่อนแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นเท่านั้น ส่วนที่เป็นปฏิภาคนิมิตแล้ว ก็สงบนิ่งเหมือนกัน กัมมัฏฐานที่เหลือจาก ๘ กัมมัฏฐานนี้ มีอารมณ์ไม่เคลื่อนไหว

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยอารมณ์ของฌาน
ด้วยประการฉะนี้

๗—โดยภูมิเป็นที่บังเกิด

ก็แหละ ในข้อว่า **โดยภูมิเป็นที่บังเกิด** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— อสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ กายคตาสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ รวม ๑๒ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมไม่บังเกิดในเทวโลกชั้นกามาวจร เพราะซากศพและอาหารอันน่าเกลียดไม่มีในเทวโลกชั้นนั้น กัมมัฏฐาน ๑๒ นั้น รวมกับอานาปานสติ ๑ เป็น ๑๓ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมไม่บังเกิดในพรหมโลก เพราะลมอัสสาสะปัสสาสะไม่มีในพรหมโลก กัมมัฏฐานอื่นๆ นอกจากอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ แล้ว ย่อมไม่บังเกิดในอรูปภพ ส่วนในโลกมนุษย์ กัมมัฏฐานบังเกิดได้ครบหมดทั้ง ๔๐ ประการ

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยภูมิเป็นที่บังเกิด
ด้วยประการฉะนี้

๘—โดยการถือเอา

ในข้อว่า **โดยการถือเอา** นั้น พึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐาน แม้โดยการถือเอาด้วยวัตถุที่ได้เห็น,ได้ถูกต้องและที่ได้ยินดังนี้— ในกัมมัฏฐานเหล่านั้น ยกวาโยกสิณ

เสีย กสิณที่เหลือ ๙ กับ อสุภ ๑๐ รวมเป็น ๑๙ กัมมัฏฐานนี้ พึงถือเอาได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็น อธิบายว่า ในเบื้องต้นต้องแลดูด้วยตาเสียก่อนแล้วจึงถือเอานิมิตของกัมมัฏฐานเหล่านั้นได้ ในกายคตาสติ อาการ ๕ คือ ผม, ขน, เล็บ, ฟัน และหนัง พึงถือเอาได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็น อาการที่เหลือ ๒๗ พึงถือเอาได้ด้วยเสียงที่ได้ยิน ดังนั้น อารมณ์ของกายคตาสติกัมมัฏฐาน พึงถือเอาได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็นและเสียงที่ได้ยิน ฉะนี้ อานาปานสติกัมมัฏฐาน พึงถือเอาได้ด้วยการถูกต้อง วาโยกสิณพึงถือเอาได้ด้วยสิ่งที่ได้เห็นและสัมผัสที่ได้ถูกต้อง กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๑๘ พึงถือเอาได้ด้วยเสียงที่ได้ยิน แหละในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนั้น กัมมัฏฐาน ๕ คือ อุเปกขาพรหมวิหาร ๑ อารุปปกัมมัฏฐาน ๔ อันโยคีบุคคลผู้เริ่มลงมือทำกัมมัฏฐาน จะพึงถือเอาไม่ได้ในทันทีทีเดียว กัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๓๕ จึงถือเอาได้โดยทันที

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยการถือเอา ด้วยประการฉะนี้

๙—โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน

ข้อว่า **โดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน** นั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— ก็แหละในบรรดากัมมัฏฐานเหล่านี้ ยกเว้นอากาสกสิณเสีย กสิณที่เหลือ ๙ ประการ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อารุปปฌานทั้งหลาย กสิณทั้ง ๑๐ ประการ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อภิญญาทั้งหลาย พรหมวิหาร ๓ (ข้างต้น) ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่พรหมวิหารข้อที่ ๔ อารุปปกัมมัฏฐานบทต่ำ ๆ ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่อารุปปกัมมัฏฐานบทสูง ๆ เนวสัญญานาสัญญายตนกัมมัฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่นิโรธสมาบัติ กัมมัฏฐานแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การอยู่เป็นสุข, แก่วิปัสสนากัมมัฏฐานและแก่ภวสมบัติทั้งหลาย

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความเป็นปัจจัยเกื้อหนุน ด้วยประการฉะนี้

๑๐—โดยเหมาะสมแก่จริยา

ในข้อว่า **โดยเหมาะสมแก่จริยา** นี้ พึงทราบการวินิจฉัยแม้โดยความเหมาะสมแก่จริยาทั้งหลาย ดังนี้—

ประการแรก ในกัมมัฏฐาน ๔๐ นั้น กัมมัฏฐาน ๑๑ คือ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ ย่อมเหมาะสมแก่คนราคจริต กัมมัฏฐาน ๘ คือ พรหมวิหาร ๔ วรรณกสิณ ๔ เหมาะสมแก่คนโทสจริต อานาปานสติกัมมัฏฐานข้อเดียวเท่านั้น เหมาะสมแก่คนโมหจริตและคนวิตกจริต

อนุสสติ ๖ ข้างต้น เหมาะสมแก่คนศัทธาจริต กัมมัฏฐาน ๔ คือ มรณสติ ๑ อุปสมานุสสติ ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ เหมาะสมแก่คนพุทธิจริต กสิณกัมมัฏฐานที่เหลือ ๖ กับอารุปปกัมมัฏฐาน ๔ เหมาะสมแก่คนทุกจริต แต่ว่าในกสิณ ๑๐ นั้น กสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เล็กขนาดขันโอ ย่อมเหมาะสมแก่คนวิตกจริต ขนาดใหญ่กว่านั้นจนขนาดเท่าจานข้าวเป็นต้น ย่อมเหมาะสมแก่คนโมหจริต ฉะนี้

นักศึกษาพึงทราบการวินิจฉัยกัมมัฏฐานโดยความเหมาะสมแก่จริยา
ในกัมมัฏฐาน ๔๐ นี้ ด้วยประการฉะนี้

สรุปความในจริยา

ก็แหละ ถ้อยแถลงทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าแสดงไว้ด้วยอำนาจที่เป็นข้าศึกแก่กันโดยตรงอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจเป็นกัมมัฏฐานเป็นที่สบายแท้ ๆ อย่างหนึ่ง แต่อย่างไรก็ดี ขึ้นชื่อว่าภาวนาฝ่ายกุศลแล้ว ที่จะไม่กำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น หรือที่จะไม่เป็นอุปการะแก่คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นอันไม่มี ข้อนี้สมด้วยที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ซึ่งมีในเมฆิยสูตรว่า—

> พึงเจริญธรรม ๔ ประการให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือ พึงเจริญอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายเพื่อประหานเสียซึ่งราคะ พึงเจริญเมตตาเพื่อประหานเสียซึ่งพยาบาท พึงเจริญอานาปานสติเพื่อกำจัดเสียซึ่งมิจฉาวิตก พึงเจริญอนิจสัญญาเพื่อถอนเสียซึ่งอัสมิมานะ[๑]

แม้ในราหุลสูตร พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงพระกัมมัฏฐาน ๗ ประการ โปรดพระราหุลเถระเพียงองค์เดียว โดยนัยมีอาทิว่า **ดูก่อนราหุล เธอจงเจริญซึ่งภาวนาอันมีเมตตาเป็นอารมณ์**............[๒] เพราะเหตุฉะนี้ นักศึกษาจงอย่าได้ทำความยึดถือเพียงแต่ในถ้อยแถลงที่แสดงไว้ว่า กัมมัฏฐานอย่างโน้นเหมาะสมแก่จริตบุคคลประเภทโน้น พึงค้นคว้าแสวงหาอรรถาธิบายในคัมภีร์ต่าง ๆ ทั่วไปเถิด

การวินิจฉัยกัมมัฏฐานกถาโดยพิสดาร ในหัวข้อสังเขปว่า เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ ยุติเพียงเท่านี้

วิธีเรียนเอากัมมัฏฐาน

ก็แหละ คำว่า **เรียน** นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

อันโยคีบุคคลนั้น พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้มีลักษณาการตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาในหัวข้อว่า พึงเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้พระกัมมัฏฐาน ฉะนี้แล้ว พึงถวายตัวแด่

---

๑ ขุ. อุทาน. ๒๕/๑๒๘. ๒ ม.ม. ๑๓/๑๔๐.

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่พระอาจารย์ แล้วพึงทำตนให้เป็นผู้มีอัชฌาสัยอันสมบูรณ์ และมีอธิมุติอันสมบูรณ์ แล้วพึงขอเอาพระกัมมัฏฐานเถิด

คำถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

ในการถวายตัวนั้น โยคีบุคคลพึงกล่าวคำถวายตัวแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าว่าดังนี้—

คำบาลี

อิมาหํ ภควา อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ

คำไทย

ข้าแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้า ขอถวายอัตตภาพร่างกายอันนี้ แด่พระพุทธองค์

โทษที่ไม่ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

จริงอยู่ โยคีบุคคลครั้นไม่ได้ถวายตนอย่างนี้แล้ว เมื่อหลีกไปอยู่ที่เสนาสนะอันเงียบสงัด ครั้นอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักษุ ก็ไม่สามารถที่จะยับยั้งตั้งตนอยู่ได้ จะเลี่ยงหนีไปยังแดนหมู่บ้าน เกิดเป็นผู้คลุกคลีกับพวกคฤหัสถ์ ทำการแสวงหาลาภสักการะอันไม่สมควร ก็จะพึงถึงซึ่งความฉิบหายเสีย

อานิสงส์ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้า

ส่วนโยคีบุคคลผู้ได้ถวายตัวแล้ว ถึงแม้จะมีอารมณ์อันน่ากลัวมาปรากฏให้เห็นในคลองแห่งจักษุ ก็จะไม่เกิดความหวาดกลัวแต่อย่างใด มีแต่จะเกิดความโสมนัสอย่างเดียว โดยที่จะได้เตือนตนว่า **พ่อบัณฑิต ก็วันก่อนนั้น เจ้าได้ถวายตัวแด่พระพุทธเจ้าแล้ว มิใช่หรือ ?** เหมือนอย่างว่า บุรุษคนหนึ่งจะพึงมีผ้ากาสิกพัสตุ์ (ผ้าที่ทำในแว่นแคว้นกาสี) อย่างดีที่สุด เมื่อผ้านั้นถูกหนูหรือพวกแมลงสาบกัด เขาก็จะพึงเกิดความโทมนัสเสียใจ แต่ถ้าเขาจะพึงถวายผ้านั้นแก่ภิกษุผู้ไม่มีจีวรไปเสีย แต่นั้นถึงเขาจะได้เห็นผ้านั้นอันภิกษุเอามาตัดทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย เขาก็จะพึงเกิดแต่ความโสมนัสอย่างเดียว ฉันใด แม้คำอุปมัยนี้ นักศึกษาก็พึงทราบ เหมือนฉันนั้น

คำถวายตัวแก่อาจารย์

โยคีบุคคล แม้เมื่อจะถวายตัวแก่พระอาจารย์ ก็พึงกล่าวคำถวายตัวดังนี้—

คำบาลี

อิมาหํ ภนฺเต อตฺตภาวํ ตุมฺหากํ ปริจฺจชามิ

คำไทย

ข้าแต่ท่านอาจารย์ผู้เจริญ กระผมขอมอบถวายอัตตภาพร่างกายอันนี้แก่ท่านอาจารย์

โทษที่ไม่ถวายตัวแก่อาจารย์

จริงอยู่ โยคีบุคคลผู้ไม่ได้ถวายตัวอย่างนี้ ย่อมจะเป็นคนอันใคร ๆ ขัดขวางไม่ได้ บางทีก็จะเป็นคนว่ายากไม่เชื่อฟังโอวาท บางทีก็จะเป็นคนตามแต่ใจตนเอง อยากไปไหนก็จะไปโดยไม่บอกลาอาจารย์ก่อน โยคีบุคคลเช่นนั้น อาจารย์ก็จะไม่รับสงเคราะห์ด้วยอามิษหรือด้วยธรรมคือการสั่งสอน จะไม่ให้ศึกษาวิชากัมมัฏฐานอันสุขุมลึกซึ้ง เมื่อเธอไม่ได้รับการสงเคราะห์ ๒ ประการนี้แล้ว ก็จะไม่ได้ที่พึ่งในพระศาสนา ไม่ช้าไม่นานก็จะถึงซึ่งความเป็นคนทุศีล หรือเป็นคฤหัสถ์ไปเลย

อานิสงส์ที่ถวายตัวแก่อาจารย์

ส่วนโยคีบุคคลผู้ถวายตัวแล้ว จะไม่เป็นคนอันใคร ๆ ขัดขวางไม่ได้ ไม่เป็นคนตามแต่ใจตนเอง จะเป็นคนว่าง่าย มีความประพฤติติดเนื่องอยู่กับอาจารย์ เมื่อเธอได้รับการสงเคราะห์ ๒ ประการจากอาจารย์แล้ว ก็จะถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระศาสนา เหมือนอย่างพวกศิษย์อันเตวาสิกของพระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระเป็นตัวอย่าง

เรื่องศิษย์พระติสสเถระ

มีเรื่องเล่าว่า มีภิกษุ ๓ รูป ได้มาสู่สำนักของพระติสสเถระแล้ว ใน ๓ รูปนั้น รูปหนึ่งกราบเรียนอาสาแก่พระเถระว่า ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะกระโดดลงไปในเหวลึกชั่วร้อยบุรุษ รูปที่สองกราบเรียน

อาสาว่า ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะเอาร่างกายนี้ฝนที่พื้นหินให้กร่อนไปตั้งแต่ส้นเท้าจนกระทั่งไม่มีร่างกายเหลืออยู่ รูปที่สามกราบเรียนอาสาว่า ท่านขอรับ เมื่อมีใคร ๆ ขอร้องเพื่อประโยชน์ของท่านอาจารย์แล้ว กระผมสามารถที่จะกลั้นลมอัสสาสะปัสสาสะทำกาลกิริยาตายได้ ฝ่ายพระเถระพิจารณาเห็นว่า ภิกษุเหล่านี้เป็นผู้มีความสมควรแล้ว จึ่งได้บอกพระกัมมัฏฐานให้ ภิกษุเหล่านั้นดำรงตนอยู่ในโอวาทของพระเถระ ได้บรรลุซึ่งพระอรหัตแม้ทั้ง ๓ รูปแล

นี้เป็นอานิสงส์ในการมอบถวายตัว ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า พึงมอบถวายตัวแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าหรือแก่อาจารย์ ฉะนี้

โยคีผู้มีอัชฌาศัยสมบูรณ์

ก็แหละ ในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า **เป็นผู้มีอัชฌาศัยอันสมบูรณ์และมีอธิมุติอันสมบูรณ์** ฉะนี้นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ —

อันโยคีบุคคลนั้น พึงเป็นผู้มีอัชฌาศัยอันสมบูรณ์[๑] โดยอาการ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งธรรมมีอโลภะเป็นต้น

อรรถาธิบายของฎีกาจารย์

ในอธิการนี้ ท่านฎีกาจารย์ได้อรรถาธิบายไว้อย่างพิสดารดังนี้ —

ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น มีอุปการมากแก่สัตว์ทั้งหลายและแก่โยคีบุคคลโดยพิเศษ ทั้งนี้เพราะเป็นเหตุกำจัดเสียซึ่งโทษอย่างอนันต์ และเป็นเหตุนำมาซึ่งคุณอย่างมหันต์ เป็นความจริงอย่างนั้น ธรรมทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นปฏิปักษ์แก่มลทินทั้งหลายมีมลทินคือความตระหนี่เป็นต้น สมจริงตามที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในอรรถกถาแห่งอภิธรรม ดังต่อไปนี้ —

อโลภะ เป็นปฏิปักษ์แก่มลทินคือความตระหนี่ **อโทสะ** เป็นปฏิปักษ์แก่มลทินคือความทุศีล **อโมหะ** เป็นปฏิปักษ์แก่การไม่ภาวนาในกุศลธรรมทั้งหลาย แหละใน ๓ เหตุนั้น **อโลภะ**เป็นเหตุแห่งทาน **อโทสะ** เป็นแห่งศีล **อโมหะ**เป็นเหตุแห่งภาวนา แหละใน ๓ เหตุนั้น

---

๑. คำว่า **อัชฌาศัย** มีอรรถวิเคราะห์ว่า อญฺญตฺถ ปวตฺติตฺวาปิ จิตฺตํ อาคมฺม ยตฺถ เสติ, โส ตสฺส อาสโย, มิคาสโย วิย. อาสโยเอว อชฺฌาสโย. จิตนั้นถึงแม้จะเกิดในอารมณ์อื่น ๆ แล้วก็กลับมานอนอยู่ในธรรมใด ธรรมนั้น ชื่อว่า **อาสยะ** ธรรมเป็นที่มานอนอยู่ของจิต ดุจที่ ๆ มานอนอยู่ของมฤค, ศัพท์ว่า **อาสยนั้นเอง**ได้รูปเป็น **อชฺฌาสย** คือ อัชฌาศัย.

บุคคลย่อมถืออย่างไม่ตึงเครียดด้วย **อโลภะ** เพราะคนที่โลภแล้วย่อมถืออย่างตึงเครียด บุคคลย่อมถืออย่างไม่หย่อนยานด้วย **อโทสะ** เพราะคนที่โกรธแล้วย่อมถืออย่างหย่อนยาน บุคคลย่อมถืออย่างไม่วิปริตผิดเพี้ยนด้วย **อโมหะ** เพราะคนทหลงแล้วย่อมถืออย่างวิปริตผิดเพี้ยน

อีกอย่างหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น บุคคลทรงจำโทษอันมีอยู่ไว้โดยความเป็นโทษและประพฤติเป็นไปในโทษนั้นด้วย **อโลภะ** เพราะคนที่โลภแล้วย่อมปกปิดโทษไว้ บุคคลทรงจำคุณอันมีอยู่ไว้โดยความเป็นคุณและประพฤติเป็นไปในคุณนั้นด้วย**อโทสะ** เพราะคนที่โกรธแล้วย่อมลบล้างคุณเสีย บุคคลทรงจำซึ่งสภาวะที่เป็นจริงโดยเป็นสภาวะที่เป็นจริงและประพฤติเป็นไปในสภาวะที่เป็นจริงนั้นด้วย **อโมหะ** เพราะคนหลงแล้วย่อมยึดถือสิ่งที่เปล่าว่าไม่เปล่าและสิ่งที่ไม่เปล่าว่าเปล่า อนึ่ง ทุกข์เพราะพรากจากสิ่งที่รักย่อมไม่เกิดมีด้วย **อโลภะ** เป็นเหตุ เพราะคนที่โลภแล้วเป็นแดนเกิดแห่งสิ่งเป็นที่รักด้วย เพราะอดกลั้นไว้ไม่ได้ต่อการพรากจากสิ่งที่รักด้วย ทุกข์เพราะประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักย่อมไม่เกิดมี ด้วย **อโทสะ** เป็นเหตุ เพราะคนโกรธแล้วเป็นแดนเกิดแห่งสิ่งไม่เป็นที่รักด้วย ทุกข์เพราะไม่ได้สมหวังย่อมไม่เกิดมี ด้วย**อโมหะ** เป็นเหตุ เพราะคนที่ไม่หลงเป็นแดนเกิดแห่งการใคร่ครวญพิจารณาว่า ข้อนั้นจะพึงได้ณที่นี้แต่ที่ไหนเล่า ?

อีกประการหนึ่ง ในเหตุ ๓ อย่างนั้น ชาติทุกข์ไม่มี ด้วย **อโลภะ** เป็นเหตุ เพราะอโลภะเป็นปฏิปักษ์แก่ตัณหา เพราะชาติทุกข์มีตัณหาเป็นมูลราก ชราทุกข์ไม่มีด้วย **อโทสะ** เป็นเหตุ เพราะความโกรธอย่างรุนแรงเป็นเหตุให้แก่เร็ว มรณทุกข์ไม่มีด้วย **อโมหะ** เป็นเหตุ เพราะความหลงตายเป็นเหตุนำมาซึ่งทุกข์ และมรณทุกข์นั้นย่อมไม่มีแก่คนทไม่หลง อนึ่ง ความอยู่ร่วมกันอย่างสบายย่อมมีแก่คฤหัสถ์ทั้งหลายด้วย **อโลภะ** เป็นเหตุ ความอยู่ร่วมกันอย่างสบายย่อมมีแก่บรรพชิตทั้งหลายด้วย **อโมหะ** เป็นเหตุ ส่วนความอยู่ร่วมกันอย่างสบายสำหรับคนทุกเพศ ย่อมมีได้ด้วย**อโทสะ**เป็นเหตุ

อีกประการหนึ่ง เมื่อว่าโดยพิเศษแล้ว ในเหตุ ๓ นั้น ด้วย**อโลภะ**เหตุ จึงไม่มีการบังเกิดในเปตติวิสัย จริงอยู่ ส่วนมากสัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงเปตติวิสัยด้วยตัณหา และอโลภะก็เป็นปฏิปักษ์แก่ตัณหาด้วย ด้วย **อโทส** เหตุ จึงไม่มีการบังเกิดในนรก จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงนรกอันคล้ายกับโทสะด้วยโทสะเป็นเหตุ เพราะเป็นผู้มีสันดานดุร้าย และอโทสะก็เป็นปฏิปักษ์แก่โทสะด้วย ด้วย **อโมห** เหตุ จึงไม่มีการบังเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงกำเนิดดิรัจฉานอันหลงอยู่ตลอดกาล ด้วยโมหะเป็นเหตุ และอโมหะก็เป็นปฏิปักษ์แก่โมหะด้วย อนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น **อโลภ** เหตุ ทำให้ไม่มีการประจวบด้วยอำนาจราคะ

อโทส เหตุ ทำให้ไม่มีการพลัดพรากด้วยอำนาจโทสะ **อโมห** เหตุ ทำให้ไม่มีความไม่เป็นกลาง ด้วยอำนาจโมหะ

อีกประการหนึ่ง สัญญา ๓ เหล่านี้ คือ เนกขัมมสัญญา สัญญาในการออกจากกาม ๑ อัพยาปาทสัญญา สัญญาในอันไม่พยาบาท ๑ อวิหิงสาสัญญา สัญญาในอันไม่เบียดเบียน ๑ และสัญญาอีก ๓ เหล่านี้ คือ อสุภสัญญา สัญญาในความไม่งาม ๑ อัปปมาณ-สัญญา สัญญาในอันไม่มีประมาณ ๑ ธาตุสัญญา สัญญาในความเป็นธาตุ ๑ ย่อมมีได้ด้วยเหตุแม้ทั้ง ๓ ประการนี้โดยลำดับ อนึ่ง การงดเว้นซึ่งขอบทางคือกามสุขัลลิกานุโยค ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ** การงดเว้นซึ่งขอบทางคืออัตตกิลมถานุโยคย่อมมีได้ด้วย **อโทสะ** การดำเนินไปสู่ข้อปฏิบัติอันเป็นกลางทาง ย่อมมีได้ด้วย **อโมหะ** อนึ่ง การทำลายอภิชฌากายคันถะ ย่อมมีได้ด้วย**อโลภะ** การทำลายพยาปาทกายคันถะ ย่อมมีได้ด้วย **อโทสะ** การทำลายคันถะ ๒ ที่เหลือ คือ สีลัพพตปรามาสและอิทังสัจจาภินิเวส ย่อมมีได้ด้วย**อโมหะ** อนึ่ง สติปัฏฐาน ๒ ข้อต้น ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของกุศลเหตุ ๒ ข้างต้น สติปัฏฐาน ๒ ข้อหลัง ย่อมสำเร็จด้วยอานุภาพของกุศลเหตุข้อหลังข้อเดียว

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น **อโลภ** เหตุย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค จริงอยู่ คนที่ไม่มีโลภย่อมไม่เสพอาหารอันไม่เป็นที่สบาย แม้ที่เร้าให้อยากกิน จึงเป็นผู้ไม่มีโรคด้วยเหตุนั้น **อโทส** เหตุย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นหนุ่ม จริงอยู่ คนที่ไม่โกรธ อันไฟคือความโกรธไม่เผาผลาญด้วยอำนาจทำหนังให้เหี่ยวและทำผมให้หงอก ย่อมเป็นหนุ่มอยู่ได้นาน ๆ **อโมห** เหตุย่อมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน จริงอยู่ คนที่ไม่หลงรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แล้ว ละเว้นเสียซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ส้องเสพแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ย่อมเป็นผู้มีอายุยืน

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น **อโลภะ**ย่อมเป็นปัจจัยแก่โภคสมบัติ เพราะเหตุที่คนจะได้โภคสมบัติด้วยการบริจาค **อโทสะ**เป็นปัจจัยแก่มิตตสมบัติ เพราะเหตุที่คนจะได้มิตรทั้งหลายด้วยเมตตา และเพราะไม่เสื่อมมิตรก็ด้วยเมตตา **อโมหะ** เป็นปัจจัยแก่อัตตสมบัติ จริงอยู่ คนที่ไม่หลงทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตนอย่างเดียว ย่อมทำตนให้สมบูรณ์ อนึ่ง **อโลภะ**เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างเทวดา **อโทสะ**เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างพรหม **อโมหะ**เป็นปัจจัยแก่การอยู่อย่างพระอริยเจ้า

อีกประการหนึ่ง ใน ๓ เหตุนั้น บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายของตนด้วย **อโลภะ** เป็นเหตุ เพราะทุกข์ซึ่งเป็นเหตุปรุงแต่งไม่มีเพราะสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายของคนอื่นด้วย **อโทสะ** เป็นเหตุ เพราะความจองเวรแม้ในคนคู่เวรทั้งหลายไม่มีสำหรับคนที่ไม่โกรธ บุคคลเป็นผู้ดับเสียได้ในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายเป็นกลาง ๆ ด้วย**อโมหะ**เป็นเหตุ เพราะความปรุงแต่งทั้งปวงไม่มีสำหรับคนที่ไม่หลง

อีกอย่างหนึ่ง การเห็นอนิจจัง ย่อมมีได้ด้วย **อโลภะ** จริงอยู่ คนที่โลภแล้วย่อมไม่เห็นสังขารทั้งหลายแม้ที่ไม่เที่ยงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยหวังในการส้องเสพอยู่ การเห็นทุกขังย่อมมีได้ด้วย **อโทสะ** จริงอยู่ คนที่มีอัชฌาศัยไม่โกรธ เป็นผู้ปล่อยวางอาฆาตวัตถุแล้วย่อมเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์ การเห็นอนัตตาย่อมมีได้ด้วย **อโมหะ** จริงอยู่ คนที่ไม่หลง เป็นผู้ฉลาดในการถือเอาตามความจริง ย่อมรู้แจ้งขันธ์ ๕ อันไม่ได้เป็นผู้นำ โดยความไม่ใช่ผู้นำ อนึ่ง ทรรศนะทั้งหลายมีการเห็นไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยเหตุทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ฉันใด แม้เหตุทั้งหลายมีอโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ก็มีได้ด้วยทรรศนะทั้งหลายมีการเห็นอนิจจังเป็นต้นเช่นเดียวกัน จริงอยู่ **อโลภะ**ย่อมมีได้ด้วยการเห็นอนิจจัง **อโทสะ**ย่อมมีได้ด้วยเห็นทุกขัง **อโมหะ**ย่อมมีได้ด้วยการเห็นอนัตตา ก็ใครเล่ารู้โดยถูกต้องว่าขันธ์ ๕ นี้เป็นทุกข์แล้ว จะพึงยังความรักให้เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ขันธ์ ๕ นั้น หรือรู้สังขารทั้งหลายว่าเป็นทุกข์แล้ว จะพึงยังทุกข์เพราะความโกรธอันคมกล้าที่สุดแม้อื่นอีกให้เกิดขึ้น และรู้ความว่างเปล่าจากตัวตนของสังขารทั้งหลายแล้ว จะพึงยังความหลงงมงายให้เกิดขึ้นอีกต่อไป

ด้วยเหตุดังพรรณนามานี้ ท่านฎีกาจารย์จึงให้อรรถาธิบายคำว่าผู้มีอัชฌาศัยสมบูรณ์ไว้ว่า อัชฌาศัยของบุคคลนี้สมบูรณ์แล้ว ด้วยอำนาจการยังสีลสมบัติเป็นต้นอันเป็นส่วนเบื้องต้นให้สำเร็จ และด้วยความเป็นอุปนิสัยปัจจัยแก่โลกุตตรธรรมทั้งหลาย เหตุนั้น บุคคลนี้จึงชื่อว่า **สมฺปนฺนชฺฌาสโย** ผู้มีอัชฌาศัยสมบูรณ์แล้ว ฉะนี้[๑]

อัชฌาศัย ๖ ประการ

มีความจริงอยู่ว่า โยคีบุคคลผู้มีอัชฌาศัยสมบูรณ์เห็นปานฉะนี้ ย่อมจะบรรลุพระโพธิญาณ ๓ ประการอย่างใดอย่างหนึ่ง สมกับที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า—

๑ อรรถาธิบายของฎีกาจารย์ ตั้งแต่ต้นจนถึงนี้ ยกเอาความในฎีกาวิสุทธิมัคค์มาลงไว้ เพื่อให้นักศึกษาได้ความแจ่มแจ้ง และความนี้ปรากฏในอรรถกถาอฏฺฐสาลินี หน้า ๒๒๑–๒๒๔ อีกโสดหนึ่งด้วย

อัชฌาศัย ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความแก่แห่งโพธิญาณของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย คือ

๑. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาศัยไม่โลภ เห็นโทษในความโลภ
๒. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาศัยไม่โกรธ เห็นโทษในความโกรธ
๓. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาศัยไม่หลง เห็นโทษในความหลง
๔. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาศัยในการออกบวช เห็นโทษในฆราวาส
๕. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาศัยชอบความสงัด เห็นโทษในการคลุกคลีกับหมู่คณะ และ
๖. พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอัชฌาศัยในพระนิพพาน เห็นโทษในภพและคติทั้งปวง

ก็แหละ พระโสดาบัน,พระสกทาคามี,พระอนาคามี,พระขีณาสพ,พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายจำพวกใดจำพวกหนึ่ง ทั้งที่ล่วงไปแล้ว ทั้งที่จะมีมาในอนาคต ทั้งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ทั้งหมดนั้นได้บรรลุแล้วซึ่งคุณวิเศษอันตนและตนพึงบรรลุด้วยอาการทั้งหลาย ๖ ประการนี้นั่นเทียว เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลพึงเป็นผู้มีอัชฌาศัยสมบูรณ์ด้วยอาการ ๖ ประการเหล่านี้

โยคีผู้มีอธิมุติสมบูรณ์

ก็แหละ อันโยคีบุคคลนั้น พึงเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอธิมุติ ด้วยความเป็นผู้น้อมจิตไปเพื่อประโยชน์นั้น อธิบายว่า พึงเป็นผู้น้อมจิตไปในสมาธิ เป็นผู้หนักในสมาธิ เป็นผู้โน้มจิตไปในสมาธิ และพึงเป็นผู้น้อมจิตไปในนิพพาน เป็นผู้หนักในนิพพาน เป็นผู้โน้มจิตไปในนิพพาน

วิธีสอนกัมมัฏฐาน

แหละ เมื่อโยคีบุคคลนั้นซึ่งมีอัชฌาศัยและอธิมุติสมบูรณ์ได้ที่แล้วดังพรรณนามานี้ ขอเอากัมมัฏฐาน อันอาจารย์ผู้ได้สำเร็จเจโตปริยญาณ พึงตรวจสอบวารจิตให้ทราบจริยาเสียก่อน สำหรับอาจารย์ที่ไม่ได้สำเร็จเจโตปริยญาณนอกนี้ พึงทราบจริยาโดยสอบถามโยคี

บุคคลโดยนัยมีอาทิว่า เธอเป็นจริตอะไร หรือธรรมอะไรบ้างรบกวนเธอมาก หรือเมื่อเธอพิจารณาถึงกัมมัฏฐานข้อไหน จึงมีความผาสุกสบาย หรือจิตของเธอน้อมไปในกัมมัฏฐานข้อไหน ครั้นทราบจริยาอย่างนี้แล้ว จึงสอนกัมมัฏฐานอันเหมาะสมแก่จริยาต่อไป

พึงสอนกัมมัฏฐานด้วย ๓ วิธี

ก็แหละ อันอาจารย์นั้น เมื่อจะสอนกัมมัฏฐานพึงสอนด้วยวิธี ๓ ประการ คือ สำหรับโยคีบุคคลผู้เรียนกัมมัฏฐานอยู่แล้วตามปกติ พึงให้สาธยายให้ฟังต่อหน้าสัก ๑ หรือ ๒ ที่นั่ง (๑—๒ จบ) แล้วจึงมอบให้ อย่างหนึ่ง สำหรับผู้ที่อยู่ประจำในสำนัก พึงสอนให้ทุก ๆ ครั้ง ที่เธอมาหา อย่างหนึ่ง สำหรับผู้ที่เรียนเอาแล้วประสงค์จะไปปฏิบัติในที่อื่น พึงสอนอย่าให้ย่อเกินไปอย่าให้พิสดารเกินไป อย่างหนึ่ง

พึงสอนให้ทราบอาการ ๙ อย่าง

ในกัมมัฏฐานเหล่านั้น เมื่ออาจารย์จะสอนปถวีกสิณกัมมัฏฐานเป็นประการแรก พึงสอนให้ทราบอาการ ๙ เหล่านี้ คือ โทษแห่งกสิณ ๔ อย่าง ๑ วิธีทำดวงกสิณ ๑ วิธีภาวนาซึ่งกสิณที่ทำแล้ว ๑ นิมิต ๒ อย่าง ๑ สมาธิ ๒ อย่าง ๑ ธรรมเป็นที่สบายและไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่าง ๑ ความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา ๑๐ อย่าง ๑ การทำความเพียรให้สม่ำเสมอ ๑ วิธีแห่งอัปปนา ๑

แม้ในกัมมัฏฐานที่เหลือทั้งหลาย ก็พึงสอนอาการอันสมควรแก่กัมมัฏฐานนั้น ๆ อาการทั้งหมดนั้นจักแจ้งชัดในวิธีภาวนาของกัมมัฏฐานทั้งหลายเหล่านั้น

โยคีบุคคลต้องจำให้แม่นยำ

ก็แหละ เมื่ออาจารย์สอนกัมมัฏฐานให้อยู่ด้วยอาการอย่างนี้ อันโยคีบุคคลนั้นพึงตั้งใจฟัง จำเอานิมิตนั้นให้ได้ คือเอาอาการนั้น ๆ มาผูกไว้ในใจอย่างนี้ว่า นี้เป็นบทหลัง นี้เป็นบทหน้า นี้เป็นใจความของบทนั้น นี้เป็นอธิบายของบทนั้น และบทนี้เป็นคำอุปมา

แหละ เมื่อโยคีบุคคลฟังอยู่โดยเคารพ จำเอานิมิตได้อย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นอันชื่อว่าเรียนเอากัมมัฏฐานด้วยดีแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ การบรรลุคุณวิเศษก็จะสำเร็จแก่เธอ เพราะอาศัยการเรียนเอาด้วยดีแล้วนั้น แต่ย่อมจะไม่สำเร็จแก่โยคีบุคคลผู้ไม่ได้เรียนเอาด้วยดีนอกนี้

อรรถาธิบายความแห่งคำว่า **เรียน** นี้ ยุติเพียงเท่านี้

ด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าบทอันเป็นหัวข้อสังเขปว่า **พึงเข้าไปหากัลยาณมิตแล้ว เรียนเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ อันเหมาะสมแก่จริตจริยาของตน** ดังนี้ อันข้าพเจ้าได้อธิบายให้พิสดารแล้วโดยสิ้นเชิง ด้วยประการฉะนี้แล

กัมมัฏฐานคหณนิเทศ ปริจเฉทที่ ๓

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมัคค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน

ยุติลงด้วยประการฉะนี้

ปถวีกสิณนิเทศ ปริจเฉทที่ ๔

เลือกหาวัดอันสมควรแก่ภาวนา

บัดนี้ จะอรรถาธิบายโดยพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า **พึงออกจากวัดอันไม่สมควรแก่การภาวนาสมาธิ ไปอยู่ณที่วัดอันสมควร** ดังต่อไปนี้—

อันโยคีบุคคลนั้นพึงอยู่เจริญกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์ ณที่วัดเดียวกันกับพระอาจารย์นั่นแหละ ตราบเท่าที่ตนมีความผาสุกสบาย แต่ถ้าไม่มีความผาสุกสบายณที่วัดนั้น ก็พึงไปอยู่ณที่วัดอื่นอันเป็นที่สบาย ในระยะทางห่างจากวัดพระอาจารย์ประมาณร้อยเส้นหรือสองร้อยเส้นหรือแม้ประมาณสี่ร้อยเส้นก็ได้ ก็แหละ ครั้นอยู่ห่างในระยะทางเท่านั้น เมื่อเกิดความสนเท่ห์สงสัยหรือเกิดความหลงลืม ในหัวข้อกัมมัฏฐานบางประการ จักได้ตื่นลุกขึ้นทำกิจวัตรในวัดให้เสร็จแต่เช้า แล้วออกจากวัดเที่ยวบิณฑบาตไปในระหว่างทาง พอเวลาฉันเสร็จแล้ว ก็ให้ถึงที่อยู่ของพระอาจารย์พอดี สอบถามชำระกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์สิ้นสงสัยในสำนักของพระอาจารย์เสียแต่ในวันนั้น พอวันที่สองก็นมัสการกราบลาพระอาจารย์ แล้วก็ออกเดินทางกลับแต่เช้าเที่ยวรับบิณฑบาตไปในระหว่างทาง ยังไม่ทันจะเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าอะไร ก็จักมาถึงที่อยู่ของตนพอดี

ส่วนโยคีบุคคลผู้ซึ่งไม่ได้ที่อยู่อันผาสุกสบาย แม้ในระยะทางประมาณสี่ร้อยเส้นนั้นจงตัดข้อขอดที่เข้าใจได้ยากในกัมมัฏฐานให้กระจ่างแจ้งทุกประการ ชำระกัมมัฏฐานให้บริสุทธิ์ด้วยดีขึ้นอยู่กับใจได้แล้ว จะพรากออกจากวัดอันไม่สมควรแก่การภาวนาสมาธิ ไปอยู่ณที่วัดอันสมควร แม้ไกล ๆ กว่านั้นก็ได้

วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา

ในวัดที่สมควรและไม่สมควรนั้น วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัดไม่สมควร โทษ ๑๘ ประการในวัดนั้นดังนี้ คือ—

๑. มหตฺตํ	วัดใหญ่
๒. นวตฺตํ	วัดสร้างใหม่
๓. ชิณฺณตฺตํ	วัดที่ชำรุด
๔. ปนฺถนิสฺสิตตฺตํ	วัดที่อิงทางหลวง
๕. โสณฺฑี	วัดมีสระน้ำ
๖. ปณฺณํ	วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก
๗. ปุปฺผํ	วัดมีไม้ดอก
๘. ผลํ	วัดมีไม้ผล
๙. ปตฺถนียตา	วัดที่มีคนขึ้นมาก
๑๐. นครสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงเมือง
๑๑. ทารุสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงป่าไม้
๑๒. เขตฺตสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงไร่นา
๑๓. วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา	วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน
๑๔. ปฏฺฏนสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงท่า
๑๕. ปจฺจนฺตสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงบ้านป่าชายแดน
๑๖. รชฺชสีมสนฺนิสฺสิตตา	วัดที่อิงเขตแดนประเทศ
๑๗. อสปฺปายตา	วัดที่ไม่มีความสบาย และ
๑๘. กลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ	วัดที่หาอาจารย์ผู้กัลยาณมิตรไม่ได้

วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้แล ชื่อว่า วัดที่ไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา โยคีบุคคลไม่ควรไปอยู่ณวัดเช่นนั้น

อธิบายวัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ

ถาม — เพราะเหตุไรหรือจึงไม่ควรอยู่ ณที่วัดอันประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการนั้น

ตอบ — เพราะเหตุดังต่อไปนี้—

๑. วัดใหญ่

ในวัดใหญ่ ๆ ย่อมมีภิกษุและสามเณรที่ต่างจิตต่างใจกันมารวมอยู่เป็นจำนวนมาก ภิกษุสามเณรเหล่านั้น ย่อมจะไม่ช่วยกันทำกิจวัตร เพราะต่างก็เกี่ยงซึ่งกันและกัน สถานที่ทั้งหลาย เช่น ลานพระศรีมหาโพธิ์เป็นต้น ก็ไม่ช่วยกันปัดกวาดให้สะอาดเกลี้ยงเกลา น้ำฉันน้ำใช้ก็ไม่ช่วยกันตัก โยคีบุคคลนี้อยู่ในวัดเช่นนั้นแล้ว ครั้นตระเตรียมว่าจักไปบิณฑบาตในโคจรคาม ถือบาตรและจีวรเดินออกไป ถ้าเห็นกิจวัตรยังไม่มีใครทำ หรือหม้อน้ำดื่มยังเปล่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เธอก็จะต้องหยุดทำกิจวัตร ตักน้ำดื่มมาเตรียมไว้ เมื่อไม่ทำหรือ ก็จะต้องอาบัติทุกกฏในเพราะเหตุวัตรเภท คือทำลายกิจวัตร เมื่อเธอมัวทำกิจวัตรอยู่เล่า เวลากาลก็จะล่วงเลยสายไป ครั้นเธอเข้าไปในโคจรคามสายมาก ภิกษาหารหมดเสียแล้ว ก็จะไม่ได้ภิกษาหารอะไรแม้แต่น้อย อนึ่ง ถึงโยคีบุคคลจะได้หลบไปอยู่ในที่อันเร้นลับแล้วก็ตาม ก็จะฟุ้งซ่านด้วยเสียงเจี๊ยวจ๊าวของพวกภิกษุหนุ่มและสามเณรทั้งหลาย และด้วยการงานต่าง ๆ ของสงฆ์

แต่วัดใหญ่ใดมีภิกษุสามเณรช่วยกันทำกิจวัตรเรียบร้อยหมดทุกอย่าง และไม่มีความกระทบกระเทือนแม้อย่างอื่น ๆ แต่ประการใด ก็ควรอยู่ในที่วัดใหญ่แม้เห็นปานนั้นได้

๒. วัดสร้างใหม่

ในวัดที่สร้างใหม่นั้น ย่อมจะมีนวกรรมคือการก่อสร้างมากอย่างหลายประการ เมื่อโยคีบุคคลไม่ช่วยทำ เขาก็จะติเตียนเอา แต่ในวัดใดภิกษุทั้งหลายพูดให้โอกาสว่า นิมนต์คุณทำสมณธรรมตามสบายเถิด นวกรรมการก่อสร้างพวกเราจักช่วยกันกระทำเอง ดังนี้ ก็ควรอยู่ในที่วัดซึ่งสร้างใหม่เห็นปานนี้ได้

๓. วัดที่ชำรุด

แหละ ในวัดที่ชำรุดทรุดโทรมนั้น ย่อมจะต้องมีสิ่งที่จะพึงปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงมาก ชั้นที่สุดแม้มาตรว่าเสนาสนะของตนเอง เมื่อไม่ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลง เขาก็จะพากันติเตียนเอา เมื่อมัวแต่ปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงอยู่ กัมมัฏฐานก็จะเสื่อมไป แต่ในวัดใดที่มีภิกษุทั้งหลายพูดให้โอกาสว่า นิมนต์คุณจงทำสมณธรรมตามสบายเถิด พวกเราจักช่วยกันปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงเองดังนี้ ก็ควรอยู่ในที่วัดซึ่งชำรุดเห็นปานนี้ได้

๔. วัดที่อิงทางหลวง

ในวัดที่อิงทางหลวงนั้น ย่อมจะมีพวกภิกษุอาคันตุกะทั้งหลายมารวมทั้งกลางคืนและกลางวัน โยคีบุคคลจะต้องให้เสนาสนะของตนแก่พวกอาคันตุกะที่มาถึงในเวลาวิกาลค่ำมืด แล้วตนเองจะต้องไปอยู่ที่โคนไม้ หรือพลาญหิน[๑] แม้ในวันรุ่งขึ้นก็จะเป็นเช่นนั้นนั่นเทียว ดังนั้นโอกาสย่อมจะไม่มีเพื่อกัมมัฏฐาน แต่ในวัดใดไม่มีการเบียดเบียนของพวกอาคันตุกะในทำนองนี้ โยคีบุคคลก็ควรอยู่ณที่วัดซึ่งอิงทางหลวงเช่นนั้นได้

๕. วัดมีสระน้ำ

วัดมีสระน้ำนั้น ได้แก่วัดที่มีสระน้ำที่กรุด้วยหินถาวรมั่นคงเป็นหลักฐาน ในวัดเช่นนั้น ย่อมจะมีมหาชนพากันมาชุมนุมกันเพื่อต้องการน้ำ และพวกศิษย์ของพระเถระทั้งหลายผู้อาศัยราชตระกูลซึ่งอยู่ในเมือง ก็จะพากันมาซักย้อมผ้า เมื่อพวกลูกศิษย์เหล่านั้นมาถามหาภาชนะและพื้นหรือรางย้อมผ้าเป็นต้น โยคีบุคคลก็จะต้องสาละวนคอยชี้บอกว่า อยู่ที่โน้น และที่โน้นแน่ เธอก็จะเป็นผู้กังวลเป็นนิจแม้ตลอดกาลทั้งปวง (จึงไม่ควรอยู่ณที่วัดเช่นนั้น)

๖. วัดที่มีใบไม้ใช้เป็นผัก

ในวัดใดมีใบไม้ที่ใช้รับประทานได้นานาชนิด ในวัดเช่นนั้น เมื่อโยคีบุคคลเรียนเอากัมมัฏฐานแล้วไปนั่งบำเพ็ญเพียรอยู่ณที่อยู่สำหรับกลางวัน พวกสตรีที่เก็บผักก็จะพากันร้องเพลงไปพลางเลือกเก็บผักไปพลางอยู่ณที่ใกล้ ๆ จะทำให้เป็นอันตรายแก่กัมมัฏฐานด้วยความกระทบแห่งเสียงอันเป็นข้าศึก (จึงไม่ควรอยู่ณที่วัดเช่นนั้น)

๗. วัดที่มีไม้ดอก

แหละ ในวัดใดมีกอไม้ดอกนานาชนิดแตกบานอยู่อย่างสะพรั่ง แม้ในวัดเช่นนั้นก็จะเป็นอันตรายแก่กัมมัฏฐานเช่นเดียวกันนั่นเทียว (จึงไม่ควรอยู่ณที่วัดเช่นนั้น)

๘. วัดที่มีไม้ผล

ในวัดใดมีไม้ผลนานาชนิด เช่นมะม่วง,ชมพู่และขนุนเป็นต้น ในวัดเช่นนั้น คนทั้งหลายที่ต้องการผลไม้ก็จะพากันมาขอ เมื่อไม่ให้ เขาก็จะโกรธ หรือมิฉะนั้นก็จะพากันลอย

๑. ตามปกติภิกษุเจ้าของวัดจะต้องเคารพการปฏิสันถาร จึงต้องปฏิบัติเช่นนั้น

เอาโดยพลการ ตกเวลาเย็น โยคีบุคคลมาเดินจงกรมในกลางวัดเห็นคนเหล่านั้นเข้า ก็จะต่อว่ากับเขาว่า อุบาสกทั้งหลาย ทำไมจึงพากันทำอย่างนั้น เขาก็จะพากันด่าเอาตามชอบใจ เขาจะพยายามแม้เพื่อที่จะไม่ให้เธออยู่ต่อไป (จึงไม่ควรอยู่ในที่วัดเช่นนั้น)

๙. วัดที่มีคนขึ้นมาก

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้อยู่ในที่วัดซึ่งมีคนขึ้นมากเช่น **วัดทักขิณคีรี วัดหัตถิกุจฉิ วัดเจติยคีรี** และ**วัดจิตตลบรรพต**[๑] ซึ่งชาวโลกยกย่องว่าเป็นที่เร้นลับ มนุษย์ทั้งหลายพากันนิยมสรรเสริญว่า ท่านผู้นี้เป็นพระอรหันต์แล้ว ใคร่ที่จะได้กราบไหว้บูชา จึงพากันหลั่งไหลมาหาโดยรอบทิศ ด้วยเหตุนั้น โยคีบุคคลนั้นก็จะไม่มีความผาสุกสบาย แต่ว่าวัดเช่นนั้นย่อมเป็นที่สบายแก่โยคีบุคคลใด เวลากลางวันเธอพึงหลบไปอยู่เสียในที่อื่น ครั้นตกเวลากลางคืนจึงค่อยมาอยู่

๑๐. วัดที่อิงเมือง

ในวัดที่อิงเมืองนั้น ย่อมมีอิฏฐารมณ์ทั้งหลายมาผ่านสายตามากมาย มีกระทั่งแม้พวกนางกุมภทาสีทั้งหลาย[๒] พากันถือหม้อน้ำเดินเสียดสีไป ไม่หลีกทางให้ กับทั้งมีพวกมนุษย์ที่เป็นใหญ่พากันไปกางม่านนั่งอยู่ตามกลางวัด (จึงไม่ควรอยู่ในที่วัดเช่นนั้น)

๑๑. วัดที่อิงป่าไม้

ก็แหละ ในวัดที่อิงป่าไม้นั้น วัดใดมีไม้พืชและไม้ต้นที่ใช้ประกอบเครื่องอุปกรณ์แก่ทัพพะสัมภาระบ้านเรือนได้ ในวัดเช่นนั้น พวกคนเก็บฟืนทั้งหลายย่อมจะพากันทำความไม่ผาสุกให้ เหมือนกับพวกสตรีที่เก็บผักและเก็บดอกไม้ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น และไม้ทั้งหลายที่มีอยู่ในวัด มนุษย์ทั้งหลายชวนกันว่า เราจักไปตัดไม้เหล่านั้นมาทำเรือน แล้วก็พากันมาตัดเอาไม้ไป ถ้าในเวลาเย็น ๆ โยคีบุคคลออกจากกุฏีที่ทำความเพียรไปเดินจงกรมอยู่กลางวัด

---

๑. วัดเหล่านี้อยู่ในประเทศลังกาทั้งนั้น สมัยรจนาหนังสือนี้เป็นวัดมีชื่อเสียงคนขึ้นมาก.

๒. นางกุมภทาสี ได้แก่พวกหญิงรับจ้างตักน้ำด้วยหม้อ พวกแขกเป็นต้นใช้หม้อตักน้ำและทูนศีรษะ แม้ทุกวันนี้ก็ทำเช่นนี้ คนภาคใต้บางจังหวัดก็นิยมประพฤติกันอยู่.

เห็นเขาแล้วก็จะพูดเตือนเขาว่า อุบาสกทั้งหลาย ทำไมจึงพากันมาทำเช่นนี้ เขาก็จะพากันด่าเอาตามใจ และเขาจะพยายามเพื่อไม่ให้เธออยู่ต่อไปอีก (จึงไม่ควรอยู่ในวัดเช่นนั้น)

๑๒. วัดที่อิงไร่นา

แหละ วัดใดเป็นวัดที่สร้างอิงไร่นา คือมีไร่นาทั้งหลายล้อมรอบวัด ในวัดเช่นนั้นจะมีพวกมนุษย์พากันไปทำลานข้าวกลางวัดนั่นเทียว แล้วนวดข้าว บ้างก็จะพากันไปนอนตามหน้ามุข ย่อมจะพากันทำความไม่ผาสุกแม้อย่างอื่น ๆ ให้เป็นอันมาก

แม้วัดใดมีสมบัติสงฆ์มาก พวกคนรักษาวัดก็ปล่อยโคทั้งหลายไปกัดกินข้าวของตระกูลทั้งหลาย บ้างก็จะพากันไปปิดกั้นทางน้ำไหล มนุษย์ทั้งหลายจะถือเอารวงข้าวมาเป็นพะยานแสดงให้สงฆ์ทราบว่า พระผู้เป็นเจ้าเห็นไหม กรรมของพวกคนรักษาวัดของพระผู้เป็นเจ้าด้วยเหตุนั้น ๆ ภิกษุทั้งหลายก็จะต้องไปยังประตูพระราชวังหรือประตูบ้านของราชมหาอำมาตย์ทั้งหลาย [๑] แม้วัดที่มีสมบัติสงฆ์มากเช่นนี้ ท่านก็สงเคราะห์เข้ากับวัดที่สร้างอิงไร่นานั่นเทียว (จึงไม่ควรอยู่ในวัดเช่นนั้น)

๑๓. วัดที่มีคนไม่ลงรอยกัน

วัดที่มีคนไม่ลงรอยกันนั้น ได้แก่วัดที่มีภิกษุทั้งหลายผู้เข้ากันไม่ได้คือเป็นผู้จองเวรกันและกันอยู่อาศัย อธิบายว่า เป็นวัดที่มีพวกภิกษุทำความทะเลาะกัน ครั้นถูกโยคีบุคคลห้ามปรามว่า อย่าได้พากันทำอย่างนี้เลยท่าน ฉะนั้นแล้ว ก็จะเกิดหาเรื่องขึ้นว่า พวกเราเกิดฉิบหายกัน นับแต่เวลาที่ภิกษุผู้ถือผ้าบังสุกุลเป็นปกติรูปนี้มาถึงทีเดียว (จึงไม่ควรอยู่ในวัดเช่นนั้น)

๑๔. วัดที่อิงท่า

แม้วัดใดที่สร้างอิงท่าน้ำ (เช่นท่าเรือ) หรือที่สร้างอิงท่าบก (เช่นที่พักเกวียนหรือที่พักต่าง หรือท่าอากาศยาน สถานีจอดรถ) ในวัดเช่นนั้น ย่อมจะมีมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งโดยสาร

---

๑. สมัยนี้ หมายความว่า พระภิกษุจะต้องขึ้นโรงขึ้นศาลบ้านเมืองเสมอ เพราะเหตุคนวัดก่อเรื่องขึ้นให้ ทั้งนี้เพราะวัดมีสมบัติมากเป็นเหตุ

มาด้วยเรือและด้วยพวกโคต่างเป็นต้น พากันเบียดเบียนทำความไม่ผาสุกให้อยู่เนือง ๆ ว่า ขอได้โปรดให้โอกาสที่พักด้วย ขอได้โปรดให้น้ำดื่มด้วย ขอได้โปรดให้เกลือด้วย ดังนี้เป็นต้น (จึงไม่ควรอยู่ในที่วัดเช่นนั้น)

๑๕. วัดอิงบ้านป่าชายแดน

ในวัดที่สร้างอิงบ้านป่าชายแดนนั้น ย่อมจะมีแต่พวกมนุษย์ที่ไม่เลื่อมใสศรัทธาในรัตนะทั้งหลาย มีพระพุทธรัตนะเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น ความอยู่ผาสุกสบายในวัดเช่นนั้นย่อมจะไม่มีแก่โยคีบุคคล

๑๖. วัดที่อิงเขตแดนประเทศ

ในวัดที่สร้างอิงเขตระหว่างประเทศนั้น ย่อมมีราชภัย จริงอยู่ พระราชาองค์หนึ่งย่อมจะทรงทำการรุกรบกับประเทศนั้น ด้วยทรงสำคัญว่า พระราชานี้ไม่ประพฤติเป็นไปในอำนาจของเรา แม้พระราชาอีกองค์หนึ่งนอกนี้ ก็จะทรงทำการรุกรบกับประเทศนอกนี้ ด้วยทรงสำคัญว่า พระราชานี้ไม่ประพฤติเป็นไปในอำนาจของเรา ภิกษุผู้โยคีบุคคลที่อยู่ในวัดเช่นนั้น บางครั้งก็จะเที่ยวไปในแว่นแคว้นแดนดินของพระราชาพระองค์นี้ บางครั้งก็จะเที่ยวไปในแว่นแคว้นแดนดินของพระราชาพระองค์นั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ พวกราชบุรุษทั้งหลายก็จะสำคัญผิดไปว่าภิกษุนี้เป็นจารบุรุษ แล้วก็จะทำให้ถึงซึ่งความฉิบหายเสีย (จึงไม่ควรอยู่ในที่วัดเช่นนั้น)

๑๗. วัดที่ไม่มีความสบาย

วัดที่ไม่มีความสบายนั้น ได้แก่วัดไม่เป็นที่สบาย เพราะเหตุเป็นที่มารอบแห่งอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปอันเป็นข้าศึกคือรูปที่ยั่วเย้าเร้าหลอกเป็นต้น หรือเพราะเป็นวัดที่มีอมนุษย์ยึดครอง ในวัดที่มีอมนุษย์ยึดครองนั้น มีเรื่องตัวอย่างดังนี้—

มีเรื่องเล่าว่า พระเถระรูปหนึ่งอยู่ในวัดป่าแห่งหนึ่ง ครั้งนั้นมียักษิณีตนหนึ่งไปยืนขับร้องอยู่ที่ประตูบรรณศาลาของพระเถระนั้น พระเถระจึงได้ออกมายืนอยู่ที่ประตู ยักษิณีเลื่อนไปขับร้องอยู่ตรงศีรษะที่จงกรม พระเถระได้ตามไปยังที่ศีรษะที่จงกรมอีก ยักษิณีได้เลื่อนไปยืนขับร้องอยู่ที่ปากเหวซึ่งลึกร้อยชั่วบุรุษ ด้วยหมายว่า จักผลักพระเถระซึ่งตามมาณที่นี้ด้วยเสียงเพลงขับ ให้ตกลงไปในเหวแล้วก็จักกิน แต่พระเถระได้กลับคืนเสีย ไม่ตามไป ในทันใดนั้น ยักษิณีได้วิ่งมาโดยเร็ว จับที่ก้านคอพระเถระพลางพูดว่าจะไปไหน แล้วได้เรียนพระเถระว่าท่านเจ้าขา บุคคลอย่างพระผู้เป็นเจ้านี้ คนเดียวดิฉันจะไม่กิน สองคนดิฉันก็จะไม่กิน ฉะนี้

๑๘. วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้

วัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้นั้น อธิบายว่า ในวัดใดอันโยคีบุคคลไม่อาจที่จะได้ซึ่งกัลยาณมิตรคือพระอาจารย์ หรือท่านผู้เสมอกับพระอาจารย์ก็ดี พระอุปัชฌาย์หรือท่านผู้เสมอกับพระอุปัชฌาย์ก็ดี การหาไม่ได้ซึ่งกัลยาณมิตรทั้งหลายเช่นนั้นในวัดนั้น นับเป็นโทษอันใหญ่หลวงทีเดียว

ด้วยประการฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า วัดที่ประกอบด้วยโทษ ๑๘ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้ ชื่อว่าวัดอันไม่สมควรแก่สมาธิภาวนา ข้อนี้สมด้วยคาถาประพันธ์ อันท่านอรรถกถาจารย์พรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย ดังนี้—

มหาวาสํ นวาวาสํ ชราวาสญฺจ ปนฺถนึ
โสณฺฑึ ปณฺณญฺจ ปุปฺผญฺจ ผลํ ปตฺถิตเมว จ
นครํ ทารุณา เขตฺตํ วิสภาเคน ปฏฺฏนํ
ปจฺจนฺตสีมาสปฺปายํ ยตฺถ มิตฺโต น ลพฺภติ
อฏฺฐารเสตานิ ฐานานิ อิติ วิญฺญาย ปณฺฑิโต
อารกา ปริวชฺเชยฺย มคฺคํ สปฺปฏิภยํ ยถา

บัณฑิตทราบถึงสถานที่ ๑๘ ประการเหล่านี้ คือ วัดใหญ่ ๑ วัดสร้างใหม่ ๑ วัดที่ชำรุด ๑ วัดอิงทางหลวง ๑ วัดมีสระน้ำ ๑ วัดมีใบไม้ที่ใช้เป็นผัก ๑ วัดมีไม้ดอก ๑ วัดมีไม้ผล ๑ วัดที่คนชื่นมาก ๑ วัดอิงเมือง ๑ วัดที่อิงป่าไม้ ๑ วัดอิงไร่นา ๑ วัดมีคนไม่ลง

รอยกัน ๑ วัดอิงท่า ๑ วัดอิงบ้านป่าชายแดน ๑ วัดอิงเขตแดนประเทศ ๑ วัดไม่เป็นที่สบาย ๑ และวัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑ ว่าเป็นวัดอันไม่สมควรแก่ภาวนาฉะนี้แล้ว พึงหลีกเว้นเสีย ให้ห่างไกล เหมือนพ่อค้าหลีกเว้นทางอันมีภัยเฉพาะหน้า ฉะนั้น

วัดที่สมควรแก่สมาธิภาวนา ๕ ประเภท

ก็แหละ วัดใดประกอบด้วยองคคุณ ๕ ประการ เช่นไม่ไกลไม่ใกล้นักแต่โคจรคาม เป็นต้น วัดเช่นนี้จัดเป็นวัดที่สมควรแก่ภาวนา สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่ประกอบด้วยองคคุณ ๕ ประการ เป็นอย่างไร ? อย่างนี้คือ—

๑. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในศาสนานี้ ย่อมเป็นสถานที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก แต่โคจรคาม มีทางไปทางมาสะดวกสบาย ปลอดภัย

๒. กลางวันไม่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนเงียบสงัด ไม่มีเสียงอึกทึกครึกโครม

๓. ไม่มีเหลือบ,ยุงและสัตว์เลื้อยขบกัด ไม่มีสัมผัสอันเกิดแต่ลมและแดดรบกวน

๔. แหละ ผู้ที่อยู่ในเสนาสนะนั้นไม่มีความฝืดเคืองด้วยปัจจัย ๔ คือจีวร, บิณฑบาต, เสนาสนะ,และยาแก้ไข้

๕. แหละ ในเสนาสนะนั้น มีภิกษุชั้นเถระ ผู้พหูสูต สำเร็จการศึกษาปริยัติธรรม ทรงธรรมทรงวินัยและทรงมาติกาคือหัวข้อแห่งธรรมวินัย ที่เข้าไปเรียนสอบสวนทวนถามตามกาลอันควรว่า ท่านขอรับ บทนี้เป็นไฉน มีอรรถาธิบายอย่างไร ฉะนี้แล้ว ท่านเถระเหล่านั้น ย่อมเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย ย่อมทำให้ตื้นข้อที่ยังไม่ได้ทำให้ตื้น และช่วยบรรเทาความสงสัย เป็นอเนกประการ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะย่อมประกอบด้วยองคคุณ ๕ ประการ ฉะนี้แล[1]

อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า พึงออกจากวัดอันไม่สมควรแก่สมาธิภาวนาไปอยู่ในที่วัดอันสมควร ยุติลงเพียงนี้

๑ องฺ. ทสก. ๒๔/๑๗

ตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ

ในหัวข้อสังเขปว่า **พึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย นั้น** มีอรรถาธิบายว่า— อันโยคีบุคคลผู้อยู่ในวัดอันสมควรแก่ภาวนาอย่างนี้แล้ว เมื่อมีเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ แม้ชนิดใดอยู่ ก็พึงตัดเครื่องกังวลแม้ชนิดนั้นเสียก่อน

ทำอย่างไร ? ทำอย่างนี้คือ ผม,เล็บและขนที่ยาวพึงโกนหรือตัดเสียให้เรียบร้อย จีวรที่เก่าชำรุด ก็พึงทำให้มั่นคงด้วยการปะหรือดามเป็นต้น หรือพึงชุนหรือถักเสียให้เรียบร้อย ถ้าที่บาตรเป็นสนิม ก็พึงระบมบาตรให้มีสี พึงชำระปัดกวาดเตียงและตั่งให้สะอาด

อรรถาธิบายพิสดารในหัวข้อสังเขปว่า พึงทำการตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ยุติลงเพียงนี้

ภาวนาวิธี

บัดนี้ จะอรรถาธิบายโดยพิสดารในหัวข้อสังเขปที่ว่า **พึงภาวนาไม่ทำภาวนาวิธีทุกอย่างให้บกพร่อง** ฉะนี้ ด้วยอำนาจกัมมัฏฐานหมดทั้ง ๔๐ ประการไปโดยลำดับ โดยจะแสดงปถวีกสิณเป็นประการแรก ดังต่อไปนี้—

ภาวนาปถวีกสิณ

ก็แหละ ภิกษุผู้โยคีบุคคลเมื่อตัดเครื่องกังวลเล็ก ๆ น้อย ๆ ดังนี้แล้ว เวลาภายหลังอาหาร กลับจากการบิณฑบาต บรรเทาความมึนเมาอันมีอาหารเป็นเหตุแล้ว พึงไปนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงณโอกาสอันสงัด แต่นั้นพึงกำหนดเอานิมิตกสิณในดินที่ทำขึ้น หรือที่เป็นเอง ตามปกติต่อไป ข้อนี้สมดังที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า--

คำของท่านโบราณาจารย์

โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาปถวีกสิณโดยอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวงกลมแห่งดินที่สร้างขึ้นหรือที่เป็นเองตามปกติ ชนิดที่มีกำหนดไม่ใช่ไม่มีกำหนด, ชนิดที่มีที่สุดไม่ใช่ไม่มีที่สุด, ชนิดที่มีสัณฐานกลมไม่ใช่ที่ไม่กลม, ชนิดที่มีขอบเขตไม่ใช่ไม่มีขอบเขต, โตเท่ากระด้งหรือเท่าปากขันโอ โยคีบุคคลนั้นย่อมภาวนาทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาดีแล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นอันทรงไว้ดีแล้ว และย่อมกำหนดนิมิตนั้นให้เป็นอันกำหนดดีแล้ว ครั้น

เธอภาวนาทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาดีแล้ว ทำการทรงไว้ให้เป็นอันทรงไว้ดีแล้ว ทำการกำหนดให้เป็นอันกำหนดดีแล้ว ก็จะเห็นอานิสงส์ มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ นอบน้อมเคารพคารวะ กระหยิ่มอิ่มใจ น้อมจิตเข้าไปผูกติดไว้ในอารมณ์ที่ตนถือเอาดีแล้ว ทรงไว้ดีแล้ว กำหนดไว้ดีแล้วนั้น ด้วยความมั่นใจว่า เราจักรอดพ้นจากชราทุกข์มรณทุกข์ด้วยปฏิปทาอันนี้อย่างแน่นอน เธอบรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัด เพราะสงัดแน่นอนแล้วจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแน่นอนแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ฉะนี้แล

เจริญปฐวีกสิณที่เป็นเอง

ในคำของท่านโบราณาจารย์นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— อันโยคีบุคคลใดเคยบวชในศาสนาหรือเคยบวชเป็นฤาษีแล้ว ทำฌาน ๔ และฌาน ๕ ในปฐวีกสิณให้บังเกิดมาแล้วแม้ในภพปางอดีต โยคีบุคคลผู้มีบุญถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยเห็นปานนี้นั้น อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในดินที่เป็นอยู่เองตามปกติ คือ ในที่ดินที่เขาไถไว้ หรือในลานข้าว เหมือนพระมัลลกเถระเป็นตัวอย่าง

ได้ยินว่า ท่านพระมัลลกเถระนั้น ขณะที่ท่านเพ่งดูที่ดินที่เขาไถไว้ อุคคหนิมิตประมาณเท่าที่ซึ่งเขาไถไว้นั้นนั่นเทียวได้เกิดขึ้นแล้ว ท่านเจริญอุคคหนิมิตจนได้บรรลุฌาน ๕ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอันมีฌานนั้นเป็นปทัฏฐาน จนได้บรรลุพระอรหัตแล

วิธีทำปฐวีกสิณที่ต้องสร้างขึ้น

ส่วนโยคีบุคคลใดผู้ไม่ได้ทำปุญญาธิการไว้เหมือนอย่างที่กล่าวนั้น เธอต้องสร้างปฐวีกสิณขึ้นเอง อย่างที่ไม่ให้ผิดเพี้ยนไปจากกรรมวิธีที่เรียนมาในสำนักของพระอาจารย์ และให้เลี่ยงเสียจากโทษของกสิณ ๔ ประการ จริงอยู่ โทษของปฐวีกสิณมีอยู่ ๔ ประการ ด้วยอำนาจทำปะปนกับสีเขียว ๑ สีเหลือง ๑ สีแดง ๑ สีขาว ๑ เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลอย่าได้เอาดินมีสีเขียวเป็นต้นมาทำกสิณ จงทำด้วยดินที่มีสีเหมือนแสงอรุณ เช่น ดินที่แม่น้ำคงคา[๑] ก็แหละ กสิณนั้นอย่าทำไว้ณตรงกลางวัด หรือณที่ที่ภิกษุสามเณรสัญจรไปมา พึงทำไว้ตรงที่เป็นเพิงหรือบรรณศาลา ซึ่งเป็นที่ลับอยู่ท้ายวัด จะเป็นกสิณชนิดที่โยกย้ายได้ หรือ ชนิดที่ติดอยู่กับที่ก็ได้

๑. คำว่า แม่น้ำคงคาในที่นี้ หมายเอาแม่น้ำคงคาในประเทศลังกา มิใช่แม่น้ำคงคาในประเทศอินเดีย นับว่าประเทศลังกานั้น ก็มีแม่น้ำสายหนึ่ง ชื่อว่า แม่น้ำโรจนคงคา แต่ในที่นี้ท่านเรียกย่อว่า คงคา.

วิธีทำปถวีกสิณที่โยคย้ายได้

วิธีทำกสิณ ๒ อย่างนั้น กสิณชนิดที่โยกย้ายได้ พึงเอาผืนผ้าเก่า หรือผืนหนัง หรือผืนเสื่อลำแพน มาผูกขึงติดไม้ ๔ อัน แล้วเอาดินที่มีสีเหมือนแสงอรุณที่เก็บรากหญ้าและกรวดทรายออกหมดแล้ว ขยำได้ที่แล้ว มาทาเข้าที่ผืนผ้าหรือผืนหนังหรือเสื่อลำแพนนั้น ทำให้เป็นสัณฐานกลมประมาณเท่ากระดังหรือปากขันโอ ดังที่กล่าวแล้ว ในเวลาที่จะทำบริกรรมภาวนา พึงเอาแผ่นกสิณนั้นไปปูลงที่พื้นแล้วเพ่งดูตามภาวนาวิธีต่อไป

วิธีทำปถวีกสิณที่อยู่กับที่

กสิณชนิดที่ติดอยู่กับที่นั้น พึงเอาหลักหลาย ๆ อันมาตอกลงกับพื้นดินโดยอาการคล้าย ๆ กับฝักบัว แล้วเอาเครือวัลย์มาถักร้อยตรึงเข้าไว้ ถ้าดินสีเหมือนแสงอรุณนั้นมีน้อยไม่เพียงพอ ให้เอาดินอื่นมาใส่ลงไว้ตอนล่างเสียก่อน แล้วจึงเอาดินมีสีเหมือนแสงอรุณซึ่งทำให้สะอาดแล้วมาใส่ทับข้างบน ทำให้มีสัณฐานกลมขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว

แหละ ที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวว่า ประมาณเท่ากระดังหรือประมาณเท่ากับปากขันโอนั้น ท่านหมายเอาประมาณคือ ๑ คืบ ๔ นิ้วนี้แล ส่วนคำมีอาทิว่า **ชนิดที่มีกำหนด ไม่ใช่ไม่มีกำหนด** นั้น ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ปถวีกสิณนั้นเป็นสิ่งที่มีกำหนดขอบเขต

วิธีนั่งเพ่งปถวีกสิณ

เพราะเหตุที่ท่านแนะให้ทำกสิณอย่างมีกำหนดนั้น ครั้นกะกำหนดประมาณเท่าที่กล่าวคือ ๑ คืบ ๔ นิ้วอย่างนั้นแล้ว จึงทำสีที่ไม่กลืนกับสีดินอรุณให้ปรากฏขึ้นเป็นขอบเขตไว้ด้วยเกรียงไม้ แต่นั้นจงอย่าใช้เกรียงไม้นั้น พึงใช้เกรียงหินขัดทำให้เรียบเสมอเหมือนหน้ากลอง ครั้นแล้วจงปัดกวาดสถานที่นั้นให้สะอาด ไปสรงน้ำชำระกายแล้วจึงกลับมา นั่งบนตั่งที่ตรึงอย่างมั่นคง มีเท้าสูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ซึ่งเตรียมตั้งไว้ณสถานที่ภายในระยะห่าง ๒ ศอก ๑ คืบแต่ดวงกสิณ

จริงอยู่ เมื่อนั่งไกลกว่านั้นกสิณก็จะไม่ปรากฏชัด เมื่อนั่งใกล้กว่านั้นโทษแห่งกสิณทั้งหลายเช่นรอยฝ่ามือเป็นต้นก็จะปรากฏให้เห็น เมื่อนั่งสูงกว่านั้นย่อมจะต้องน้อมคอลงคือก้มหน้าลงดู เมื่อนั่งต่ำกว่านั้นก็จะปวดเข่า

เพราะฉะนั้น พึงนั่งโดยท่าองค์ที่กล่าวแล้วนั่นแล แล้วจงพิจารณาถึงโทษในกามทั้งหลาย โดยนัยมีอาทิว่า **กามทั้งหลายมีความยินดีนิดหน่อย แต่มีทุกข์มาก** พึงเป็นผู้มีความพอใจในเนกขัมมะมีฌานเป็นต้น อันเป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกาม อันเป็นอุบายล่วงพ้นซึ่งทุกข์ทั้งปวง พึงทำปีติและปราโมชให้บังเกิดขึ้น ด้วยการระลึกถึงพระพุทธคุณพระธรรมคุณและพระสังฆคุณ พึงเป็นผู้มีความเคารพอย่างแน่นมั่นอยู่ในข้อปฏิบัติว่า เนกขัมมปฏิปทานั้น เป็นข้อปฏิบัติอันอันพระพุทธเจ้าพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอริยสาวกทั้งหลายทุก ๆ พระองค์ ได้ปฏิบัติมาแล้ว และพึงทำความอุตสาหะให้เกิดว่า เราจักเป็นผู้มีส่วนได้ดื่มรสความสุขอันเกิดแต่ความสงัด ด้วยข้อปฏิบัติอันนี้อย่างแน่นอน **แล้วพึงภาวนา ลืมตาแต่พอดี จับเอานิมิตในปฐวีกสิณนั้น โดยอาการอันสม่ำเสมอเรื่อย ๆ ไป**

จริงอยู่ เมื่อลืมตากว้างมากไปก็จะเมื่อยตา และดวงกสิณก็จะปรากฏชัดเกินไป ด้วยเหตุนั้นอุคคหนิมิตก็จะไม่เกิดขึ้นได้ เมื่อลืมตาแคบไป ดวงกสิณก็จะไม่ปรากฏชัดและจิตก็จะห่อเหี่ยว แม้ด้วยเหตุนั้นอุคคหนิมิตก็จะไม่เกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลพึงภาวนา ลืมตาแต่พอดี จับเอานิมิตในปฐวีกสิณนั้น โดยอาการอันสม่ำเสมอ เหมือนดูเงาหน้าในบานกระจกฉะนั้น และอย่าพิจารณาถึงสีของดิน อย่าเอาใจใส่ถึงลักษณะของดินเช่นความแข็งของดินเป็นต้น แต่ก็มิใช่จะปฏิเสธสีเสียทีเดียว พึงตั้งจิตไว้ในคำบัญญัติว่าดิน ด้วยอำนาจธาตุดินเป็นสิ่งที่มากกว่าธาตุอื่น แล้วพิจารณาดินพร้อมกับสีที่อาศัยพร้อม ๆ กันไป

แหละ ในบรรดาชื่อของดินทั้งหลายในคำบาลี เช่น **ปฐวี, มหี, เมทนี, ภูมิ, วสุธา** และ **วสุนฺธรา** เป็นต้น โยคีบุคคลปรารถนาชื่อใด และชื่อใดสำเร็จเป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่ความจำของเธอ เธอก็พึงระบุเอาชื่อนั้น หรือพระอาจารย์พึงบอกชื่อนั้นให้แก่เธอ

อีกประการหนึ่ง ที่ชื่อว่า **ปฐวี** นี้นั่นเทียว ปรากฏเป็นที่รู้จักกันมากกว่าชื่ออื่นฉะนั้น โยคีบุคคลพึงภาวนาด้วยคำบาลีว่า **ปฐวี–ปฐวี** หรือด้วยคำไทยว่า **ดิน—ดิน** ดังนี้ ด้วยอำนาจเป็นชื่อที่ปรากฏนั่นเทียว และบางครั้งพึงลืมตาดูนิมิต บางครั้งพึงหลับตาเสียแล้วนึกทางใจ อุคคหนิมิตยังไม่เกิดขึ้นตราบใด ตราบนั้นก็จงภาวนาเรื่อย ๆ ไปโดยนัยนี้แหละ **จนถึงร้อยครั้งพันครั้ง** หรือ **แม้จะมากครั้งกว่านั้นขึ้นไปก็ตาม**

ได้อุคคหนิมิต

เมื่อโยคีบุคคลภาวนาอยู่อย่างนั้น กาลใด หลับตานึกทางใจ นิมิตในปถวีกสิณนั้นมาสู่คลองจักษุ คือเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของมโนทวาริกชวนจิต[๑] กาลนั้น ย่อมได้ชื่อว่า **อุคคหนิมิต** เกิดแล้ว นับแต่เวลาอุคคหนิมิตเกิดแล้วไป โยคีบุคคลไม่ต้องนั่งภาวนาอยู่ณที่ดวงกสิณนั้นอีก พึงกลับเข้าสู่ที่อยู่ของตนแล้วนั่งภาวนาอยู่ณที่นั้นเถิด

อนึ่ง เพื่อที่จะหลีกเลี่ยงไม่ให้ชักช้าเสียเวลาในเพราะอันที่จะต้องล้างเท้า โยคีบุคคลจำต้องมีรองเท้าชนิดชั้นเดียวกับไม้เท้าด้วย เพื่อว่าถ้าสมาธิที่ยังอ่อนจะเสื่อมหายไปด้วยเหตุอันไม่เป็นที่สบายบางอย่างแล้ว โยคีบุคคลจะได้สวมรองเท้าถือไม้เท้าไปยังที่เดิมนั้น นั่งเพ่งกสิณจนได้อุคคหนิมิตอีก จึงกลับมาที่อยู่ของตน นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงภาวนาเรื่อย ๆ ไป

ได้ปฏิภาคนิมิต

อันโยคีบุคคลนั้นพึงพยายามนึกถึงอุคคหนิมิตนั้นให้บ่อย ๆ ทำกัมมัฏฐานให้เป็นอันความนึกตะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว อันความนึกชอบตะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว เมื่อโยคีบุคคลทำกัมมัฏฐานให้เป็นอันความนึกตะล่อมมาไว้ในจิตแล้ว อันความนึกชอบตะล่อมมาไว้ในจิตแล้วอย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้นก็จะสงบลง และกิเลสทั้งหลายอันตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิวรณ์นั้น ก็จะระงับหายไปโดยลำดับแห่งภาวนา จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมเกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้

ความแปลกกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในนิมิตทั้ง ๒ นั้น ความแปลกกันแห่งอุคคหนิมิตอันก่อนกับปฏิภาคนิมิตนี้ ดังนี้ คือ ในขั้นอุคคหนิมิตยังมีโทษแห่งกสิณปรากฏให้เห็นอยู่ได้ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ผุดผ่องกว่าอุคคหนิมิตนั้นตั้งร้อยเท่าพันเท่า เป็นดุจชำแรกอุคคหนิมิตออกมา คล้ายกับดวงแว่นที่ถอดออกจากถุง คล้ายถาดสังข์ที่ขัดดีแล้ว คล้ายดวงจันทร์ที่ออกจากกลีบเมฆ และคล้ายหมู่นกยางอยู่ที่หน้าเมฆ

---

๑. หมายความว่า การเห็นนิมิตนั้นไม่ได้อาศัยจักขุทวารเหมือนแต่แรก ๆ นิมิตนั้นเกิดขึ้นทางมโนทวารโดยตรง เมื่อจิตทำหน้าที่ไปถึงขณะชวนจิตแล้ว จิตก็เห็นนิมิตนั้นด้วยจิต นิมิตที่เห็นด้วยจิตนี้แลเรียกว่า **อุคคหนิมิต**

ก็แหละ ปฏิภาคนิมิตนั้นไม่มีสีไม่มีสัณฐาน เพราะไม่ใช่สภาวะปรมัตถ์ จริงอยู่ ถ้าปฏิภาคนิมิตนั้นจะพึงเป็นสิ่งที่มีสีและสัณฐานเช่นนี้แล้ว ก็จะพึงเป็นรูปหยาบที่รู้ได้ด้วยตาเนื้อ เข้าถึงสัมมสนญาณได้ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ได้ แต่นี้หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ มันเป็นสักว่าอาการที่ปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิซึ่งเกิดจากสัญญาภาวนาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ได้อุปจารสมาธิ

ก็แหละ นับจำเดิมแต่เวลาปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้น ย่อมสงบไปเองนั่นเทียว กิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกันกับนิวรณ์นั้นก็ระงับไปเองด้วย จิตก็เป็นอันตั้งมั่นแล้วด้วย **อุปจารสมาธิ** นั่นแล

สมาธิ ๒ อย่าง

แหละสมาธินั้นมี ๒ อย่าง คือ **อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑** จิตในอุปจารภูมิ หรือในปฏิลาภภูมิ (ภูมิที่ได้อัปปนาฌาน) ย่อมตั้งมั่นด้วยเหตุ ๒ ประการคือ ใน ๒ ภูมินั้น จิตในอุปจารภูมิย่อมตั้งมั่น เพราะการประหานเสียได้ซึ่งนิวรณ์ จิตในปฏิลาภภูมิย่อมตั้งมั่น เพราะความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ฌาน

เหตุที่ต่างกันแห่งสมาธิ ๒ อย่าง

ก็แหละ สมาธิ ๒ อย่างมีเหตุต่างกันดังนี้ องค์ฌานทั้งหลายในอุปจารสมาธิยังไม่มีกำลัง เพราะองค์ฌานทั้งหลายยังไม่เกิดกำลัง คือยังไม่บรรลุซึ่งกำลังแห่งภาวนา เปรียบเหมือนเด็กเล็ก ๆ ที่พยุงให้ลุกขึ้นยืนแล้วก็ล้มลงไปที่พื้นบ่อย ๆ ฉันใด เมื่ออุปจารสมาธิเกิดขึ้นนั้น ลางทีจิตก็ทำนิมิตให้เป็นอารมณ์ ลางทีก็ตกลงสู่ภวังค์[๑] ฉันนั้น ส่วนในอัปปนาสมาธิ องค์ฌานทั้งหลายมีกำลัง เพราะองค์ฌานเหล่านั้นเกิดมีกำลังแล้ว เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง ลุกจาก

๑. ขณะที่จิตทำนิมิตให้เป็นอารมณ์อยู่ คือแนบเฉยอยู่กับอารมณ์อันเดียว ไม่ตกภวังค์นั้น ชื่อว่า จิตเป็นสมาธิ เมื่อจิตปล่อยอารมณ์นั้นเสีย ตกกระแสภวังค์ไป ชื่อว่าจิตเสียสมาธิ, อุปจารสมาธินั้นเป็นสมาธิที่ยังไม่มั่นคง เดี๋ยวขึ้นสู่วิถีเดี๋ยวตกภวังค์ ขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่ ซึ่งมีอาการเหมือนเด็กเล็ก ๆ ล้ม ๆ ลุก ๆ ฉะนั้น

ที่นั่งแล้วพึงยืนอยู่ได้แม้ตลอดทั้งวัน ฉันใด แม้เมื่ออัปปนาสมาธิเกิดขึ้นแล้ว ฌานจิตตวาระแห่งภวังค์ครั้งเดียว แล้วก็ดำรงอยู่ตลอดคืนตลอดวันแม้ทั้งสิ้น ย่อมเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจลำดับแห่งกุศลชวนะจิตอย่างเดียวเท่านั้น

รักษาปฏิภาคนิมิตเหมือนพระครรภ์จักรพรรดิ

ในนิมิต ๒ อย่างนั้น ปฏิภาคนิมิตซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับอุปจารสมาธินั้นใด การที่จะทำให้ปฏิภาคนิมิตนั้นเกิดขึ้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง เพราะฉะนั้น ถ้าโยคีบุคคลสามารถที่จะเจริญปฏิภาคนิมิตนั้นไป จนบรรลุซึ่งอัปปนาสมาธิเสียได้ด้วยบัลลังก์นั้นทีเดียว ข้อนั้นนับเป็นโชคดี แต่ถ้าไม่สามารถจะปฏิบัติได้เช่นนั้น แต่นั้น โยคีบุคคลนั้นอย่าได้ประมาท พึงรักษาปฏิภาคนิมิตนั้นไว้เหมือนกับพระครรภ์ที่ทรงไว้ซึ่งทารกผู้จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิฉะนั้น เพราะเมื่อรักษาปฏิภาคนิมิตไว้ได้เช่นนี้ อุปจารฌานที่ได้แล้วก็จะไม่มีการเสื่อมหายไป แต่เมื่อไม่มีการรักษาแม้อุปจารฌานที่ได้แล้วนั้นก็จะเสื่อมหายไปเสีย

วิธีรักษาปฏิภาคนิมิต

ต้องเว้นอสัปปายะ ๗ และเสพสัปปายะ ๗

ในปฏิภาคนิมิตนั้น มีวิธีรักษาดังต่อไปนี้—

อาวาโส โคจโร ภสฺสํ ปุคฺคโล โภชนํ อุตุ
อิริยาปโถติ สตฺเตเต อสปฺปาเย วิวชฺชเย
สปฺปาเย สตฺต เสเวถ เอวญฺหิ ปฏิปชฺชโต
นจิเรเนว กาเลน โหติ กสฺสจิ อปฺปนา

โยคีบุคคลใดได้ปฏิภาคนิมิตแล้วนั้น พึงเว้นซึ่งธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. **อาวาโส** ได้แก่ที่อยู่อันไม่เป็นที่สบาย

๒. **โคจโร** ได้แก่หมู่บ้านบิณฑบาตไม่เป็นที่สบาย

๓. ภสฺสํ ได้แก่คำพูดอันไม่เป็นที่สบาย

๔. ปุคฺคโล ได้แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่สบาย

๕. โภชนํ ได้แก่อาหารอันไม่เป็นที่สบาย

๖. อุตุ ได้แก่อากาศอันไม่เป็นที่สบาย และ

๗. อิริยาปโถ ได้แก่อิริยาบถอันไม่เป็นที่สบาย

และพึงส้องเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ๗ อย่างตรงกันข้าม เพราะเมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ ไม่ช้าไม่นานเท่าไรนักเลย โยคีบุคคลบางท่านก็จะได้สำเร็จอัปปนาฌานต่อไป

อธิบายอสัปปายะ ๗ และสัปปายะ ๗

๑. อาวาส—ที่อยู่

ในที่อยู่ ๒ อย่างนั้น เมื่อโยคีบุคคลอยู่ในที่อยู่อันใด นิมิตที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมหายไป และสติที่ยังไม่ตั้งมั่นก็ไม่ตั้งมั่น จิตที่ไม่เป็นสมาธิก็ไม่เป็นสมาธิ ที่อยู่เช่นนั้น ชื่อว่า ที่อยู่ไม่เป็นที่สบาย

เมื่อโยคีบุคคลอยู่ณที่ใด นิมิตย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมถาวรมั่นคงอยู่ด้วย สติย่อมตั้งมั่นในนิมิตนั้น จิตก็เป็นสมาธิ เหมือนพระปธานิยติสสเถระผู้อยู่วัดนาคบรรพตเป็นตัวอย่าง ที่อยู่เช่นนั้น ชื่อว่า ที่อยู่เป็นที่สบาย

เพราะฉะนั้น ในวัดใดมีที่อยู่หลายแห่งด้วยกัน ในวัดเช่นนั้น โยคีบุคคลพึงอยู่ทดลองดูแห่งละ ๓ วัน ๆ ณแห่งใดทำให้จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ ก็พึงอยู่ณที่แห่งนั้นเถิด จริงอยู่ เพราะเหตุที่ได้ที่อยู่เป็นที่สบาย ภิกษุ ๕๐๐ รูปซึ่งอยู่ณถ้ำจูฬนาคะในประเทศลังกา เรียนเอากัมมัฏฐานแล้วก็ได้บรรลุพระอรหัตณถ้ำนั้นนั่นแล เหล่าะณที่อื่น ๆ พระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น ได้บรรลุถึงขั้นอริยภูมิแล้วได้บรรลุพระอรหัตณที่นั้น ๆ คณนานับไม่ถ้วน แม้ที่วัดอื่น ๆ เช่น วัดจิตตลบรรพตเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนั้น

๒. โคจรคาม–หมู่บ้านบิณฑบาต

ก็แหละ โคจรคามคือหมู่บ้านสำหรับไปบิณฑบาตแห่งใด มีอยู่ด้านทิศเหนือหรือด้านทิศใต้ ๑ มีอยู่ในที่ไม่ห่างไกลมากนัก คือภายในระยะทางหนึ่งโกสะครึ่ง[๑] ประมาณพันชั่วคันธนู หรือ ๒ กิโลเมตร ๑ มีภิกษาหารบริบูรณ์หาได้สะดวก ๑ หมู่บ้านเช่นนั้น ชื่อว่าหมู่บ้านบิณฑบาตเป็นที่สบาย อย่างตรงกันข้าม ชื่อว่าหมู่บ้านบิณฑบาตไม่เป็นที่สบาย

๓. ภัสสะ–คำพูด

ถ้อยคำที่นับเนื่องในดิรัจฉานกถา ๓๒ ประการ[๒] มีการพูดถึงเรื่องพระราชาเป็นต้น ชื่อว่าเป็นถ้อยคำไม่เป็นที่สบาย เพราะถ้อยคำเช่นนั้น ย่อมเป็นไปเพื่ออันตรธานเสียแห่งนิมิตของโยคีบุคคลนั้น

ถ้อยคำที่อาศัยกถาวัตถุ ๑๐ ประการ[๓] มีพูดถึงเรื่องความมักน้อยเป็นต้น ชื่อว่าเป็นถ้อยคำเป็นที่สบาย แม้ถึงถ้อยคำเป็นที่สบายเช่นนั้น ก็พึงพูดแต่พอประมาณ

๔. ปุคคโล–บุคคล

บุคคลผู้ไม่ชอบพูดเรื่องดิรัจฉานกถา เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติมีศีลเป็นต้น ที่โยคีบุคคลอาศัยแล้ว จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น บุคคลเห็นปานนี้ ชื่อว่า เป็นบุคคลเป็นที่สบาย

ส่วนบุคคลที่ชอบประคบประหงมบำรุงตกแต่งร่างกาย ชอบพูดแต่เรื่องดิรัจฉานกถา ชื่อว่า บุคคลไม่เป็นที่สบาย เพราะบุคคลเช่นนั้นย่อมทำปฏิภาคนิมิตนั้นให้เศร้าหมองได้ทีเดียว เปรียบเหมือนน้ำขุ่นทำน้ำที่ใสให้ขุ่นได้ฉะนั้น ไม่ต้องพูดถึงปฏิภาคนิมิตดอก แม้แต่สมาบัติของพระหนุ่มผู้อยู่เขาโกฏบรรพตรูปหนึ่ง ก็ยังเสื่อมหายไป เพราะเหตุอาศัยบุคคลไม่เป็นที่สบายเช่นนั้น

๕–๖. โภชนะ–อาหาร และอุตุ–อากาศ

ก็แหละ อาหารที่มีรสหวาน ย่อมเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน ที่มีรสเปรี้ยวย่อมเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน แม้อากาศเย็นก็เป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน อากาศร้อนเป็นที่สบายสำหรับบุคคลบางคน เพราะฉะนั้น เมื่อโยคีบุคคลส้องเสพอาหารหรืออากาศ

---

๑. ๔ ศอกเป็น ๑ ธนู, ๕๐๐ ธนู เป็น ๑ โกสะ, ๔ โกสะ เป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุต เป็น ๑ โยชน์ เท่ากับ ๔๐๐ เส้น, ๑ โกสะเท่ากับ ๒๕ เส้น.

๒. ที. สี. ๙/๑๐. ๓. อง. ทสก. ๒๔/๑๓๘.

ชนิดใดจึงมีความผาสุกสบาย หรือจิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น อาหารชนิดนั้นและอากาศชนิดนั้น ชื่อว่าเป็นที่สบาย อาหารและอากาศชนิดอื่นนอกจากนี้ชื่อว่าไม่เป็นที่สบาย

๗. อิริยาปโถ–อิริยาบถ

แม้ในอิริยาบถ ๔ ลางคนมีอิริยาบถเดินเป็นที่สบาย ลางคนก็มีอิริยาบถนอน, อิริยาบถยืนและอิริยาบถนั่งอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่สบาย เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลพึงทดลองอิริยาบถนั้นดูอย่างละ ๓ วัน เหมือนกับทดลองที่อยู่ ในอิริยาบถใด จิตที่ยังไม่ตั้งมั่นย่อมตั้งมั่น หรือจิตที่ตั้งมั่นแล้วย่อมมั่นคงยิ่งขึ้น พึงทราบว่าอิริยาบถนั้นชื่อว่าเป็นอิริยาบถเป็นที่สบาย อิริยาบถอื่น ๆ นอกนี้ ไม่ใช่เป็นอิริยาบถที่สบาย

ด้วยประการฉะนี้ โยคีบุคคลพึงเว้นธรรมอันไม่เป็นที่สบาย ๗ อย่างนี้ พึงเสพธรรมอันเป็นที่สบาย ๗ อย่างนั้นนั้นเถิด เพราะเมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้ และเสพปฏิภาคนิมิตมาก ๆ ขึ้น ไม่ช้าไม่นานเท่าไรเลย โยคีบุคคลลางคนก็จะได้สำเร็จอัปปนาฌานแน่นอน

ถ้ายังไม่สำเร็จอัปปนาฌาน
ต้องบำเพ็ญอัปปนาโกศล ๑๐ ประการ

ก็แหละ โยคีบุคคลใดแม้จะได้ปฏิบัติอย่างนั้นแล้ว ก็ยังไม่ได้สำเร็จอัปปนาฌาน โยคีบุคคลนั้นพึงบำเพ็ญอัปปนาโกศล (คือวิธีที่จะให้มีความฉลาดในอัปปนา) ให้เกิดขึ้นโดยบริบูรณ์ต่อไป

ในอัปปนาโกศลนั้น มีนัยดังนี้– อันโยคีบุคคลจำต้องปรารถนาวิธีที่จะให้มีความฉลาดในอัปปนาสมาธิ โดยประการ ๑๐ อย่าง คือ-

๑. **วตฺถุวิสทกิริยโต** โดยทำวัตถุให้สะอาด
๒. **อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนโต** โดยทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน
๓. **นิมิตฺตกุสลโต** โดยฉลาดในนิมิต
๔. **จิตฺตปคฺคหโต** โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก
๕. **จิตฺตนิคฺคหโต** โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม
๖. **จิตฺตสมฺปหํสโต** โดยพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง

๗. **จิตฺตอชฺฌุเปกฺขโต** โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย
๘. **อสมาหิตปุคฺคลปริวชฺชนโต** โดยเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ
๙. **สมาหิตปุคฺคลเสวนโต** โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ และ
๑๐. **ตทธิมุตฺตโต** โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

อธิบายอัปปนาโกศล ๑๐ ประการ

๑. โดยทำวัตถุให้สะอาด

ในอัปปนาโกศล ๑๐ ประการนั้น การทำวัตถุทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกให้มีความสะอาด ชื่อว่า **ทำวัตถุให้สะอาด** อธิบายว่า กาลใด โยคีบุคคลมีผม,เล็บและขนทั้งหลายขึ้นมา หรือมีร่างกายถูกเหงื่อไคลจับเปื้อนเปรอะ กาลนั้น ชื่อว่า มีวัตถุภายในไม่สะอาดไม่บริสุทธิ์ แหละกาลใด โยคีบุคคลมีจีวรเก่า สกปรก และเหม็นสาบ หรือมีเสนาสนะรกรุงรัง กาลนั้น ชื่อว่า มีวัตถุภายนอกไม่สะอาดไม่บริสุทธิ์

เมื่อจิตและเจตสิกทั้งหลายเกิดขึ้นในวัตถุอันเป็นภายในและภายนอกที่ไม่สะอาดเช่นนั้น แม้ญาณก็พลอยไม่สะอาดไปด้วย ฉันเดียวกับแสงแห่งตะเกียงอันเกิดเพราะอาศัยตะเกียง,ไส้ และน้ำมันที่ไม่สะอาด เมื่อโยคีบุคคลพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยญาณอันไม่สะอาด แม้สังขารย่อมไม่ปรากฏแจ้งชัด ถึงจะเพียรทำกัมมัฏฐานไป แม้กัมมัฏฐานก็จะไม่บรรลุถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบูลย์อยู่นั่นเอง

แต่เมื่อจิตและเจตสิกทั้งหลายเกิดขึ้นในวัตถุอันเป็นภายในและภายนอกที่สะอาด แม้ญาณก็พลอยสะอาดบริสุทธิ์ไปด้วย ฉันเดียวกับแสงแห่งตะเกียงที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตะเกียง,ไส้ และน้ำมันที่สะอาด และเมื่อโยคีบุคคลพิจารณาสังขารทั้งหลายด้วยญาณอันสะอาด แม้สังขารทั้งหลายก็ย่อมปรากฏแจ้งชัด เมื่อเพียรทำกัมมัฏฐานไป แม้กัมมัฏฐานก็จะบรรลุถึงซึ่งความเจริญงอกงามไพบูลย์โดยแท้

๒. โดยทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน

การทำอินทรีย์ ๕ มีศรัทธาเป็นต้นให้มีความสม่ำเสมอกันโดยหน้าที่ ชื่อว่า **ทำอินทรีย์ให้ถึงความเสมอกัน** อธิบายว่า ถ้าแหละ อินทรีย์คือศรัทธาของโยคีบุคคลนั้นมีกำลังมาก อินทรีย์ ๔ นอกนี้มีกำลังน้อยแล้วไซร้ เพราะเหตุนั้น อินทรีย์คือวิริยะ ย่อมไม่

สามารถเพื่อทำหน้าที่คือการประคอง อินทรีย์คือสติ ย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือการปรากฏ อินทรีย์คือสมาธิ ย่อมไม่สามารถเพื่อทำหน้าที่คือความไม่ฟุ้งซ่าน อินทรีย์คือปัญญา ย่อมไม่สามารถทำหน้าที่คือการเห็นแจ้ง เพราะฉะนั้น ต้องลดศัทธินทรีย์นั้นลง ด้วยการพิจารณาถึงสภาวธรรมคือภาวะที่เป็นจริงของศัทธินทรีย์นั้น หรือด้วยไม่มนสิการถึงโดยวิธีที่มนสิการถึงแล้วศัทธินทรีย์เกิดมีกำลังมากขึ้น แหละในอรรถการนี้ มีเรื่องพระวักกลิเถระ เป็นตัวอย่าง

เรื่องพระวักกลิเถระ[๑]

ก็แหละ ท่านวักกลิเถระนั้น เป็นผู้มีปุญญวิการอันได้สั่งสมไว้ในศัทธาธิมุต คือความเป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า จึงเป็นผู้ขวนขวายในอันจะได้เห็นพระรูปพระโฉมของพระศาสดาอยู่อย่างไม่รู้สร่าง แม้พระบรมศาสดาจะได้ทรงโอวาทแล้วทรงประกอบไว้ในกัมมัฏฐาน โดยนัยมีอาทิว่า **วักกลิ เธอจะต้องการอะไรด้วยอันเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้เล่า วักกลิ ผู้ใดแลเห็นธรรม ผู้นั้นจึงชื่อว่าเห็นเรา** ฉะนั้นแล้วก็ตาม เธอก็มิได้สนใจประกอบพระกัมมัฏฐานนั้นกลับเสียใจ ได้ขึ้นไปยังที่ปากเหวเพื่อทำตนให้ตกลงไป ทันใดนั้น พระบรมศาสดาซึ่งเสด็จประทับนั่งอยู่อย่างปกตินั่นเทียว ได้ทรงเปล่งพระรัศมีไปทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏ ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาว่า ภิกษุผู้มากไปด้วยความปราโมช เลื่อมใสในพุทธศาสนา มีหวังได้บรรลุสันติบท คือความสุขอันเป็นที่ระงับดับเสียซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นแล้วได้ทรงเรียกพระวักกลิเถระว่า มานี่แน่ วักกลิ ท่านวักกลิเถระนั้น อันพระบรมศาสดาได้ทรงประพรมด้วยน้ำพระพุทธมนต์อมฤตรสนั้นแล้ว กลับมีความร่าเริงยินดี จึงได้เริ่มลงมือเจริญวิปัสสนา แต่ก็ไม่อาจหยั่งลงสู่วิปัสสนาวิถีได้ เพราะเหตุที่ศรัทธามีกำลังมากเกินไป พระผู้มีพระภาคทรงทราบเช่นนั้น จึงทรงแก้ไขให้ท่านถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์สม่ำเสมอกัน ทรงสอบชำระพระกัมมัฏฐานประทานให้แล้วท่านวักกลิเถระปฏิบัติวิปัสสนาให้ก้าวหน้าขึ้นไป โดยนัยที่พระพุทธองค์ทรงประทานให้นั้นก็ได้บรรลุถึงซึ่งพระอรหัตโดยลำดับแห่งอริยมรรคขึ้นไป ฉะนี้แล

แหละถ้าวิริยินทรีย์มีกำลังมาก แต่นั้น ศัทธินทรีย์ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่คือการตัดสินอารมณ์ได้ อินทรีย์อื่นนอกนี้ก็จะไม่สามารถทำหน้าที่ต่างกันนอกนี้ได้ เพราะฉะนั้น ต้อง

๑. เรื่องพระวักกลิเถระนี้ อยู่ในฎีกา ยกมาไว้เพื่อให้นักศึกษาได้ความชัดแจ้ง

ลดวิริยินทรีย์นั้นลง ด้วยการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ คือ ปัสสัทธิ,สมาธิและอุเปกขา แม้ในอธิการนี้ ก็ควรแสดงเรื่องพระโสณเถระผู้ละเอียดอ่อนเป็นตัวอย่าง ดังนี้—

เรื่องพระโสณเถระ

ก็แหละ ท่านโสณเถระนั้น เรียนเอาพระกัมมัฏฐานในสำนักของพระบรมศาสดาแล้วไปอยู่ณป่าสีเสียด ท่านคิดว่า ร่างกายเราละเอียดอ่อนมาก และเราไม่สามารถจะบรรลุถึงสุขได้โดยง่ายเลย เราจึงควรบำเพ็ญสมณธรรมแม้อย่างที่ทรมานกายให้ลำบาก ฉะนี้แล้ว ได้อธิษฐานเอาอิริยาบถยืนและเดินเพียง ๒ อย่างเท่านั้น พยายามประกอบความเพียรอยู่ แม้ที่ฝ่าเท้าที่ข้อเท้าจะมีเวทนาปรากฏเกิดขึ้น ก็ไม่เอาใจใส่ พยายามทำความเพียรอย่างมุ่งมั่น แต่กระนั้น ก็ไม่สามารถจะทำคุณวิเศษให้บังเกิดขึ้นได้ เพราะปรารภความเพียรแรงกล้าเกินไป พระบรมศาสดาจึงได้เสด็จไปณที่นั้น ทรงประทานพระพุทธโอวาทด้วยวีโณวาท คือโอวาทเปรียบด้วยพิณสามสาย ทรงแสดงวิธีปรับวิริยะให้สม่ำเสมอ ทรงสอบชำระพระกัมมัฏฐานแล้วจึงเสด็จกลับยังภูเขาคิชฌกูฏ ฝ่ายพระเถระปรับวิริยะให้สม่ำเสมอ โดยนัยที่ทรงประทานแล้วเจริญวิปัสสนาให้ก้าวหน้าขึ้นไป ดำรงตนไว้ในพระอรหัตแล้ว ฉะนี้แล

การอธิบายความสม่ำเสมอกันแม้ในอินทรีย์ที่เหลือ คือ สติ,สมาธิและปัญญา ก็พึงทราบเหมือนกันนี้ กล่าวคือ เมื่ออินทรีย์แต่ละประการมีกำลังมาก ก็จงทราบเถิดว่าอินทรีย์นอกนี้ไม่สม่ำเสมอกันในหน้าที่ของตน ๆ

ศรัทธากับปัญญาเสมอกัน

ก็แหละ ในอินทรีย์ ๕ นี้ เมื่อกล่าวโดยที่แปลกกันแล้ว ปราชญ์ทั้งหลายย่อมรับรองต้องกันว่า ศรัทธาเสมอกันกับปัญญา และสมาธิเสมอกันกับวิริยะ อธิบายว่า บุคคลผู้มีศรัทธามาก แต่มีปัญญาน้อย ย่อมเป็นคนมีความเลื่อมใสอย่างเซ่อ ๆ คือไม่เลื่อมใสอย่างแน่วแน่ย่อมเลื่อมใสในสิ่งที่ไม่ใช่เรื่อง บุคคลผู้มีปัญญามากแต่มีศรัทธาน้อย ย่อมแหกแนวไปสู่ทางฝ่ายเกเรโอ้อวด เป็นผู้มีอันใคร ๆ จะแก้ไขไม่ได้ เหมือนกับโรคที่เกิดขึ้นจากยาเอง ยากที่จะรักษาให้หายได้ แต่เพราะศรัทธากับปัญญาสม่ำเสมอกัน บุคคลย่อมเลื่อมใสถูกเรื่องเสมอ

สมาธิกับวิริยะเสมอกัน

ส่วนบุคคลผู้มีสมาธิมากแต่มีวิริยะน้อย ความเกียจคร้านย่อมครอบงำ เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายของความเกียจคร้าน บุคคลผู้มีวิริยะมากแต่มีสมาธิน้อย อุทธัจจะความฟุ้งซ่านย่อมครอบงำ เพราะวิริยะเป็นฝักฝ่ายของอุทธัจจะ แต่สมาธิที่ประกอบเข้ากับวิริยะแล้ว ย่อมไม่ได้เพื่อตกไปในความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบเข้ากับสมาธิแล้ว ก็ไม่ได้เพื่อตกไปในอุทธัจจะ เพราะฉะนั้น จึงจำต้องทำวิริยะกับสมาธิทั้งสองนั้นให้สม่ำเสมอกัน เพราะจะสำเร็จอัปปนาสมาธิได้ ด้วยวิริยะกับสมาธิทั้งสองสม่ำเสมอกัน

การปรับอินทรีย์ให้เสมอกันอีกนัยหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง สำหรับโยคีบุคคลผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานนั้น แม้จะมีศรัทธาชนิดที่มีกำลังมาก ก็สมควร เพราะเมื่อศรัทธามีกำลังมากอย่างนี้ โยคีบุคคลเชื่อมั่นอยู่ มุ่งหมายอยู่ ก็จักได้บรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิ

แหละ ในสมาธิกับปัญญานั้น สมาธิมีกำลังมากย่อมสมควรสำหรับผู้เจริญสมถ-กัมมัฏฐาน เพราะโยคีบุคคลผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานนั้นจะบรรลุอัปปนาสมาธิได้ก็ด้วยสมาธิที่มีกำลังมากอย่างนี้ ปัญญาที่มีกำลังมากย่อมสมควรสำหรับผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนานั้น ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งการแทงตลอดลักษณะของสังขารธรรม ก็ด้วยปัญญาที่มีกำลังมากนี้ แต่เพราะเหตุที่สมาธิกับปัญญาทั้งสองสมดุลย์กัน จึงจะสำเร็จอัปปนา-สมาธินั้นเทียว

สติจำปรารถนาในอินทรีย์ทั้ง ๕

ส่วนสตินั้น มีกำลังมากในอินทรีย์ ๕ ทุกประการยิ่งดี เพราะสติย่อมรักษากุศลจิตให้พ้นจากการตกไปในอุทธัจจะ ด้วยอำนาจแห่งศรัทธา,วิริยะและปัญญาอันเป็นฝักฝ่ายแห่งอุทธัจจะ และรักษากุศลจิตให้พ้นจากการตกไปในความเกียจคร้าน ด้วยสมาธิอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความเกียจคร้าน เพราะเหตุนั้น สติจึงจำปรารถนาในอินทรีย์ ๕ ทุกประการ เหมือนเกลือป่นจำปรารถนาในกับข้าวทุกชนิด และเหมือนอำมาตย์ผู้ชำนาญในกิจทั้งปวง จำปรารถนาในราชกิจทุกอย่างฉะนั้น ด้วยเหตุนั้น ท่านอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า ก็แหละ สตินั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จำปรารถนาในกิจทุกอย่าง เพราะเหตุไร ? เพราะจิตมีสติเป็นเครื่องเตือน

ให้ระลึก และสติมีการอารักขาเป็นอาการปรากฏ การยกจิตและการข่มจิต เว้นจากสติแล้ว หาเป็นไปได้ไม่ ฉะนี้

๓. โดยฉลาดในนิมิต

ความฉลาดในนิมิตนั้น ได้แก่ความฉลาดในการทำนิมิตของสมาธิ เช่นปถวีกสิณเป็นต้นซึ่งยังไม่ได้ทำขึ้นอย่างหนึ่ง ได้แก่ความฉลาดในการภาวนาซึ่งนิมิตที่ทำขึ้นแล้วอย่างหนึ่ง ความฉลาดในนิมิตที่ประสงค์เอาในอุปปนาโกสลกถานี้ ได้แก่ความฉลาดในการรักษาซึ่งนิมิตที่ได้มาแล้วด้วยการภาวนานั้น

๔. โดยยกจิตในสมัยที่ควรยก

ถาม — ข้อว่า โยคีบุคคลย่อมยกจิตในสมัยที่ควรยกนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ — กาลใด โยคีบุคคลนั้นมีจิตหดหู่ด้วยเหตุทั้งหลาย เช่นความมีวิริยะย่อหย่อนมากเป็นต้น กาลนั้น อย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น

วิธียกจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓

ข้อนั้นสมดังที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ดังต่อไปนี้—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะสุมไฟกองเล็ก ๆ ให้ลุกโพลงขึ้น เขาใส่หญ้าสดเข้าไปด้วย ใส่มูลโคสดเข้าไปด้วย ใส่ไม้สดเข้าไปด้วย มีหน้าซ้ำพ่นลมปนน้ำลายใส่ด้วย โปรยขี้ฝุ่นใส่ด้วย ในกองไฟนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือไม่ว่า เพื่อจะทำไฟกองเล็ก ๆ นั้นให้ลุกโพลงขึ้นได้ ? ข้อนั้นไม่ควรจะเป็นไปได้ พระพุทธเจ้าข้า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฉันเดียวกันนั่นเทียวแล สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้นไม่ใช่กาลเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญอุเปกขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะจิตหดหู่อยู่แล้ว จิตที่หดหู่นั้นย่อมยากที่จะช่วยยกขึ้นได้ด้วยสัมโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่สมัยใดจิตหดหู่ สมัยนั้นเป็นกาลเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตหดหู่นั้น ย่อมง่ายที่จะช่วยยกขึ้นด้วยสัมโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะสุมไฟกองเล็ก ๆ ให้ลุกโพลงขึ้น เขาจึงใส่หญ้าแห้งเข้าไปด้วย ใส่มูลโคแห้งเข้าไปด้วย ใส่ไม้แห้งเข้าไปด้วย ช่วยเป่าลมปากใส่ด้วย แต่ไม่โปรยขี้ฝุ่นลงใส่ในกองไฟนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นควรหรือไม่เล่าเพื่อที่จะทำไฟกองเล็ก ๆ นั้นให้ลุกโพลงขึ้นได้ ? ควรที่จะเป็นอย่างนั้นได้ พระพุทธเจ้าข้า[๑]

อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะเป็นต้น

แหละในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบถึงวิธีการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอาหารปัจจัยของตน ๆ ต่อไป ดังนี้—

อาหารปัจจัยของธัมมวิจยะ

ข้อนี้ สมดังที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ว่า —

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีโทษและที่หาโทษมิได้มีอยู่ ธรรมทั้งหลายชั้นทรามและชั้นประณีตมีอยู่ ธรรมทั้งหลายที่มีส่วนเปรียบด้วยของดำและที่มีส่วนเปรียบด้วยของขาวมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในกุศลธรรมเป็นต้นเหล่านั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิยโยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๒]

อาหารปัจจัยของวีริยะ

อีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า —

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อารัมภธาตุ,นิกกมธาตุและปรักกมธาตุมีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในอารัมภธาตุเป็นต้นเหล่านั้น นี้จัดเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำวีริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิยโยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งวีริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๒]

---

๑ สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๕๖. ๒–๒ สํ. มหาวาร. ๑๙/๙๖.

อาหารปัจจัยของปีติ

และอีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า —

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในธรรมเหล่านั้น นั่นนับเป็นอาหารปัจจัยที่เป็นไปเพื่อปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิยโยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๑]

อรรถาธิบายบาลี

ในบาลีนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้— มนสิการที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการรู้ปรุโปร่งซึ่งลักษณะของสภาวธรรม และลักษณะที่เสมอกันของสังขารธรรม ชื่อว่า มนสิการโดยชอบในกุศลธรรมเป็นต้น

มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจที่ทำให้อารัมภธาตุเป็นต้นเกิดขึ้น ชื่อว่า มนสิการโดยชอบ[๒] ในอารัมภธาตุเป็นต้น ในธาตุเหล่านั้น ความเพียรขั้นแรกเรียกว่า **อารัมภธาตุ** ความเพียรที่มีกำลังกว่าอารัมภธาตุนั้น เพราะออกพ้นไปจากความเกียจคร้านแล้ว เรียกว่า **นิกกมธาตุ** ความเพียรที่มีกำลังมากกว่านิกกมธาตุนั้นขึ้นไปอีก เพราะก้าวสู่ฐานะยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่า **ปรักกมธาตุ**[๓]

แหละคำว่า ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ นี้ เป็นชื่อของปีตินั่นเอง มนสิการที่ให้ปีติแม้นั้นเกิดขึ้นนั่นแล ชื่อว่า มนสิการโดยชอบ

ธรรม ๗ ที่เป็นเหตุให้ธัมมวิจยะเกิด

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ —

---

๑. สํ. มหาวาร. ๑๙/๘๙

๒. ได้แก่ชวนจิตตุปบาทที่เกิดขึ้น ด้วยการหยั่งรู้ซึ่งลักษณะของสภาวะนั้น ๆ เป็นต้น แห่งกุศลธรรมเป็นต้น ตามความเป็นจริง คำว่า **มนสิการ** หมายเอาจิตที่พิจารณาอารมณ์ที่ขณะชวนะเกิด ๗ ขณะนั้น

๓. ในที่นี้ท่านแสดงความเพียรไว้ ๓ ขั้น ขั้นแรกเรียกว่า อารัมภธาตุ ขั้นกลางเรียกว่า นิกกมธาตุ ขั้นสูงเรียก ปรักกมธาตุ ความเพียรเรียกว่า ธาตุ เพราะเป็นสภาพดำรงอยู่โดยสภาวะของตนไม่แปรผัน

๑. การสอบถาม

๒. การทำร่างกายและเครื่องใช้ให้สะอาด

๓. การปรับอินทรีย์ ๕ ให้สู่ความสมดุลย์กัน

๔. การหลีกเว้นคนมีปัญญาทราม

๕. การสมาคมกับคนมีปัญญาดี

๖. การพิจารณาธรรมที่ต้องสอดส่องด้วยญาณอันลึกซึ้ง และ

๗. การน้อมจิตไปในธัมมวิจยะนั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้วิริยะเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้วิริยสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ —

๑. การพิจารณาเห็นภัยมีทุกข์ในอบายเป็นต้น

๒. การเห็นอานิสงส์ของการบรรลุคุณวิเศษ ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระอันเนื่องด้วยความเพียร

๓. การพิจารณาเห็นวิถีทางดำเนินอย่างนี้ว่า เราจะต้องดำเนินไปตามทางที่พระพุทธเจ้า,พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระมหาสาวกทั้งหลายดำเนินไปแล้ว แหละทางนั้นคนเกียจคร้านไม่สามารถจะดำเนินไปได้

๔. การเคารพในข้าวสุก ด้วยทำให้ทายกผู้บริจาคทั้งหลายเป็นผู้ได้ผลมาก

๕. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่ของพระบรมศาสดาอย่างนี้ว่า พระบรมศาสดาของเราตรัสสรรเสริญคุณของคนปรารภความเพียร และพระองค์ทรงมีคำสอนอันใคร ๆ จะละเมิดมิได้ พระองค์ทรงมีพระอุปการะมากแก่เรา ทรงเป็นผู้อันเราบูชาอยู่และจะบูชาต่อไปด้วยปฏิบัติบูชา มิใช่ด้วยอามิสบูชาประการอื่น

๖. การพิจารณาถึงความยิ่งใหญ่แห่งมรดกอย่างนี้ว่า มรดกอันยิ่งใหญ่ คือพระสัทธรรม เป็นสิ่งอันเราจะต้องรับไว้ และมรดกอันยิ่งใหญ่นั้น คนเกียจคร้านไม่สามารถจะรับไว้ได้

๗. การบรรเทาถีนะและมิทธะด้วยการมนสิการถึงอาโลกสัญญา การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ และการอยู่ในที่โล่งแจ้ง

๘. การหลีกเว้นคนเกียจคร้าน

๙. การสมาคมกับคนปรารภความเพียร

๑๐. การพิจารณาถึงอานุภาพของความเพียรชอบ ๔ ประการ และ

๑๑. การน้อมจิตไปในวิริยะนั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้ปีติเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ปีติสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ—

๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า

๒. ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม

๓. สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์

๔. สีลานุสสติ ระลึกถึงศีลที่บริสุทธิ์ของตน

๕. จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาคทานที่ตนบริจาคแล้ว

๖. เทวตานุสสติ ระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้เป็นเทวดา

๗. อุปสมานุสสติ ระลึกถึงพระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ทั้งปวง

๘. การหลีกเว้นคนที่มีใจหยาบกระด้าง

๙. การสมาคมกับคนที่รักใคร่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น

๑๐. การพิจารณาถึงพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส และ

๑๑. การน้อมจิตไปในปีตินั้น

เมื่อโยคีบุคคลยังธรรมเหล่านี้ให้เกิดขึ้นอยู่ด้วยอาการทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น

โยคีบุคคลย่อมยกจิตในสมัยที่ควรยก ด้วยประการฉะนี้

๕. โดยข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม

ถาม — ข้อว่า โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่มนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ — กาลใด โยคีบุคคลนั้น มีจิตฟุ้งซ่านด้วยเหตุทั้งหลาย มีการปรารภความเพียรเคร่งเครียดเกินไปเป็นต้น กาลนั้น อย่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นต้น แต่พึงเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น

วิธีข่มจิตด้วยสัมโพชฌงค์ ๓

ข้อนี้ สมด้วยที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ดังต่อไปนี้—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะดับไฟกองใหญ่ให้มอด เขาใส่หญ้าแห้งเข้าไปด้วย ใส่มูลโคแห้งเข้าไปด้วย ใส่ไม้แห้งเข้าไปด้วย ช่วยเป่าลมปากใส่ด้วย และไม่ได้โปรยขี้ฝุ่นใส่ ในกองไฟนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นเขาควรหรือไม่เล่า เพื่อที่จะทำกองไฟใหญ่นั้นให้ดับมอดลง? ข้อนั้น ไม่ควรที่จะเป็นไปได้ พระพุทธเจ้าข้า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฉันเดียวกันนั่นเทียวแล สมัยใด จิตฟุ้งซ่าน สมัยนั้น ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญวีริยสัมโพชฌงค์ ไม่ใช่กาลเพื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตฟุ้งซ่านอยู่แล้ว จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ย่อมยากที่จะข่มให้สงบลงด้วยโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่สมัยใดแล จิตย่อมฟุ้งซ่าน สมัยนั้น เป็นกาลเพื่อเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลเพื่อเจริญอุเปกขาสัมโพชฌงค์ ข้อนั้น เพราะเหตุไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่จิตฟุ้งซ่าน จิตที่ฟุ้งซ่านนั้น ย่อมง่ายที่จะข่มให้สงบลงด้วยโพชฌงคธรรมเหล่านี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้ใคร่จะดับไฟกองใหญ่ให้มอด เขาใส่หญ้าสดเข้าไปด้วย ใส่มูลโคสดเข้าไปด้วย ใส่ไม้สดเข้าไปด้วย พ่นลมปนน้ำลายใส่ด้วย และโปรยขี้ฝุ่นเข้าใส่ด้วย ในกองไฟนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนั้นเขาควรหรือไม่เล่า เพื่อที่จะยังไฟกองใหญ่นั้นให้ดับมอดลง? ควรที่จะเป็นอย่างนั้นได้ พระพุทธเจ้าข้า

อาหารปัจจัยของปัสสัทธิเป็นต้น

แม้ในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบถึงวิธีการเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการ มีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ด้วยอาหารปัจจัยของตน ๆ ต่อไป ดังนี้--

อาหารปัจจัยของปัสสัทธิ

ข้อนี้ สมด้วยที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาไว้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ดังนี้—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายปัสสัทธิ ความสงบกาย จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิต มีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในปัสสัทธิทั้งสองนั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิยโยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๑]

อาหารปัจจัยของสมาธิ

อีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาอาหารปัจจัยของสมาธิไว้ว่า—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต นิมิตคือความสงบ อัพยัคคนิมิต นิมิตคือความไม่ฟุ้งซ่าน มีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในนิมิตทั้งสองนั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัยที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิยโยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว[๒]

อาหารปัจจัยของอุเปกขา

และอีกประการหนึ่ง ทรงเทศนาไว้ว่า—

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งของอุเปกขาสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การหมั่นมนสิการโดยชอบในธรรมเหล่านั้น นี้นับเป็นอาหารปัจจัย ที่ย่อมเป็นไปเพื่อทำอุเปกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น หรือย่อมเป็นไปเพื่อความภิยโยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งอุเปกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว

อรรถาธิบายบาลี

ในบาลีนั้นมีอรรถาธิบายดังนี้— ธรรมทั้ง ๓ คือ ปัสสัทธิ,สมาธิ,และอุเปกขา เคยเกิดขึ้นแก่โยคีบุคคลแล้วโดยอาการอย่างใด มนสิการที่เป็นไปด้วยอำนาจกำหนดเอาอาการนั้นแล้วทำให้ธรรมทั้ง ๓ นั้นเกิดขึ้น ชื่อว่า การมนสิการโดยชอบแม้ในบทบาลีทั้ง ๓ พากย์นั้น

คำว่า **สมถนิมิต** นี้ เป็นชื่อของสมถะนั่นเอง และคำว่า **อัพยัคคนิมิต** ก็เป็นชื่อของสมถะนั้นเหมือนกัน โดยมีความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ฉะนี้แล

---

๑ สํ. มหาวาร. ๑๙/๑๕๔. ๒ สํ. มหาวาร. ๑๙/๙๗.

ธรรม ๗ ที่เป็นเหตุให้ปัสสัทธิเกิด

อีกประการหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ—

๑. การบริโภคอาหารอันประณีต

๒. การได้รับอากาศสบาย

๓. การใช้อิริยาบถที่สบาย

๔. การประกอบกิจแต่พอดีอย่างสม่ำเสมอ

๕. การหลีกเว้นคนที่มีกายกระวนกระวาย

๖. การสมาคมกับคนผู้มีกายสงบ และ

๗. การน้อมจิตไปในปัสสัทธินั้น

ธรรม ๑๑ ที่เป็นเหตุให้สมาธิเกิด

ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้สมาธิสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ—

๑. ร่างกายและเครื่องใช้สะอาด

๒. ความฉลาดในนิมิตกัมมัฏฐาน

๓. การปรับอินทรีย์ ๕ ให้สู่ความสมดุลย์

๔. การข่มจิตในสมัย

๕. การยกจิตในสมัย

๖. การพยุงจิตที่เบื่อหน่ายให้ร่าเริงด้วยอำนาจความเชื่อและความสลดใจ

๗. การวางเฉยต่อจิตที่เป็นไปโดยชอบแล้ว

๘. การหลีกเว้นคนผู้ไม่มีสมาธิ

๙. การสมาคมกับคนผู้มีสมาธิ

๑๐. การพิจารณาเฉพาะฌานและวิโมกข์ และ

๑๑. การน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ธรรม ๕ ที่เป็นเหตุให้อุเปกขาเกิด

ธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้อุเปกขาสัมโพชฌงค์เกิดขึ้น คือ—

๑. ความเป็นกลาง ๆ ในสัตว์บัญญัติ

๒. ความเป็นกลาง ๆ ในสังขารทั้งหลาย

๓. การหลีกเว้นคนผู้มีความลำละวนในสัตว์และสังขาร

๔. การสมาคมกับคนเป็นกลาง ๆ ในสัตว์และสังขาร และ

๕. การน้อมจิตไปในอุเปกขานั้น

โยคีบุคคลเมื่อยังธรรมเหล่านี้ให้เกิดขึ้นอยู่ ด้วยอาการทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าเจริญสัมโพชฌงค์ ๓ ประการมีปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้นให้เกิดขึ้น ฉะนี้

โยคีบุคคลย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่ม ด้วยประการฉะนี้

๖. โดยพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง

ถาม — ข้อว่า โยคีบุคคลย่อมพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริงนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ — กาลใด โยคีบุคคลนั้นมีจิตไม่เบิกบาน เพราะการขวนขวายในปัญญาย่อหย่อน หรือเพราะไม่ได้รับความสงบสุข กาลนั้น ย่อมพยุงจิตนั้นให้สลดสังเวช ด้วยการพิจารณาถึงสังเวควัตถุ ๘ ประการ สังเวควัตถุ ๘ ประการนั้น ได้แก่ ชาติ, ชรา, พยาธิ, และมรณะ เป็น ๔, ทุกข์ในอบายเป็นที่ ๕, ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลรากในอดีตเป็นที่ ๖, ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลรากในอนาคตเป็นที่ ๗, ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลรากในปัจจุบันเป็นที่ ๘ และโยคีบุคคลย่อมพยุงจิตนั้นให้เกิดความเลื่อมใส ด้วยการระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า คุณพระธรรม และคุณพระสงฆ์ อีกสถานหนึ่งด้วย

โยคีบุคคลย่อมพยุงจิตให้ร่าเริงในสมัยที่ควรให้ร่าเริง ด้วยประการฉะนี้

๗. โดยเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย

ถาม — โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉยนั้น คือทำอย่างไร ?

ตอบ — กาลใด เมื่อโยคีบุคคลปฏิบัติอยู่อย่างนี้ จิตของเธอย่อมไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมแช่มชื่นเบิกบาน เป็นไปโดยสม่ำเสมอในอารมณ์ ดำเนินสู่วิถีแห่งสมถภาวนา

กาลนั้น โยคีบุคคลย่อมไม่ขวนขวายในอันที่จะยกและข่มจิตและในอันที่จะพยุงจิตให้ร่าเริง เหมือนนายสารถีขับรถม้า ไม่ขวนขวายในม้าทั้งหลายที่วิ่งลากรถไปอย่างสม่ำเสมอกัน ฉะนั้น

โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูจิตเฉยในสมัยที่ควรเพ่งดูเฉย ด้วยประการฉะนี้

๘. โดยหลีกเว้นบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ

การหลีกเว้นเสียอย่างห่างไกล ซึ่งบุคคลทั้งหลายจำพวกที่ไม่เคยก้าวขึ้นสู่เนกขัมมปฏิปทา คือไม่เคยปฏิบัติปฏิปทาที่ให้ออกจากกาม มัวแต่วิ่งวุ่นอยู่ในกิจการเป็นอันมาก มีใจฟุ้งเฟ้อไปในกิจการนั้น ๆ ชื่อว่า หลีกเว้นคนผู้ไม่มีสมาธิ

๙. โดยสมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ

การเข้าไปคบหาสมาคมกับบุคคลทั้งหลาย จำพวกที่ปฏิบัติเนกขัมมปฏิปทา ได้สำเร็จสมาธิ โดยกาลอันควรตลอดกาล ชื่อว่า สมาคมกับบุคคลผู้มีสมาธิ

๑๐. โดยน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ความน้อมจิตไปในอันที่จะทำสมาธิให้บังเกิดขึ้น คือความหนักในสมาธิ ความน้อมไปในสมาธิ ความโน้มไปในสมาธิ ความทุ่มเทไปในสมาธิ ชื่อว่า น้อมจิตไปในสมาธินั้น

อันโยคีบุคคลพึงทำอัปปนาโกศลให้เกิดขึ้นโดยบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้

อย่าทอดทิ้งความเพียร

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลทำอัปปนาโกศลนี้ให้บริบูรณ์ในปฏิภาคนิมิตที่ได้แล้ว โดยอาการอย่างนี้ อัปปนาสมาธิก็จะบังเกิดขึ้นแน่นอน แต่เมื่อได้ปฏิบัติอย่างนี้ ถ้าอัปปนาสมาธินั้นยังไม่บังเกิดขึ้น แม้ถึงเช่นนั้น โยคีบุคคลผู้บัณฑิตก็อย่าได้ทอดทิ้งความเพียรเสีย จงพยายามให้หนักยิ่งขึ้น เพราะเมื่อลูกผู้ชายทอดทิ้งความเพียรชอบเสียแล้ว จะพึงได้บรรลุคุณวิเศษแม้แต่นิดหน่อยนั้น ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้เลย

ประคองจิตให้จดจ่อในปฏิภาคนิมิต

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้บัณฑิต พึงคอยใคร่ครวญพิจารณาซึ่งพฤติการณ์ที่เป็นไปของจิต พยายามปรับปรุงวิริยะกับสมาธิให้มีหน้าที่สมดุลย์กันอยู่เสมอ ๆ พึงคอยยกจิตที่ตกไปสู่ความหดหู่แม้เพียงเล็กน้อยขึ้นไว้ ป้องกันจิตที่เคร่งเครียดเกินไป ประคองจิตให้เป็นไปอย่างสม่ำเสมอสมดุลย์กันให้จงได้

พฤติการณ์ที่เป็นไปในละอองดอกไม้, ในใบบัว, ในใยแมลงมุม, ในเรือและในขวดน้ำมัน ของบุคคลทั้งหลายมีแมลงผึ้งเป็นต้น ซึ่งท่านพรรณนาไว้ด้วยดีแล้วในอรรถกถา ฉันใด โยคีบุคคลพึงพยายามปลดเปลื้องภาวนาจิตจากภาวะที่หดหู่และภาวะที่ฟุ้งซ่านโดยสิ้นเชิง แล้วประคองภาวนาจิตให้บ่ายหน้าจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิต ฉันนั้น

เปรียบด้วยพฤติการณ์แมลงผึ้งกับละอองดอกไม้

ในคำอุปมาอุปไมยนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ –

เปรียบเหมือนดังแมลงผึ้งตัวไม่ฉลาด ครั้นรู้ว่าต้นไม้โน้นมีดอกบานแล้ว ก็รีบบินไปด้วยความเร็วอย่างมาก จึงบินเลยต้นไม้นั้นไปเสีย เมื่อบินวกกลับมาอีก กว่าจะมาถึงก็ต่อเมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยไปเสียแล้ว แมลงผึ้งที่ไม่ฉลาดอีกตัวหนึ่ง บินไปด้วยความเร็วอย่างน้อยมาก เมื่อละอองดอกไม้ร่วงโรยแล้วจึงบินไปถึง ส่วนแมลงผึ้งตัวที่ฉลาด บินไปด้วยความเร็วอย่างพอดี จึงบินไปถึงป่าดอกไม้อย่างสบาย พาเอาละอองดอกไม้พอแก่ความต้องการมาปรุงให้เป็นน้ำหวาน แล้วย่อมได้เสวยรสแห่งน้ำหวาน ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ศิษย์แพทย์ผ่าตัดกับใบบัว

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนศิษย์ของแพทย์ผ่าตัดทั้งหลาย ที่กำลังศึกษาการผ่าตัดที่ใบบัวซึ่งอยู่ในถาดน้ำ ศิษย์คนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาด จรดมีดลงโดยแรงย่อมจะตัดใบบัวขาดเป็นสองเสี่ยง หรือทะลุลงไปในน้ำเสีย อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ไม่สามารถแม้เพื่อจะจรดมีดลงที่ใบบัว เพราะเกรงใบบัวจะขาดและเกรงมีดจะทะลุไปในน้ำ ส่วนศิษย์ผู้ฉลาด แสดงการจรดมีดลงที่ใบบัวนั้นได้ ด้วยประโยคอันพอดี นับว่าเป็นผู้มีศิลปอันขาวสะอาด ครั้นไปประกอบการงานในสถานที่เห็นปานนั้น ก็จะได้ลาภร่ำรวยต่อไป ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของบุรุษกับใยแมลงมุม

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่อพระราชาทรงมีพระราชโองการสั่งว่า ผู้ใดสามารถนำเอาใยแมลงมุมมาให้ได้ประมาณสัก ๔ วา เขาจะได้รับรางวัล ๔ พันกหาปณะ ฉะนี้ บุรุษผู้ไม่ฉลาดคนหนึ่ง รีบสาวเอาใยแมลงมุมมาโดยเร็ว เลยทำให้ใยแมลงมุมขาดกระท่อน

กระแท่นไปหมด อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ไม่กล้าแม้ที่จะจับต้องใยแมลงมุมด้วยมือ เพราะเกรงมันจะขาด ส่วนบุรุษคนที่ฉลาด ค่อย ๆ เอาใยแมลงมุมพันเข้าที่ท่อนไม้ด้วยประโยคอันสม่ำเสมอตั้งแต่ปลายสุดแล้วนำมาถวายได้ เขาย่อมได้รับพระราชทานรางวัล ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของนายท้ายเรือกับเรือ

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนนายท้ายเรือผู้ไม่ฉลาด ในเวลาลมแรงจัด กางใบเสียจนเต็มใบ เขาย่อมพาเรือแล่นไปผิดที่หมาย นายท้ายเรืออีกคนหนึ่ง ซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ในเวลาลมอ่อน ลดใบลงเสีย เขาย่อมทำเรือให้หยุดอยู่ ณ ที่ตรงนั้นเอง ส่วนนายท้ายเรือผู้ฉลาด ในเวลาลมอ่อน ก็กางใบให้เต็มใบ ในเวลาลมแรง ก็กางเพียงครึ่งใบ เขาย่อมไปถึงสถานที่ซึ่งตนปรารถนาโดยความสวัสดี ฉันใด

เปรียบด้วยพฤติการณ์ของศิษย์กับขวดน้ำมัน

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนเมื่ออาจารย์ของศิษย์ทั้งหลายประกาศว่า ผู้ใดสามารถกรอกน้ำมันให้เต็มขวดได้โดยไม่ให้หกทิ้งแล้ว จะได้รับรางวัล ฉะนี้ ศิษย์คนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดแต่โลภอยากได้รางวัล จึงรีบกรอกน้ำมันโดยเร็ว เลยทำให้น้ำมันหกทิ้งไป อีกคนหนึ่งซึ่งไม่ฉลาดเหมือนกัน ย่อมไม่กล้าแม้เพื่อจะกรอกน้ำมันใส่ขวด เพราะเกรงน้ำมันจะหกทิ้งเสีย ส่วนศิษย์ผู้ฉลาด ค่อย ๆ กรอกน้ำมันใส่ขวดด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ โดยไม่หกเลย เขาย่อมได้รับรางวัล ฉันใด

พฤติการณ์ของภิกษุผู้เป็นอุปไมย

ฉันเดียวกันนั่นแหละ ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ทำความเพียรอย่างเคร่งเครียดทีเดียว ด้วยหมายใจว่า เราจักบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิโดยเร็วนั่นเทียว จิตของเธอย่อมจะตกไปในความฟุ้งซ่านเสีย เพราะเหตุที่ปรารภความเพียรเคร่งเครียดเกินไป เธอไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิได้ อีกรูปหนึ่ง มองเห็นโทษในความเป็นผู้มีความเพียรเคร่งเครียดเกินไป จึงได้ทอดทิ้งความเพียรเสียด้วยทอดธุระว่า บัดนี้เราจะธุระอะไรกับอัปปนาสมาธิ แค่นั้น จิตของเธอก็จะตกไปในความเกียจคร้านเสีย เพราะเหตุที่มีความเพียรย่อหย่อน แม้ภิกษุนั้นก็ไม่สามารถเพื่อจะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิเช่นกัน ส่วนภิกษุใดพยายามปลดเปลื้องภาวนาจิตที่หดหู่แม้เพียงเล็กน้อยออกจากภาวะที่หดหู่ ปลดเปลื้องภาวนาจิตที่ฟุ้งซ่านจากภาวะ

ที่ฟุ้งซ่าน แล้วประคองให้ภาวนาจิตเป็นไปเฉพาะต่อปฏิภาคนิมิต ด้วยประโยคอันสม่ำเสมอ (คือไม่ให้เคร่งเครียดเกินไปและไม่ให้หย่อนยานเกินไป) ภิกษุนั้นย่อมจะได้บรรลุถึงซึ่งอัปปนาสมาธิอย่างแน่นอน อันโยคีบุคคลพึงปฏิบัติให้เป็นเช่นนั้นนั่นเทียว

ข้าพเจ้าหมายเอาอรรถาธิบายนี้ จึงกล่าวประพันธคาถาไว้ ซึ่งมีใจความว่า—

พฤติการณ์ที่เป็นไป ในละอองดอกไม้, ในใบบัว, ในใยแมลงมุม, ในเรือ และในขวดน้ำมัน ของบุคคลทั้งหลาย มีแมลงผึ้งเป็นต้น ซึ่งท่านพรรณนาไว้ด้วยดีแล้วในอรรถกถา ฉันใด โยคีบุคคลพึงพยายามปลดเปลื้องภาวนาจิตจากภาวะที่หดหู่ และภาวะที่ฟุ้งซ่าน โดยสิ้นเชิง แล้วประคองภาวนาจิตให้บ่ายหน้าเฉพาะจดจ่ออยู่ในปฏิภาคนิมิต ฉันนั้น ฉะนี้แล

อธิบายการบรรลุปฐมฌาน

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลประคองภาวนาจิตให้บ่ายหน้าเฉพาะจดจ่อในปฏิภาคนิมิตอยู่ด้วยอาการอย่างนี้นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ทำปถวีกสิณอันปรากฏอยู่ด้วยอำนาจภาวนาว่า **ปถวี—ปถวี** นั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นตัดภวังคจิต เหมือนจะเตือนให้รู้ว่า **อัปปนาสมาธิจักสำเร็จเดี๋ยวนี้แล้ว** ถัดนั้น ชวนจิตแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง ในชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะนั้น ดวงหนึ่งในขณะสุดท้ายจัดเป็น **รูปาวจรกุสลจิต** (อัปปนาจิต) อีก ๓ หรือ ๔ ดวงที่เหลือข้างต้นคงเป็น **กามาวจรกุสลจิต**

อัปปนาชวนวิถีจิต

จิตเหล่าใดซึ่งมี **วิตก,วิจาร,ปีติ,สุข,**และ**เอกัคคตา** (จิตเตกัคคตา) มีกำลังมากกว่าจิตปกติ จิตเหล่านั้นเรียกว่า **บริกรรม** บ้าง เพราะเหตุปรุงแต่งอัปปนา เรียกว่า **อุปจาระ** บ้าง เพราะเหตุอยู่ใกล้หรือเฉียดไปใกล้อัปปนา เหมือนกับสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้หมู่บ้านและใกล้นครเป็นต้น เขาเรียกกันว่า อุปจาระแห่งบ้านและอุปจาระแห่งนคร ฉะนั้น และเรียกว่า **อนุโลม** บ้าง เพราะเหตุสมควรแก่อัปปนา ตั้งแต่ในตอนก่อนแต่นี้และตอนหลังแห่งบริกรรมทั้งหลายมา แหละในกามาวจรชวนจิตนั้น ดวงใดซึ่งเกิดภายหลังเขาทั้งหมด กามาวจรชวนจิต

ดวงนั้น (ดวงที่ ๓ หรือที่ ๔) เรียกว่า **โคตรภู** บ้าง เพราะเหตุทำลายกามโคตร และทำให้มหัคคตโคตรเกิดขึ้น

แต่เมื่อว่าโดยศัพท์ที่ท่านมิได้กำหนดเอาไว้แล้ว ในอัปปนาชวนวิถีจิต ๕ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ เรียกว่า **บริกรรม** ดวงที่ ๒ เรียกว่า **อุปจาระ** ดวงที่ ๓ เรียกว่า **อนุโลม** ดวงที่ ๔ เรียกว่า **โคตรภู** อีกนัยหนึ่ง ดวงที่ ๑ เรียกว่า **อุปจาระ** ดวงที่ ๒ เรียกว่า **อนุโลม** ดวงที่ ๓ เรียกว่า **โคตรภู** ดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เรียกว่า **อัปปนา**

จริงอยู่ ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ เท่านั้น ย่อมสำเร็จเป็น **อัปปนาจิต** แหละชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นเล่า ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งโยคีบุคคลผู้มีปัญญาไวและมีปัญญาช้า (คนมีปัญญาไว ชวนจิตมีเพียง ๔ ขณะ ส่วนคนมีปัญญาช้ามีถึง ๕ ขณะ) หลังจากชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นไป ชวนจิตก็ตกภวังค์ จึงเป็นวาระของภวังคจิตต่อไป

ท่านโคทัตตเถระค้าน

ก็แหละ ท่านโคทัตตเถระผู้ชำนาญอภิธรรมกล่าวแย้งไว้ว่า ธรรมที่เกิดขึ้นหลัง ๆ ย่อมมีกำลังมาก เพราะเหตุได้อาเสวนปัจจัย เพราะฉะนั้น อัปปนาจิตจึงมีได้ในชวนะดวงที่ ๖ บ้าง ดวงที่ ๗ บ้าง เพราะท่านอ้างสูตรนี้ว่า **ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย**[1] ความว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นตอนก่อน ๆ ย่อมเป็นปัจจัยอุดหนุนแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลซึ่งเกิดขึ้นตอนหลัง ๆ ด้วยอาเสวนปัจจัย

ท่านอรรถกถาจารย์รับรอง

คำคัดค้านของท่านโคทัตตเถระนั้น ท่านอรรถกถาจารย์ปฏิเสธว่า นั่นเป็นเพียงสักว่าอัตตโนมติ แล้วได้แสดงรับรองไว้ว่า ก็อัปปนาจิตนั้นย่อมมีได้ในขณะชวนจิตที่ ๔ หรือที่ ๕ นั้นถูกแล้ว ภายหลังจากนั้น ชวนจิตย่อมนับว่าตกภวังค์ไปแล้ว เพราะอยู่ใกล้ต่อภวังค์มาก

คำของท่านอรรถกถาจารย์นั้น อันใคร ๆ ไม่กล้าเพื่อที่จะคัดค้านได้เลย เพราะท่านได้แสดงไว้อย่างรอบคอบแล้ว เปรียบเหมือนบุรุษผู้วิ่งตรงไปยังเหวอันชันโดยเร็ว แม้ประสงค์จะยั้งตัวไว้ ก็ไม่สามารถเพื่อจะยันเท้าที่ขอบเหวยั้งตัวไว้ได้ ย่อมจะตกไปในเหวเลยทีเดียว

---

๑ อภิ. ป. ๔๐/๙

ฉันใด ชวนจิตก็ไม่อาจที่จะเป็นอัปปนาได้ ในชวนจิตดวงที่ ๖ หรือดวงที่ ๗ เพราะเหตุที่อยู่ใกล้ต่อภวังค์ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจเถิดว่า อัปปนาจิตย่อมมีในชวนจิตดวงที่ ๔ หรือดวงที่ ๕ นั้นถูกต้องแล้ว

อัปปนาเกิดชั่วขณะจิตเดียว

ก็แหละ อัปปนานั้นเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น อธิบายว่า ใน ๗ ฐานะ ย่อมไม่มีขีดขั้นกาลเวลา คือ ขณะอัปปนาจิตเกิดทีแรก ๑ ขณะโลกิยอภิญญาทั้งหลาย ๑ ขณะมรรคทั้งสี่ ๑ ขณะผลเกิดต่อจากมรรค ๑ ขณะภวังคฌานในรูปภพและอรูปภพ ๑ ขณะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ ๑ ขณะผลสมาบัติของท่านผู้ออกจากนิโรธ ๑

ในฐานะทั้ง ๗ นั้น ขณะผลเกิดต่อจากมรรค ย่อมไม่มีเกินกว่า ๓ ขณะจิต ขณะเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ ย่อมไม่มีเกิน ๒ ขณะจิต ปริมาณมากน้อยของภวังคฌานในรูปภพและอรูปภพไม่มี ในฐานะที่เหลือ ๔ ฐานะ มีเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

ฉะนี้ อัปปนาจึงเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น แต่นั้นก็ตกภวังค์ ครั้นแล้วอาวัชชนจิตตัดภวังค์เกิดขึ้นเพื่อพิจารณาฌาน แต่นั้นชวนจิตก็ทำหน้าที่พิจารณาฌานต่อไป

บรรลุปฐมฌาน

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้นบรรลุแล้วซึ่ง **ปฐมฌาน** อันมีวิตกมีวิจารมีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัด เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

ปฐมฌานอันมีปถวีกสิณเป็นอารมณ์ ซึ่งละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบายองค์สำหรับละของปฐมฌาน

ในคำบาลีอันแสดงถึงองค์สำหรับละของฌานนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

อธิบายเพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย

คำว่า **เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย** ได้แก่ เพราะพรากแล้ว เว้นแล้ว หลีกออกแล้ว จากกามทั้งหลาย ส่วนเอวะอักษรในบทว่า **วิวิจฺเจว** นั้น มีความหมายว่าเป็นการแน่นอน และเพราะเหตุที่เอวะอักษรมีความหมายว่าเป็นการแน่นอน ฉะนั้น เอวะอักษรจึงประกาศถึงภาวะที่ปฐมฌานนั้นเป็นปฏิปักษ์แก่กามทั้งหลาย แม้ที่ไม่มีปรากฏอยู่ในขณะที่เข้าอยู่ในปฐมฌานนั้นด้วย และประกาศถึงการได้บรรลุปฐมฌานนั้น ด้วยการสละกามได้อย่างแน่นอนด้วย

ถาม — ข้อนี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร ?

ตอบ — อธิบายว่า เมื่อเอวะอักษรทำความแน่นอนให้ในคำว่า เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย อย่างนี้ ปฐมฌานย่อมปรากฏชัด จริงทีเดียว กามทั้งหลายย่อมเป็นปฏิปักษ์แก่ฌาน เมื่อกามเหล่าใดมีอยู่ ฌานนี้ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เหมือนเมื่อความมืดมีอยู่ แสงสว่างแห่งตะเกียงก็ชื่อว่ายังไม่เกิดขึ้น และการบรรลุถึงฌานนั้นจะมีได้ ก็ด้วยการละเสียได้ซึ่งกามเหล่านั้นอย่างแน่นอน เปรียบเหมือนการไปถึงฝั่งโน้นได้ก็ด้วยการละซึ่งฝั่งนี้เสีย เพราะฉะนั้น เอวะอักษรจึงชื่อว่า ทำความแน่นอนให้ ฉะนี้

เอวะอักษรประกอบในสองบท

จะพึงมีคำถามขึ้นในเรื่องเอวะอักษรนั้นว่า— ก็แหละ ทำไมเอวะอักษรนี้ ท่านจึงแสดงไว้แต่ในบทต้นบทเดียว ไม่แสดงไว้ในบทหลัง หรือว่า โยคีบุคคลนั้นแม้ไม่สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ก็จะพึงบรรลุฌานได้อยู่ ?

ขอวิสัชนาว่า— ก็แหละ การที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเอวะอักษรไว้ในบทต้นนั้น ท่านเข้าใจอย่างนั้นหาถูกไม่ เพราะพระพุทธองค์ทรงแสดงเอวะอักษรไว้ในบทต้นนั้น ก็โดยที่ฌานเป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามนั้นต่างหาก

จริงอยู่ ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามทั้งหลายแน่นอน เพราะเป็นปฏิปทาเครื่องก้าวล่วงซึ่งกามธาตุด้วย เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะด้วย สมกับที่ทรงแสดงไว้ว่า **เนกขัมมะ คือฌานนี้นั้น เป็นเครื่องสลัดทิ้งซึ่งกามทั้งหลาย**[1]

๑ ที. ปา. ๑๑/๒๘๘

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ในบทหลังก็ต้องยกเอาเอวะอักษรมาแสดงประกอบไว้ด้วย เหมือนอย่างที่ท่านยกมาแสดงประกอบไว้ในคำนี้ว่า **อิเธว ภิกฺขเว ปฐโม สมโณ, อิธ ทุติโย สมโณ**[๑] ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีในศาสนานี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ ก็มีในศาสนานี้เท่านั้น ทั้งนี้ เพราะว่าใคร ๆ ก็ตาม ที่ยังไม่สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย กล่าวคือนิวรณ์แม้ข้ออื่น ๆ จากกามฉันทะแล้ว ก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งฌานได้เลย เพราะเหตุนั้น เอวะอักษรนี้ นักศึกษาพึงทราบว่าประกอบไว้ในบททั้งสองว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ** ฉะนี้

อธิบายวิวิจฺจ–สงัดแล้ว

อนึ่ง ด้วยคำว่า **วิวิจฺจ** ที่แปลว่าสงัดแล้วนี้ อันเป็นคำร่วมกันในทั้งสองบท ย่อมสงเคราะห์เอาวิเวกคือความสงัดแม้หมดทุกอย่าง คือ วิเวก ๕ มีตทังควิเวกเป็นต้น[๒] และวิเวก ๓ มีกายวิเวกเป็นต้น[๓] ก็จริง แต่กระนั้น ณ ที่นี้นักศึกษาพึงเข้าใจว่า หมายเอาเพียงวิเวก ๓ อย่าง คือ กายวิเวก ความสงัดกาย ๑ จิตตวิเวก ความสงัดใจ ๑ วิกขัมภนวิเวก ความสงัดเพราะข่มกิเลสไว้ ๑

กามหมายเอาวัตถุกามและกิเลสกาม

ก็แหละด้วยบทว่า **กาเมหิ** ที่แปลว่า จากกามทั้งหลายนี้ วัตถุกามเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิเทศโดยนัยมีอาทิว่า วัตถุกามทั้งหลายเป็นไฉน? วัตถุกามทั้งหลาย คือ รูปทั้งหลายอันเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ............ และกิเลสกามเหล่าใดที่ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์มหานิเทศนั่นแหละ และในคัมภีร์ฌานวิภังค์โดยนัยอย่างนี้ว่า ฉันทะ ความพอใจ ชื่อว่ากาม ราคะ ความกำหนัด ชื่อว่ากาม ฉันทราคะ ความกำหนัดด้วยความพอใจ ชื่อว่ากาม สังกัปปะ ความดำริ ชื่อว่ากาม ราคะ ความกำหนัด ชื่อว่ากาม สังกัปปราคะ ความกำหนัดด้วยความดำริ ชื่อว่ากาม อกุศลธรรมเหล่านี้ เรียกว่ากาม

นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ท่านสงเคราะห์เอาวัตถุกามและกิเลสกามเหล่านั้นแม้ทั้งหมดด้วยประการฉะนี้

---

๑. ม. มู. ๑๒/๑๒๘ อง. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๓.
๒. วิเวก ๕ คือ ตทังควิเวก ๑ วิกขัมภนวิเวก ๑ สมุจเฉทวิเวก ๑ ปฏิปัสสัทธิวิเวก ๑ นิสสรณวิเวก ๑
๓. วิเวก ๓ คือ จิตตวิเวก ๑ กายวิเวก ๑ อุปธิวิเวก ๑

วิเวก ๒ อย่าง

แหละเมื่อสงเคราะห์เอากามทั้ง ๒ อย่างเช่นนี้ คำว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย** ก็เป็นอันหมายความว่า สงัดแล้วแน่นอนจากวัตถุกามทั้งหลายแต่อย่างเดียว หาได้หมายเอาว่า สงัดแล้วแน่นอนจากกิเลสกามทั้งหลายไม่ และด้วยความสงัดจากวัตถุกามนั้นเป็นอันท่านแสดงถึง **กายวิเวก** คือความสงัดกาย คำว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย** ก็เป็นอันหมายความว่า สงัดแล้วแน่นอนจากกิเลสทั้งหลายหรือจากอกุศลธรรมทั้งปวง และด้วยความสงัดจากกิเลสกามนั้น เป็นอันท่านแสดงถึง **จิตตวิเวก** คือความสงัดจิต

อธิบายวิเวก ๒ อย่าง

ก็แหละ ในวิเวกทั้ง ๒ นั้น **ด้วยบทที่ ๑** เป็นอันท่านประกาศถึงความสละซึ่ง**กามสุข** เพราะคำว่าสงัดจากวัตถุกามทั้งหลายนั่นเอง **ด้วยบทที่ ๒** เป็นอันท่านประกาศถึงการถือเอาซึ่ง **เนกขัมมสุข** สุขเพราะออกจากกาม เพราะคำว่าสงัดจากกิเลสกามทั้งหลายนั่นเอง อนึ่ง ในบททั้ง ๒ นั้น **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงการประหานซึ่งวัตถุแห่งสังกิเลส **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการประหานซึ่งตัวสังกิเลสมีตัณหาเป็นต้น เพราะคำว่าสงัดจากวัตถุกามและกิเลสกามนั่นเอง อนึ่ง **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงการสละซึ่งเหตุแห่งความโลเล **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการสละซึ่งเหตุแห่งความเป็นพาล อนึ่ง **ด้วยบทที่ ๑** ท่านประกาศถึงความบริสุทธิ์แห่งประโยคคือการกระทำ **ด้วยบทที่ ๒** ท่านประกาศถึงการชำระอัชฌาศัยให้บริสุทธิ์ นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้

อธิบายกิเลสกาม

ส่วนในฝ่ายกิเลสกามนั้น กามฉันทะซึ่งมีประเภทเป็นอันมาก เช่น ฉันทะและราคะเป็นต้นนั่นเทียว ท่านประสงค์เอาว่า **กาม** แหละกามนั้น แม้ถึงจะนับเนื่องอยู่ในอกุศลธรรมแล้วก็ตาม แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแยกไว้ต่างหากโดยความเป็นปฏิปักษ์แก่ฌาน ดังในคัมภีร์ฌานวิภังค์โดยนัยมีอาทิว่า ในบรรดาอกุศลธรรมเหล่านั้น กามเป็นไฉน ? ฉันทะชื่อว่ากาม[๑]

อีกประการหนึ่ง **ในบทต้น** ท่านแสดงกามไว้โดยความเป็นกิเลสกาม **ในบทที่ ๒** ท่านแสดงไว้ด้วยเป็นสภาพที่นับเนื่องอยู่ในอกุศลธรรม แหละเพราะกามนั้นมีประเภทเป็น

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๖

อันมาก ท่านจึงไม่แสดงเป็นเอกพจน์ว่า **กามโต** จากกาม แต่แสดงเป็นพหูพจน์ว่า **กาเมหิ** จากกามทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

องค์ฌาน ๕ เป็นปฏิปักษ์แก่นิวรณ์ ๕

แหละถึงแม้ว่าธรรมทั้งหลายอื่น ๆ เช่นทิฏฐิมานะเป็นต้น มีภาวะเป็นอกุศลมีอยู่ แต่ในคัมภีร์ฌานวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสเอาเฉพาะนิวรณ์ทั้งหลายเท่านั้น โดยที่ทรงแสดงถึงภาวะที่เป็นปฏิปักษ์แก่องค์ฌานทั้งหลายต่อ ๆ ไป โดยนัยมีอาทิว่า ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเป็นไฉน ? อกุศลธรรมได้แก่กามฉันทะ....[๑]

จริงอยู่ นิวรณ์ทั้งหลายเป็นข้าศึกแห่งองค์ฌาน องค์ฌานทั้งหลายนั้นเล่าก็เป็นปฏิปักษ์แก่นิวรณ์เหล่านั้น คือเป็นเครื่องกำจัดเป็นเครื่องทำลายนิวรณ์เหล่านั้น

เป็นความจริงเช่นนั้น ท่านพระมหากัจจายนะแสดงไว้ในคัมภีร์เปฏกะ[๒] ว่า—

๑. **สมาธิ** เป็นปฏิปักษ์แก่ **กามฉันทะ**
๒. **ปีติ** เป็นปฏิปักษ์แก่ **พยาปาทะ**
๓. **วิตก** เป็นปฏิปักษ์แก่ **ถีนมิทธะ**
๔. **สุข** เป็นปฏิปักษ์แก่ **อุทธัจจะกุกกุจจะ** และ
๕. **วิจาร** เป็นปฏิปักษ์แก่ **วิจิกิจฉา**

บททั้ง ๒ เป็นเครื่องข่มกิเลสต่างกัน

ด้วยประการฉะนี้ ในบททั้ง ๒ นั้น ด้วยบทว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย** นี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาความสงัดเพราะข่มซึ่งกามฉันทนิวรณ์ ด้วยบทว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย** นี้ ทรงประสงค์เอาความสงัดเพราะข่มนิวรณ์ทั้ง ๕ ประการ

แต่เมื่อว่าโดยศัพท์ที่ท่านมิได้กำหนดไว้แล้ว นักศึกษาพึงเข้าใจความหมายดังนี้—

ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มกามฉันทนิวรณ์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มนิวรณ์ทั้งหลายที่เหลือ

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๖.

๒. คัมภีร์ **เปฏกะ** นี้ เป็นคัมภีร์ที่พรรณนาความย่อของพระไตรปิฎก พระมหากัจจายนะเป็นผู้แสดง ในคราวสังคายนาพระไตรปิฎกที่ประเทศพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ ที่เรียกว่า ฉัฏฐสังคีตินั้น สังคาหกาจารย์ได้ยกคัมภีร์นี้ขึ้นสู่บาลีด้วย เรียกว่า **เปฏโกปเทส** พิมพ์เป็นเล่มเดียวกันกับคัมภีร์ **เนตฺติ** ส่วนฉบับของไทยยังไม่ได้ตีพิมพ์เป็นเล่มสมุด. (อาสภเถร)

ในอกุศลมูล ๓ ก็เหมือนกัน คือ ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มโลภะอันมีกามคุณ ๕ ต่างชนิดเป็นอารมณ์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มโทสะและโมหะอันมีอาฆาตวัตถุต่างชนิดเป็นต้นเป็นอารมณ์

อีกประการหนึ่ง ในบรรดาอกุศลธรรมทั้งหลายมีโอฆะเป็นต้น ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มกามโอฆะ, กามโยคะ, กามาสวะ, กามุปาทานะ, อภิชฌากายคันถะ และกามราคสังโยชน์ ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มโอฆะ,โยคะ,อาสวะ,อุปาทานะ, คันถะ,และสังโยชน์ข้อที่เหลือ

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มตัณหาและธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับตัณหานั้น ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มอวิชชาและธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับอวิชชานั้น

อีกประการหนึ่ง ด้วยบทที่ ๑ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มอกุศลจิตตุปบาท ๘ ดวง ซึ่งประกอบด้วยโลภะ (โลภมูลจิต ๘ ดวง) ด้วยบทที่ ๒ ทรงหมายเอาความสงัดเพราะข่มอกุศลจิตตุปบาท ๔ ดวง ที่เหลือ (คือโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒)

อรรถาธิบายความในคำว่า **สงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย สงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย** นี้ ยุติเพียงเท่านี้

อธิบาย—องค์ประกอบของปฐมฌาน

ก็แหละ ครั้นข้าพเจ้าได้แสดงองค์สำหรับละของปฐมฌานด้วยอรรถาธิบายเพียงเท่านี้แล้ว บัดนี้เพื่อจะแสดงองค์ที่ประกอบของปฐมฌานนั้น ข้าพเจ้าจะอรรถาธิบายคำว่า **มีวิตก มีวิจาร** เป็นต้นต่อไป—

อธิบาย—วิตก

ในวิตกและวิจาร ๒ อย่างนั้น ความนึกถึงอารมณ์ ชื่อว่า **วิตก** ได้แก่ความกำหนดเอาอารมณ์ วิตกนั้นนั้น มีอันยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันตะล่อมอารมณ์ไว้ตะล่อมอารมณ์ไว้โดยรอบเป็นกิจ จริงอย่างนั้น เพราะวิตกนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า โยคาวจรบุคคลย่อมทำอารมณ์กัมมัฏฐานให้เป็นอันวิตกตะล่อมไว้แล้วให้เป็นอันวิตกตะล่อมไว้โดยรอบแล้วดังนี้ แหละวิตกนั้นมีอันรั้งจิตเข้าไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

อธิบาย–วิจาร

การพิจารณาอารมณ์ เรียกว่า **วิจาร** ได้แก่การไตร่ตรองดูอารมณ์ วิจารนั้นมีอันพิจารณาอารมณ์เป็นลักษณะ มีอันประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นกิจ มีอันตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

วิตกหยาบและเกิดก่อนวิจาร

ถึงแม้ว่า ในจิตบางดวงคือในปฐมฌานจิตและกามาวจรจิตตุปบาท **วิตก** และ **วิจาร** นั้นจะไม่มีการแยกกันก็ตาม แต่กระนั้น วิตกก็ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ก่อน ด้วยความหมายว่าเป็นสิ่งที่หยาบกว่าวิจาร และเกิดก่อนวิจาร เปรียบเหมือนเสียงเคาะระฆัง ซึ่งหยาบกว่าเสียงครางแห่งระฆัง และเกิดก่อนเสียงครางนั้น

เปรียบวิตกวิจารเหมือนอาการบินของนกและแมลงภู่

อนึ่ง ในวิตกและวิจารนั้น **วิตก** ยังมีความไหวอยู่ คือทำให้จิตไหว ๆ ในเวลาเกิดขึ้นครั้งแรก เปรียบเหมือนการโบกปีกของนกขนาดใหญ่ที่เตรียมจะบินไปในอากาศ และเหมือนการบินมุ่งหน้าไปหาดอกปทุมของแมลงภู่ ซึ่งมีจิตติดพันในกลิ่นดอกไม้ ส่วน **วิจาร** มีพฤติการณ์สงบ คือมีภาวะไม่ทำจิตให้ไหวมาก เปรียบเหมือนการกางปีกของนกที่บินขึ้นไปอยู่บนอากาศแล้ว และเหมือนการเคล้าคลึงอยู่ที่ดอกปทุมของแมลงภู่ที่บินไปถึงดอกปทุมแล้ว

ส่วนในอรรถกถาทุกนิบาตอังคุตตรนิกาย ท่านแสดงไว้ว่า **วิตก** เป็นไปโดยภาวะที่ยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ เปรียบเหมือนนกชนิดใหญ่ เมื่อบินอยู่บนอากาศมันกวักปีกทั้งสองเอาลม แล้วกางปีกไว้เฉยบินไป **วิจาร** เป็นไปโดยภาวะที่ตามพิจารณาอารมณ์ เหมือนการบินของนกที่กระดิกปีกทั้งสองเพื่อให้กินลม ฉะนั้น คำของท่านอรรถกถาจารย์นั้นถูกต้องในขณะที่วิตกวิจารเป็นไปโดยต่อเนื่องกันในอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ ส่วนความต่างกันของวิตกและวิจารนั้น ย่อมปรากฏชัดในปฐมฌานและทุติยฌานในปัญจกนัยแล้ว

เปรียบวิตกวิจารเหมือนคนขัดภาชนะ

อีกประการหนึ่ง เมื่อบุคคลจะขัดภาชนะสัมฤทธิ์ที่สนิมจับ เอามือข้างหนึ่งจับภาชนะไว้อย่างแน่น แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดด้วยแปลงขนสัตว์ที่ชุบด้วยน้ำมันปนผง **วิตก** เปรียบเหมือนมือที่จับภาชนะไว้อย่างแน่น **วิจาร** เปรียบเหมือนมือที่ขัดภาชนะ

เปรียบวิตกวิจารเหมือนช่างตีหม้อ

อีกประการหนึ่ง เมื่อช่างหม้อทำหม้อ ใช้เครื่องจักรช่วยหมุนไม้ตีหม้อ **วิตก** เปรียบเหมือนมือที่กุมบีบก้อนดินไว้ **วิจาร** เปรียบเหมือนมือที่คอยลูบคลำข้างโน้นข้างนี้

เปรียบวิตกวิจารเหมือนเหล็กวงเวียน

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลทำลายวงกลมที่ภาชนะสัมฤทธิ์เป็นต้น **วิตก** ซึ่งยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่ใช้ปักติดไว้ตรงใจกลาง **วิจาร** ซึ่งตามพิจารณาอารมณ์ เปรียบเหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบ ๆ ข้างนอก

ปฐมฌานมีวิตกมีวิจาร

ฌานย่อมเกิดร่วมกับวิตกนี้ด้วย เกิดร่วมกับวิจารนี้ด้วย เปรียบเหมือนต้นไม้เกิดพร้อมกับดอกและผล ดังนั้น ท่านจึงเรียกฌานนี้ว่า **มีวิตกมีวิจาร** ด้วยประการฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาเป็นปุคคลาธิษฐานโดยนัยมีอาทิว่า **ฌานลาภีบุคคล เป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว ด้วยวิตกนี้ และด้วยวิจารนี้**[๑] ฉะนี้ แต่อรรถาธิบายแม้ในวิภังค์นั้น นักศึกษาก็พึงทราบอย่างที่อธิบายมาแล้วนี้นั่นแล

อธิบาย--เกิดแต่ความสงัด

ในคำว่า **เกิดแต่ความสงัด** นี้ มีอรรถาธิบายว่า— ความสงบเงียบชื่อว่า **ความสงัด** หมายความว่าการปราศจากนิวรณ์ อีกอย่างหนึ่ง สภาวธรรมที่สงบ ชื่อว่า **ธรรมอันสงัด** หมายเอากองธรรมที่ประกอบกับฌาน ซึ่งสงบจากนิวรณ์ เพราะฉะนั้น ปีติและสุขที่เกิดแต่ความสงัดนั้น หรือที่เกิดในธรรมอันสงัดนั้น ชื่อว่า **วิเวกชํ** แปลว่า เกิดแต่ความสงัดหรือเกิดในธรรมอันสงัด ก็ได้

อธิบาย—ปีติ

ในคำว่า **ปีติและสุข** นี้ มีอรรถาธิบายว่า— ธรรมชาติใดที่ทำให้เอิบอิ่ม ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **ปีติ** ปีตินั้นมีความเอิบอิ่มเป็นลักษณะ มีอันทำกายและใจให้เอิบอิ่มเป็นกิจ หรือมีอันแผ่ซ่านไปในกายและใจเป็นกิจก็ได้ มีอันทำกายและใจให้ฟูขึ้นเป็นอาการปรากฏ

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗

ปีติ ๕ อย่าง

ก็แหละ ปีตินี้นั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ขุททกาปีติ ปีติทำให้ขนชูชันเล็กน้อย

๒. ขณิกาปีติ ปีติที่เกิดขึ้นชั่วขณะ ๆ เหมือนฟ้าแลบ

๓. โอกกันติกาปีติ ปีติที่กระทบกาย เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง

๔. อุพเพงคาปีติ ปีติโลดโผน ทำให้ตัวลอยขึ้นได้

๕. ผรณาปีติ ปีติที่ซาบซ่าน แผ่ไปทั่วร่างกาย

อธิบายปีติ ๕ อย่าง

ในปีติ ๕ อย่างนั้น มีอรรถาธิบายดังนี้—

๑. ขุททกาปีติ เพียงแต่ทำให้ขนในกายลุกชูชันเบา ๆ แล้วก็หายไป ไม่เกิดขึ้นอีก

๒. ขณิกาปีติ ย่อมเกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่ง ๆ หลาย ๆ ครั้ง เปรียบเหมือนฟ้าแลบแปลบปลาบ

๓. โอกกันติกาปีติ เกิดขึ้นกระทบกายแล้วหายไป กระทบกายแล้วก็หายไป เหมือนลูกคลื่นกระทบฝั่งมหาสมุทร

๔. อุพเพงคาปีติ มีกำลังมาก ทำกายให้ลอยขึ้นได้ ถึงขนาดทำให้ลอยไปบนอากาศก็ได้

เรื่องท่านมหาติสสเถระ

เป็นความจริงอย่างนั้น ท่านมหาติสสเถระที่อยู่ณวัดปุณณวัลลิกวิหาร เวลาเย็นแห่งวันเพ็ญวันหนึ่ง ท่านได้ไปยังลานพระเจดีย์เห็นแสงเดือน จึงหันหน้าสู่พระมหาเจดีย์ พลางคิดว่า เออหนอ บ่านนี้พวกพุทธบริษัททั้ง ๔ คงกำลังพากันไหว้พระมหาเจดีย์อยู่ดังนี้ แล้วได้ทำอุพเพงคาปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจอารมณ์ที่ตนได้เห็นมาตามปกติ ท่านได้ลอยขึ้นบนอากาศไปตกลงที่ลานพระมหาเจดีย์นั้นแล มีอาการเหมือนลูกฟุตบอลอันวิจิตรงดงามตกลงที่พื้นปูนขาว ฉะนั้น

เรื่องกุลธิดาคนหนึ่ง

แม้กุลธิดาคนหนึ่ง อยู่ที่บ้านวัตตกาลกคาม ใกล้ ๆ กับวัดคิริกัณฑกวิหาร ก็ได้ลอยไปบนอากาศด้วยอุพเพงคาปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์อย่างแรงเหมือนกัน

ได้ยินว่า มารดาบิดาของนางกุลธิดานั้น เมื่อจะไปฟังธรรมที่วัดในเวลาเย็นวันหนึ่ง ได้สั่งเธอว่า หนู ! เจ้ามีภาระธุระมากจึงไม่อาจที่จะไปในเวลาที่มิใช่กาล แม่และพ่อจักฟังธรรมแบ่งส่วนบุญให้แก่หนูด้วย ครั้นแล้วก็ได้ออกเดินทางไป

ฝ่ายนางกุลธิดาแม้ถึงปรารถนาจะไปแทบใจจะขาด แต่ก็ไม่อาจขัดขืนคำสั่งของมารดาบิดา จึงค้างแขวนอยู่ที่บ้าน เธอไปยืนอยู่ที่เนินบ้าน มองเห็นองค์พระเจดีย์ซึ่งสร้างไว้ที่กลางแจ้งณวัดคิริกัณฑกวิหารด้วยแสงเดือน ได้เห็นแสงไฟบูชาพระเจดีย์และหมู่พุทธบริษัททั้ง ๔ กำลังเดินปทักษิณทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น และได้ยินเสียงสวดสาธยายของหมู่พระภิกษุสงฆ์

ขณะนั้น นางจึงรำพึงอยู่ว่า ชนเหล่าใด มีโอกาสได้ไปวัดแล้วเดินเวียนไปบนลานพระเจดีย์เห็นปานนี้ และได้ฟังธรรมกถาอันไพเราะเห็นปานนี้ ชนเหล่านั้น ช่างมีบุญจริงหนอ ฉะนี้แล้ว อุพเพงคาปีติได้เกิดขึ้นแก่นาง ขณะที่นางเห็นองค์พระเจดีย์เหมือนดังกองแก้วมุกดานั่นแล เธอได้ลอยขึ้นไปบนอากาศไปลงจากอากาศที่ลานพระเจดีย์ก่อนกว่ามารดาบิดาเสียอีก ไหว้พระเจดีย์แล้วได้ยืนฟังธรรมอยู่ ภายหลังมารดาบิดามาถึงแล้วจึงถามนางว่า แม่หนู เจ้ามาทางไหน ? นางตอบว่า หนูมาโดยทางอากาศ มิได้มาโดยทางเท้าค่ะ เมื่อมารดาบิดาติงว่าแม่หนู พระอรหันต์ขีณาสพต่างหาก จึงจะสัญจรไปโดยอากาศได้ นี่หนูมาได้อย่างไร ? เธอจึงตอบชี้แจงว่า ขณะที่หนูยืนแลดูพระเจดีย์ด้วยแสงเดือนหงายอยู่นั้น ปีติอันมีกำลังแรงซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ได้เกิดแก่หนู เมื่อเป็นเช่นนี้ หนูก็มิได้ทราบถึงภาวะที่ตนยืนอยู่ มิได้ทราบถึงภาวะที่ตนนั่งอยู่ แต่แล้วได้ลอยขึ้นไปบนอากาศมาตกลงที่ลานพระเจดีย์นี้ ด้วยนิมิตที่หนูยึดเอานั่นเอง ฉะนี้แล

อุพเพงคาปีติ ย่อมมีกำลังมาก ขนาดที่ทำให้ลอยไปบนอากาศได้ ด้วยประการฉะนี้[๑]

---

๑. เรื่อง **อุพเพงคาปีติ** ทำให้ตัวเบาจนลอยไปได้ไกล ๆ ดังตัวอย่างนี้ คนธรรมดาโดยมากไม่ค่อยจะเชื่อกัน ลางพวกก็เข้าใจว่า เป็นเรื่องไร้สาระโกหกกันเล่น ความจริง สิ่งอัศจรรย์เช่นนี้เป็นสิ่งที่มีได้เป็นได้จริง ๆ ครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ ณ สำนักวิปัสสนากัมมัฏฐาน วัดใหญ่ชัยมงคล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก็ปรากฏเป็นประจักษ์แก่นักปฏิบัติทั้งหลายว่า สามเณรรูปหนึ่งลอยขึ้นไปอยู่บนฝาผนังอุโบสถซึ่งสลักหักพังไม่มีหลังคาโดยไม่รู้ตัว เวลาลงต้องช่วยกันหาบันไดมาพาดให้ สามเณรอีกรูปหนึ่งณวัดเดียวกันนี้ ลอยไปถึงบ้านโยมมารดาของตน (อาสภเถร)

๕. ส่วนผรณาปีติ เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมแผ่ซ่านไปทั่วร่างกายสิ้นเชิง มีลักษณะเหมือนกะเพาะน้ำเบาที่เต็ม และท้องภูเขาที่กระแสน้ำใหญ่ไหลเข้าไปจนเต็ม ฉะนั้น

ปีติที่ประสงค์เอาในที่นี้

ก็แหละ ปีติ ๕ ประการนั้น เมื่อถือเอาห้อง[๑] ถึงความแก่เต็มที่แล้ว ย่อมทำปัสสัทธิ ๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ **กายปัสสัทธิ** ความสงบกาย ๑ **จิตตปัสสัทธิ** ความสงบจิต ๑ เมื่อปัสสัทธิถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้ว ย่อมทำสุขทั้ง ๒ ประการให้บริบูรณ์ คือ **กายิกสุข** สุขกาย ๑ **เจตสิกสุข** สุขใจ ๑ เมื่อสุขถือเอาห้องถึงความแก่ได้ที่แล้ว ย่อมทำสมาธิ ๓ ประการให้บริบูรณ์ คือ **ขณิกสมาธิ ๑ อุปจารสมาธิ ๑ อัปปนาสมาธิ ๑**

ในบรรดาปีติ ๕ ประการนั้น **ผรณาปีติ** อันใดที่เจริญแก่กล้าขึ้นพอจะเป็นมูลฐานแก่อัปปนาสมาธิ ถึงซึ่งอันประกอบเข้ากับสมาธิได้ ปีตินี้ประสงค์เอาในในอรรถาธิบายนี้

อธิบาย—สุข

ก็แหละ ความสบายอันจากปีติ ชื่อว่า **สุข** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมกินเสียซึ่งความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **สุข** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมขุดออกซึ่งความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **สุข** สุขนั้น มีความดีใจเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มพูนสัมปยุตธรรมให้เจริญเป็นกิจ มีอันอนุเคราะห์เป็นอาการปรากฏ

ความต่างกันระหว่างปีติกับสุข

แหละถึงแม้ในจิตบางดวง เช่น ปฐมฌานจิตเป็นต้น จะไม่มีการแยกกันระหว่างปีติกับสุขก็ตาม แต่ความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะได้อิฏฐารมณ์ จัดเป็น **ปีติ** การเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้มานั้น จัดเป็น **สุข** ปีติมีในจิตใด ในจิตนั้นก็มีสุขด้วย แต่สุขมีในจิตใด ในจิตนั้นไม่มีปีติเสมอไป ปีติสงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ์ สุขสงเคราะห์เข้าในเวทนาขันธ์ เปรียบเหมือนเมื่อคนสิ้นเสบียงในทางทุรกันดาร ในขณะที่ได้เห็นหรือได้ข่าวซึ่งป่าไม้หรือน้ำ ปีติย่อมเกิด ในขณะที่เข้าไปถึงร่มเงาป่าไม้หรือรับประทานน้ำแล้ว สุขย่อมเกิด นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ปีติและสุขนี้ท่านกล่าวหมายเอาโดยเป็นสิ่งที่ปรากฏในสมัยนั้น ๆ

---

๑. คำว่า **ปีติถือเอาห้อง** หมายความว่า ปีติเจริญเต็มที่ ควรจะเป็นเหตุให้เกิดปัสสัทธิต่อไปได้ (อาสภเถร)

อธิบาย—มีปีติและสุข

ปีตินี้ด้วย สุขนี้ด้วย ย่อมมีแก่ฌานนั้น หรือย่อมมีในฌานนั้น ดังนั้น ฌานนั้น ท่านจึงเรียกว่า **มีปีติและสุข** ด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง ปีติด้วย สุขด้วย ชื่อว่า ปีติและสุข เช่นคำว่า ธรรมและวินัย เป็นต้น ปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัดมีอยู่แก่ฌานนั้น หรือมีอยู่ในฌานนั้น ดังนั้น ฌานนั้น ชื่อว่า **มีปีติและสุขเกิดแต่ความสงัด** แม้ด้วยประการฉะนี้ เหมือนอย่างว่า ฌานย่อมเกิด แต่ความสงัด ฉันใด ปีติและสุขในที่นี้ก็ย่อมเกิดแต่ความสงัดเหมือนกัน ฉันนั้น อนึ่ง ปีติและ สุขอันเกิดแต่ความสงัดนั้น ย่อมมีแก่ฌานนั้น เพราะฉะนั้น การที่จะกล่าวบวกเข้าเป็นบทเดียว กันว่า **วิเวกชมฺปีติสุขํ** ซึ่งแปลว่า มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัด ดังนี้ ก็ใช้ได้

แต่ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยนัยมีอาทิว่า **สุขนี้ ประกอบ ด้วยปีตินี้**[๑] ฉะนี้ แม้ในคัมภีร์วิภังค์นั้น นักศึกษาก็พึงทราบอรรถาธิบายอย่างเดียวกันนี้เหมือนกัน

อธิบาย—บรรลุแล้วซึ่งปฐมฌาน

คำว่า **ปฐมฌาน** จักอธิบายให้แจ่มแจ้งข้างหน้า คำว่า **บรรลุแล้ว** ได้แก่เข้า ไปถึงแล้ว คือประสบแล้ว อีกนัยหนึ่ง คำว่า **บรรลุแล้ว** ได้แก่ทำให้ถึงพร้อมแล้ว คือ ให้ สำเร็จแล้ว

แต่ในคัมภีร์วิภังค์ทรงแสดงไว้ว่า การได้, การได้เฉพาะ, การถึง, การถึงพร้อม, การถูกต้อง, การทำให้แจ้ง, การเข้าถึงพร้อม ซึ่งปฐมฌาน ชื่อว่า **บรรลุแล้ว**[๒] แม้ พระพุทธพจน์นั้นอันนักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายอย่างเดียวกันนี้เหมือนกัน

อธิบาย—วิหรติ ที่แปลว่าอยู่

คำว่า **วิหรติ** ที่แปลว่า **อยู่นั้น** อธิบายว่า โยคีบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยฌานมีประการ ดังกล่าวฉะนี้ ย่อมยังการกระทำของอัตตภาพร่างกาย คือการประพฤติ, การเลี้ยง, การเป็น ไป, การให้เป็นไป, การเที่ยวไป และการผัดผ่อนแห่งอัตตภาพร่างกาย ให้สำเร็จโดยการอยู่ ด้วยอิริยาบถชนิดที่สมควรแก่อัตตภาพนั้น ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า

๑—๒ อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗

คำว่า **ย่อมอยู่** นั้น คือ ย่อมกระทำ ย่อมประพฤติ ย่อมเลี้ยง ย่อมเป็นไป ย่อมให้เป็นไป ย่อมเที่ยวไป ย่อมเดินไป เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า **วิหรติ ย่อมอยู่**[๑] ฉะนี้

อธิบาย–ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๕ ประกอบด้วยองค์ ๕** นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

องค์สำหรับละมี ๕

นักศึกษาพึงทราบถึงภาวะที่ปฐมฌานละองค์ ๕ ด้วยอำนาจที่ประหานนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ—

นิวรณ์ ๕

๑. **กามฉันทะ** ความพอใจในกาม
๒. **พยาปาทะ** ความไม่ชอบใจ
๓. **ถีนมิทธะ** ความง่วงเหงาและความเซื่องซึม
๔. **อุทธัจจะกุกกุจจะ** ความฟุ้งซ่านและความรำคาญใจ และ
๕. **วิจิกิจฉา** ความสงสัยตัดสินใจไม่ได้

ก็เมื่อโยคีบุคคลยังละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ไม่ได้ ฌานก็เกิดขึ้นไม่ได้เป็นธรรมดา ด้วยเหตุนั้น นิวรณ์ ๕ เหล่านี้ จึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของฌานนั้น ถึงแม้ว่า ในขณะฌานเกิดนั้น แม้อกุศลธรรมอย่างอื่น ๆ อันฌานลาภีบุคคลย่อมละได้ด้วยก็จริง แต่กระนั้น นิวรณ์ ๕ เหล่านี้เท่านั้นที่ทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๐. คำว่า **ย่อมอยู่** นั้น มิได้หมายว่าอยู่นิ่ง ๆ ด้วยอิริยาบถเดียว แต่ย่อมอยู่ด้วยการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถทั้ง ๔ ตามสะดวกสบาย

เป็นความจริง จิตที่ถูก **กามฉันท** นิวรณ์รบเร้าไว้ในอารมณ์ต่าง ๆ แล้ว ย่อมไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่เป็นเอกภาพคือมีอารมณ์อย่างเดียว หรือจิตที่ถูกกามฉันทนิวรณ์ครอบงำแล้วนั้น ย่อมไม่ดำเนินไปสู่ปฏิปทาเพื่อประหานเสียซึ่งกามธาตุ (คือกามโลก) และจิตที่ถูก **พยาปาท** นิวรณ์กดดันไว้ในอารมณ์ ย่อมเป็นไปอย่างกระพร่องกระแพร่งไม่บริบูรณ์ จิตที่ถูก **ถีนมิทธะ** นิวรณ์ครอบงำแล้ว ย่อมไม่ควรแก่อันที่จะประกอบการภาวนา จิตที่ถูก **อุทธัจจะกุกกุจจะ** นิวรณ์ครอบงำแล้ว ย่อมหมุนคว้างไปไม่สงบอยู่ได้เลย จิตที่ถูก **วิจิกิจฉา** นิวรณ์เข้าแซกแซงแล้ว ย่อมไม่หยั่งลงสู่ปฏิปทาอันจะให้สำเร็จการบรรลุถึงซึ่งฌานได้

ด้วยประการฉะนี้ เฉพาะนิวรณ์ ๕ นี้ ท่านจึงเรียกว่า เป็นองค์สำหรับละ เพราะเป็นข้าศึกที่ทำอันตรายแก่ฌานโดยพิเศษ

องค์แห่งปฐมฌาน ๕

แหละ เพราะเหตุที่ **วิตก** ย่อมยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ **วิจาร** ตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์ **ปีติ** อันเป็นที่เกิดแห่งประโยคสมบัติของจิตซึ่งมีประโยคอันวิตกและวิจารให้ถึงพร้อมแล้วด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมทำให้จิตเอิบอิ่ม **สุข** ย่อมทำสัมปยุตธรรมให้เจริญ และถัดมา **เอกัคคตา** อันความยกขึ้น,ความตามผูกพัน,ความเอิบอิ่มและความเจริญเหล่านี้อนุเคราะห์แล้ว ย่อมตั้งจิตนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมที่เหลือไว้ในอารมณ์อันเป็นเอกภาพ อย่างสม่ำเสมอ โดยถูกต้อง

ฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบถึงภาวะที่ปฐมฌานประกอบด้วยองค์ ๕ ด้วยอำนาจความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. **วิตก** ธรรมชาติที่ยกจิตสู่อารมณ์
๒. **วิจาร** ธรรมชาติที่พิจารณาอารมณ์
๓. **ปีติ** ธรรมชาติที่ทำจิตให้เอิบอิ่ม
๔. **สุข** ธรรมชาติที่ทำจิตให้ยินดี และ
๕. **จิตเตกัคคตา** ความมีอารมณ์อย่างเดียวของจิต

ก็เมื่อองค์ ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นอันชื่อว่า ฌานเกิดขึ้นแล้ว ด้วยเหตุนั้นองค์ ๕ เหล่านี้ จึงเรียกว่าองค์ที่ประกอบของฌานนั้น นักศึกษาพึงยึดหลักไว้เถิดว่า ขึ้นชื่อว่า **ฌาน** อื่นจากที่ประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้หามีไม่

ก็แหละ เหมือนอย่างที่ชาวโลกเรียกขานกันว่า เสนามีองค์ ๔ ดนตรีมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๘ ทั้งนี้ ด้วยอำนาจสักว่าองค์เท่านั้น ฉันใด แม้ฌานนี้นักศึกษาก็พึงเข้าใจว่า ที่ท่านเรียกว่า มีองค์ ๕ หรือประกอบด้วยองค์ ๕ นั้น ด้วยอำนาจสักว่าองค์เท่านั้นเช่นเดียวกัน

องค์ฌาน ๕ มีกำลังมากกว่าจิตปกติ

แหละ แม้ว่าองค์ฌานทั้ง ๕ เหล่านี้ จะได้มีแต่ในขณะอุปจารสมาธิเกิด และในขณะอุปจารสมาธินั้นจะมีกำลังมากกว่าจิตปกติก็ตาม ส่วนในปฐมฌานนี้ องค์ฌานทั้ง ๕ มีกำลังมากกว่าอุปจารสมาธิขึ้นไปอีก เพราะบรรลุถึงลักษณะที่เป็นรูปาวจรกุศลจิตแล้ว

จริงอยู่ ในปฐมฌานนี้ **วิตก** ย่อมเกิดยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์โดยอาการอันบริสุทธิ์ที่สุด **วิจาร** ย่อมเกิดขึ้นตามพิจารณาอารมณ์อย่างดีที่สุด **ปีติและสุข** ย่อมเกิดแผ่ซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเทศนาไว้ว่า **ณ ที่ตรงไหนทั่วสรรพางค์กายของฌานลาภีบุคคลนั้น ที่ปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัดจะไม่ถูกต้องนั้นเป็นอันไม่มี**[๑] ฝ่าย **จิตเตกัคคตา** คือภาวะที่จิตมีอารมณ์อย่างเดียวนั้น ย่อมเกิดขึ้นถูกต้องทั่วอารมณ์ทั้งหลาย มีอาการเหมือนดังฝาสมุกอันบนสวมลงถูกตัวสมุกอันล่างโดยทั่วสิ้นฉะนั้น

อรรถาธิบายนี้เป็นความต่างกันระหว่างปีติและสุขกับองค์ฌานอื่น ๆ แม้นอกนี้

จิตเตกัคคตาเป็นองค์ฌานอันหนึ่ง

ในบรรดาองค์ฌานทั้ง ๕ นั้น ถึงแม้ว่าจิตเตกัคคตาจะมิได้ทรงแสดงไว้ในบาลีที่ว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** เป็นต้นนั้นก็ตาม แม้กระนั้น จิตเตกัคคตาก็จัดเข้าเป็นองค์ฌานองค์หนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุที่ทรงเทศนาไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า **วิตก, วิจาร, ปีติ, สุข** และ **จิตเตกัคคตา ชื่อว่า ฌาน**[๒] ดังนี้ อธิบายว่า การที่พระผู้มีพระภาคทรงเทศนาพระบาลีไว้โดยนัยมีอาทิว่า **สวิตกฺกํ สวิจารํ** ด้วยข้อพระพุทธาธิบายอย่างใด ก็เป็นอันว่าข้อพระพุทธาธิบายนั้น พระองค์ทรงประกาศแสดงไขไว้แล้วว่า **จิตเตกัคคตา ดังนี้** ในคัมภีร์วิภังค์นั้น ฉะนั้น นักศึกษาอย่าพึงเข้าใจเขวไปว่า **จิตเตกัคคตา** นั้น ท่านไม่ได้ทรงถือเอาในพระบาลีที่แสดงถึงฌานนั้นด้วยประการฉะนี้

---

๑ ที. สี. ๙/๙๘. ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๗.

อธิบาย—มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวสังเขปไว้ว่า **มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ นั้น** มีอรรถาธิบายโดยพิสดารดังต่อไปนี้—

นักศึกษาพึงทราบความงาม ๓ อย่างของปฐมฌาน ด้วยอำนาจความงามในเบื้องต้น ๑ ความงามในท่ามกลาง ๑ และความงามในที่สุด ๑ และพึงทราบความสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ประการของปฐมฌาน ด้วยอำนาจลักษณะของความงามในเบื้องต้น ความงามในท่ามกลาง และความงามในที่สุดเหล่านั้นนั่นแล

ในการแสดงถึงความงามและลักษณะแห่งความงามของปฐมฌานนั้น มีคำบาลีรับรองไว้ดังนี้—

ความงาม ๓ ประการ

ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา เป็นความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน ความเจริญได้ที่แห่งอุเปกขา เป็นความงามในท่ามกลางของปฐมฌาน และความร่าเริงใจ เป็นความงามในที่สุดของปฐมฌาน

ลักษณะแห่งความงามเบื้องต้น ๓ ประการ

ถาม— ข้อว่า ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา เป็นความงามเบื้องต้นของปฐมฌานนั้น ความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ— ความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน มีลักษณะ ๓ ประการ คือ จิตย่อมบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก ๑ เพราะเหตุที่จิตบริสุทธิ์ จิตจึงดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลาง ๑ เพราะเหตุที่จิตดำเนินไป จิตจึงแล่นตรงไปในสมถนิมิตอันเป็นกลางนั้น ๑

อาการที่จิตบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก อาการที่จิตดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลางด้วยเหตุที่บริสุทธิ์ และอาการที่จิตแล่นตรงไปในสมถนิมิตอันเป็นกลาง ด้วยเหตุที่ดำเนินไปแล้ว เหล่านี้เป็นลักษณะ ๓ ประการ แห่งความงามในเบื้องต้นของปฐมฌาน ซึ่งมีความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทาเป็นความงามในเบื้องต้น ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ปฐมฌานมีความงามในเบื้องต้นและสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ลักษณะแห่งความงามท่ามกลาง ๓ ประการ

ถาม— ข้อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเปกขาเป็นความงามในท่ามกลางของปฐมฌานนั้น ความงามในท่ามกลางของปฐมฌานมีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ— ความงามในท่ามกลางของปฐมฌานมีลักษณะ ๓ ประการ คือ โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตอันบริสุทธิ์แล้ว๑ ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมถนิมิตแล้ว ๑ ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพ[๑] แล้ว ๑

อาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่บริสุทธิ์แล้ว อาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมถนิมิตแล้ว และอาการที่เพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพแล้ว เหล่านี้เป็นลักษณะ ๓ ประการ แห่งความงามในท่ามกลางของปฐมฌาน ซึ่งมีความเจริญได้ที่แห่งอุเปกขาเป็นความงามในท่ามกลาง ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า ปฐมฌานมีความงามในท่ามกลางและสมบูรณด้วยลักษณะ ๓ ด้วยประการฉะนี้.

๑. คำว่า **เอกตฺตํ** ที่แปลว่า ความเป็นหนึ่งของจิต หรือความเป็นเอกภาพนั้น หมายเอาจิตที่บรรลุถึงอัปปนาพร้อมทั้งสัมปยุธรรม จิตที่เป็นอัปปนาแล้วย่อมมีอารมณ์อันเดียว จึงเรียกว่า **เอกภาพ**

ลักษณะแห่งความงามในที่สุด ๔ ประการ

ถาม– ข้อว่า ความร่าเริงใจ เป็นความงามในที่สุดของปฐมฌานนั้น ความงามในที่สุดของปฐมฌาน มีลักษณะเท่าไร ?

ตอบ– ความงามในที่สุดของปฐมฌานมีลักษณะ ๔ ประการ คือ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดในฌานจิตนั้นไม่ล่วงล้ำก้ำเกินกัน ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่อินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอันเดียวกัน ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ทำให้วิริยะอันสมควรแก่อินทรีย์ทั้งหลายนั้งเกิดขึ้น ๑ ความร่าเริงใจเพราะผลที่ได้อาเสวนปัจจัย ๑

อาการเหล่านี้เป็นลักษณะ ๔ ประการแห่งความงามในที่สุดของปฐมฌาน ซึ่งมีความร่าเริงใจเป็นความงามในที่สุด ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ปฐมฌานมีความงามในที่สุดและสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๔ ด้วยประการฉะนี้แล[๑]

มติวัดอภัยคิรีวิหาร[๒]

ในความงาม ๓ อย่างนั้น อุปจารสมาธิพร้อมทั้งธรรมเครื่องปรุงแต่ง คือบริกรรมในอาวัชชนะต่าง ๆ ชื่อว่า ปฏิปทาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา อัปปนาสมาธิ ชื่อว่า ความเจริญได้ที่แห่งอุเปกขา ปัจจเวกขณะ คือการพิจารณาฌานที่ได้บรรลุแล้ว ชื่อว่า ความร่าเริงใจ อธิบายนี้ท่านอาจารย์ทั้งหลายชาววัดอภัยคิรีวิหารพรรณนาไว้

มติในปฏิสัมภิทามัคค

แต่เพราะเหตุที่ในบาลีแห่งปฏิสัมภิทามัคค ท่านแสดงไว้ว่า **จิตที่ถึงเอกภาพแล้ว จึงจะเป็นอันแล่นไปสู่ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา, จึงจะเป็นอันเจริญได้ที่แล้วด้วยอุเปกขา และจึงจะเป็นอันร่าเริงแล้วด้วยญาณ ดังนี้** ฉะนั้น นักศึกษาพึงเข้าใจว่า ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทาจะมีได้ก็ด้วยอำนาจที่มาถึงภายในอัปปนาสมาธิเท่านั้น ความเจริญได้ที่แห่งอุเปกขาจะมีได้ด้วยการทำกิจของตัตรมัชฌัตตุเปกขา และความร่าเริงใจจะมีได้ด้วย

---

๑ ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๕๒–๓. ๒. วัดอภัยคิรีวิหารนี้เป็นวัดที่มีชื่อเสียงวัดหนึ่งในประเทศลังกาในสมัยนั้น

อำนาจความสำเร็จแห่งการทำกิจของญาณอันทำให้ผ่องใส โดยยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายไม่ล่วงล้ำกันเป็นต้นให้สำเร็จ (หมายความว่าอรรถาธิบายของพวกอาจารย์วัดอภัยคีรีวิหารผิดจากบาลีปฏิสัมภิทามัคค)

ถาม— ข้อนี้ มีอรรถาธิบายอย่างไร ?

ตอบ— มีอรรถาธิบายว่า ในวาระที่อัปปนาสมาธิเกิดขึ้น จิตจึงจะบริสุทธิ์จากกลุ่มกิเลสคือนิวรณ์อันเป็นข้าศึกของฌานนั้น เพราะจิตเป็นสภาพที่บริสุทธิ์แล้ว จึงจะหลีกเว้นจากนิวรณ์เครื่องกั้น ดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลาง สมถนิมิตอันเป็นกลางนั้นได้แก่อัปปนาสมาธิที่เป็นไปโดยสม่ำเสมอนั่นเอง

อธิบาย–ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา

ก็แหละ **จิตดวงก่อน**[๑] ซึ่งเป็นอนันตรปัจจัยแก่อัปปนาจิตนั้นได้แก่ **โคตรภูจิต** กำลังเข้าไปสู่ภาวะที่แท้[๒] ชื่อว่า ดำเนินไปสู่สมถนิมิตอันเป็นกลาง ด้วยนัยที่แปรไปแห่งสันตติเพียงอันเดียว เพราะจิตดำเนินไปด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า แล่นไปในสมถนิมิตนั้น ด้วยการดำเนินเข้าสู่ภาวะที่แท้ นักศึกษาพึงเข้าใจถึงความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทาอันให้สำเร็จอาการที่บริสุทธิ์จากอันตรายเป็นต้นซึ่งมีอยู่ในจิตดวงก่อนแห่งอัปปนาจิต ด้วยอำนาจที่มาถึงในอุปปาทขณะแห่งปฐมฌาน ด้วยประการฉะนี้ก่อน

อธิบาย–ความเจริญได้ที่แห่งอุเปกขา

แหละเมื่อจิตนั้นบริสุทธิ์แล้วอย่างนี้ โยคีบุคคลก็ไม่ทำความขวนขวายในอันที่จะทำจิตให้บริสุทธิ์อีก เพราะไม่มีสิ่งที่จะต้องทำให้บริสุทธิ์ ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตอันบริสุทธิ์แล้ว เมื่อจิตดำเนินไปสู่สมถนิมิตด้วยการเข้าสู่ภาวะที่สงบ โยคีบุคคลก็ไม่ทำความขวนขวายในอันที่จะทำให้จิตตั้งมั่นอีก ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ดำเนินไปสู่สมถนิมิตแล้ว และเมื่อฌานจิตนั้น ละความคลุกคลีด้วยกิเลสเข้าไปตั้งอยู่โดยความเป็นเอกภาพ โดยภาวะที่ดำเนิน

---

๑ คำว่า **ปุริมจิตฺตํ** ที่แปลว่าจิตดวงก่อนนั้น หมายเอาโคตรภูจิต ซึ่งเกิดในอัปปนาวิถี ก่อนอัปปนาจิตชั่วขณะจิตหนึ่ง. ๒ ศัพท์ว่า **ตถตฺตํ** ที่แปลว่า สู่ภาวะที่แท้นั้น ได้แก่จิตที่ดำเนินไปสู่ภาวะที่ตั้งมั่นด้วยอำนาจอัปปนาสมาธิ.

ไปสู่สมถนิมิตแล้วนั่นแล โยคีบุคคลก็ไม่ทำความขวนขวายในอันที่จะทำให้จิตปรากฏเป็นเอกภาพอีก ชื่อว่า ย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ปรากฏเป็นเอกภาพแล้ว

นักศึกษาพึงเข้าใจถึงความเจริญได้ที่ของอุเปกขา ด้วยอำนาจการทำกิจของตัตรมัชฌัตตุเปกขา ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–ความร่าเริงใจ

แหละอาการทั้งหลาย คือ เมื่อฌานจิตเจริญได้ที่แล้วด้วยอุเปกขาอย่างนี้ ธรรมที่เนื่องเป็นคู่กันคือสมาธิกับปัญญาซึ่งเกิดแล้วในฌานจิตนั้น เป็นไปไม่ก้าเกินซึ่งกันและกัน ๑ อินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น เป็นไปมีรสเป็นอันเดียวกันด้วยวิมุตติรส เพราะหลุดพ้นจากกิเลสนานาชนิด ๑ โยคีบุคคลนั้นทำวิริยะอันควรแก่ธรรมเหล่านั้นคือสมควรแก่ภาวะที่ธรรมเหล่านั้นไม่ก้าเกินกันและมีรสเป็นอันเดียวกันให้เป็นไปอยู่ ๑ การเสพอารมณ์ของฌานจิตนั้นเป็นไปในขณะนั้น[๑] (ภังคขณะ) ๑ โดยเหตุที่อาการทั้งหมดนั้นสำเร็จเรียบร้อยแล้ว เพราะโยคีบุคคลเห็นโทษและอานิสงส์นั้น ๆ ในความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของภาวนาด้วยญาณ จึงได้ร่าเริงใจแล้ว ทำให้จิตบริสุทธิ์ผ่องใสแล้ว ด้วยประการนั้น ๆ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า นักศึกษาพึงเข้าใจว่า........ความร่าเริงใจจะมีได้ก็ด้วยอำนาจความสำเร็จแห่งการทำกิจของญาณให้ผ่องใส โดยยังภาวะที่ธรรมทั้งหลายไม่ก้าเกินกันเป็นต้นให้สำเร็จ

ญาณปรากฏชัดด้วยอุเปกขา

เพราะในภาวนาจิตนั้น ญาณย่อมปรากฏด้วยอำนาจอุเปกขาเหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ว่า โยคีบุคคลย่อมเพ่งดูเฉยซึ่งจิตที่ตนประคองไว้อย่างนั้นเป็นอย่างดี ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง ด้วยอำนาจอุเปกขา ด้วยอำนาจปัญญา จิตย่อมหลุดพ้นจากกิเลสอันมีสภาวะต่าง ๆ ด้วยอำนาจอุเปกขา ปัญญินทรีย์ย่อมมีประมาณยิ่ง

๑. คำว่า ในขณะนั้น หมายเอาภังคขณะของฌานจิต กล่าวคือ ขณะใหญ่ของฌานจิต ๑ ขณะนั้นแบ่งเป็นขณะเล็ก ๓ ขณะ คือ อุปปาทขณะ ๑ ฐิติขณะ ๑ ภังคขณะ ๑ การที่ฌานจิตเสพอารมณ์นั้น ย่อมเสพแต่ฐิติขณะไปถึงภังคขณะ คำว่าขณะในที่นี้จึงหมายเอาภังคขณะ

ด้วยอำนาจความหลุดพ้น คือ ศรัทธากับปัญญาและวิริยะกับสมาธิ ย่อมมีรสเป็นอันเดียวกัน คือ ทำกิจเท่ากัน เพราะผลที่มีรสเป็นอันเดียวกันจึงชื่อว่า **ภาวนา**[๑]

ฉะนั้น ความร่าเริงใจอันเป็นกิจแห่งญาณ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นความงามในที่สุดฉะนี้

อธิบาย–ปฐมฌานปถวีกสิณ

บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ปฐมฌานปถวีกสิณ....ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว** ต่อไป

ที่ชื่อว่า **ปฐม** ซึ่งแปลว่า **ที่หนึ่ง** เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ ที่ชื่อว่า **ปฐม** เพราะว่า เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ดังนี้ก็ได้

ที่ชื่อว่า **ฌาน** เพราะเพ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **ฌาน** เพราะเผาธรรมอันเป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น

แหละมณฑลแห่งดินคือวงกลมแห่งดิน เรียกว่า **ปถวีกสิณ** ด้วยความหมายว่า **ดินทั้งสิ้น**[๒] **นิมิต** ที่ได้เพราะอาศัยปถวีกสิณนั้นก็ชื่อว่า **ปถวีกสิณ** ฌานที่ได้นิมิตปถวีกสิณก็เรียกว่า **ปถวีกสิณ** ใน ๒ อย่างนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า **ฌานปถวีกสิณ** ประสงค์เอาในอรรถาธิบายนี้ (มิใช่นิมิตปถวีกสิณ) ข้าพเจ้าหมายเอาฌานปถวีกสิณนั้น จึงได้กล่าวไว้ว่า **ปฐมฌานปถวีกสิณ.... ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว** ด้วยประการฉะนี้

ต้องจำอาการที่บรรลุฌานไว้ให้แม่นยำ

ก็แหละ เมื่อได้บรรลุปฐมฌานอย่างนี้แล้ว อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดสังเกตอาการทั้งหลายขณะที่ได้บรรลุไว้ให้แม่นยำ เหมือนนายขมังธนูผู้ยิงขนทราย และเหมือนดังพ่อครัว

เปรียบเหมือนนายขมังธนูยิงขนทราย

อธิบายว่า เหมือนนายขมังธนูผู้ชาญฉลาด ประกอบกรรมในการยิงขนทราย เมื่อยิงถูกขนทรายในวาระใด เขาจะพึงกำหนดสังเกตอาการที่ยันเท้า อาการแห่งคันธนู อาการ

---

๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๓๘. ๒. คำว่า **กสิณ** หมายความว่า ทั้งปวง ทั้งสิ้น หรือ ทั่วทั้งหมด อธิบายว่า ต้องใช้ตาจับเอาทั่วมลฑลแห่งกสิณทั้งหมด

แห่งสายธนู และอาการแห่งลูกธนู ในวาระนั้นไว้อย่างแม่นยำว่า เรายืนท่านี้ จับคันธนูท่านี้ ขึ้นสายธนูอย่างนี้ วางลูกธนูอย่างนี้ แล้วจึงยิงขนทราย จำเดิมแต่นั้น เขายังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมอยู่ด้วยประการนั้นนั่นแหละ ย่อมยิงถูกขนทรายอย่างไม่ผิดพลาดเลย ฉันใด แม้อันโยคีบุคคลนี้ ก็ฉันเดียวกันนั่นแล คือเธอพึงกำหนดสังเกตกิริยาอาการทั้งหลาย มีอาหารอันเป็นที่สบายเป็นต้นเหล่านี้ว่า เราบริโภคอาหารชนิดนี้ คบหาสมาคมบุคคลเห็นปานนี้ จึงได้บรรลุปฐมฌานนี้ ในเสนาสนะชนิดนี้ ด้วยอิริยาบถอย่างนี้ ในเวลาเช่นนี้

ครั้นสังเกตจดจำอาการไว้ได้อย่างนี้แล้ว แม้เมื่อสมาธิขั้นอ่อน ๆ นั้นเสื่อมหายไป โยคีบุคคลนั้น จักสามารถเพื่อที่จะทำอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมแล้ว ทำสมาธินั้นให้กลับเกิดขึ้นอีกได้ หรือจักสามารถเพื่อที่จะทำสมาธิที่ยังไม่คล่องแคล่วให้คล่องแคล่วกลับเป็นอัปปนาสมาธิบ่อย ๆ โดยไม่ลำบากเลย

เปรียบเหมือนพ่อครัว

อีกประการหนึ่ง เปรียบเหมือนพ่อครัวทำการเลี้ยงอาหารเจ้านาย คอยสังเกตอาการนั้น ๆ ที่เจ้านายชอบบริโภคไว้เป็นอย่างดี แต่นั้น ก็พยายามเตรียมจัดเฉพาะแต่สิ่งที่เจ้านายชอบใจเท่านั้นเข้าไปให้ เขาย่อมจะเป็นผู้มีส่วนได้รับรางวัล ฉันใด แม้โยคีบุคคลนี้ ก็ฉันเดียวกันนั่นเทียว คอยกำหนดจับเอาอาการทั้งหลายมีอาหารอันเป็นที่สบายเป็นต้นในขณะที่บรรลุปฐมฌาน แล้วยังอาการเหล่านั้นให้ถึงพร้อมอยู่เสมอ ไม่ให้เถอะเถือน เมื่อสมาธินั้นเสื่อมหายไปเสื่อมหายไป ก็ย่อมจะได้อัปปนาสมาธิกลับคืนมาเสมอ ๆ

เพราะฉะนั้น อันโยคีบุคคลนั้น จึงจำต้องคอยสังเกตจดจำอาการทั้งหลาย ในขณะที่ได้บรรลุปฐมฌานไว้ เหมือนดังนายขมังธนูผู้ยิงขนทรายและเหมือนดังพ่อครัว ข้อนี้สมจริงดังพุทธวจนะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ซึ่งมีความว่า-

พระบาลีรับสมอ้างข้ออุปมา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาด ทำการต้อนรับพระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชาด้วยอาหารทั้งหลายนานาชนิด คืออาหาร

ที่มีรสเปรี้ยวบ้าง มีรสขมบ้าง มีรสเผ็ดบ้าง มีรสหวานบ้าง มีรสกล่อยบ้าง มีรสไม่กล่อยบ้าง มีรสเค็มบ้าง มีรสจืดบ้าง

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล เขาย่อมคอยจับดูอาการของเจ้านายของตนว่า วันนี้เจ้านายของเราชอบอาหารชนิดนี้ หรือเจ้านายของเราเอื้อมมือเอาอาหารอย่างนี้ หรือเจ้านายของเราหยิบเอาอาหารชนิดนี้มาก หรือเจ้านายของเราพูดชมคุณอาหารอย่างนี้ หรือว่าวันนี้เจ้านายของเราชอบอาหารมีรสเปรี้ยว หรือเอื้อมมือเอาแต่อาหารที่มีรสเปรี้ยว หรือชอบหยิบเอาอาหารมีรสเปรี้ยวเป็นส่วนมาก หรือพูดชมคุณอาหารที่มีรสเปรี้ยว.... หรือว่า ....พูดชมคุณอาหารที่มีรสจืด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัวมีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล เขาย่อมจะได้เครื่องนุ่งห่มด้วย ได้เครื่องบำเหน็จรางวัลด้วย ได้เครื่องบรรณาการด้วย ข้อนั้น เพราะมีอะไรเป็นเหตุ ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า พ่อครัวผู้ชำนาญในการทำครัว มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้น เขาคอยจับตาดูอาการของเจ้านายของเขาด้วยประการดังกล่าวแล้ว ฉันใด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดลางรูปในศาสนานี้ ก็ฉันเดียวกันนั้นแล คือเธอย่อมพิจารณาเห็นกายที่กายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาที่เวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นจิตที่จิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ นำอภิชฌาความดีใจและโทมนัสความเสียใจในโลกออกเสียได้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ จิตย่อมเป็นสมาธิ อุปกิเลสทั้งหลายย่อมหายไป เขาย่อมจ้องจับเอานิมิตนั้นได้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ชำนาญ มีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้นแล ย่อมได้การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ย่อมได้สติและสัมปชัญญะ ข้อนั้นเพราะมีอะไรเป็นเหตุเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะว่าภิกษุผู้ชำนาญมีปรีชาญาณชาญฉลาดนั้น คอยจ้องจับเอานิมิตแห่งจิตของตนได้เป็นเหตุโดยแท้[๑]

พึงรักษาฌานให้ดำรงอยู่ได้นาน ๆ

แหละเมื่อโยคีบุคคล ทำอาการทั้งหลายให้ถึงพร้อมอยู่ด้วยการคอยจ้องจับเอานิมิตนั้น อัปปนาสมาธิเพียงสำเร็จคืนมาได้อีกเท่านั้น แต่หาได้สำเร็จเป็นการให้ดำรงอยู่ได้นาน ๆ ไม่ ส่วนที่จะให้อัปปนาสมาธิดำรงอยู่ได้นาน ๆ นั้น ย่อมสำเร็จได้เพราะการชำระล้างธรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกแก่สมาธิให้สะอาดด้วยดี

เหตุอยู่ในสมาบัติไม่ได้นาน

จริงอยู่ ภิกษุใดไม่ได้ข่มกามฉันทนิวรณ์ไว้เป็นอย่างดีด้วยอุบายวิธีมีการพิจารณาเห็นโทษของกามเป็นต้น ไม่ได้ทำความกระวนกระวายทางกายให้สงบลงด้วยดี ด้วยอำนาจทำกายให้สงบ ไม่ได้บรรเทาถีนมิทธนิวรณ์ด้วยดี ด้วยอำนาจมนสิการถึงอารัมภธาตุ คือการปรารภความเพียรเป็นต้น ไม่ได้ถอดถอนออกด้วยดีซึ่งอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ ด้วยอำนาจมนสิการถึงสมถนิมิตเป็นต้น แม้ธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิอย่างอื่น ๆ ก็ไม่ได้ชำระล้างให้สะอาดด้วยดีแล้วเข้าสู่ฌานสมาบัติ ภิกษุนั้นย่อมจะออกจากฌานสมาบัติเสียโดยเร็วพลันนั่นเทียว เหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงที่อยู่อาศัย ซึ่งมิได้ชำระให้สะอาด และเหมือนพระราชาที่เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สกปรก ย่อมไม่สามารถที่จะทรงทนอยู่ได้นาน

เหตุให้อยู่ในสมาบัติได้นาน

ส่วนภิกษุใด ชำระธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิให้สะอาดด้วยดีเสียก่อนแล้ว จึงเข้าสู่ฌานสมาบัติ ภิกษุนั้นย่อมจะอยู่ได้ภายในแห่งสมาบัตินั่นแล แม้ตลอดกาลอันเป็นส่วน

---

๑ สํ. มหาวาร. ๑๙/๒๐๑

แห่งวันทั้งสิ้นทีเดียว เหมือนแมลงภู่ที่เข้าไปยังโพรงที่อยู่อาศัยซึ่งได้ชำระให้สะอาดแล้วเป็นอย่างดี และเหมือนพระราชาเสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สะอาดเป็นอย่างดี ฉะนั้น

ด้วยเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์จึงได้ประพันธ์สุภาษิตไว้ ซึ่งมีความว่า—

> โยคีบุคคล พึงกำจัดปัดเป่าเสียซึ่งความพอใจในกามทั้งหลาย ๑ ความเคียดแค้น ๑ ความฟุ้งซ่าน ๑ ความเซื่องซึม ๑ และความสงสัยเป็นที่ ๕ แล้วพึงมีใจปราโมชซึ่งเกิดแต่ความสงัดจากนิวรณกิเลส อภิรมย์ชมชื่นอยู่ในฌานนั้น เหมือนพระราชาที่เสด็จเข้าไปสู่พระราชอุทยานที่สะอาดตลอดสุดบริเวณ ย่อมทรงอภิรมย์ชมชื่นอยู่ในพระราชอุทยานนั้น ฉะนั้น

เพราะเหตุฉะนั้น อันโยคีบุคคลผู้ใคร่จะให้ฌานนั้นดำรงอยู่ได้นาน ๆ ก็จงชำระธรรมทั้งหลายอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิมีกามฉันทนิวรณ์เป็นต้นให้สะอาด แล้วจึงเข้าสู่ฌานสมาบัตินั้นเถิด

การขยายปฏิภาคนิมิต

อีกประการหนึ่ง โยคีบุคคลผู้ฌานลาภีนั้น พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้มาแล้วทั้งนี้ เพื่อความเจริญไพบูลย์แห่งสมาธิภาวนา ภูมิที่จะขยายปฏิภาคนิมิตนั้นมี ๒ ภูมิ ได้แก่ **อุปจารภูมิ** หรือ **อัปปนาภูมิ** กล่าวคือ โยคีบุคคลบรรลุถึงอุปจารภูมิแล้วขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้ บรรลุถึงอัปปนาภูมิแล้วขยายปฏิภาคนิมิตนั้นก็ได้ แต่ที่จริงแล้ว จะพึงขยายได้ในฐานะอันเดียว ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า **พึงขยายปฏิภาคนิมิตตามที่ได้มาแล้ว** ฉะนี้

วิธีขยายปฏิภาคนิมิต

แนวทางแห่งการขยายปฏิภาคนิมิตนั้น ดังต่อไปนี้— อันโยคีบุคคลอย่าได้ขยายปฏิภาคนิมิตนั้น ด้วยวิธีที่ขยายของบาตร วิธีขยายของขนม วิธีขยายของข้าวสุก วิธีขยายของเถาวัลย์ และวิธีขยายของผ้า[๑] พึงกะกำหนดประมาณแห่งนิมิตตามที่ได้มานั้นด้วยใจไว้ก่อนว่า ประมาณ ๑ นิ้ว ๒ นิ้ว ๓ นิ้ว ๔ นิ้วโดยลำดับ แล้วจึงขยายไปเท่าที่กะกำหนดไว้

---

๑. อธิบายว่า การขยายบาตรให้โต ...หรือการขยายผ้าที่ทอให้ยาวนั้น มิได้กำหนดไว้ก่อน ย่อมขยายไปเองตามวิสัยของแต่ละอย่าง หรือเท่าที่จะขยายไปได้

เหมือนอย่างชาวนากะกำหนดสถานที่ซึ่งจะไถไว้ด้วยไถก่อน แล้วจึงไถเนื้อที่ภายในที่กำหนดไว้ แหละอีกประการหนึ่ง เหมือนภิกษุสงฆ์จะผูกสีมา กำหนดนิมิตทั้งหลายไว้ก่อนแล้วจึงผูกภายหลังฉะนั้น เมื่อไม่ได้กะกำหนดเสียก่อนแล้วอย่าเพิ่งขยาย ครั้นกะกำหนดขยายไปได้ขนาด ๔ นิ้วแล้ว แต่นั้นพึงขยายออกไปด้วยกำหนดเอาชั่วคืบหนึ่ง ศอกหนึ่ง ชั่วหน้ามุขหนึ่ง บริเวณหนึ่ง ชั่ววัดหนึ่ง หรือชั่วเขตหมู่บ้านหนึ่ง ชั่วตำบลหนึ่ง ชั่วอำเภอหนึ่ง ชั่วจังหวัดหนึ่ง ชั่วประเทศหนึ่ง และชั่วมหาสมุทรหนึ่ง หรือพึงกำหนดขยายเขตออกไปชั่วจักรวาลหนึ่ง หรือแม้กว้างใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ได้

เปรียบเหมือนลูกนกหงษ์

เหมือนอย่างลูกนกหงษ์ประเภทที่มีกำลังเร็ว นับแต่เวลาที่ขนปีกทั้งหลายงอกขึ้นเต็มที่แล้ว มันฝึกบินโฉบขึ้นไปคราวละเล็กละน้อยก่อน ครั้นฝึกให้ชำนิชำนาญแล้วย่อมบินไปถึงที่ใกล้โลกพระจันทร์โลกพระอาทิตย์ก็ได้โดยลำดับ ฉันใด ภิกษุผู้ฌานลาภีก็ฉันเดียวกันนั่นเทียว คือ เมื่อกำหนดขยายนิมิตออกไปโดยนัยที่กล่าวแล้ว ย่อมขยายออกไปจนถึงจักรวาลหนึ่งเป็นกำหนด หรือแม้ขยายให้กว้างใหญ่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ปฏิภาคนิมิตนั้นย่อมจะปรากฏแก่เธอในที่ขยายไปแล้วขยายไปแล้วนั้น ๆ เหมือนหนังโคตัวผู้ที่ถูกเกียวไว้ด้วยขอตั้งร้อยอัน ณ ตรงที่ดอนที่ลุ่มแห่งแผ่นดิน ตรงที่คดโค้งแห่งแม่น้ำ และตรงที่ลดหลั่นแห่งภูเขา

ต้องทำให้ชำนาญด้วยวสี ๕

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้แรกทำกัมมัฏฐาน ซึ่งได้บรรลุปฐมฌานในเพราะปฏิภาคนิมิตนั้น ต้องฝึกการเข้าฌานให้มาก ๆ แต่อย่าพิจารณาองค์ฌานให้มาก เพราะเมื่อพิจารณามาก องค์ฌานทั้งหลายก็จะปรากฏเป็นสภาวะที่หยาบมีกำลังน้อย และเพราะเหตุที่ปรากฏด้วยอาการอย่างนั้น องค์ฌานเหล่านั้นก็จะถึงซึ่งความเป็นปัจจัยแก่ความขวนขวายเพื่อภาวนาเบื้องสูงขึ้นไปเสีย เมื่อเธอสาละวนขวนขวายอยู่ในฌานที่ยังไม่คล่องแคล่ว เธอก็จะเสื่อมจากปฐมฌานที่ได้บรรลุแล้วด้วย จะไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุซึ่งทุติยฌานด้วย

พระบาลีรับสมอ้าง

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเทศนาไว้ว่า—

เปรียบเหมือนแม่โคโง่ไม่ชำนาญเขา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างแม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขา ตัวที่โง่ไม่ชำนาญ ไม่รู้เขตที่หากิน ไม่ฉลาดเพื่อท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบ แม่โคนั้นจะพึงคิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอเราจะพึงไปทิศที่ยังไม่เคยไป ครั้นแล้วมันยังไม่ทันได้เหยียบเท้าหน้าไว้ให้ได้ที่ดีเสียก่อนแล้วยกเท้าหลังขึ้น มันก็จะไม่พึงไปถึงทิศที่ตนไม่เคยไป ไม่พึงได้กัดกินหญ้าที่ตนยังไม่เคยกัดกิน และไม่พึงได้ดื่มน้ำที่ตนยังไม่เคยดื่ม มิหนำซ้ำมันยังจะไม่พึงกลับคืนมาโดยสวัสดียังสถานที่เดิมที่มันยืนคิดอยู่ว่า ทำอย่างไรหนอ เราจะพึงไปถึงทิศที่ยังไม่เคยไป จะพึงได้กัดกินหญ้าที่ยังไม่เคยกัดกิน จะพึงได้ดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม ฉะนี้ด้วย ข้อนั้นเพราะมีอะไรเป็นเหตุเล่า ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุว่า แม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขานั้น มันโง่ มันไม่ชำนาญ มันไม่รู้จักเขตที่หากิน มันไม่ฉลาดเพื่อที่จะท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบ โดยแท้ฉันใด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุลางรูปในศาสนานี้ก็ฉันเดียวกันนั่นเทียว คือเป็นคนโง่ เพราะไม่ได้ส้องเสพสมถนิมิต เป็นคนไม่ชำนาญ เพราะไม่ทำสมาธิให้เจริญขึ้น เป็นคนไม่รู้จักขอบเขตเพราะไม่หมั่นทำให้มาก และเป็นคนไม่ฉลาดเพื่อที่จะบรรลุซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่ความสงัดอยู่ เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย

ภิกษุนั้น ไม่ได้ส้องเสพนิมิตนั้น ไม่ทำนิมิตนั้นให้เจริญขึ้น ไม่ทำให้มาก ๆ เข้า ไม่ทำให้ตั้งอยู่ด้วยดี ถึงเธอจะมีความคิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ เราจะพึงบรรลุถึงซึ่งทุติยฌาน

อันเป็นภายใน ประกอบด้วยความเลื่อมใสแห่งใจ มีภาวะที่ให้ธรรมอันประเสริฐเกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกวิจารสงบไปแล้ว มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เธอก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งทุติยฌาน............ นั้นได้ ถึงเธอจะมีความคิดขึ้นอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ เราจะพึงบรรลุถึงซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตกมีวิจารมีปีติและสุขซึ่งเกิดแต่ความสงัด เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เธอก็ไม่สามารถเพื่อที่จะบรรลุถึงซึ่งปฐมฌาน.... นั้นได้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เรากล่าวว่าเป็นผู้พลัดตกเสียแล้วจากฌานทั้ง ๒ เป็นผู้เสื่อมศูนย์แล้วจากฌานทั้ง ๒ เปรียบเหมือนแม่โคที่ชอบเที่ยวไปตามภูเขา ซึ่งเป็นสัตว์โง่ ไม่ชำนาญ ไม่รู้จักขอบเขตที่หากิน ไม่ฉลาดเพื่อท่องเที่ยวไปตามภูเขาอันไม่เรียบราบนั้น[๑]

เพราะเหตุฉะนี้ อันโยคีบุคคลนั้นจำต้องเป็นผู้สั่งสมวสีคือความสามารถด้วยอาการ ๕ อย่าง ในปฐมฌานนั้นนั่นเทียวเสียก่อน

วสี ๕ อย่าง

ในการสั่งสมวสีนั้น วสีมี ๕ อย่างดังนี้คือ—

๑. **อาวัชชนวสี** ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยมโนทวาราวัชชนจิต

๒. **สมาปัชชนวสี** ความสามารถในการเข้าฌาน

๓. **อธิฏฐานวสี** ความสามารถในการให้ฌานดำรงอยู่ตามกำหนด

๔. **วุฏฐานวสี** ความสามารถในการออกจากฌานตามกำหนด และ

๕. **ปัจจเวกขณวสี** ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌานด้วยชวนจิต

ฌานลาภีบุคคล ย่อมสามารถพิจารณาปฐมฌาน ตามที่ตนปรารถนาตามที่ตนปรารถนาตลอดเวลาที่ต้องการ และในการพิจารณานั้นไม่มีความชักช้าเฉื่อยชา ดังนั้นจึงเรียก

---

๑ องฺ. นว. ๒๓/๔๓๓

ว่า **อาวัชชนวสี** ความสามารถในการพิจารณาองค์ฌาน ฌานลาภีบุคคลย่อมสามารถเข้าปฐมฌานได้ตามที่ตนปรารถนาทุกครั้งตลอดเวลาที่ต้องการ และในการเข้านั้นก็ไม่มีความชักช้าเฉื่อยชา ดังนั้น จึงชื่อว่า **สมาปัชชนวสี** ความสามารถในการเข้าฌาน แม้วสี ๓ ที่เหลือนักศึกษาก็พึงขยายความให้พิสดารโดยทำนองเดียวกันนี้

อรรถาธิบายวสี ๕ อย่าง

ก็แหละ ในวสี ๕ อย่างนั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

๑. อธิบาย—อาวัชชนวสี

ขณะเมื่อฌานลาภีบุคคลออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาถึงองค์ฌานที่ ๑ คือวิตกอยู่นั้น ชวนจิตทั้งหลายซึ่งมีวิตกเป็นอารมณ์นั่นแลย่อมแล่นไป ลางบุคคลก็ ๔ ขณะ ลางบุคคลก็ ๕ ขณะ ต่อจากมโนทวาราวัชชนจิตที่ตัดภวังค์เกิดขึ้นนั้น ถัดนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ ต่อจากภวังคจิตนั้น มโนทวาราวัชชนจิตมีวิจารเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นต่อไปอีก ชวนจิตทั้งหลายซึ่งมีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล ก็เกิดขึ้นต่อจากมโนทวาราวัชชนะนั้น กาลใด ที่ฌานลาภีบุคคลสามารถส่งจิตไปพิจารณาในองค์ฌานทั้ง ๕ ติดต่อกันดังกล่าวมานี้ กาลนั้น ชื่อว่า **อาวัชชนวสี** ย่อมสำเร็จแก่เธอ แหละอาวัชชนวสีที่กล่าวมานี้ ที่จัดเป็นวสีชั้นสูงถึงขั้นสุดยอด ย่อมมีได้แต่ในขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระยมกปาฏิหาริย์ หรือในขณะเป็นที่บังเกิดขึ้นแห่งอาวัชชนวสีอย่างฉับพลันของท่านพระธรรมเสนาบดีสารีปุตตะเป็นต้น นอกเหนือไปจากนั้นแล้ว อาวัชชนวสีที่รวดเร็วฉับพลันเช่นนี้หามีไม่

๒. อธิบาย—สมาปัชชนวสี

แหละความสามารถในการเข้าฌานได้อย่างฉับพลัน เหมือนในการที่ท่านมหาโมคคัลลานะทรมานพญานันโทปนันทนาคราช ชื่อว่า **สมาปัชชนวสี**

๓. อธิบาย—อธิฏฐานวสี

ความสามารถเพื่อที่จะทำให้ฌานดำรงอยู่ได้ ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือหนึ่ง หรือชั่วขณะประมาณ ๑๐ ลัดนิ้วมือก็ดี ชื่อว่า **อธิฏฐานวสี**

๔. อธิบาย—วุฏฐานวสี

ความสามารถเพื่อที่จะออกจากฌานได้อย่างฉับพลัน ชั่วขณะประมาณลัดนิ้วมือหนึ่ง หรือชั่วขณะประมาณ ๑๐ ลัดนิ้วมือก็ดี ชื่อว่า **วุฏฐานวสี**

การข่มภวังคจิตไว้ไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อให้ฌานดำรงเป็นไปตามเวลาที่ต้องการเหมือนสะพานกั้นกระแสน้ำไม่ให้ไหลไปเร็ว ชื่อว่า **อธิฏฐาน** เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้นแล้ว ก็ชื่อว่า **วุฏฐาน** คือการออกจากฌาน ความสามารถในอันให้ฌานดำรงอยู่ได้ คือไม่ให้ภวังคจิตเกิดด้วยอำนาจแห่งการบริกรรมเบื้องต้นว่า จักให้ฌานดำรงอยู่ชั่วขณะประมาณเท่านั้นเท่านี้ ชื่อว่า **อธิฏฐานวสี** ฉันใด ความสามารถในอันออกจากฌานด้วยอำนาจบริกรรมเบื้องต้นว่าเราอยู่ในฌานจักออกจากฌานชั่วขณะประมาณเท่านั้น นักศึกษาพึงทราบว่าเป็น **วุฏฐานวสี** ฉันนั้น

เพื่อที่จะแสดงวสีทั้ง ๒ คืออธิฏฐานวสีกับวุฏฐานวสีให้แจ่มแจ้ง ควรนำเรื่องพระพุทธรักขิตเถระมาเล่าประกอบด้วย ดังต่อไปนี้—

เรื่องพระพุทธรักขิตเถระ

ได้ยินมาว่า ท่านพุทธรักขิตเถระนั้น จำเดิมแต่อุปสมบทมาได้ ๘ พรรษา ขณะที่ท่านนั่งอยู่ณท่ามกลางพระเถระผู้ทรงฤทธิ์ทั้งหลายประมาณ ๓๐ พันองค์ ซึ่งพากันมายังที่เยี่ยมไข้ของพระมหาโรหณคุตตเถระที่เถรัมพัตถลวิหาร ท่านได้เหลียวเห็นพญาครุฑกำลังโฉบลงมาจากอากาศ ด้วยหมายว่าจักเฉี่ยวเอาพญานาคผู้อุปัฏฐาก ซึ่งกำลังถวายข้าวต้มแก่พระเถระอยู่ ท่านจึงนิรมิตภูเขาขึ้นในทันใดนั้น แล้วฉวยเอาพญานาคมาไว้ในหว่างแขนแล้วใส่เข้าไปในหลืบภูเขาที่ท่านนิรมิตขึ้นนั้น ฝ่ายพญาครุฑกระทบเข้ากับภูเขาเข้าปั้งใหญ่ แล้วก็บินหนีไป[๑] พระมหาโรหณคุตตเถระจึงได้พูดสรรเสริญว่า อาวุโสทั้งหลาย ถ้ามิได้มีพระภิกษุพุทธรักขิตะแล้ว เราทั้งหมดนี้ก็จักถูกครหาว่า ผู้มีฤทธิ์มากมายถึงเพียงนี้ ไม่สามารถรักษาอุปัฏฐากเพียงคนเดียวให้รอดพ้นจากครุฑได้ ฉะนี้

๑. อธิบายว่า พระพุทธรักขิตเถระพอเหลียวเห็นพญาครุฑบินมา ก็รีบเข้าฌานแล้วรีบออกทำฌานให้เป็นปทัฏฐานแสดงอภิญญาคือนิรมิตภูเขาขึ้นขวางพญาครุฑโดยฉับพลันทันที ก่อนที่พญาครุฑจะมาถึงเฉี่ยวเอาพญานาคไป เมื่อพระเถระจับพญานาคเข้าซ่อนไว้ในหลืบภูเขาแล้ว พญาครุฑยั้งไม่ทันจึงกระทบเข้ากับภูเขาอย่างแรง เมื่อเห็นเสียท่าไม่ได้การแล้วจึงบินหนีไป นี้แสดงถึงความสามารถด้วยวสีทั้ง ๒

๕. อธิบาย–ปัจจเวกขณวสี

ส่วนปัจจเวกขณวสีนั้น เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในอาวัชชนวสีนั่นแล้ว เพราะปัจจเวกขณชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะนั้น ย่อมเกิดขึ้นติดต่อมโนทวาราวัชชนะในวิถีจิตเดียวกันนั่น กล่าวคือ ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะเหล่าใดซึ่งเกิดขึ้นต่อจากมโนทวาราวัชชนจิต ที่ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานมีวิตกเป็นต้นไปตามลำดับโดยความเป็นอาวัชชนวสี ชวนจิตเหล่านั้น ก็ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานเหล่านั้น โดยความเป็น **ปัจจเวกขณวสี** ด้วย นักศึกษาพึงทราบว่า ความสำเร็จเป็นอาวัชชนวสีด้วยอารมณ์ใด ความสำเร็จเป็นปัจจเวกขณวสีก็ด้วยอารมณ์นั้นด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–การบรรลุทุติยฌาน

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้มีวสีอันได้สั่งสมดีแล้วในวสี ๕ ประการเหล่านี้ ออกจากปฐมฌานที่ทำให้คล่องแคล่วดีแล้ว แต่นั้นพิจารณาเห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า **สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อนิวรณ์อันเป็นข้าศึก เพราะเพิ่งละนิวรณ์ได้เป็นครั้งแรก** และว่า **สมาบัตินี้มีองค์อันทุรพลเพราะวิตกและวิจารเป็นสภาพที่หยาบ** ฉะนี้แล้วพึงมนสิการถึง **ทุติยฌาน** โดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในปฐมฌานแล้วพึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลนั้นออกจากปฐมฌาน มีสติสัมปชัญญะพิจารณาถึงองค์ฌานอยู่นั้น วิตกและวิจารย่อมจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ ปีติ, สุข และเอกัคคตาย่อมจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้วๆ เล่าๆ ว่า **ปถวี–ปถวี** หรือ **ดิน–ดิน** ฉะนี้ เพื่อละเสียซึ่งองค์ฌานที่หยาบ และให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ทำปถวีกสิณนั้นนั่นแลให้เป็นอารมณ์ตัดภวังคจิตเกิดขึ้น เหมือนจะบอกให้รู้ว่า **ทุติยฌานจักเกิดขึ้นเดียวนี้แล้ว** ต่อแต่นั้น ชวนจิตก็จะแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นติกขบุคคลและมันทบุคคล) บรรดาชวนจิตเหล่านั้น ดวงสุดท้าย ๑ ดวงเป็น **รูปาวจรกุสลจิตทุติยฌาน** ดวงที่เหลือนอกนั้นเป็น **กามาวจรกุสลจิต** เหมือนดังที่กล่าวมาแล้วในปฐมฌานนั้นทุกประการ

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้วซึ่ง **ทุติยฌาน อันเป็นภายใน ทำจิตให้เลื่อมใส เป็นภาวะที่ให้สมาธิชั้นเอกเกิดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกและวิจารสงบไปแล้ว มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ**

ทุติยฌานปฐวีกสิณ อันละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–เพราะวิตกและวิจารสงบไป

ในคำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** นั้น มีอรรถาธิบายว่า– เพราะองค์ฌานทั้ง ๒ คือวิตกและวิจารนี้สงบไป คือ เพราะก้าวล่วงวิตกและวิจารทั้ง ๒ ไป ได้แก่เพราะไม่มีวิตกและวิจารทั้ง ๒ ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน

ในฌานทั้ง ๒ นั้น ถึงแม้ว่าธรรมที่มีในปฐมฌานแม้ทุก ๆ อย่าง จะไม่มีในทุติยฌาน เพราะเจตสิกธรรมทั้งหลายเช่นผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานก็เป็นอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็เป็นอย่างหนึ่ง ก็ตาม แต่กระนั้น การบรรลุฌานอื่นๆ จากปฐมฌานขึ้นไปเช่นทุติยฌานเป็นต้น ย่อมมีได้เพราะผ่านองค์ฌานที่หยาบ ๆ ไป ดังนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า เพื่อที่จะแสดงความหมายดังอธิบายมานี้ ท่านจึงกล่าวว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–เป็นภายใน

คำว่า **เป็นภายใน** ณ ที่นี้ หมายเอาภายในที่เกิดในตน ส่วนในคัมภีร์วิภังคปกรณ์ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แต่เพียงสั้น ๆ ว่า **คำว่าเป็นภายในคือเป็นไปเฉพาะตน**[๑] และเพราะในคำว่า **เป็นภายใน** นี้ ประสงค์เอาภายในที่เกิดในตน ฉะนั้น จึงมีอรรถาธิบายว่า เกิดแล้วแก่ตนอย่างหนึ่ง เกิดแล้วในตนอย่างหนึ่ง บังเกิดในสันดานของตนอย่างหนึ่ง ฉะนี้

อธิบายสัมปสาทนํประกอบด้วยความเลื่อมใส

คำว่า **ประกอบด้วยความเลื่อมใส** นั้น มีอรรถาธิบายว่า– ศรัทธา เรียกว่าความเลื่อมใส แม้ฌานก็เรียกว่าความเลื่อมใส เพราะประกอบด้วยความเลื่อมใส เหมือนที่เรียกว่า **ผ้าเขียว** เพราะประกอบด้วยสีเขียว ฉะนั้น

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๔

อธิบาย–สัมปสาทนํทำจิตให้เลื่อมใส

อีกประการหนึ่ง เพราะฌานนั้นย่อมทำจิตให้เลื่อมใส โดยเหตุที่ประกอบด้วยความเลื่อมใส และโดยเหตุที่สงบเสียได้ซึ่งความวุ่นวายเพราะวิตกและวิจาร ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **สัมปสาทนํ** แปลว่า ทำจิตให้เลื่อมใส แหละในอรรถวิกัปนี้ พึงทราบถึงการเชื่อมบทเข้าด้วยกันอย่างนี้คือ **สัมปสาทนํ เจตโส** แปลว่า ทำจิตให้เลื่อมใส ส่วนในอรรถวิกัปต้นต้องยกเอาบทว่า **เจตโส** ไปประกอบเข้ากับบทว่า **เอโกทิภาวํ** เป็น **เจตโส เอโกทิภาวํ** แปลว่า เป็นภาวะที่ให้สมาธิชั้นเอกเกิดขึ้นแก่ใจ

อธิบาย–เอโกทิภาวํ

ในบทว่า **เอโกทิภาวํ** นั้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— สมาธิใดเป็นเอกเกิดขึ้น ฉะนั้น สมาธินั้นชื่อว่า **เอโกทิ** แปลว่า เป็นเอกเกิดขึ้น อธิบายว่า เป็นธรรมล้ำเลิศเป็นธรรมประเสริฐเกิดขึ้น เพราะไม่ถูกวิตกและวิจารเกิดขึ้นครอบงำ จริงอยู่ บุคคลผู้ประเสริฐเขาก็เรียกกันว่าเป็นเอกในโลก หรือจะพูดว่า สมาธิเป็นเอกคือไม่มีเพื่อน เพราะเว้นจากวิตกและวิจาร ฉะนี้บ้างก็ได้

อีกประการหนึ่ง สมาธิใดยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น คือให้ตั้งขึ้น ฉะนั้น สมาธินั้นชื่อว่า **อุทิ** แปลว่า สภาพที่ยังสัมปยุตธรรมให้เกิดขึ้น สมาธิที่เป็นเอกเพราะอรรถว่าประเสริฐนั้นด้วย ทำให้สัมปยุตธรรมเกิดขึ้นด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เอโกทิ** แปลว่า สมาธิชั้นเอกและทำให้สัมปยุตธรรมเกิดขึ้น คำว่า **เอโกทิ** นี้เป็นชื่อของสมาธิ ทุติยฌานนี้ ชื่อว่า **เอโกทิภาวํ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทินี้ให้เกิดขึ้น คือทำให้เจริญขึ้นด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะสมาธิที่ชื่อว่า **เอโกทิ** นั้นนั้น เป็นสมบัติของใจ มิใช่ของสัตว์ มิใช่ของชีวะ ฉะนั้นท่านจึงแสดงไว้ว่า **เจตโส เอโกทิภาวํ** ดังนี้ แปลว่า ทุติยฌานเป็นภาวะที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้นแก่ใจ

ถาม— แม้ในปฐมฌาน ก็มีศรัทธานี้ด้วยมีสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทินี้ด้วยแล้วมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำไมท่านจึงกล่าวเฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้นว่า ทำจิตให้เลื่อมใส เป็นภาวะที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้น ฉะนี้เล่า?

ตอบ– ก็ปฐมฌานนั้นยังไม่ผ่องใสดีนัก โดยเหตุที่ยังวุ่นวายอยู่เพราะวิตกและวิจาร เปรียบเหมือนน้ำที่ถูกรบกวนอยู่ด้วยละลอกและลูกคลื่นฉะนั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ศรัทธาจะมีอยู่ก็ตาม ท่านก็ไม่แสดงว่า **สมฺปสาทนํ** ทำจิตให้เลื่อมใส และเพราะเหตุที่ยังผ่องใสไม่ดีนักนั่นเอง แม้สมาธิในปฐมฌานนั้นจึงยังไม่เด่นชัดดี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่แสดงว่า **เอโกทิภาวํ** เป็นภาวะที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้น

ส่วนในทุติยฌานนี้ ศรัทธาได้โอกาสและมีกำลังมาก เพราะเหตุไม่มีเครื่องกังวลคือวิตกและวิจารรบกวน และแม้สมาธิเล่าก็เด่นชัดเพราะเหตุที่ได้เพื่อนคือศรัทธาอันมีกำลัง เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงเช่นนี้เฉพาะทุติยฌานนี้เท่านั้น นักศึกษาพึงเข้าใจความหมาย ฉะนี้

ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้เพียงว่า **ความเชื่อ ความเชื่อถือ ความหยั่งใจลงเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง อันใด นี้ชื่อว่า ความเลื่อมใส ความตั้งอยู่แห่งจิต........ความตั้งมั่นโดยชอบแห่งจิต อันใด นี้ชื่อว่า ภาวะที่ทำสมาธิชื่อเอโกทิให้เจริญขึ้นแก่จิต**[๑] และการพรรณนาความนี้ย่อมไม่ผิดกับพระบาลีในคัมภีร์วิภังค์ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แล้วอย่างนั้น คือย่อมเทียบกันได้ ย่อมเข้ากันได้ ด้วยประการใด นักศึกษาพึงทราบด้วยประการนั้นเทอญ

อธิบาย–ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร

คำว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร** นั้น มีอรรถาธิบายว่า– วิตกไม่มีในทุติยฌานนี้หรือหรือวิตกไม่มีแก่ทุติยฌานนี้ เพราะเหตุที่ละได้แล้วด้วยภาวนา เพราะเหตุนั้น ทุติยฌานนี้จึงชื่อว่า **อวิตกฺกํ** แปลว่าไม่มีวิตก คำว่า **วิจาร** ก็มีอรรถวิเคราะห์โดยทำนองเดียวกันนั่นแล

แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้ว่า **วิตกนี้ด้วย วิจารนี้ด้วย เป็นสภาพสงบแล้ว ระงับแล้ว สงบด้วยดีแล้ว ถึงภาวะที่ตั้งอยู่ไม่ได้แล้ว ถึงภาวะที่ตั้งอยู่ไม่ได้แน่แล้ว ถึงภาวะที่พินาศไปแล้ว ถึงภาวะที่พินาศแน่แล้ว เหือดแห้งไปแล้ว เหือดแห้งแน่แล้ว ถูกทำให้หมดที่สุดแล้ว ฉะนี้ เพราะฉะนั้น ทุติยฌานนี้จึงเรียกว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร**[๒]

๑–๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๘

ในอธิการนี้ จะมีผู้กล่าวติงขึ้นว่า– แม้ด้วยคำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** นี้ก็เป็นอันสำเร็จความหมายนั้นแล้วมิใช่หรือ เออก็เหตุไฉนจึงทรงแสดงว่า **ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร** ฉะนี้ ซ้ำอีกเล่า ?

ข้าพเจ้าจะวิสัชนาต่อไป– ข้อนี้เป็นอย่างนั้นจริง ความหมายนี้ก็สำเร็จแล้วจริง แต่คำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** นี้ มิได้บ่งถึงความหมายที่ว่า **ไม่มีวิตกและวิจาร** นั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วมิใช่หรือว่า **การบรรลุฌานชั้นอื่น ๆ จากปฐมฌานขึ้นไป เช่นทุติยฌานเป็นต้น ย่อมมีได้เพราะการผ่านองค์ฌานที่หยาบ ๆ ไป** ดังนั้น เพื่อที่จะทรงแสดงความหมายดังอธิบายมานี้ จึงตรัสว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** ด้วยประการฉะนี้

อีกประการหนึ่ง คำว่า **เพราะวิตกและวิจารสงบไป** นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงเหตุแห่งความเลื่อมใสและภาวะที่ทำสมาธิชั้นเอกให้เจริญขึ้นของทุติยฌานอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ ชื่อว่าประกอบด้วยความเลื่อมใส เพราะเหตุที่วิตกและวิจารสงบไป มิใช่เพราะเหตุที่กิเลสซึ่งเกิดฟุ้งขึ้นตามกาลสงบไป และที่ชื่อว่า เป็นภาวะที่ทำสมาธิชั้นเอกให้เจริญขึ้น เพราะเหตุที่วิตกและวิจารสงบไป มิใช่เพราะเหตุที่ประหานนิวรณ์เหมือนอุปจารฌาน และมิใช่เพราะเหตุที่องค์ฌานปรากฏเด่นชัดเหมือนปฐมฌาน

และอีกอย่างหนึ่ง เป็นเครื่องแสดงถึงเหตุแห่งภาวะที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจารอย่างนี้ว่า ทุติยฌานนี้ ชื่อว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจาร เพราะเหตุที่วิตกและวิจารสงบไป มิใช่เพราะเหตุที่วิตกวิจารไม่มีมาแต่เดิม เหมือนอย่างตติยฌานและจตุตถฌาน และเหมือนอย่างทวิปัญจวิญญาณ เช่นจักขุวิญญาณเป็นต้น[๑] แต่ไม่ใช่เป็นเครื่องแสดงถึงแต่เพียงสักว่าความไม่มีแห่งวิตกและวิจาร ส่วนคำว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงแต่เพียงสักว่าความไม่มีแห่งวิตกและวิจารเท่านั้น เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าจะได้ทรงแสดงมาแล้วตอนต้นว่า เพราะวิตกและวิจารสงบไป ก็จำที่จะต้องทรงแสดงว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร** ซ้ำอีกนั่นเทียว

---

๑. ตติยฌานและจตุตถฌาน ไม่มีวิตกและวิจาร เพราะสงบไปแต่ทุติยฌานแล้ว ส่วนทวิปัญจวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น ก็ไม่มีวิตกและวิจาร เพราะวิตกและวิจารเจตสิก ๒ ดวงนี้ ไม่ได้ประกอบเข้ากับทวิปัญจวิญญาณโดยธรรมนิยม

อธิบาย—เกิดแต่สมาธิเป็นต้น

คำว่า **เกิดแต่สมาธิ** นั้น มีอรรถาธิบายว่า มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ คือปฐมฌาน อีกนัยหนึ่ง มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิที่ประกอบร่วมกัน ในสมาธิทั้ง ๒ นั้น ถึงแม้ปฐมฌานจะเกิดแต่สมาธิที่ประกอบร่วมกันก็ตาม แต่กระนั้น สมาธิคือทุติยฌานนี้เท่านั้น ควรที่จะกล่าวได้ว่า **เป็นสมาธิที่สนิท** เพราะเป็นสภาพที่มั่นคงอย่างยิ่งและเป็นสภาพที่ผ่องใสที่สุด โดยเว้นจากความวุ่นวายเพราะวิตกและวิจารแล้ว เพราะฉะนั้น ที่ทรงแสดงว่า **เกิดแต่สมาธิ ดังนี้นั้น** ก็เพื่อประสงค์ที่จะทรงสรรเสริญคุณของสมาธินี้

คำว่า **ปีติและสุข** นั้น มีนัยดังพรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั่นเทียว

คำว่า **ฌานที่ ๒** อธิบายว่า ที่ชื่อว่าที่ ๒ เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ ฌานนี้ชื่อว่าเป็นที่ ๒ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าเป็นอันดับที่ ๒ ดังนี้ก็ได้ ฌานนี้เกิดขึ้นเป็นอันดับที่ ๒ แม้เพราะเหตุนั้นจึงกล่าวว่า ฌานที่ ๒ ดังนี้ก็ได้

อธิบาย—ทุติยฌานละองค์ ๒

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วว่า **ทุติยฌานละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์ ๓ นั้น** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้—

ที่ว่า **ทุติยฌานละองค์ ๒ นั้น** นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการละซึ่งวิตก ๑ วิจาร ๑ แหละโยคีบุคคลย่อมละนิวรณ์ทั้งหลายในขณะอุปจาระของปฐมฌาน ฉันใด หาได้ละวิตกและวิจารในขณะอุปจาระของทุติยฌานนี้เหมือนอย่างนั้นไม่ แต่ทุติยฌานนี้ย่อมเกิดโดยปราศจากวิตกและวิจารทั้ง ๒ ในขณะแห่งอัปปนานั่นเทียว ด้วยเหตุนั้น วิตกและวิจารทั้ง ๒ นั้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นองค์สำหรับละของทุติยฌานนั้น

อธิบาย—ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓

ส่วนที่ว่า **ทุติยฌานประกอบด้วยองค์ ๓ นั้น** นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจความเกิดขึ้นแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ คือ ปีติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑ เพราะฉะนั้น พระพุทธ-วจนะใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า คำว่า **ฌาน** ได้แก่ความเลื่อมใส,

ความเอิบอิ่ม, ความสุขและภาวะที่จิตมีอารมณ์อันเดียว[๑] ดังนี้ พระพุทธวจนะนั้นพระพุทธองค์ทรงเทศนาไว้โดยอ้อม เพื่อจะทรงชี้ถึงฌานพร้อมทั้งเครื่องปรุงแต่งด้วย แต่เมื่อว่าโดยตรงแล้วทุติยฌานนี้ ย่อมประกอบด้วยองค์ ๓ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ทั้งซึ่งลักษณะที่เพ่งได้ โดยยกเว้นความเลื่อมใสเสีย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ฌานที่ประกอบด้วยองค์ ๓ นั้น คือ ปีติ ๑ สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑[๒] ฉะนี้

คำที่เหลือมีนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั่นแล

อธิบาย–การบรรลุตติยฌาน

ก็แหละ ครั้นได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นด้วยประการฉะนี้แล้ว โยคีบุคคลผู้มีวสีอันได้สั่งสมดีแล้วด้วยอาการ ๕ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นแล ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วดีแล้ว แต่นั้นพิจารณาเห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ ยังใกล้ต่อวิตกและวิจารอันเป็นข้าศึก และว่า สมาบัตินี้มีองค์อันทุรพล เพราะเป็นสภาพที่หยาบด้วยปีติที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า ปีติในทุติยฌานนั้นใดซึ่งทำใจให้กำเริบ ทุติยฌานนั้นจึงปรากฏเป็นสภาพที่หยาบเพราะปีตินั้น[๓] ฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึงตติยฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในทุติยฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งตติยฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น ปีติก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ สุขกับเอกัคคตาจะปรากฏเป็นสภาพที่ละเอียดกาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปถวี--ปถวี** หรือ **ดิน—ดิน** เพื่อละเสียซึ่งองค์ฌานที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ฌานที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ก็จะตัดภวังคจิตเกิดขึ้น เหมือนจะเตือนให้รู้ว่า **ตติยฌานจักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว** **ถัดนั้น** ในอารมณ์ปถวีกสิณนั้นนั่นแล ชวนจิตก็แล่นไป ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นติกขบุคคลและมันทบุคคล) บรรดาชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะนั้น ดวงหนึ่งสุดท้ายเขาเป็น **รูปาวจรกุสลจิตขั้นตติยฌาน** ส่วน ๓ หรือ ๔ ดวงที่เหลือข้างต้นเป็น **กามาวจรกุสลจิต** ตามนัยที่กล่าวแล้วในทุติยฌานนั่นแล

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๔๙. ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๖. ๓ ที. สี. ๙/๔๘.

ก็แหละ ด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้นเป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่ เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติและเพราะวิตกและวิจารสงบไป และได้เสวยสุขด้วยนามกาย จึงได้บรรลุแล้วซึ่งตติยฌาน อันเป็นเหตุให้พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ฉะนี้

ตติยฌานปถวีกสิณ อันละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติ

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะก้าวล่วงซึ่งปีติ** มีอรรถาธิบายดังนี้– ความเบื่อหน่าย หรือความก้าวล่วงซึ่งปีติอันมีประการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่า วิราคะ แปลว่าความก้าวล่วงปีติ ส่วน จ ศัพท์ระหว่างบททั้ง ๒ คือ **ปีติยา จ วิราคา** หมายความว่ารวบรวมกล่าว คือ **จ** ศัพท์นั้นรวบรวมเอาซึ่งความสงบ หรือซึ่งความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร ใน ๒ อย่างนั้น คราวใด **จ** ศัพท์ รวมเอาความสงบแต่อย่างเดียว คราวนั้นนักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคดังนี้ **ปีติยา จ วิราคา กิญฺจ ภิยฺโย วูปสมา จ** แปลว่า เพราะเบื่อหน่ายปีติ และเพราะความสงบโดยยิ่ง ๆ ขึ้นไป และในการเรียงประโยคเช่นนี้ วิราคศัพท์ แปลว่าความเบื่อหน่าย เพราะฉะนั้นพึงทราบความหมายว่า **เพราะเบื่อหน่ายปีติและความสงบ** ฉะนี้

แต่คราวใด **จ** ศัพท์ รวมเอาความสงบแห่งวิตกและวิจารด้วย คราวนั้น นักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคดังนี้ **ปีติยา จ วิราคา, กิญฺจ ภิยฺโย วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา** ซึ่งแปลว่า เพราะก้าวล่วงปีติไป และเพราะความสงบแห่งวิตกและวิจารโดยยิ่ง ๆ ขึ้นไป และในการเรียงเข้าประโยคเช่นนี้ วิราคศัพท์ แปลว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงทราบความหมายว่า **เพราะก้าวล่วงปีติไปและเพราะความสงบแห่งวิตกและวิจาร** ฉะนี้

ถึงวิตกและวิจารทั้ง ๒ นี้ได้สงบไปแล้วแต่ในทุติยฌานนั้นก็จริง แต่ท่านนำมาแสดงไว้อีกก็เพื่อที่จะประกาศแนวทางอันเป็นอุบายของตติยฌานนี้ และเพื่อจะสรรเสริญคุณของตติยฌานนี้ จริงทีเดียว เมื่อพรรณนาว่า **เพราะความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร** ฉะนี้ ตติยฌานนี้ย่อมปรากฏเด่นชัด ความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร จึงเป็นแนวทางของตติยฌานนี้อย่างแน่นอน เหมือนอย่างในอริยมรรคที่ ๓ (อนาคามิมรรค) ท่านพรรณนาถึงการประหาน

สัญโญชน์ทั้งหลายแม้ที่ไม่ได้ประหานมีสักกายทิฏฐิเป็นต้นว่า **เพราะประหานสัญโญชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ**[๑] ฉะนี้ ก็เป็นการสรรเสริญคุณอริยมรรคที่ ๓ นั้น คือเป็นการยังความอุตสาหะให้เกิดแก่ผู้ขวนขวายเพื่อจะบรรลุอริยมรรคที่ ๓ นั้น ฉันใด ความสงบไปแห่งวิตกและวิจารแม้ที่ไม่ได้สงบ ซึ่งท่านพรรณนาในตติยฌานนี้ ก็เป็นอันสรรเสริญคุณแห่งตติยฌานนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน ด้วยเหตุนั้น จึงได้ทรงแสดงความหมายว่า **เพราะการก้าวล่วงปีติไปและเพราะความสงบไปแห่งวิตกและวิจาร** ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่

ในคำว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่** นี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— ธรรมชาติใดย่อมเห็นโดยกำเนิด คือเห็นเสมอกัน เห็นไม่ตกไปในฝ่าย ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า **อุเปกขา** โยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌาน เรียกว่า **อุเปกฺขโก** ผู้เห็นเสมอกัน เพราะประกอบด้วยอุเปกขานั้น อันบริสุทธิ์ อันยิ่งใหญ่ ถึงซึ่งความมั่นคง

อุเปกขา ๑๐ ประการ

ก็แหละ อุเปกขานั้นมี ๑๐ ประการ คือ

๑. **ฉฬังคุเปกขา**	อุเปกขาประกอบด้วยองค์ ๖
๒. **พรหมวิหารุเปกขา**	อุเปกขาพรหมวิหาร
๓. **โพชฌังคุเปกขา**	อุเปกขาสัมโพชฌงค์
๔. **วีริยุเปกขา**	อุเปกขาคือวีริยะ
๕. **สังขารุเปกขา**	อุเปกขาในสังขาร
๖. **เวทนูเปกขา**	อุเปกขาเวทนา
๗. **วิปัสสนูเปกขา**	อุเปกขาในวิปัสสนา
๘. **ตัตรมัชฌัตตุเปกขา**	อุเปกขาเจตสิก
๙. **ฌานุเปกขา**	อุเปกขาในฌาน และ
๑๐. **ปาริสุทธุเปกขา**	อุเปกขาบริสุทธิ์จากข้าศึก

---

๑ ที. สี. ๙/๒๐๐

๑. อธิบาย—ฉฬังคุเปกขา

ในอุเปกขา ๑๐ ประการนั้น อุเปกขาของพระขีณาสพอันใด คืออาการที่ไม่ละปกติ ภาวะอันบริสุทธิ์ ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ทั้งที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ในทวารทั้ง ๖ ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุผู้เป็นพระอรหันตขีณาสพในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว ย่อมไม่ดีใจ ย่อมไม่เสียใจ เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่**[๑] อุเปกขานี้ชื่อว่า **ฉฬังคุเปกขา**

๒. อธิบาย—พรหมวิหารุเปกขา

อุเปกขาอันใด คืออาการอันเป็นกลาง ๆ ในสัตว์ทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุมีจิตประกอบด้วยอุเปกขาแผ่ไปทางทิศหนึ่งอยู่**[๒] อุเปกขานี้ชื่อว่า **พรหมวิหารุ-เปกขา**

๓. อธิบาย—โพชฌังคุเปกขา

อุเปกขาอันใด คืออาการอันเป็นกลาง ๆ ในสหชาตธรรมทั้งหลาย ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุย่อมยังอุเปกขาสัมโพชฌงค์อันอาศัยวิเวก อันอาศัยนิพพานให้เกิดขึ้น**[๓] อุเปกขานี้ชื่อว่า **โพชฌังคุเปกขา**

๔. อธิบาย—วีริยุเปกขา

อุเปกขาอันใด กล่าวคือความเพียรที่ไม่ตึงเครียดเกินไป และที่ไม่หย่อนยานเกินไป ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ภิกษุผู้โยคีบุคคล ย่อมมนสิการถึงอุเปกขานิมิตตลอดกาลโดยกาล**[๔] อุเปกขานี้ชื่อว่า **วีริยุเปกขา**

๕. อธิบาย—สังขารุเปกขา

อุเปกขาอันใด ที่พิจารณาข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้นโดยสภาวะแล้วจึงลงความเห็น ซึ่งมีอาการเป็นกลาง ๆ ในการยึดถือสังขาร อันมาแล้วอย่างนี้ว่า **สังขารุเปกขาทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถะมีเท่าไร ? สังขารุเปกขาทั้งหลายเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามีเท่าไร ? สังขารุเปกขาเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะมี ๘ สังขารุเปกขาเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนามี ๑๐**[๕] อุเปกขานี้ชื่อว่า **สังขารุเปกขา**

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๑/๑๗๔. ๒ ที.สี. ๙/๓๑๐ ๓ สํ. มหาวาร. ๑๙/๙๓. ๔ องฺ. ติก. ๒๐/๓๒๙.
๕ ขุ. ปฏิ. ๓๑/๙๒.

๖. อธิบาย–เวทนูเปกขา

อุเปกขาอันใด ที่รู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข (คือเฉยๆ) ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **สมัยใดกามาวจรกุศลจิตอันประกอบด้วยอุเปกขาเวทนาเกิดขึ้น**[๑] อุเปกขานี้ชื่อว่า **เวทนูเปกขา**

๗. อธิบาย–วิปัสสนูเปกขา

อุเปกขาอันใด คือความเป็นกลางๆ ในการพิจารณา ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **ขันธ์ ๕ ใดมีอยู่ ขันธ์ ๕ ใดปรากฏชัด โยคีบุคคลย่อมละขันธ์ ๕ นั้น ย่อมได้อุเปกขาในขันธ์ ๕ นั้น**[๒] อุเปกขานี้ชื่อว่า **วิปัสสนูเปกขา**

๘. อธิบาย–ตัตรมัชฌัตตุเปกขา

อุเปกขาอันใด ที่ยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปเสมอกัน ซึ่งมาแล้วในเยวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อุเปกขานี้ชื่อว่า **ตัตรมัชฌัตตุเปกขา**

๙. อธิบาย–ฌานุเปกขา

อุเปกขาอันใด ที่ไม่ให้เกิดความเอนเอียงไปในฝ่าย แม้ในฝ่ายสุขอันเลิศนั้นก็ตาม ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **และเป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะเห็นเสมอกันอยู่**[๓] อุเปกขานี้ชื่อว่า **ฌานุเปกขา**

๑๐. อธิบาย–ปาริสุทธุเปกขา

แหละอุเปกขาอันใดที่บริสุทธิ์จากข้าศึกทั้งปวงมีนิวรณ์และวิตกวิจารเป็นต้น มีอันไม่ขวนขวายแม้ในการสงบแห่งธรรมอันเป็นข้าศึก เพราะธรรมอันเป็นข้าศึกเหล่านั้นสงบไปแล้ว ซึ่งมาแล้วอย่างนี้ว่า **จตุตถฌาน อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา**[๔] อุเปกขานี้ชื่อว่า **ปาริสุทธุเปกขา**

อุเปกขา ๖ ความหมายเหมือนกัน

ในบรรดาอุเปกขา ๑๐ ประการนั้น อุเปกขา ๖ ประการเหล่านี้คือ ฉฬังคุเปกขา ๑ พรหมวิหารุเปกขา ๑ โพชฌังคุเปกขา ๑ ตัตรมัชฌัตตุเปกขา ๑ ฌานุเปกขา ๑ และปาริ-

---

๑ อภิ. สํ. ๓๔/๔๒. ๒ ม. อุ. ๑๔/๗๘. อํ. สตฺตก ๒๓/๗๑. ๓ อภิ. วิ. ๓๕/๓๒๙ ที. สี. ๙/๙๙
๔ อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๐.

สุทธุเปกขา ๑ โดยใจความเป็นอย่างเดียวกัน คือเป็นตัตรมัชฌัตตุเปกขานั่นเอง[๑] แต่ความต่างกันแห่งอุเปกขานั้นนั้น ย่อมมีด้วยความต่างแห่งอวัตถานั้น ๆ เช่นเดียวกับความต่างกันแม้แห่งบุคคลคนเดียว ย่อมมีได้ด้วยอำนาจแห่งความเป็นเด็ก, เป็นหนุ่ม, เป็นผู้ใหญ่, เป็นเสนาบดี และเป็นพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้น เพราะเหตุนั้นนักศึกษาพึงทราบว่า ในบรรดาอุเปกขา ๖ ประการนั้น ฉฬังคุเปกขามีณที่ใด ณที่นั้นย่อมไม่มีโพชฌังคุเปกขาเป็นต้น แหละหรือ โพชฌังคุเปกขามีณที่ใด ณที่นั้นย่อมไม่มีฉฬังคุเปกขาเป็นต้น

อุเปกขา ๒ ความหมายเหมือนกัน

แหละอุเปกขา ๖ ประการนี้ โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ฉันใด แม้สังขารุเปกขากับวิปัสสนูเปกขา โดยความหมายก็เป็นอย่างเดียวกัน ฉันนั้น จริงอยู่ อุเปกขานั้น ก็คือปัญญานั่นเอง ที่แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ด้วยอำนาจทำหน้าที่ต่างกัน เปรียบเหมือนบุรุษถือเอาไม้เท้าแพะแล้วค้นหางู ซึ่งเลื้อยเข้าไปในเรือนในเวลาเย็น ๆ ไปพบงูนั้นนอนซ่อนอยู่ในรังแกลบ ใคร่ครวญอยู่ว่าจะเป็นงูหรือมิใช่หนอ ครั้นเห็นลายดอกจันทร์ ๓ แฉกแล้วก็หมดสงสัย แต่นั้นย่อมเกิดความเป็นกลาง ๆ ในการพิจารณาที่ว่าจะเป็นงูหรือมิใช่งูนั้น ฉันใด เมื่อโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่นั้น เห็นลักษณะทั้งสามของสังขารด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นเฉย ๆ ในการพิจารณาว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น ความเป็นเฉย ๆ นี้ชื่อว่า **สังขารุเปกขา**

แหละเมื่อบุรุษนั้น ใช้ไม้เท้าแพะกดงูไว้อย่างแน่นแล้ว ค้นคิดหาวิธีการที่จะปล่อยงูอยู่ว่า ทำอย่างไรเราจึงจะไม่เบียดเบียนงูนี้ให้ลำบากด้วย ไม่ให้มันกัดตัวเราด้วย แล้วปล่อยมันไปฉะนี้ ความเฉย ๆ ในการกดงูไว้นั้น ย่อมมี ฉันใด เมื่อโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่นั้น เห็นภพทั้งสามเป็นเหมือนถูกไฟเผา เพราะได้เห็นลักษณะทั้งสามของสังขาร ย่อมเกิดความเห็นเฉย ๆ ในการยึดถือสังขาร ฉันนั้นเหมือนกัน ความเห็นเฉย ๆ นี้ชื่อว่า **สังขารุเปกขา**

---

๑. คำว่า **ตัตรมัชฌัตตตา** เป็นชื่อของเจตสิกดวงหนึ่งในโสภณเจตสิก ๒๕ ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิกนั้น มีหน้าที่ทำจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกันให้เป็นไปสม่ำเสมอกันในหน้าที่ของตน ๆ ไม่ให้ยิ่งและหย่อนจึงจัดเป็นตัตรมัชฌัตตุเปกขา

ด้วยประการฉะนี้ เมื่อ **วิปัสสนูเปกขา** สำเร็จแล้ว แม้ **สังขารุเปกขา** ก็ย่อมเป็นอันสำเร็จแล้วเหมือนกัน และอุเปกขานี้แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ด้วยการทำหน้าที่คือความเฉย ๆ ในการพิจารณาและการยึดถือ ดังพรรณนามานี้

อุเปกขา ๒ ความหมายต่างกัน

ส่วน **วีริยุเปกขา** กับ **เวทนูเปกขา** ๒ อย่างนี้ โดยความหมาย ต่างกันเองด้วย ต่างจากอุเปกขาทั้งหลายที่เหลือด้วย

อุเปกขาที่ประสงค์ ณ ที่นี้

บรรดาอุเปกขา ๑๐ ประการนั้น ณ ที่นี้ประสงค์เอา **ฌานุเปกขา** เท่านั้น ฌานุเปกขานั้น มีความเป็นกลาง ๆ เป็นลักษณะ มีความไม่ห่วงใยเป็นรส มีความไม่ขวนขวายเป็นอาการปรากฏ มีความสร่างหายไปแห่งปีติเป็นปทัฏฐาน

หากจะมีผู้ท้วงติงว่า— ก็แหละ **ฌานุเปกขา** นี้ โดยความหมาย ก็คือ ตัตรมัชฌัตตุเปกขา นั่นเอง และตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นย่อมมีมาแม้แต่ในปฐมฌานและทุติยฌานแล้ว เพราะเหตุนั้น แม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น ก็ควรที่จะต้องแสดงฌานุเปกขานี้ไว้ด้วย คำว่า **อุเปกฺขโก จ วิหรติ** ซึ่งแปลว่า เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่ แต่เหตุไฉน จึงไม่ทรงแสดง **ฌานุเปกขา** นั้นไว้เล่า?

ข้าพเจ้าขอแถลงแก้ว่า— ที่ท่านไม่แสดง **ฌานุเปกขา** ไว้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้น เพราะฌานุเปกขายังไม่มีหน้าที่ปรากฏ จริงอยู่ หน้าที่ของฌานุเปกขาในปฐมฌาน และทุติยฌานนั้นยังไม่ปรากฏ เพราะถูกข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นกันท่าไว้ แต่ในตติยฌานนี้ ฌานุเปกขานี้เกิดมีหน้าที่ปรากฏชัด เป็นเสมือนโงศีรษะขึ้นมาแล้ว เพราะไม่มีวิตกและวิจารกันท่าแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงทรงแสดงไว้

อรรถาธิบายอย่างสิ้นเชิง ของคำว่า เป็นผู้เห็นเสมอกันอยู่

ยุติ ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–ผู้มีสติมีสัมปชัญญะ

บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** ต่อไป— บุคคลใดย่อมระลึกได้ ฉะนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ผู้ระลึกได้ คือผู้มีสติ บุคคลใดย่อมรู้โดยชอบ ฉะนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ผู้รู้โดยชอบ คือผู้มีสัมปชัญญะ พึงทราบว่า ท่านแสดงสติและสัมปชัญญะด้วยบุคคลาธิษฐาน

ในสติและสัมปชัญญะนั้น **สติ** มีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่ลืมเป็นรส มีความอารักขาเป็นอาการปรากฏ **สัมปชัญญะ** มีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีความไตร่ตรองเป็นรส มีความส่องเห็นเป็นอาการปรากฏ

จำปรารถนาสติและสัมปชัญญะ

ในฌานเหล่านั้น ถึงแม้ว่าสติและสัมปชัญญะนี้จะมีมาแต่ในฌานต้น ๆ แล้วก็ตาม เพราะเหตุที่โยคีบุคคลผู้ลืมสติไม่มีสัมปชัญญะนั้น แม้เพียงชั้นอุปจารฌานก็สำเร็จไม่ได้ ไม่ต้องพูดถึงชั้นอัปปนาฌานกันละ แต่กระนั้น การดำเนินไปของจิตก็เป็นความสะดวกสบาย เพราะฌานเหล่านั้นเป็นสภาพที่หยาบ เปรียบเหมือนการเดินไปบนพื้นแผ่นดินของบุรุษ และหน้าที่ของสติและสัมปชัญญะในฌานต้น ๆ นั้น ก็ยังไม่ปรากฏ ส่วนฌานนี้เพราะเป็นสภาพที่ละเอียดโดยเหตุที่ละองค์ฌานที่หยาบแล้ว จึงจำต้องปรารถนาการดำเนินไปของจิตที่มีสติและสัมปชัญญะทำหน้าที่ประคับประคองนั่นเทียว เปรียบเหมือนการเดินไปบนคมมีดของบุรุษ เพราะฉะนั้น จึงทรงแสดงคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** ไว้แต่ในตติยฌานนี้เท่านั้น

เปรียบสุขเหมือนลูกโคติดแม่

พึงทราบอรรถาธิบายยิ่งขึ้นไปอีกสักเล็กน้อย เหมือนอย่างลูกโคที่ยังติดแม่โคนมอยู่ ถึงจะถูกพรากไปจากแม่โคนมแล้ว เมื่อไม่คอยระวังรักษาไว้ให้ดี มันก็จะวิ่งเข้าไปหาแม่โคนมอีกโดยทันที ฉันใด อันสุขในตติยฌานนี้ก็เหมือนกัน อันโยคีบุคคลพรากออกจากปีติแล้ว เมื่อไม่ได้รักษาไว้เป็นอย่างดีด้วยเครื่องอารักขาคือสติและสัมปชัญญะแล้ว มันก็จะพึงกลับเข้าไปหาปีติอีกโดยทันที คือพึงประกอบกับปีตินั่นเทียว ฉันนั้น

อีกประการหนึ่ง ถึงแม้ว่าสัตว์ทั้งหลายจะกำหนัดยินดีนักในสุข และสุขนี้เล่าก็เป็นสิ่งที่อร่อยยิ่งนักสำหรับสัตว์ทั้งหลาย เพราะนอกเหนือไปจากสุขนั้นแล้ว ก็ไม่มีสุขอะไร ถึงกระนั้น ที่ในตติยฌานนี้ไม่มีความกำหนัดยินดีในสุข ก็ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะเท่านั้น มิใช่ด้วยเหตุอย่างอื่น เพราะฉะนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ที่ทรงแสดงคำว่า **เป็นผู้มีสติมีสัมปชัญญะ** นี้ไว้เฉพาะแต่ในตติยฌานนี้ ก็เพื่อที่จะทรงชี้ถึงความหมายอันพิเศษกว่ากัน ดังที่พรรณนามานี้

อธิบาย–เสวยสุขด้วยนามกาย

บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำว่า **และได้เสวยสุขด้วยนามกาย** นี้ต่อไป—

โยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานย่อมไม่มีความพะวงในการเสวยสุขโดยแท้ แม้ถึงความจริงจะเป็นเช่นนี้ก็ตาม แต่เพราะเหตุที่สุขของโยคีบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานนั้นประกอบอยู่กับนามกายประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลนั้นถึงแม้จะออกจากฌานแล้ว ก็จะพึงได้เสวยสุข เพราะรูปกายของท่านอันรูปที่ประณีตยิ่งซึ่งมีสุขอันประกอบอยู่กับนามกายนั้นเป็นสมุฏฐานแผ่ซ่านไปทั่วแล้ว ดังนั้น เมื่อจะชี้ถึงซึ่งความหมายดังกล่าวนี้ จึงได้ทรงแสดงไว้ว่า **และได้เสวยสุขด้วยนามกาย** ฉะนี้

อธิบาย
เป็นเหตุให้พระอริยเจ้าสรรเสริญผู้บรรลุว่า
เป็นผู้เห็นเสมอกันมีสติอยู่เป็นสุข

บัดนี้ จะอรรถาธิบายในคำว่า **อันเป็นเหตุให้พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้เห็นเสมอกันมีสติอยู่เป็นสุข** ดังนี้ต่อไป—

ในคำนี้ นักศึกษาพึงทราบการเรียงเข้าประโยคอย่างนี้ คือ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมตรัสบอก ย่อมทรงแสดง ย่อมทรงบัญญัติ ย่อมทรงตั้งไว้ ย่อมทรงเปิดเผย ย่อมทรงจำแนก ย่อมทรงทำให้ตื้น ย่อมทรงประกาศ คือย่อมทรงสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้เข้าอยู่ในตติยฌานนั้น เพราะมีฌานใดเป็นเหตุ เพราะมีฌานใดเป็นการณ์

สรรเสริญว่าอย่างไร ? สรรเสริญว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ฉะนี้

โยคีบุคคลนั้น บรรลุแล้วซึ่งฌานนั้น ได้แก่ตติยฌานอยู่

เหตุที่พระอริยเจ้าสรรเสริญ

ถาม— ก็แหละ เพราะเหตุไร พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงสรรเสริญบุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนั้นอย่างนี้ ?

ตอบ— เพราะเป็นผู้สมควรแก่การสรรเสริญ อธิบายว่า บุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนี้ ย่อมเป็นบุคคลสมควรแก่การสรรเสริญนั้น เพราะเหตุที่เป็นผู้เฉย ๆ ในตติยฌาน แม้อันเป็นสุขที่มีรสอร่อยอย่างยิ่ง ถึงซึ่งความเป็นยอดสุดแห่งความสุข และอันความติดสุขฉุดดึงเข้าไว้ในสุขนั้นไม่ได้ และปีติจะเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยประการใดก็เป็นผู้มีสติตั้งมั่นอยู่ด้วยประการนั้น ดังนี้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่ได้เสวยความสุขอันสะอาดด้วยนามกาย ที่พระอริยเจ้าใคร่แล้ว ที่อริยชนส้องเสพแล้ว

ด้วยประการฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า พระอริยเจ้าทั้งหลายเมื่อจะประกาศคุณอันเป็นเหตุแห่งความสรรเสริญเหล่านั้น จึงได้สรรเสริญซึ่งบุคคลผู้ได้บรรลุตติยฌานนั้น โดยเป็นผู้สมควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ว่า **เป็นผู้เห็นเสมอกัน มีสติ อยู่เป็นสุข** ฉะนี้

อธิบาย—ตติยฌาน

คำว่า **ตติยฌาน** ที่แปลว่า ฌานที่ ๓ นั้น มีอรรถาธิบายว่า—ฌานนี้ที่ชื่อว่า **ตติยะ** หรือที่ ๓ เพราะเป็นลำดับแห่งการคำนวณ อีกอย่างหนึ่ง ฌานนี้ชื่อว่าเป็นที่ ๓ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าสู่เป็นอันดับที่ ๓ ดังนี้ก็ได้

ตติยฌานละองค์ ๑

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น มีอรรถาธิบายว่า— นักศึกษาพึงทราบว่าตติยฌานละองค์ ๑ นั้น ด้วยอำนาจการละซึ่งปีติ แหละปีตินั้นนั้นอันโยคีบุคคลละได้ในขณะแห่งอัปปนา เช่นเดียวกับวิตกและวิจารของทุติยฌานที่โยคีบุคคลละได้ในขณะแห่งอัปปนานั้น ด้วยเหตุนั้น ปีตินั้นท่านจึงเรียกว่าเป็นองค์สำหรับละของตติยฌานนั้น

ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒

ส่วนข้อว่า **ตติยฌานประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ **สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑** เพราะฉะนั้น ในคัมภีร์วิภังค์ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ว่า **คำว่าฌาน ได้แก่ อุเปกขา,สติ,สัมปชัญญะ,สุขและ**

จิตเตกัคคตา[๑] ดังนี้ ข้อนั้นทรงแสดงไว้โดยอ้อม เพื่อจะทรงแสดงถึงฌานพร้อมทั้งเครื่องปรุงแต่ง แต่เมื่อว่าโดยตรงแล้ว ตติยฌานนี้ประกอบด้วยองค์ ๒ เท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งองค์ที่ถึงซึ่งลักษณะที่เพ่งได้ โดยยกเอาอุเปกขา,สติและสัมปชัญญะออกเสีย สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า **ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ ย่อมมีในสมัยนั้น ได้แก่อะไร ? ได้แก่สุข ๑ จิตเตกัคคตา ๑**[๒] ฉะนี้

คำที่เหลือมีนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปฐมฌานนั่นแล

อธิบาย--การบรรลุจตุตถฌาน

ก็แหละ เมื่อได้บรรลุตติยฌานแม้นั้นด้วยประการฉะนี้แล้ว โยคีบุคคลพึงสั่งสมวสีด้วยอาการ ๕ อย่างโดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วนั่นแล ครั้นออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วแล้ว พิจารณาเห็นโทษในตติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อปีติอันเป็นข้าศึกอยู่ และว่า สมาบัตินี้ยังมีองค์อันทุรพล เพราะสุขเป็นสภาพที่หยาบดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้อย่างนี้ว่า องค์อันใดแล ที่ทำใจให้พะวงว่าเป็นสุขในตติยฌานนั้น ด้วยองค์นั้น ตติยฌานนี้จึงปรากฏเป็นสภาพที่หยาบ[๓] ฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึงจตุตถฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในตติยฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุจตุตถฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากตติยฌานแล้ว มีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น สุขคือโสมนัสอันเกิดขึ้นทางใจจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ อุเปกขาเวทนากับจิตเตกัคคตาจะปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล อย่างแล้วๆ เล่าๆ ว่า **ปถวี--ปถวี** หรือ **ดิน--ดิน** เพื่อจะละเสียซึ่งองค์ที่หยาบและเพื่อให้ได้มาซึ่งองค์ที่ละเอียดอยู่นั้น **มโนทวาราวัชชนจิต** ทำปถวีกสิณนั้นนั่นแลให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นตัดภวังคจิต เหมือนจะเตือนให้รู้ว่า **จตุตถฌานจักเกิดขึ้นเดี๋ยวนี้แล้ว** ถัดนั้นไป ชวนจิตก็จะแล่นไปในอารมณ์นั้นนั่นแล ๔ ขณะบ้าง ๕ ขณะบ้าง (ตามควรแก่โยคีบุคคลที่เป็นติกขบุคคลหรือมันทบุคคล) บรรดาชวนจิตเหล่านั้น ดวงหนึ่งที่สุดท้ายเขาเป็น **รูปาวจรกุศลจิตขั้นจตุตถฌาน** ดวงที่เหลือนอกนั้นเป็น **กามาวจรกุศลจิต** มีประการดังกล่าวแล้วในปฐมฌานนั่นเทียว

ส่วนที่พิเศษกว่ากันนั้น ดังนี้ คือ เพราะเหตุที่สุขเวทนาเป็นปัจจัยโดยอาเสวนปัจจัยแก่อทุกขมสุขเวทนาไม่ได้ และอทุกขมสุขเวทนาจะต้องเกิดขึ้นในจตุตถฌาน ฉะนั้น ชวนจิตเหล่านั้นจึงย่อมประกอบด้วยอุเปกขาเวทนา และแม้ปีติก็เป็นอันสร่างหายไปในจตุตถฌานนี้ด้วย เพราะเหตุที่จตุตถฌานประกอบด้วยอุเปกขาเวทนานั่นแล

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๑. ๒ อภิ. วิ. ๓๕/๑๕๗. ๓ ที. สี. ๙/๔๘.

แหละด้วยลำดับแห่งภาวนาวิธีมีประมาณเพียงเท่านี้ เป็นอันว่าโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้วซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและละทุกข์แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่เบื้องต้น อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา[๑] อยู่

จตุตถฌานปถวีกสิณ อันละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒ มีความงาม ๓ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย—เพราะละสุขและละทุกข์เป็นต้น

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะละสุขและละทุกข์** ความว่า เพราะละกายิกสุขคือสุขทางกายและกายิกทุกข์คือทุกข์ทางกาย คำว่า **แต่เบื้องต้น** ความว่า การละนั้นแลได้ละมาแต่เบื้องต้นแล้ว ไม่ใช่ละในขณะแห่งจตุตถฌาน คำว่า **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไป** ความว่า เพราะความดับหายไปแต่เบื้องต้นแห่งเวทนาแม้ทั้ง ๒ นี้ คือ สุขเวทนาที่เกิดทางใจ ๑ ทุกขเวทนาที่เกิดทางใจ ๑ อธิบายว่า เพราะละเวทนาทั้ง ๒ เสียได้แต่ในเบื้องต้นนั่นเอง

ถาม— ก็แหละ การละเวทนาเหล่านั้น ละในขณะไหน ?

ตอบ— ละในขณะแห่งอุปจาระของฌานทั้ง ๔

อธิบายว่า โสมนัสเวทนา ย่อมละในขณะแห่งอุปจาระของจตุตถฌาน ทุกขเวทนา, โทมนัสเวทนา,และสุขเวทนา ย่อมละในขณะแห่งอุปจาระของปฐมฌาน,ทุติยฌานและตติยฌาน ตามลำดับ

นักศึกษาพึงทราบอย่างนี้ การละซึ่งสุข,ทุกข์,โสมนัสและโทมนัสเวทนาทั้งหลายแม้ในจตุตถฌานนี้ซึ่งแม้จะมิได้ทรงแสดงไว้ตามลำดับแห่งการละซึ่งเวทนาเหล่านั้น แต่ทรงแสดงไว้ตามลำดับแห่งการแสดงซึ่งอินทรีย์ทั้งหลายในอินทรียวิภังค์นั่นเทียว[๒]

ถาม— ก็แหละ ถ้าองค์ธรรมเหล่านี้ ย่อมละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานนั้น ๆ จริงแล้ว ก็เหตุไฉนพระพุทธองค์จึงทรงแสดงความดับแห่งองค์เหล่านั้นไว้ตรงที่ฌานทั้งหลายโดยเฉพาะอย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับอย่างไม่มีเหลือ ณที่ไหน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมบรรลุซึ่งปฐมฌาน อันมีวิตกมีวิจาร มีปีติและสุขซึ่งเกิดแต่ความสงัด เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากกามทั้งหลาย เพราะสงัดแล้วแน่นอนจากอกุศลธรรมทั้งหลาย และทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับอย่างไม่มีเหลือณที่ปฐมฌานนี้ แหละโทมนัสสินทรีย์....

---

๑. ที. สี. ๙/๑๐๐. อภิ. สํ. ๓๔/๔๗.

๒. ในที่นี้ ท่านแสดงเวทนาไว้โดยแสดงลำดับตามลำดับแห่งอินทรีย์ มิได้แสดงตามลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการละนั้น คือ ละทุกข์, โทมนัส, สุข, และโสมนัส ส่วนลำดับแห่งอินทรีย์นั้น คือ สุขินทรีย์, ทุกขินทรีย์, โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์.

สุขินทรีย์.... โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่ไหน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมบรรลุซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและละทุกข์แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่ในเบื้องต้น อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา และโสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือ ณ ที่จตุตถฌานนี้ ?[๑]

ตอบ— การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงความดับแห่งองค์ธรรมทั้งหลายไว้ตรงที่ฌานโดยเฉพาะเช่นนั้น เพราะทรงประสงค์เอาความดับอย่างสนิท

อธิบายว่า ในขณะแห่งฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น เป็นความดับอย่างสนิทขององค์ธรรมเหล่านั้น ไม่ใช่ความดับอย่างสามัญ ส่วนในขณะแห่งอุปจาระเป็นความดับอย่างสามัญ ไม่ใช่ความดับอย่างสนิท

ละทุกข์ได้สนิทที่ปฐมฌาน

เป็นความจริงอย่างนั้น แม้ทุกข์ที่ดับไปในขณะอุปจาระแห่งปฐมฌาน ซึ่งมีอาวัชชนจิตมากหลายนั้น จะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ ด้วยถูกเหลือบและยุงกัด หรือด้วยการปวดเมื่อยเพราะนั่งไม่เรียบ แต่ภายในอัปปนาฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย อีกประการหนึ่ง แม้ทุกข์ที่ดับไปแล้วในขณะอุปจารฌานนี้ ชื่อว่ายังดับไม่สนิทดี เพราะยังไม่ได้ถูกปฏิปักขธรรมทำลาย ส่วนภายในอัปปนาฌานนั้น ทั่วสรรพางค์กายอันสุขชโลมแล้วเพราะปีติแผ่ซ่านไป และบุคคลผู้มีกายอันสุขชโลมแล้วนั้น ย่อมมีความทุกข์ดับไปอย่างสนิท เพราะถูกปฏิปักขธรรมทำลายแล้ว

ละโทมนัสได้สนิทที่ทุติยฌาน

อนึ่ง แม้โทมนัสที่ละได้แล้วในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌานซึ่งมีอาวัชชนจิตมากหลายเช่นกันนั้น จะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ เพราะเมื่อมีความลำบากกาย และมีความเหน็ดเหนื่อยใจอันมีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย โทมนัสนี้ก็จะเกิดขึ้น แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารเป็นปัจจัยแล้ว หาเกิดขึ้นไม่เลย ส่วนในฌานใดที่โทมนัสเกิดขึ้นได้อยู่ ในฌานนั้นยังมีวิตกและวิจารเป็นปัจจัย และวิตกและวิจารนั้นก็ยังละไม่ได้ทีเดียวในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌาน ดังนั้น โทมนัสนั้น จึงยังบังเกิดขึ้นได้ในขณะอุปจาระแห่งทุติยฌานนั้น แต่ในขณะทุติยฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะละปัจจัยคือวิตกและวิจารเสียแล้ว

---

๑ สํ. มหาวาร. ๑๙/๒๘๓

ละสุขได้สนิทที่ตติยฌาน

อีกประการหนึ่ง แม้สุขที่ละได้แล้วในขณะอุปจาระแห่งตติยฌานนั้น ยังจะพึงเกิดขึ้นได้อยู่แก่ฌานลาภีบุคคล ผู้มีกายอันรูปประณีตซึ่งมีปีติเป็นสมุฏฐานแผ่ซ่านไป แต่ในขณะตติยฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะในขณะตติยฌานนั้นปีติอันเป็นปัจจัยแก่สุขได้ดับไปแล้วโดยสิ้นเชิง

ละโสมนัสได้สนิทที่จตุตถฌาน

อีกประการหนึ่ง แม้โสมนัสที่ละได้แล้วในขณะอุปจาระแห่งจตุตถฌานนั้น ยังจะพึงเกิดขึ้นได้อยู่ ทั้งนี้ เพราะเหตุที่อยู่ใกล้อย่างหนึ่ง เพราะยังไม่บรรลุถึงอัปปนาฌานอย่างหนึ่ง เพราะยังไม่มีอุเปกขาอย่างหนึ่ง เพราะยังไม่ผ่านไปโดยชอบอย่างหนึ่ง แต่ในขณะจตุตถฌานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยเป็นอันขาด

แหละเพราะเหตุดังพรรณนามานี้นั่นแหละ ศัพท์ว่า **อปริเสสํ** ที่แปลว่า ไม่มีเหลือ พระพุทธองค์จึงทรงแสดงไว้ในฌานนั้น ๆ ว่า **เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ** ความว่า ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปอย่างไม่มีเหลือณที่ฌานนั้น ฉะนี้

เหตุที่ทรงแสดงเวทนา ๔ ในจตุตถฌาน

หากจะมีผู้กล่าวติงในอธิการนี้ว่า— ก็แหละ แม้เวทนาเหล่านี้เป็นอันละได้แล้วในอุปจาระแห่งฌานนั้น ๆ อย่างนี้ เหตุไฉนพระพุทธองค์จึงทรงยกมาไว้ในจตุตถฌานนี้อีกเล่า ?

ข้าพเจ้าขอแถลงแก้ว่า— การที่พระพุทธองค์ทรงยกเวทนาเหล่านี้มาแสดงในจตุตถฌานนี้อีก ก็เพื่อที่จะให้ถือเอาใจความได้ง่าย

อธิบายว่า อทุกขมสุขเวทนานี้ใดที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้ว่า **อทุกฺขมสุขํ** ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฉะนี้ อทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นสภาพละเอียด เข้าใจได้ยาก ใคร ๆ ก็ไม่อาจที่จะถือเอาความหมายได้โดยสะดวก เพราะเหตุนั้น เพื่อให้ถือเอาความหมายได้โดยสะดวก พระผู้มีพระภาคได้ทรงสงเคราะห์เอาเวทนาทั้งหมดมาไว้ในจตุตถฌานนี้แหละ ครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านี้รวมไว้อย่างนี้แล้ว ย่อมทรงสามารถที่จะให้ใคร ๆ จับเอาอทุกขมสุขเวทนานี้ได้ว่า ธรรมชาติใดที่ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่โสมนัสไม่ใช่โทมนัส ธรรมชาตินี้คือ **อทุกขมสุขเวทนา** ดังนี้ เช่นเดียวกับโคดุร้ายที่ใคร ๆ ไม่กล้าที่จะเข้าไปคล้องเอามันได้ด้วยวิธีใด ๆ เพื่อที่จะให้คล้องเอาได้โดยสะดวก เจ้าของโคจึงต้อนโคทั้งหมดเข้ามาไว้ในคอกเดียวกัน **ทีนั้น**จึงไล่ให้ออกไปทีละตัวแล้วสั่งให้คล้องเอาโคตัว**นั้น**ซึ่งออกมาตามลำดับว่า นี่โคนั้นช่วยคล้องมันให้ที **ฉะนี้**

เวทนา ๔ เป็นปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุติ

อีกอย่างหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบว่า แม้เวทนา ๔ เหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ ก็เพื่อจะทรงชี้ถึงปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุติ[๑] จริงอยู่ ปฐมฌานอันเป็นเครื่องละซึ่งทุกข์เป็นต้น จัดเป็นปัจจัยของอทุกขมสุขเจโตวิมุตินั้น สมดังที่พระธัมมทินนาเถรีแสดงไว้ว่า ดูก่อนอาวุโส ปัจจัยของสมาบัติคืออทุกขมสุขเจโตวิมุติ มี ๔ อย่างแล ดูก่อนอาวุโส ภิกษุในศาสนานี้ บรรลุแล้วซึ่งจตุตถฌาน อันไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขและละทุกข์แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับหายไปแล้วแต่ในเบื้องต้นเทียว อันมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา ดูก่อนอาวุโส ปัจจัยของสมาบัติคืออทุกขมสุขเจโตวิมุติ มี ๔ อย่าง เหล่านี้แล[๒]

จตุตถฌานเหมือนตติยมรรค

อีกประการหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบแม้อย่างนี้ว่า สังโยชน์ ๑๐ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ถึงจะละได้มาแล้วแต่ในมรรคอื่น ๆ แต่ก็ทรงแสดงไว้ว่าละได้ในตติยมรรค (อนาคามิมรรค) นั้น ทั้งนี้ เพื่อที่จะสรรเสริญคุณแห่งตติยมรรค ฉันใด เวทนา ๔ เหล่านี้ทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้อีก ก็เพื่อที่จะทรงสรรเสริญคุณแห่งฌานนี้ ฉันนั้น

ราคะโทสะอยู่ไกลจตุตถฌานมาก

อีกประการหนึ่ง นักศึกษาพึงทราบดังนี้ว่า เวทนา ๔ เหล่านี้ที่ทรงแสดงไว้ในจตุตถฌานนี้ เพื่อจะชี้ให้เห็นถึงราคะและโทสะเป็นสภาพที่อยู่ห่างไกลมาก เพราะได้ทำลายสิ่งที่เป็นปัจจัยมาแล้ว จริงทีเดียว ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น สุขเวทนาเป็นปัจจัยแก่โสมนัสเวทนา โสมนัสเวทนาเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกขเวทนาเป็นปัจจัยแก่โทมนัสเวทนา โทมนัสเวทนาเป็นปัจจัยแก่โทสะ และราคะโทสะพร้อมทั้งปัจจัย ชื่อว่าอันจตุตถฌานนี้กำจัดไปแล้ว ด้วยเหตุที่ได้ทำลายสุขเวทนาเป็นต้นมาแล้ว ดังนั้น ราคะและโทสะจึงชื่อว่า มีอยู่ในที่ห่างไกลมาก ด้วยประการฉะนี้

---

๑. คำว่า **อทุกขมสุขเจโตวิมุติ** นี้ ได้แก่ จตุตถฌาน ลางทีก็เรียกว่า **อุเปกขาเจโตวิมุติ** จะเรียกว่าอุเปกขาเจโตวิมุติได้ก็เฉพาะจตุตถฌานเท่านั้น ฌานต้น ๆ ยังไม่มีอุเปกขาเป็นองค์ประกอบ.

๒ ม. มู. ๑๒/๕๔๔.

อธิบาย–ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข

คำว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข** นั้น มีอรรถาธิบายว่า ที่ชื่อว่าไม่มีทุกข์ เพราะเหตุที่ทุกข์ไม่มี ที่ชื่อว่า ไม่มีสุข เพราะเหตุที่สุขไม่มี ด้วยคำว่า ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขนี้ ท่านแสดงถึงเวทนาที่ ๓ (คืออุเปกขาเวทนา) อันเป็นปฏิปักษ์แก่ทุกขเวทนาและสุขเวทนาในจตุตถฌานนี้ ไม่ใช่แต่เพียงแสดงความไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเท่านั้น และอทุกขมสุขเวทนาชื่อว่าเวทนาที่ ๓ เรียกว่าอุเปกขาเวทนาก็ได้ นักศึกษาพึงทราบว่า อทุกขมสุขเวทนานั้น มีอันเสวยอารมณ์ที่ผิดจากอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลาง ๆ เป็นรส มีความไม่ปรากฏชัดเป็นอาการปรากฏ มีความดับไปแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นปทัฏฐาน[๑] ด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา

คำว่า **มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา** นั้นความว่า ความบริสุทธิ์แห่งสติอันอุเปกขาให้เกิดแล้ว อธิบายว่า สติในฌานนี้เป็นสภาพบริสุทธิ์มาก และความบริสุทธิ์ใดแห่งสตินั้น ความบริสุทธิ์นั้นอันอุเปกขาปรุงแต่งให้ มิใช่สิ่งอื่นปรุงแต่งให้ เพราะฉะนั้น ฌานนี้พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา

แม้ในคัมภีร์วิภังค์ พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงไว้ว่า สตินี้เป็นสภาพที่สะอาดบริสุทธิ์และผุดผ่องเพราะอุเปกขานี้ ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า สติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา[๒]

อุเปกขาคือตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก

ก็แหละ ความบริสุทธิ์แห่งสติในจตุตถฌานนี้ ย่อมสำเร็จเพราะอุเปกขาอันใด อุเปกขานั้น นักศึกษาพึงทราบว่า โดยใจความก็ได้แก่ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก และไม่ใช่แต่สติเพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่บริสุทธิ์เพราะอุเปกขานั้น แม้สัมปยุตธรรมทั้งสิ้นก็เป็นสภาพบริสุทธิ์โดยแท้แล แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาไว้ด้วยทรงยกสติเป็นประธาน

อุเปกขาเวทนาเหมือนราตรี
ตัตรมัชฌัตตุเปกขาเหมือนดวงจันทร์

แม้ว่า ตัตรมัชฌัตตุเปกขานี้ จะมีอยู่ในฌานทั้ง ๓ ข้างต้นนั้นก็ตาม แต่ก็เปรียบเหมือนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน จะมีอยู่ก็ไม่สว่างไม่ขาวนวล ทั้งนี้ เพราะแสงพระอาทิตย์ใน

๑. คำว่า **อทุกฺขมสุขเวทนา** นี้มีอาการไม่ปรากฏชัดเหมือนสุขเวทนาและทุกขเวทนา ต้องอนุมานเอาจากสุขเวทนาและทุกขเวทนานั้น คล้าย ๆ กับรอยเท้าเนื้อที่เดินข้ามหลังแผ่นหินไป ย่อมไม่ปรากฏให้เห็น แต่รู้ได้โดยอนุมานเอาจากรอยข้างหน้าและรอยข้างหลังของแผ่นหิน ฉะนั้น.

๒. อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๒

เวลากลางวันข่มกันไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีอันมีส่วนเข้ากันได้ โดยเป็นที่ส่องแสงหรือโดยเป็นอุปการแก่ตน ฉันใด แม้ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นก็เช่นเดียวกัน แม้จะมีอยู่ในประเภทแห่งฌานมีปฐมฌานเป็นต้น แต่ก็ยังไม่เป็นสภาพที่บริสุทธิ์ ทั้งนี้เพราะเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นข่มกันไว้ และเพราะไม่ได้ราตรีคืออุเปกขาเวทนาอันมีส่วนเข้ากันได้

อนึ่ง เมื่อตัตรมัชฌัตตุเปกขานั้นยังไม่บริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมทั้งหลาย (ธรรมที่เกิดร่วมในจิตดวงเดียวกัน) เช่นสติเป็นต้น ก็พลอยเป็นสภาพที่ไม่บริสุทธิ์ไปด้วย เหมือนแสงจันทร์ที่ไม่ขาวนวลในเวลากลางวัน เพราะเหตุดังกล่าวนี้ ในบรรดาฌานทั้ง ๓ นั้น แม้เพียงฌานเดียว พระผู้มีพระภาคจึงมิได้ทรงแสดงว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา

ส่วนในจตุตถฌานนี้ ดวงจันทร์คือตัตรมัชฌัตตุเปกขาเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างยิ่ง เพราะไม่มีเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นข่มกัน และเพราะได้ราตรีคืออุเปกขาเวทนาอันมีส่วนเข้ากันได้ และเพราะเหตุที่ตัตรมัชฌัตตุเปกขาเป็นสภาพบริสุทธิ์แล้วนั้น แม้สหชาตธรรมทั้งหลายเช่นสติเป็นต้น ก็พลอยเป็นสภาพที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง เช่นเดียวกับแสงจันทร์อันสว่างขาวนวล ฉะนั้น

เพราะเหตุดังพรรณนามานี้ นักศึกษาพึงทราบว่า จตุตถฌานนี้เท่านั้น ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า **เป็นฌานที่มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเปกขา** ฉะนี้

อธิบาย–จตุตถฌาน

คำว่า **จตุตฺถ** ที่แปลว่าที่ ๔ นั้น มีอรรถาธิบายว่า ฌานที่เรียกว่าที่ ๔ เพราะเป็นลำดับของการคำนวณ หรือฌานนี้ที่จัดเป็นที่ ๔ เพราะเหตุที่โยคีบุคคลย่อมเข้าเป็นอันดับที่ ๔ ดังนี้ก็ได้

จตุตถฌานละองค์ ๑

ก็แหละ ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **ละองค์ ๑ ประกอบด้วยองค์ ๒** นั้น มีอรรถาธิบายว่า– ใน ๒ ข้อนั้น ข้อว่า **จตุตถฌานละองค์ ๑** นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจที่ละซึ่งโสมนัสเวทนา และโสมนัสเวทนานั้นละมาได้แต่ในชวนจิตดวงต้น ๆ ในวิถีเดียวกันนั่นเทียว ด้วยเหตุนั้น โสมนัสเวทนานั้น จึงเรียกว่า เป็นองค์สำหรับละของจตุตถฌานนี้

จตุตถฌานประกอบด้วยองค์ ๒

ส่วนข้อที่ว่า **จตุตถฌานประกอบด้วยองค์** ๒ นั้น นักศึกษาพึงทราบด้วยอำนาจความบังเกิดขึ้นแห่งองค์ ๒ นี้ คือ อุเปกขาเวทนา ๑ จิตเตกัคคตา ๑

คำที่เหลือมีนัยดังที่แสดงมาแล้วในปฐมฌานนั่นแล ตามที่พรรณนามานี้ เป็นแนวในฌาน ๔ ประเภท ที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งฌานที่เป็นจตุกกนัย เป็นประเภทแรก

อธิบาย—ฌานปัญจกนัย

ส่วนโยคีบุคคลผู้จะเจริญฌานปัญจกนัยให้บังเกิดขึ้นนั้น ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่วแล้ว พิจารณาเห็นโทษในปฐมฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อนิวรณ์อันเป็นข้าศึกอยู่ และว่า สมาบัตินี้มีองค์อันทุรพล เพราะวิตกเป็นสภาพที่หยาบ ฉะนี้แล้ว พึงมนสิการถึงทุติย-ฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในปฐมฌานแล้ว จึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุซึ่งทุติยฌานต่อไป

บรรลุทุติยฌาน

ก็แหละ กาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากปฐมฌานแล้วมีสติมีสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น องค์ฌานเพียงแต่วิตกอย่างเดียวก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบ องค์ฌานอื่น ๆ มีวิจารเป็นต้น คงปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียด กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแลอย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปถวี—ปถวี** หรือ **ดิน—ดิน** ดังนี้ เพื่อจะละองค์ที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ที่ละเอียดอยู่นั้น ทุติยฌานก็จะบังเกิดขึ้นโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วนั่นแล องค์สำหรับละของทุติยฌานนั้นมีวิตกอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๔ มีวิจารเป็นต้น คำที่เหลือเหมือนดังที่แสดงมาแล้วทุกประการนั่นเทียว

บรรลุตติยฌาน

ก็แหละ เมื่อได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นอย่างนี้แล้ว โยคีบุคคลนั้นพึงทำให้วสีสามารถดีแล้วด้วยอาการ ๕ อย่างโดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วแล้วพิจารณาเห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ยังใกล้ต่อวิตกอันเป็นข้าศึกอยู่ และว่า

สมาบัตินี้มีองค์อันทุรพล เพราะวิจารเป็นสภาพที่หยาบ ครั้นแล้ว มนสิการถึงตติยฌานโดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในทุติยฌานแล้ว พึงลงมือทำความเพียรเพื่อบรรลุตติยฌานต่อไป

แหละกาลใด เมื่อโยคีบุคคลออกจากทุติยฌานแล้ว มีสติสัมปชัญญะพิจารณาองค์ฌานอยู่นั้น องค์ฌานเพียงแต่วิจารก็จะปรากฏโดยเป็นสภาพที่หยาบขึ้น องค์ฌานอื่น ๆ มีปีติเป็นต้นคงปรากฏโดยเป็นสภาพที่ละเอียดอยู่ กาลนั้น ขณะที่โยคีบุคคลมนสิการถึงปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแลอย่างแล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า **ปถวี—ปถวี** หรือ **ดิน—ดิน** ฉะนี้ เพื่อที่จะละองค์ที่หยาบและให้ได้มาซึ่งองค์ที่ละเอียดอยู่นั้น ตติยฌานก็จะเกิดขึ้นโดยนัยที่ได้แสดงมาแล้วนั่นแล องค์สำหรับละของตติยฌานนั้นมีแต่วิจารอย่างเดียว ส่วนองค์ประกอบมี ๓ มีปีติเป็นต้นเหมือนกับในทุติยฌานโดยจตุกกนัย คำที่เหลือเหมือนดังที่แสดงมาแล้วทุกประการนั่นเทียว

สรุปฌานปัญจกนัย

ด้วยประการฉะนี้ ทุติยฌานใดในฌานจตุกกนัยนั้น ในฌานปัญจกนัยนี้ทุติยฌานนั้นแยกออกเป็น ๒ ฌาน คือ เป็นทุติยฌานและตติยฌาน ตติยฌานและจตุตถฌานในฌานจตุกกนัยนั้นยกเป็นจตุตถฌานและปัญจมฌานในฌานปัญจกนัยนี้ ส่วนปฐมฌานคงเป็นปฐมฌานตามเดิม ฉะนี้แล

ปถวีกสิณนิเทศ ปริจเฉทที่ ๔

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมัคค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความปราโมชแห่งสาธุชน

ยุติลงด้วยประการฉะนี้

เสสกสิณนิเทศ ปริจเฉทที่ ๕

๒. อาโปกสิณภาวนา

ณ วาระนี้ จะอรรถาธิบายความในอาโปกสิณภาวนาโดยพิสดารต่อจากปถวีกสิณ-ภาวนาเป็นลำดับไป ดังนี้—

ก็แหละ ปถวีกสิณกัมมัฏฐาน ฉันใด แม้อาโปกสิณกัมมัฏฐานก็ท่านองเดียวกัน กล่าวคือโยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาอาโปกสิณกัมมัฏฐานนั้น พึงนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรง แล้วจับเอานิมิตในน้ำ

วิธีการทั้งปวงในอาโปกสิณนี้ เช่นอาโปกสิณที่สร้างขึ้น หรืออาโปกสิณที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาเป็นต้น นักศึกษาพึงทราบความพิสดารโดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปถวี-กสิณนั้นทุกประการ

แหละในอาโปกสิณนี้ ฉันใด ในกสิณต่อ ๆ ไปทั้งหมดก็เหมือนกัน เบื้องหน้าแต่นี้ไป อรรถาธิบายเช่นนี้ข้าพเจ้าจักไม่พรรณนาซ้ำอีก จักพรรณนาแต่เฉพาะที่ต่างกันเท่านั้น

อาโปกสิณที่เป็นเอง

แม้ในอาโปกสิณกัมมัฏฐานนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบ-รมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อนนั้น อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในน้ำที่เป็นอยู่เองตามธรรมดา คือในสระ ในบึง ในทะเลสาบ หรือในมหาสมุทร เหมือนกับที่เกิดขึ้นแก่ท่านจูฬสิวเถระ

ได้ยินว่า ท่านจูฬสิวเถระนั้นสละทิ้งลาภและสักการะด้วยตั้งใจว่า จักไปพักอยู่อย่างเงียบ ๆ จึ่งไปขึ้นเรือที่ท่าใหญ่ไปยังชมพูทวีป ได้เพ่งดูน้ำในมหาสมุทรไปในระหว่างทาง กสิณ-นิมิตคล้ายกับน้ำมหาสมุทรนั้นได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท่าน ด้วยประการฉะนี้

วิธีทำอาโปกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ที่ไม่ได้สร้างสมอบรมบุญญาธิการมาแต่ในชาติปางก่อน เมื่อจะทำอาโปกสิณต้องหลีกเลี่ยงโทษแห่งกสิณ ๔ อย่าง คือ อย่าเอาน้ำที่มีสีเขียว,สีเหลือง,สีแดง และสีขาว อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่พึงเอาน้ำฝนที่รองรับเอาด้วยผ้าขาวสะอาดในกลางแจ้ง ซึ่ง

ยังไม่ทันจะตกถึงพื้นดิน หรือน้ำอย่างอื่น ๆ ที่ใสสะอาดปราศจากโทษเหมือนอย่างน้ำฝนนั้น มาใส่ให้เต็มเสมอขอบปากบาตรหรือคนโท แล้วเอาไปตั้งไว้ณโอกาสลับ ๆ ตรงท้ายวัด ซึ่งมีประการดังกล่าวมาแล้วในปถวีกสิณภาวนานั้น

วิธีภาวนาอาโปกสิณ

ครั้นแล้วโยคีบุคคลพึงนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรงแล้วอย่าพึงพิจารณาถึงสีของน้ำ อย่ามนสิการถึงลักษณะของน้ำซึ่งมีลักษณะไหลซึมทราบและเกาะกุม พึงวางจิตไว้ในคำบัญญัติด้วยอำนาจธาตุน้ำซึ่งเป็นสิ่งที่มีมากกว่า พร้อมกับสีอันเป็นที่อาศัยเท่านั้น แล้วพึงภาวนาด้วยสามารถชื่อที่ปรากฏรู้กันโดยมากว่า **อาโป—อาโป** หรือ **น้ำ—น้ำ** ดังนี้ ในบรรดาชื่อของน้ำทั้งหลาย คือ **อมฺพุ, อุทกํ, วาริ, สลิลํ** เป็นต้น

ลักษณะอุคคห–ปฏิภาคนิมิต

เมื่อโยคีบุคคลนั้นพยายามภาวนาอยู่โดยทำนองนี้เรื่อย ๆ ไป อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้ง ๒ ก็จะบังเกิดขึ้นโดยลำดับ โดยนัยดังที่พรรณนามาแล้วในปถวีกสิณนั้นนั่นแล แต่ว่าในอาโปกสิณนี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นดุจกระเพื่อมอยู่ ถ้าน้ำมีฟองและต่อมเจือปน อุคคหนิมิตจะปรากฏเป็นเช่นนั้นนั่นเทียว โทษแห่งกสิณย่อมปรากฏให้เห็น ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้นย่อมปรากฏเป็นสภาพที่นิ่ง เหมือนตาลบัตรแก้วมณีที่ปักไว้กลางแจ้ง และเหมือนวงกลมกระจกเงาที่ทำด้วยแก้วมณี ฉะนั้น โยคีบุคคลนั้น ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งอุปจารฌานพร้อมกับด้วยการปรากฏขึ้นแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นนั่นแล และย่อมจะได้บรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌาน ๕ โดยทำนองดังที่พรรณนามาแล้วในปถวีกสิณนั่นเทียว

จบอาโปกสิณ

๓. เตโชกสิณภาวนา

แม้โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาซึ่งเตโชกสิณกัมมัฏฐานนั้น ก็พึงจับเอานิมิตในไฟ ในโยคีบุคคล ๒ จำพวกนั้น สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อน เมื่อจับตาเอานิมิตในไฟที่เป็นอยู่เองตามธรรมดา คือเพ่งดูเปลวไฟในที่ใดที่หนึ่ง คือ ที่เปลวตะเกียง ที่เตาไฟ ที่กองไฟสำหรับระบมบาตร หรือที่ไฟไหม้ป่า อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ เหมือนกับที่เกิดขึ้นแก่ท่านจิตตคุตตเถระ

ท่านจิตตคุตตเถระนั้นเข้าไปในโรงอุโบสถในวันธรรมสวนะ ขณะที่ท่านเพ่งดูเปลวตะเกียงอยู่นั่นแล อุคคหนิมิตได้เกิดขึ้นแล้ว

วิธีทำเตโชกสิณ

ส่วนโยคีบุคคลผู้ไม่ได้สร้างสมอบรมบุญญาธิการมาแต่ในชาติปางก่อน ต้องทำกสิณขึ้นเอง วิธีทำเตโชกสิณนั้นดังนี้ คือ เอาไม้แก่นชนิดที่มียางมาผ่าตากแดดให้แห้งแล้วตัดทอนให้เป็นท่อน ๆ แล้วเอาไปที่โคนไม้หรือที่ปรำอันเหมาะสม ทำไม้นั้นให้เป็นกองโดยอาการเหมือนจะระบมบาตร ติดไฟให้ลุกแล้วพึงเจาะช่องกลม ๆ ที่เสื่อลำแพนหรือที่ผืนหนังหรือที่ผืนผ้า ขนาดโต ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วยกไปตั้งข้างหน้ากองไฟนั้น

วิธีภาวนาเตโชกสิณ

โยคีบุคคลพึงนั่งเข้าที่ โดยทำนองดังที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล แต่นั้นอย่าได้มนสิการถึงหญ้าและพื้นข้างล่าง หรืออย่ามนสิการถึงเปลวควันข้างบน พึงจับตาเอานิมิตในเปลวไฟอันหนาทึบตรงหว่างกลางนั้น อย่าพิจารณาถึงสีของไฟด้วยสามารถแห่งสีเขียว หรือสีเหลืองเป็นต้น อย่ามนสิการถึงลักษณะด้วยสามารถเป็นสภาวะที่ร้อน พึงวางจิตไว้ในคำบัญญัติด้วยอำนาจธาตุไฟซึ่งเป็นสิ่งที่มีมากกว่า พร้อมกับสิ่งอันเป็นที่อาศัยเท่านั้น ในบรรดาชื่อของไฟทั้งหลาย เช่น **ปาวโก, กณฺหวตฺตนิ, ชาตเวโท, หุตาสโน** เป็นต้น พึงภาวนาด้วยสามารถชื่อที่ปรากฏรู้กันเป็นส่วนมากเท่านั้นว่า **เตโช–เตโช** หรือ **ไฟ–ไฟ** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป

ลักษณะอุคคห–ปฏิภาคนิมิต

เมื่อโยคีบุคคลนั้นพยายามภาวนาอยู่โดยทำนองนี้เรื่อย ๆ ไปนั่นแล อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้ง ๒ ก็จะเกิดขึ้นโดยลำดับ ตามทำนองที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นเทียว ในนิมิต ๒ อย่างนั้น อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นเหมือนเปลวไฟขาดตกหายไป ๆ แต่เมื่อจับเอานิมิตในไฟที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาแล้ว โทษแห่งกสิณย่อมจะปรากฏให้เห็น กล่าวคือ ลูกไฟบ้าง ก้อนถ่านบ้าง ขี้เถ้าบ้าง ควันบ้าง ก็จะปรากฏขึ้น ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้น เป็นสภาวะที่ไม่เคลื่อนไหว ย่อมปรากฏเหมือนท่อนผ้ากัมพลแดงที่อยู่กลางแจ้ง และเหมือนตาลปัตรทองคำ

หรือเหมือนเส้าทอง โยคีบุคคลนั้นย่อมจะบรรลุถึงซึ่งอุปจารฌานพร้อมกับการปรากฏขึ้นแห่งปฏิภาคนิมิตนั้นทีเดียว และย่อมจะบรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌาน ๕ โดยนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล

จบเตโชกสิณ

๔. วาโยกสิณภาวนา

แม้โยคีบุคคลผู้ประสงค์จะภาวนาซึ่งวาโยกสิณกัมมัฏฐานนั้น พึงพยายามจับเอาซึ่งนิมิตในลม ก็แหละ นิมิตนั้นจะพึงจับเอาได้ด้วยสามารถที่ได้เห็นหรือได้ถูกต้อง เพราะเหตุที่ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาวาโยกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในลม คือ ย่อมกำหนดยอดอ้อยที่ลมพัดเอนไปเอนราบไปพร้อม ๆ กัน หรือกำหนดยอดไผ่ที่ลมพัดเอนไป เอนราบไปพร้อม ๆ กัน หรือกำหนดยอดไม้ที่ลมพัดเอนไป เอนราบไป หรือกำหนดปลายผมที่ลมพัดให้ล้มลง ให้ล้มราบลง หรือกำหนดตรงที่ลมมาถูกต้องกาย ฉะนั้น โยคีบุคคลครั้นได้เห็นอ้อยหรือไผ่หรือต้นไม้ซึ่งมีใบหนาขึ้นอยู่อย่างมียอดเสมอกัน ถูกลมพัดอยู่ก็ดี หรือได้เห็นศีรษะของบุรุษผู้มีผมดกยาวประมาณ ๔ องคุลี ถูกลมพัดอยู่ก็ดี พึงตั้งสติไว้ว่า ลมนี้ย่อมพัดถูกณที่ตรงนั้น หรือพึงตั้งสติไว้ตรงที่ที่ลมพัดเข้าทางช่องหน้าต่างหรือทางรูฝาแล้วมากระทบประเทศของกาย ครั้นแล้วในบรรดาชื่อของลมทั้งหลาย เช่น **วาโต, มาลุโต, อนิลํ**, เป็นต้น พึงภาวนาด้วยสามารถแห่งชื่อที่ปรากฏรู้จักกันเป็นส่วนมากเท่านั้นว่า **วาโต–วาโต** หรือ **ลม–ลม** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป

ลักษณะอุคคห–ปฏิภาคนิมิต

ในวาโยกสิณภาวนานี้ อุคคหนิมิตมีลักษณะคล้าย ๆ กับเกลียวไอของข้าวต้มที่ปลงลงจากเตาใหม่ ๆ ย่อมปรากฏเป็นสภาพเคลื่อนไหวได้ ส่วนปฏิภาคนิมิตเป็นสภาพสงบนิ่ง ไม่มีการเคลื่อนไหวเหมือนอุคคหนิมิต คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วในปถวีกสิณภาวนานั้นนั่นเทียว

จบวาโยกสิณ

๕. นีลกสิณภาวนา

ก็แหละ ลำดับต่อจากวาโยกสิณภาวนานั้น เพราะมีคำบาลีของโบราณอรรถกถาอยู่ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอานีลกสิณ โดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุมีสีเขียว คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีธรรมชาติบ้าง ดังนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ชาติปางก่อน เพียงแต่ได้เห็นกอดอกไม้ซึ่งมีดอกบานสะพรั่งเห็นปานนั้น หรือเห็นที่ตกแต่งดอกไม้ณสถานที่บูชา หรือเห็นผ้าเขียวและแก้วเขียวอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้

วิธีทำนีลกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้น(ต้องทำกสิณขึ้นเอง)ต้องไปเก็บเอาดอกไม้ เช่น ดอกบัวเขียว และดอกกรรณิการ์เขา[๑] เป็นต้น เอามาจัดใส่ให้เต็มตะกร้าหรือฝาสมุกพอเสมอขอบปาก เอาแต่กลีบดอกล้วน ๆ โดยที่ไม่ให้มีเกสรหรือก้านปรากฏให้เห็นเลย อีกอย่างหนึ่ง พึงเอาผ้าสีเขียวมาม้วนให้เป็นห่อแล้วบรรจุใส่ให้เต็มเสมอขอบปากของตระกร้าหรือฝาสมุกนั้น หรือเอาผ้าสีเขียวนั้นมาผูกขึงที่ปากขอบของตระกร้าหรือฝาสมุกนั้นให้ตึงเหมือนอย่างหน้ากลองก็ได้ อีกแบบหนึ่ง พึงเอาธาตุสีธรรมชาติอย่างหนึ่งอย่างใดในบรรดาสีเขียวสัมฤทธิ์ สีเขียวใบไม้ และสีเขียวดอกอัญชัน มาทาทำเป็นดวงกสิณ ชนิดที่เคลื่อนที่ได้หรือชนิดที่ติดอยู่กับฝา แล้วทาตัดด้วยสีที่ไม่กลืนกัน โดยทำนองดังที่แสดงมาแล้วในปถวีกสิณนั่นแล

วิธีภาวนานีลกสิณ

ครั้นทำกสิณเสร็จแล้ว แต่นั้นโยคีบุคคลพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **นีลํ—นีลํ** หรือ **สีเขียว—สีเขียว** ฉะนี้ โดยนัยดังที่ได้แสดงไว้แล้วในปถวีกสิณ แม้ในนีลกสิณภาวนานี้ ในขั้นอุคคหนิมิต โทษแห่งกสิณยังปรากฏให้เห็นอยู่คือ เกสร,ก้านและหว่างกลีบเป็นต้นย่อมจะปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตพ้นไปจากโทษกสิณ ย่อมปรากฏเป็นเช่นกับตาลปัตรแก้วมณีที่อยู่กลางแจ้ง คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วข้างต้นนั่นเทียว

จบนีลกสิณ

---

๑. ไม้เหล่านี้มีดอกสีเขียวแก่หรือสีฟ้าโดยธรรมชาติ

๖. ปีตกสิณภาวนา

แม้ในปีตกสิณภาวนาก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้ เพราะเหตุที่ท่านโบราณอรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะถือเอาปีตกสิณ โดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุมีสีเหลือง คือในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีธรรมชาติบ้าง ฉะนั้น แม้ในปีตกสิณภาวนานี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นกอไม้ดอกซึ่งมีดอกบานอย่างสะพรั่งเห็นปานนั้น หรือเห็นที่ตกแต่งดอกไม้ในที่บูชา หรือเห็นผ้าหรือธาตุสีเหลือง อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น เหมือนอย่างที่เกิดขึ้นแก่ท่านจิตตคุตตเถระ

ได้ยินว่า เมื่อท่านจิตตคุตตเถระนั้นเห็นอาสนะบูชาที่ทำด้วยดอกจันทน์เหลือง ในวัดจิตตลบรรพตวิหาร อุคคหนิมิตประมาณเท่ากับอาสนะบูชาได้เกิดขึ้นแล้วแก่ท่านพร้อมกับการที่ได้เห็นนั่นเทียว

วิธีทำปีตกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้น พึงสร้างดวงกสิณขึ้นด้วยดอกกรรณิการ์ หรือด้วยผ้าสีเหลืองหรือด้วยธาตุสีธรรมชาติ โดยนัยดังที่ได้แสดงมาแล้วในนีลกสิณภาวนานั่นแล แต่นั้นพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **ปีตกํ—ปีตกํ** หรือว่า **สีเหลือง สีเหลือง** ฉะนี้

คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในปถวีกสิณทุกประการนั่นแล

จบปีตกสิณ

๗. โลหิตกสิณภาวนา

แม้ในโลหิตกสิณภาวนาก็มีนัยเช่นเดียวกันนั่นแล เพราะเหตุที่ท่านโบราณอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาโลหิตกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุที่มีสีแดง คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีโดยธรรมชาติบ้าง ดังนี้ ฉะนั้น แม้ในโลหิตกสิณภาวนานี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่

ในชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นกอไม้ดอกซึ่งกำลังออกดอกบานสะพรั่ง เช่น ดอกชะบาเป็นต้นเห็นปานนั้น หรือเห็นเครื่องตกแต่งดอกไม้ในที่บูชาหรือเห็นสีธรรมชาติ คือ ผ้าและแก้วสีแดง อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น

วิธีภาวนาโลหิตกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้นต้องสร้างกสิณขึ้นเอง คือ เอาดอกไม้เช่นดอกชัยพฤกษ์ ดอกชะบา และดอกไม้ที่มีสีแดง หรือเอาผ้าแดง หรือเอาสีธรรมชาติเช่น ดินสอแดงและสีแดงชาดมาทำเป็นดวงกสิณ โดยนัยดังที่ได้แสดงไว้ในนีลกสิณภาวนานั่นแล ครั้นทำกสิณเสร็จแล้ว แต่นั้นพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โลหิตกํ—โลหิตกํ** หรือว่า **สีแดง—สีแดง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป จนกว่าอุคคหนิมิตจะเกิดขึ้น

คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณภาวนานั่นแล

จบโลหิตกสิณ

๘. โอทาตกสิณภาวนา

แม้ในโอทาตกสิณภาวนานี้ เพราะคำบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาโอทาตกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในวัตถุที่มีสีขาว คือ ในดอกไม้บ้าง ในผ้าบ้าง ในธาตุที่เป็นสีโดยธรรมชาติบ้าง ดังนี้ สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ชาติปางก่อนนั้น เพียงแต่ได้เห็นพุ่มไม้ดอกซึ่งกำลังมีดอกบานสะพรั่งอยู่เห็นปานนั้น หรือเห็นเครื่องตกแต่งด้วยดอกไม้ เช่น ดอกมะลิ เป็นต้น หรือเห็นกองแห่งดอกบัวขาว หรือเห็นผ้าขาว และสีขาวธรรมชาติ อย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น แม้ในแผ่นกลมแห่งดีบุก,แผ่นกลมแห่งเงินและในดวงจันทร์ อุคคหนิมิตก็เกิดขึ้นได้เหมือนกันนั่นเทียว

วิธีภาวนาโอทาตกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการนั้น ต้องสร้างกสิณขึ้นเอง คือ เอาดอกไม้สีขาวซึ่งมีประการดังกล่าวมาแล้ว หรือเอาผ้าขาว หรือเอาสีขาวธรรมชาติ มาทำให้เป็นดวงกสิณ

ตามนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณภาวนานั่นแล ครั้นทำกสิณเสร็จแล้วพึงลงมือภาวนา คือ ยังมนสิการให้เป็นไปว่า **โอทาตํ–โอทาตํ** หรือว่า **สีขาว–สีขาว** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป ร้อยครั้ง หรือพันครั้ง หรือมากกว่านั้น ทั้งนี้ จนกว่าอุคคหนิมิตจะเกิดขึ้นนั่นเทียว คำที่เหลือเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณทุกประการ

จบโอทาตกสิณ

๙. อาโลกกสิณภาวนา

ก็แหละ ในอาโลกกสิณภาวนานี้ เพราะมีคำบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาอาโลกกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอานิมิตในแสงสว่าง คือ ที่ฝาบ้าง ที่รูฝาบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง ฉะนี้ ดังนั้นสำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแต่ในชาติปางก่อน เพียงแต่ได้เห็นดวงกลม ๆ ที่แสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์ส่องฉายเข้าไปตามรูฝาเป็นต้น แล้วไปปรากฏติดอยู่กับฝาหรือที่พื้นนั้น ๆ หรือดวงกลม ๆ ที่แสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์ส่องทะลุออกมาตามหว่างกิ่งไม้ที่มีใบหนาทึบ หรือตามหว่างปะรำที่มุงด้วยกิ่งไม้อย่างหนาทึบแล้วมาปรากฏติดอยู่กับพื้นนั้นนั่นแหละ อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นได้ในทันที

วิธีภาวนาอาโลกกสิณ

ฝ่ายโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการเช่นนั้น ต้องลงมือภาวนาซึ่งดวงกลมของแสงสว่างซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้น ด้วยคำภาวนาว่า **โอภาโส–โอภาโส แสงสว่าง–แสงสว่าง** ดังนี้ก็ได้ หรือว่า **อาโลโก–อาโลโก ความสว่าง–ความสว่าง** ดังนี้ก็ได้ ภาวนาเรื่อย ๆ ไป จนกว่าอุคคหนิมิตจะเกิดขึ้น แต่เมื่อโยคีบุคคลไม่สามารถจะทำให้อุคคหนิมิตเกิดขึ้นด้วยวิธีภาวนาซึ่งดวงกลมแห่งแสงสว่างเช่นนั้น พึงจุดตะเกียงใส่ไว้ในหม้อแล้วปิดปากหม้อเสีย เจาะรูที่ข้างหม้อแล้วเอาไปตั้งหันหน้ารูนั้นเข้าใส่ฝา แสงสว่างของตะเกียงก็จะส่องออกจากรูหม้อนั้น ไปติดเป็นรูปวงกลมอยู่ที่ฝา โยคีบุคคลพึงภาวนาซึ่งดวงกลมนั้นนั่น แลว่า **อาโลโก–อาโลโก** หรือว่า **ความสว่าง–ความสว่าง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป ดวงกลมของแสงตะเกียงนี้ย่อมตั้งอยู่ได้นานมากกว่าดวงกลมของแสงพระอาทิตย์หรือแสงพระจันทร์นั้น ในอาโลก-

กสิณภาวนานี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพเหมือนกับดวงกลมซึ่งติดอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั่นแล ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพที่ใหญ่โตและสดใสมาก คล้าย ๆ กับก้อนแห่งแสงสว่าง คำที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับที่ได้พรรณนามาแล้วในนีลกสิณแล

จบอาโลกกสิณ

๑๐. ปริจฉินนากาสกสิณภาวนา

แม้ในปริจฉินนากาสกสิณภาวนานี้ เพราะมีคำบาลีในโบราณอรรถกถาว่า เมื่อโยคีบุคคลจะถือเอาซึ่งอากาสกสิณโดยภาวะเป็นอุคคหนิมิตนั้น ย่อมถือเอาซึ่งนิมิตในที่ว่าง ๆ คือที่รูฝาบ้าง ที่รูลูกดานบ้าง ที่ช่องหน้าต่างบ้าง ดังนี้ ฉะนั้น สำหรับโยคีบุคคลผู้มีบุญญาธิการอันได้สร้างสมอบรมมาแล้วแต่ในชาติปางก่อน เพียงแต่ที่ได้เห็นรูฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้นในทันที

วิธีภาวนาอากาสกสิณ

สำหรับโยคีบุคคลผู้ไม่มีบุญญาธิการเช่นนั้น ต้องเจาะที่หลังคาปะรำซึ่งมุงอย่างสนิท หรือเจาะช่องที่ผืนหนังและที่เสื่อลำแพนเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นช่องกว้างประมาณ ๑ คืบ ๔ นิ้ว แล้วพึงลงมือภาวนาซึ่งช่องนั้นนั่นแหละ หรือช่องชนิดอื่นอันต่างด้วยช่องฝาเป็นต้น ด้วยบทภาวนาว่า **อากาโส—อากาโส** หรือว่า **ที่ว่าง—ที่ว่าง** ดังนี้เรื่อย ๆ ไป ในอากาสกสิณภาวนานี้ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นเหมือนช่องที่กำหนดด้วยที่สุดรอบของฝา และอุคคหนิมิตนี้แม้จะขยายก็ขยายไม่ได้ เพราะภาวนายังมีกำลังน้อยอยู่ ส่วนปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏเป็นสภาพคล้ายดวงกลมของช่องว่างนั้น และเมื่อขยายก็ขยายได้ คำที่เหลือนักศึกษาพึงทราบโดยนัยดังที่ได้พรรณนาไว้ในปถวีกสิณนั้นทุกประการ

จบปริจฉินนากาสกสิณ

อธิบายหัวข้อเบ็ดเตล็ด

อันนักศึกษาเมื่อได้ศึกษาเข้าใจถึงกสิณ ๑๐ ประการ อันเป็นเหตุให้ได้ฌาน ๔ และฌาน ๕ ในรูปาวจรภูมิ ที่สมเด็จพระทศพลพุทธเจ้าผู้ทรงเห็นแจ้งธรรมทั้งปวงได้ทรงแสดงไว้

แล้วด้วยประการฉะนี้ และเข้าใจถึงนัยแห่งการภาวนาซึ่งกสิณ ๑๐ เหล่านั้นอย่างนี้แล้ว พึงศึกษาถึงหัวข้อเบ็ดเตล็ดในกสิณทั้ง ๑๐ ประการนั้น ให้เข้าใจดียิ่งขึ้นไปอีกสักเล็กน้อย ดังต่อไปนี้ –

๑. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจปถวีกสิณ

ในบรรดากสิณ ๑๐ ประการนั้น ฤทธิ์ย่อมสำเร็จขึ้นด้วยอำนาจปถวีกสิณ มีอาทิดังนี้คือ คนเดียวเนรมิตให้เป็นหลายคนได้เป็นต้น เนรมิตแผ่นดินขึ้นในอากาศหรือในน้ำแล้วเดินไปด้วยเท้าได้ สำเร็จอิริยาบถยืนและนั่งเป็นต้นในอากาศหรือในน้ำได้ ได้อภิภายตนะ โดยนัยมีอารมณ์นิดหน่อยและมีอารมณ์หาประมาณมิได้

๒. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอาโปกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอาโปกสิณมีอาทิดังนี้คือ ดำลงไปในพื้นแผ่นดิน และผุดโผล่พื้นแผ่นดินขึ้นมาได้ บันดาลให้ฝนตกได้ บันดาลให้เกิดเป็นแม่น้ำและเป็นมหาสมุทรเป็นต้นได้ บันดาลแผ่นดิน,ภูเขาและปราสาทเป็นต้นให้หวั่นไหวสั่นสะเทือนได้

๓. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจเตโชกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจเตโชกสิณมีอาทิดังนี้ คือ บังหวนควันได้ บันดาลให้ไฟลุกโพลงขึ้นได้ บันดาลให้ฝนถ่านเพลิงตกได้ บันดาลไฟที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์ของผู้อื่นให้ดับลงด้วยไฟที่เกิดขึ้นด้วยฤทธิ์ของตนได้ มีความสามารถที่จะเผาผลาญสิ่งที่ตนประสงค์ให้พินาศลงได้ บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุอันเป็นทิพย์ได้ เผาสรีรศพตนเองได้ด้วยเตโชธาตุในเวลาปรินิพพาน

๔. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจวาโยกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจวาโยกสิณมีอาทิดังนี้ คือ เหาะไปได้เร็วเหมือนอย่างลมพัด บันดาลฝนพายุให้ตกได้

---

๑. คำว่า **ได้อภิภายตนะ** คือ สามารถข่มปฏิปักขธรรมได้ และสามารถข่มอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ไม่ให้เกิดในใจได้

๕. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจนีลกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจนีลกสิณมีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นสีเขียวได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้เกิดขึ้นได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยมีผิวพรรณงามและมีผิวพรรณน่าเกลียด การบรรลุสุภวิโมกข์คือบรรลุมรรคผลและนิพพานโดยง่ายสะดวกสบาย

๖. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจปีตกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจปีตกสิณมีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นสีเหลืองได้ เสกเหล็ก,ทองเหลืองและทองแดงเป็นต้นให้เป็นทองคำได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล และการบรรลุสุภวิโมกข์

๗. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจโลหิตกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจโลหิตกสิณมีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้เป็นสีแดงได้ ได้อภิภายตนะโดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนั่นแล และการบรรลุสุภวิโมกข์

๘. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจโอทาตกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจโอทาตกสิณนั้นมีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้เป็นสีขาวได้ บันดาลให้สร่างหายจากความง่วงเหงาหาวนอนได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้หายไปได้ บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุทิพย์ได้

๙. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอาโลกกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอาโลกกสิณนั้นมีอาทิดังนี้ คือ เนรมิตสิ่งของต่าง ๆ ให้มีแสงสว่างได้ บันดาลให้สร่างหายจากความง่วงเหงาหาวนอนได้ บันดาลความมืดมนอนธการให้หายไปได้ บันดาลให้เกิดแสงสว่างเพื่อเห็นรูปด้วยจักษุอันเป็นทิพย์ได้

๑๐. ฤทธิ์เกิดด้วยอำนาจอากาสกสิณ

ฤทธิ์สำเร็จขึ้นด้วยอำนาจอากาสกสิณนั้นมีอาทิดังนี้ คือ บันดาลสิ่งที่ปกปิดกำบังไว้ให้ปรากฏเห็นได้ เนรมิตช่องว่างขึ้นในแผ่นดินและภูเขาเป็นต้น แล้วไปสำเร็จอิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ได้ ทะลุออกไปภายนอกฝาหรือกำแพงได้ ไม่มีอะไรกีดกั้นได้

ความต่างกันของกสิณ ๑๐

กสิณหมดทั้ง ๑๐ ประการนั้น ย่อมได้ความต่างกันด้วยสามารถแห่งการขยายดังนี้ คือ ขยายขึ้นข้างบน ขยายลงข้างล่าง ขยายไปรอบ ๆ ตัว ไม่ขยายคราวละ ๒ กสิณปะปนกัน ขยายอย่างไม่มีกำหนดประมาณ ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ทรงแสดงไว้มีอาทิว่า ฌานลาภีบุคคลบางคน ย่อมขยายปถวีกสิณขึ้นไปข้างบน บางคนขยายลงข้างล่าง บางคนขยายไปรอบ ๆ ตัว บางคนขยายอย่างไม่ปะปนกันคราวละ ๒ กสิณ บางคนขยายอย่างไม่มีกำหนดประมาณ[1]

อรรถาธิบายพระบาลี

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ขยายขึ้นข้างบน** คือขยายให้บ่ายหน้าขึ้นสู่ท้องฟ้าข้างบน คำว่า **ขยายลงข้างล่าง** คือขยายให้บ่ายหน้าลงสู่พื้นดินข้างล่าง คำว่า **ขยายไปรอบ ๆ ตัว** คือขยายไปอย่างกำหนดเอาโดยรอบด้าน เหมือนอย่างขอบเขตที่เป็นวงกลม จริงอยู่ ฌานลาภีบุคคลบางคน ย่อมขยายกสิณขึ้นไปข้างบนอย่างเดียว บางคนขยายลงข้างล่าง บางคนขยายไปโดยรอบ อีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนั้น ๆ ฌานลาภีบุคคลจึงขยายอย่างนี้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ขยายขึ้นข้างบน ลงข้างล่าง ไปโดยรอบ ดังนี้

แหละคำว่า **ไม่ปะปนกันคราวละ ๒ กสิณ** นี้ ตรัสไว้เพื่อทรงแสดงว่ากสิณอันหนึ่ง ๆ ไม่เข้าไปปะปนกับกสิณอีกอันหนึ่ง เหมือนกับน้ำย่อมปรากฏเป็นน้ำนั่นเองอยู่ในทั่วทุกทิศแก่บุคคลผู้เข้าไปดู ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ ฉันใด ปถวีกสิณย่อมปรากฏเป็นปถวีกสิณอยู่นั่นเอง ความปะปนกับกสิณอย่างอื่นมีอาโปกสิณเป็นต้นย่อมไม่มีแก่ปถวีกสิณนั้น ฉันนั้นเหมือนกัน ในกสิณอื่น ๆ ทุกกสิณก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

คำว่า **ไม่มีกำหนดประมาณ** นี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจที่ไม่มีประมาณแห่งการขยายซึ่งปถวีกสิณนั้น จริงอยู่ ฌานลาภีบุคคลเมื่อจะขยายปถวีกสิณนั้นไปด้วยใจ ย่อมขยายไปอย่างสิ้นเชิงทีเดียว หาได้ถือเอากำหนดประมาณว่า นี้เป็นเบื้องต้น นี้เป็นท่ามกลาง ของปถวีกสิณนั้น ดังนี้ไม่ ด้วยประการฉะนี้

ผู้บำเพ็ญภาวนาไม่สำเร็จโดยธรรมนิยาม

ก็แหละ สัตว์เหล่าใดซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรมก็ดี เป็นผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลสก็ดี ทั้งเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม เป็นผู้มีปัญญาทึบ

---

[1] องฺ. ทสก. ๒๔/๖๔

ที่พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็น **อภัพพสัตว์** ไม่สมควรที่จะหยั่งลงสู่ธรรมนิยามและภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย การภาวนาย่อมไม่สำเร็จผลแก่สัตว์เหล่านั้นสักคนเดียว แม้ในกสิณภาวนาข้อเดียว

อรรถาธิบายพระบาลี

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรม** นั้น หมายเอาสัตว์ผู้ทำอานันตริยกรรม ๕ ประการข้อใดข้อหนึ่ง คำว่า **สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกิเลส** นั้น หมายเอาสัตว์จำพวกที่เป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิ (คืออเหตุกทิฏฐิ, อกิริยทิฏฐิ และนัตถิกทิฏฐิ) ๑ จำพวกที่เป็นอุภโตพยัญชนก (คน ๒ เพศ) ๑ และจำพวกที่เป็นบัณเฑาะก์ (กระเทย) ๑ คำว่า **สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือวิบาก** นั้น หมายเอาสัตว์จำพวกที่เป็นอเหตุกปฏิสนธิและที่เป็นทวิเหตุกปฏิสนธิ[1] คำว่า **เป็นผู้ไม่มีศรัทธา** หมายความว่า เป็นผู้เว้นแล้วจากความเชื่อในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่า **เป็นผู้ไม่มีฉันทะในการปฏิบัติธรรม** หมายความว่า เป็นผู้เว้นแล้วจากกัตตุกัมยตาฉันทะในข้อปฏิบัติอันไม่เป็นข้าศึก คือในข้อปฏิบัติอันสมควรแก่มรรค ได้แก่ในวิปัสสนาอันสมควรแก่อริยสัจ คำว่า **เป็นผู้มีปัญญาทึบ** หมายความว่า เป็นผู้เว้นแล้วจากโลกิยสัมมาทิฏฐิและโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ คำว่า **เป็นอภัพพสัตว์ไม่ควรเพื่อจะหยั่งลงสู่ธรรมนิยาม และภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย** หมายความว่า เป็นผู้ไม่สมควรเพื่อที่จะหยั่งลงสู่อริยมรรคกล่าวคือธรรมนิยามและภาวะที่ถูกต้องในกุศลธรรมทั้งหลาย

ความจริง การที่ภาวนาไม่สำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ประกอบด้วยเครื่องกั้นคือกรรมเป็นต้นแม้แต่สักคนเดียวนั้น ไม่ใช่แต่เฉพาะในกสิณกัมมัฏฐานนี้อย่างเดียว แม้ในกัมมัฏฐานทั้งหลายอย่างอื่น ๆ ด้วย

---

๑. อเหตุกปฏิสนธิ แยกเป็น ๒ คือ อุเปกขาสันตีรณจิตฝ่ายอกุศล ๑ อุเปกขาสันตีรณจิตฝ่ายกุศล ๑ ฝ่ายอกุศลนั้น ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิเป็นทุคคติบุคคล ฝ่ายกุศลให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิ แต่เป็นคนบ้าใบ้บอดหนวกมาแต่กำเนิด เรียกว่าสุคติบุคคล ส่วนทวิเหตุกปฏิสนธินั้นได้แก่มหาวิบากจิตญาณวิปปยุต ๔ ดวง ให้ปฏิสนธิในสุคติภูมิ เป็นทุเหตุกบุคคลซึ่งมีปัญญาทึบ

คำตักเตือนกุลบุตร

เพราะฉะนั้น กุลบุตรพุทธศาสนิกผู้ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว[๑] พึงหลีกเว้นเครื่องกั้นคือกรรมและเครื่องกั้นคือกิเลสให้ห่างไกล แล้วพึงเพิ่มพูนศรัทธา,ฉันทะและปัญญาด้วยการตั้งใจฟังธรรมโดยเคารพ และด้วยการคบหาสมาคมกับสัตบุรุษคือผู้ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจเป็นต้น แล้วพึงลงมือบำเพ็ญเพียรในอันประกอบพระกัมมัฏฐานนั้นเถิด ฉะนี้แล

เสสกสิณนิเทศ ปริจเฉทที่ ๕

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมัคค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้

เพื่อให้เกิดความปีติปราโมทย์แก่สาธุชนทั้งหลาย

ยุติลงด้วยประการฉะนี้

---

๑. คำว่า **ปราศจากเครื่องกั้นคือวิบากแล้ว** ได้แก่กุลบุตรผู้พ้นจากอเหตุกปฏิสนธิ และทวิเหตุกปฏิสนธิแล้ว คือเกิดมาด้วยติเหตุกปฏิสนธิ มีปัญญาเปรื่องปราชญ์สามารถที่จะบรรลุฌานหรือมรรคผลได้อยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว อย่าได้ทำอนันตริยกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งและอย่าเป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิ ด้วยการคบค้าสมาคมกับบัณฑิตและเชื่อฟังคำสั่งสอนของท่าน แล้วลงมือบำเพ็ญพระกัมมัฏฐานด้วยอุตสาหะวีริยภาพต่อไป

อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ ปริจเฉทที่ ๖

อสุภ ๑๐

ก็แหละ ในอสุภอันปราศจากวิญญาณที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในลำดับแห่งกสิณนั้น มี ๑๐ ประการ คือ อุทฺธุมาตกะ ๑ วินีลกะ ๑ วิปุพฺพกะ ๑ วิจฺฉิทฺทกะ ๑ วิกฺขายิตกะ ๑ วิกฺขิตฺตกะ ๑ หตวิกฺขิตฺตกะ ๑ โลหิตกะ ๑ ปุฬุวกะ ๑ อฏฺฐิกะ ๑

๑. อธิบายอุทฺธุมาตกอสุภ

อสุภที่ชื่อว่า **อุทฺธุมาต** เพราะเป็นของพองขึ้น โดยที่มันอืดขึ้น ๆ ตามลำดับนับแต่สิ้นชีวิตไป มีอาการเหมือนลูกหนังที่พองขึ้นด้วยลม อุทฺธุมาต ศัพท์นั่นเอง ได้รูปเป็น **อุทฺธุมาตก** อีกอย่างหนึ่ง อสุภที่พองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อุทฺธุมาตก** คำว่า อุทฺธุมาตก นี้เป็นชื่อของซากศพเห็นปานดังนั้น แปลว่า ซากศพที่พองอืดขึ้นอย่างหนึ่ง ซากศพที่พองอย่างน่าเกลียดอย่างหนึ่ง

๒. อธิบายวินีลกอสุภ

อสุภที่มีสีเขียวคละไปด้วยสีต่าง ๆ เรียกว่า **วินีล** วินีละ ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วินีลก** แปลว่า อสุภมีสีเขียวคละไปด้วยสีต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภมีสีเขียวน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วินีลก** แปลว่าอสุภมีสีเขียวน่าเกลียด คำว่า วินีลก นี้เป็นชื่อของซากศพที่มีสีแดงในที่ ๆ มีเนื้อหนา มีสีขาวในที่ ๆ มันบ่มหนอง และโดยมากมีสีเขียวเป็นดังคลุมผ้าสีเขียวไว้ ในที่ ๆ เขียว

๓. อธิบายวิปุพฺพกอสุภ

อสุภที่เป็นหนองกำลังไหลเยิ้มอยู่ในที่ ๆ มันแตกปริ ชื่อว่า **วิปุพฺพ** วิปุพฺพ ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิปุพฺพก** แปลว่า อสุภที่เป็นหนองไหลเยิ้มอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสุภที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิปุพฺพก** แปลว่า อสุภที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด คำว่า วิปุพฺพก นี้เป็นชื่อของซากศพเห็นปานดังนั้น

๔. อธิบายวิจฺฉิทฺทกอสุภ

อสุภที่แยกจากกันโดยขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า **วิจฺฉิทฺท** วิจฺฉิทฺท ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิจฺฉิทฺทก** แปลว่า อสุภที่ขาดแยกจากกัน อีกอย่างหนึ่ง อสุภที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิจฺฉิทฺทก** แปลว่า อสุภที่ขาดจากกันอย่างน่าเกลียด คำว่า วิจฺฉิทฺทก นี้เป็นชื่อของอสุภที่ขาดตรงกลางตัว

๕. อธิบายวิกฺขายิตกอสุภ

อสุภที่สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นกัดกินโดยอาการต่าง ๆ ตรงนี้บ้าง ตรงนั้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขายิต** วิกฺขายิต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิกฺขายิตก** แปลว่า อสุภที่สัตว์กัดกินโดยอาการต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขายิตก** แปลว่า อสุภที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด คำว่า วิกฺขายิตก นี้เป็นชื่อของซากศพที่เห็นปานดังนั้น

๖. อธิบายวิกฺขิตฺตกอสุภ

อสุภที่ทิ้งกระจายอยู่ ชื่อว่า **วิกฺขิตฺต** วิกฺขิตฺต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิกฺขิตฺตก** แปลว่า อสุภที่ทิ้งกระจายอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสุภที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขิตฺตก** แปลว่า อสุภที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด คำว่า วิกฺขิตฺตก นี้เป็นชื่อของซากศพที่ทิ้งไว้ณที่นั้น ๆ อย่างนี้ คือ มืออยู่ทางหนึ่ง เท้าอยู่ทางหนึ่ง ศีรษะอยู่ทางหนึ่ง

๗. อธิบายหตวิกฺขิตฺตกอสุภ

อสุภนั้นถูกฟันด้วย ทิ้งกระจายอยู่โดยนัยก่อนนั่นแลด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **หตวิกฺขิตฺตก** แปลว่า อสุภที่ถูกฟันแลทิ้งกระจายอยู่ คำว่า หตวิกฺขิตฺตก นี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกฟันด้วยศาสตราที่องค์อวัยวะทั้งหลายโดยอาการดังกากะบาท (ถูกฟันยับเหมือนรอยตีนกา) แล้วทิ้งกระจายอยู่โดยนัยดังกล่าวแล้ว

๘. อธิบายโลหิตกอสุภ

อสุภที่มีโลหิตเกลื่อนกลาดเรี่ยราดไป คือไหลออกตรงนี้บ้างตรงโน้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **โลหิตก** แปลว่า อสุภที่มีโลหิต คำว่า โลหิตก นี้เป็นชื่อของซากศพที่เปรอะเปื้อนไปด้วยโลหิตซึ่งไหลออกอยู่

๙. อธิบายปุฬุวกอสุภ

หนอนทั้งหลายเรียกว่า **ปุฬุวา** หนอนทั้งหลายเกลื่อนกลาดอยู่ในอสุภนั้น เหตุนั้นอสุภนั้นจึงชื่อว่า **ปุฬุวก** แปลว่า อสุภมีหนอนเกลื่อนกลาด คำว่า ปุฬุวก นี้เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหนอน

๑๐. อธิบายอฏฐิกอสุภ

อฏฐิ ศัพท์ที่แปลว่ากระดูกนั่นเองได้รูปเป็น **อฏฐิก** แปลว่า อสุภที่เป็นกระดูกอีกอย่างหนึ่ง อสุภที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อฏฐิก** แปลว่า อสุภที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด คำว่า อฏฐิก นี้เป็นชื่อของอสุภที่เป็นกระดูกท่อนเดียวแม้ในโครงกระดูก

อนึ่ง คำทั้งหลายมีคำว่า **อุทฺธุมาตก** เป็นต้นนี้ เป็นชื่อของนิมิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอุทธุมาตกอสุภเป็นต้นเหล่านี้ก็ได้ เป็นชื่อของฌานทั้งหลายที่โยคีบุคคลได้แล้วในนิมิตทั้งหลายก็ได้

๑. วิธีเจริญอุทธุมาตกอสุภกัมมัฏฐาน

ในอสุภ ๑๐ ประการนั้น โยคีบุคคลผู้ปรารถนาจะทำอุทธุมาตกนิมิตในร่างกายอันขึ้นพองให้บังเกิดขึ้นแล้วเจริญอุทธุมาตกฌาน พึงเข้าไปหาอาจารย์เรียนเอากัมมัฏฐานตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วในปถวีกสิณนั่นแล อันอาจารย์นั้นเมื่อจะบอกกัมมัฏฐานแก่โยคีบุคคลนั้นพึงบอกให้หมดทุกวิธีอย่างนี้คือ วิธีไปเพื่อต้องการอสุภนิมิต การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบการถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง การพิจารณาทางไปและทางมา ฝ่ายโยคีบุคคล ครั้นเรียนเอาวิธีทุก ๆ อย่างเป็นอันดีแล้ว พึงเข้าไปยังเสนาสนะอันมีประการดังกล่าวแล้วในตอนต้นพึงแสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่เถิด

วิธีไปดูอสุภ

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลแสวงหาอุทธุมาตกนิมิตอยู่อย่างนั้น แม้ครั้นได้ยินคนทั้งหลายพูดกันว่า ร่างอสุภที่ขึ้นพองทิ้งอยู่ที่ประตูบ้านชื่อโน้น ที่ปากดงชื่อโน้น ที่หนทางชื่อโน้น ที่เชิงภูเขาชื่อโน้น ที่โคนไม้ชื่อโน้น ที่ป่าช้าชื่อโน้น อย่าเพิ่งรีบไปโดยทันที เหมือนคนแล่นไปโดยผิดท่า

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า ขึ้นชื่อว่าอสุภนี้เป็นสิ่งอันมฤคร้ายซ่อนไว้ก็มี เป็นสิ่งอันอมนุษย์สิงอยู่ก็มี แม้อันตรายแห่งชีวิตจะพึงมีแก่โยคีบุคคลนั้นได้ในเพราะเหตุนั้น อนึ่ง ทางที่ไปณ ที่แห่งอสุภนั้น ลางทีก็ผ่านประตูบ้าน ลางทีก็ผ่านท่าน้ำ ลางทีก็ผ่านปลายนาไป ณ ที่เช่นนั้น รูปอันเป็นวิสภาค (คือรูปอันเป็นข้าศึก) ก็จะมาสู่คลองจักษุ หรือร่างอสุภนั้นเองแหละจะเป็นรูปวิสภาคเสียเอง จริงอยู่ ร่างของสตรีย่อมเป็นรูปวิสภาคของบุรุษ ร่างของบุรุษย่อมเป็นรูปวิสภาคของสตรี ร่างนั้นนั้นอันตายแล้วไม่นาน ย่อมปรากฏโดยความเป็นของสวยงามได้อยู่ ด้วยเหตุนั้น แม้อันตรายแห่งพรหมจรรย์จะพึงมีแก่โยคีบุคคลนั้นได้ แต่ถ้าโยคีบุคคลมั่นใจตนเองว่า สำหรับโยคีบุคคลเช่นอย่างข้าพเจ้า อสุภนี้ไม่เป็นสิ่งที่น่าหนักใจ เมื่อโยคีบุคคลมั่นใจตนเองได้อย่างนี้ ก็พึงไปเถิด

ก็แหละ เมื่อจะไปนั้น พึงเรียนแด่พระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงรูปใดรูปหนึ่งแล้วจึงไป เพราะเหตุไร ? เพราะถ้าโยคีบุคคลนั้นถูกอนิฏฐารมณ์คือรูปและเสียงของอมนุษย์สีหะและเสือเป็นต้นครอบงำ ณ ที่สุสาน ถึงกับองค์อวัยวะสั่นระทวย หรืออาหารที่บริโภคแล้วไม่อยู่ท้อง หรือต้องอาพาธอย่างอื่น แต่นั้นพระสังฆเถระหรือพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงที่เธอเรียนแล้วนั้น จักทำหน้าที่รักษาบาตรและจีวรในวิหารไว้ให้ หรือจักส่งภิกษุหนุ่มหรือสามเณรทั้งหลายไปช่วยปฏิบัติภิกษุนั้น อีกประการหนึ่ง โจรทั้งหลายที่ลงมือทำการแล้วทั้งที่ยังไม่ลงมือทำการสำคัญเห็นว่า ขึ้นชื่อว่าสุสานย่อมเป็นสถานที่ปราศจากความระแวง จึงมาชุมนุมกัน ครั้นพวกมนุษย์ติดตามมาทันเข้า จึงทิ้งสิ่งของไว้ใกล้ ๆ กับภิกษุแล้วพากันหลบหนีไป พวกมนุษย์พูดว่า พวกเราเห็นโจรพร้อมทั้งของกลางดังนี้ แล้วจึงจับภิกษุทำการทรมาน แต่นั้นพระสังฆเถระหรือภิกษุผู้มีชื่อเสียงนั้นจะบอกมนุษย์เหล่านั้นให้เข้าใจว่า ท่านทั้งหลายอย่าได้เบียดเบียนภิกษุนี้เลย ภิกษุนี้บอกแก่อาตมาแล้วจึงไปด้วยการงานสิ่งนี้ ดังนี้ แล้วจักทำความสวัสดิภาพให้แก่เธอ นี้คืออานิสงส์ในการเรียนบอกแล้วจึงไป

เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลเรียนบอกแก่ภิกษุผู้มีประการดังกล่าวแล้ว เป็นผู้มีความกระหยิ่มใจเกิดขึ้นในอันที่จะเห็นอสุภนิมิต จึงไปด้วยความปีติและโสมนัส มีอาการเหมือนกษัตริย์เสด็จไปสู่สถานที่ราชาภิเษก เหมือนคนบูชายัญไปสู่โรงบูชายัญ แหละหรือเหมือนคนไร้ทรัพย์ไปสู่สถานที่ฝังขุมทรัพย์ ครั้นโยคีบุคคลทำปีติและโสมนัสให้เกิดขึ้นโดยทำนองดังพรรณนามาอย่างนี้แล้ว พึงไปโดยวิธีที่พรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลายนั่นเถิด จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์พรรณนาเรื่องนี้ไว้ดังต่อไปนี้—

วิธีไปดูอสุภตามนัยอรรถกถา

โยคีบุคคลเมื่อเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองแล้วจึงไปอย่างเดียวดาย ไม่มีเพื่อนสอง โดยมีสติอันตั้งมั่นไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบไปข้างนอก พิจารณาดูทางไปและทางมาอยู่ ณ ตำบลใดมีอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองซึ่งทอดทิ้งไว้ ณ ตำบลนั้น โยคีบุคคลย่อมทำก้อนหิน,จอมปลวก,ต้นไม้,กอไม้หรือเครือไม้ให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน ครั้นทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกันแล้ว ย่อมกำหนดอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองโดยภาวะที่เป็นเอง คือ โดยสีบ้าง โดยเพศบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยทิศบ้าง โดยโอกาสบ้าง โดยปริจเฉทบ้าง โดยที่ข้อต่อ โดยช่อง โดยความเว้า โดยความนูน โดยรอบ ๆ โยคีบุคคลนั้นย่อมทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนถือเอาดีแล้ว ย่อมทรงจำซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนทรงจำดีแล้ว ย่อมกำหนดซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนกำหนดดีแล้ว โยคีบุคคลนั้นครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นสิ่งอันตนถือเอาดีแล้ว ทรงจำให้เป็นสิ่งอันตนทรงจำดีแล้ว กำหนดให้เป็นสิ่งอันตนกำหนดดีแล้ว จึงไปอย่างเดียวดาย ไม่มีเพื่อนสอง โดยมีสติตั้งมั่นไม่หลงลืม มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบไปข้างนอก พิจารณาดูทางไปและทางมาอยู่ โยคีบุคคลนั้นแม้เมื่อจะเดินจงกรม ก็อธิษฐานจงกรมอันเป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองเท่านั้น แม้เมื่อจะนั่งก็ปูลาดอาสนะที่เป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพองเท่านั้น

ถาม— การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ ๆ มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ— การกำหนดเครื่องหมายโดยรอบ ๆ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ มีความไม่หลงเป็นอานิสงส์

ถาม— การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ— การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง มีอันผูกพันจิตไว้เป็นประโยชน์ มีอันผูกพันจิตไว้เป็นอานิสงส์

ถาม— การพิจารณาดูทางไปและทางมา มีอะไรเป็นประโยชน์ มีอะไรเป็นอานิสงส์ ?

ตอบ— การพิจารณาดูทางไปและทางมา มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นอานิสงส์

โยคีบุคคลนั้นเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์ เป็นผู้มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ เข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติเป็นที่รักอย่างสนิทอยู่ ย่อมผูกพันจิตไว้ในอารมณ์นั้นว่า เราจักรอดพ้นจากชราทุกข์มรณทุกข์ด้วยข้อปฏิบัตินี้ เป็นแน่แท้ โยคีบุคคลนั้นสงัดแน่นอนแล้วจากกามทั้งหลายนั่นเทียว ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่ ปฐมฌานประเภทรูปาวจรกุศล ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ธรรมเครื่องอยู่อันเป็นทิพย์ ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว และบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยภาวนา ย่อมเป็นอันโยคีบุคคลนั้นได้บรรลุแล้ว ฉะนี้

วัตรแห่งการไปเยี่ยมป่าช้า

เพราะฉะนั้น โยคีบุคคลผู้ใดจะไปเยี่ยมดูป่าช้า โยคีบุคคลผู้นั้นจงตีระฆังยังคณะให้ประชุมกันเสียก่อนแล้วจึงไป ก็แหละ อันโยคีบุคคลพึงเป็นผู้มีกัมมัฏฐานเป็นประธานไป เป็นผู้เดียวดาย ไม่มีเพื่อนสอง ไม่ทอดทิ้งมูลกัมมัฏฐาน เป็นผู้มนสิการถึงมูลกัมมัฏฐานนั้นไปพลาง ถือเอาไม้ค้อนหรือไม้เท้าไปด้วย เพื่อป้องกันอันตรายอันอาจจะเกิดจากสุนัขเป็นต้นที่ป่าช้า ทำสติไว้ไม่ให้หลงลืม โดยการยังความเป็นผู้มีสติตั้งมั่นด้วยดีให้ถึงพร้อม เป็นผู้มีใจไม่แลบออกไปข้างนอก โดยที่ทำอินทรีย์ทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ ให้ถึงซึ่งความตั้งอยู่ในภายใน

เมื่อจะออกจากวัดไปนั่นเล่า พึงสังเกตประตูไว้ว่า เราออกไปโดยทางประตูโน้นในทิศโน้น แต่นั้นพึงกำหนดทางที่ตนไปไว้ว่า ทางนี้ตรงไปทิศปราจีน ทางนี้ตรงไปทิศปัจฉิม ทิศอุดร,และทิศทักษิณหรือตรงไปยังทิศเฉียง อนึ่ง ณที่ตรงนี้ไปทางซ้าย ณที่ตรงนี้ไปทางขวา แหละณที่ตรงนี้แห่งอสุภนั้นมีก้อนหิน ณที่ตรงนี้มีจอมปลวก ณที่ตรงนี้มีต้นไม้ ณที่ตรงนี้มีกอไม้ ณที่ตรงนี้มีเครือไม้ อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดทางไปโดยอาการอย่างนี้ ไปสู่

สถานที่แห่งนิมิตเถิด อนึ่ง อย่าไปทวนลม เพราะเมื่อไปทวนลม กลิ่นศพจะกระทบฆานปสาทแล้วพึงทำเยื่อสมองให้อักเสบก็ได้ จะพึงทำให้อาเจียนก็ได้ จะพึงทำให้เกิดความร้อนใจว่า เรามายังที่ซึ่งศพเห็นปานฉะนี้ได้ ก็ได้ เพราะเหตุฉะนั้น โยคีบุคคลพึงเว้นทางทวนลมแล้วไปทางตามลมเถิด ถ้าไม่สามารถที่จะไปโดยทางตามลมได้ เพราะมีภูเขา,เหว,ก้อนหิน,รั้วหนาม,น้ำและหล่มกั้นอยู่ในระหว่าง พึงเอาชายจีวรปิดจมูกไปเถิด นี้เป็นวัตรของการไปแห่งโยคีบุคคลนั้น

วิธียืนดูอสุภ

ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้ไปถึงโดยอาการอย่างนี้แล้ว อย่าเพิ่งดูอสุภนิมิตโดยทันที พึงกำหนดทิศทั้งหลายเสียก่อน เพราะเมื่อยืนอยู่ณส่วนแห่งทิศอันหนึ่งอารมณ์ย่อมไม่ปรากฏแจ้งชัด ทั้งจิตก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรแก่การงาน เพราะเหตุนั้น พึงเว้นส่วนแห่งทิศนั้นเสีย เมื่อยืนอยู่ณส่วนแห่งทิศใดอารมณ์ย่อมปรากฏแจ้งชัด ทั้งจิตก็เป็นสิ่งที่ควรแก่การงาน พึงยืนอยู่ณส่วนแห่งทิศนั้น อนึ่ง พึงเลี่ยงทิศทวนลมและทิศตามลมเสียด้วย เพราะเมื่อยืนอยู่ณทิศทวนลมถูกกลิ่นศพรบกวนเข้า จิตก็จะวิ่งพล่านไป เมื่อยืนอยู่ณทิศตามลม ถ้ามีพวกอมนุษย์สิงอยู่ณอสุภนั้น มันก็จะโกรธเอาแล้วทำความฉิบหายให้ เพราะเหตุนั้น ไม่พึงยืนณทิศทวนลมให้มากนัก โดยเลี่ยงไปเสียเล็กน้อย

อันโยคีบุคคลแม้เมื่อยืนอยู่โดยประการดังพรรณนานั้น ก็อย่ายืนณที่ไกลเกินไป ณที่ใกล้เกินไป อย่ายืนค่อนไปทางเท้า ค่อนไปทางศีรษะ เพราะเมื่อยืนไกลเกินไปอารมณ์ย่อมจะไม่แจ้งชัด เมื่อยืนใกล้เกินไปความกลัวก็จะเกิดขึ้น เมื่อยืนค่อนไปทางเท้าหรือค่อนไปทางศีรษะ อสุภก็จะไม่ปรากฏอย่างสม่ำเสมอทั่วทั้งหมด เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลพึงยืนอยู่ตรงส่วนกลางตัว อันเป็นที่สะดวกสำหรับผู้ดูอสุภ ไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไป

จำเครื่องหมายต่าง ๆ โดยรอบอสุภ

อันโยคีบุคคล ครั้นยืนอยู่อย่างนี้แล้ว พึงสังเกตเครื่องหมายทั้งหลายโดยรอบ ๆ ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วอย่างนี้ว่า **โยคีบุคคลย่อมทำก้อนหิน.... หรือเครือไม้ ณตำบลนั้นให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน** ในข้อนั้นมีวิธีสังเกตดังต่อไปนี้ ถ้าในคลองจักษุโดยรอบแห่งนิมิตนั้นมีก้อนหิน พึงกำหนดก้อนหินนั้นว่า ก้อนหินนี้ สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดงดำหรือขาว

ยาวหรือกลม แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นก้อนหิน นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นก้อนหิน ถ้ามีจอมปลวก พึงกำหนดแม้จอมปลวกนั้นว่า จอมปลวกนี้ สูงหรือต่ำ เล็กหรือใหญ่ แดงดำหรือขาว ยาวหรือกลม แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นจอมปลวก นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีต้นไม้ พึงกำหนดแม้ต้นไม้นั้นว่า ต้นไม้นี้ เป็นต้นโพธิ์ใบหรือเป็นต้นนิโครธ เป็นต้นเต็งรังหรือต้นมะขวิด เป็นต้นสูงหรือต้นต่ำ เป็นต้นเล็กหรือต้นใหญ่ แดงดำหรือขาว แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นต้นไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีกอไม้ พึงกำหนดแม้กอไม้นั้นว่า กอไม้นี้ เป็นกอเบ้งหรือกอเล็บเหยี่ยว เป็นกอพุดหรือกอว่านหางช้าง เป็นกอสูงหรือกอต่ำ เป็นกอเล็กหรือกอใหญ่ แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นกอไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต ถ้ามีเครือไม้ พึงกำหนดแม้เครือไม้นั้นว่า เครือไม้นี้ เป็นเครือน้ำเต้าหรือเป็นเครือฟัก เป็นเครือหญ้านางหรือเครือกระพังโหม หรือเป็นเครือหัวด้วน แต่นั้นพึงสังเกตไว้ว่า ณ โอกาสตรงนี้ นี้เป็นเครือไม้ นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นเครือไม้ ฉะนี้

ส่วน คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ย่อมทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน ย่อมทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน** ดังนี้ คำนั้นรวมลงในการกระทำซึ่งเครื่องหมายมีก้อนหินเป็นต้นนั่นแล เพราะเมื่อโยคีบุคคลกำหนดอยู่บ่อย ๆ ย่อมชื่อว่ากระทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน เมื่อกำหนดย่น ๒ อันเข้ากันย่น ๒ อันเข้ากันอย่างนี้ว่า นี้เป็นก้อนหิน นี้เป็นอสุภนิมิต,นี้เป็นอสุภนิมิต นี้เป็นก้อนหิน ดังนี้ชื่อว่า ย่อมทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน

ก็แหละ ครั้นโยคีบุคคลทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกัน และทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกันอย่างนี้แล้ว เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ย่อมกำหนดโดยความเป็นสภาวะ** ดังนี้ ความเป็นสภาวะคือความไม่สาธารณะแก่สิ่งอื่น ความเป็นตัวของตัว ได้แก่ความขึ้นพองของอสุภนั้น อันใด พึงมนสิการโดยความเป็นสภาวะอันนั้น อธิบายว่า พึงกำหนดโดยภาวะของตนโดยรสของตนอย่างนี้ คือ **ความอืด ความขึ้นพอง**

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง

ครั้นโยคีบุคคลกำหนดได้โดยประการอย่างนี้แล้ว พึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง คือ โดยสี ๑ โดยเพศ ๑ โดยสัณฐาน ๑ โดยทิศ ๑ โดยโอกาส ๑ โดยปริจเฉท ๑

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่างนั้น ถือเอาอย่างไร ?

อธิบายว่า อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนด **โดยสี** ว่า ร่างนี้ของคนผิวดำ ร่างนี้ของคนผิวขาว ร่างนี้ของคนผิว ๒ สี

อนึ่ง **โดยเพศ** อย่ากำหนดว่าเพศหญิงหรือเพศชาย พึงกำหนดว่า ร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย ร่างนี้ของคนตั้งอยู่ในมัชฌิมวัย หรือร่างนี้ของคนที่ตั้งอยู่ในปัจฉิมวัย

โดยสัณฐาน พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งสัณฐานของอสุภที่ขึ้นพองนั่นแหละว่า นี้เป็นสัณฐานศีรษะ นี้เป็นสัณฐานคอ นี้เป็นสัณฐานมือ นี้เป็นสัณฐานท้อง นี้เป็นสัณฐานสะดือ นี้เป็นสัณฐานสะเอว นี้เป็นสัณฐานขา นี้เป็นสัณฐานแข้ง นี้เป็นสัณฐานเท้า ของอสุภที่ขึ้นพองนั้น

อนึ่ง **โดยทิศ** พึงกำหนดว่า ในร่างนี้มีทิศ ๒ ทิศ คือทิศเบื้องต่ำตั้งแต่สะดือลงมา ทิศเบื้องสูงตั้งแต่สะดือขึ้นไป อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า เรายืนอยู่ในทิศนี้ อสุภนิมิตอยู่ในทิศนี้

อนึ่ง **โดยโอกาส** พึงกำหนดว่า มือทั้ง ๒ อยู่ณโอกาสตรงนี้ เท้าทั้ง ๒ อยู่ณโอกาสตรงนี้ ศีรษะอยู่ณโอกาสตรงนี้ กลางตัวอยู่ณโอกาสตรงนี้ อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า เรายืนอยู่ณโอกาสนี้ อสุภนิมิตอยู่ณโอกาสนี้

โดยปริจเฉท พึงกำหนดว่า ร่างนี้เบื้องต่ำแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องบนแต่ปลายผมลงมา เบื้องขวางกำหนดด้วยหนัง และในฐานะตามที่กำหนดนั้นเต็มไปด้วยศพ ๓๒ ศพนั่นเทียว อีกนัยหนึ่ง พึงกำหนดว่า นี้เป็นตอนมือ นี้เป็นตอนเท้า นี้เป็นตอนศีรษะ นี้เป็นตอนกลางตัว แห่งอสุภที่ขึ้นพองนั่นเทียว แหละหรือตนถือเอาฐานะได้ประมาณเท่าใด พึงกำหนดถือเอาฐานะประมาณเท่านั้นนั่นแลว่า ร่างเช่นนี้เป็นอสุภที่ขึ้นพอง

อนึ่ง ร่างของสตรีย่อมไม่ควรแก่บุรุษ หรือร่างของบุรุษย่อมไม่ควรแก่สตรี ในร่างที่มีส่วนขัดกัน อารมณ์ย่อมไม่ปรากฏ มีแต่จะเป็นปัจจัยแก่ความกวัดแกว่งไปเท่านั้น พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถามัชฌิมนิกายว่า จริงอยู่ สตรีแม้จะเป็นร่างอันน่าเกลียดแล้วก็ตาม ก็ยังครอบงำจิตของบุรุษไว้ได้[๑] ดังนี้ เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลพึงถือเอานิมิตโดยอาการ ๖ อย่าง ดังพรรณนามาแล้วนั้น เฉพาะแต่ในร่างที่มีส่วนเข้ากันได้เท่านั้น

ก็แหละ กุลบุตรใดมีกัมมัฏฐานอันได้ส้องเสพไว้แล้วในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน มีธุดงค์อันบริหารแล้ว มีมหาภูตรูปอันย่ำยีแล้ว มีสังขารอันได้กำหนดรู้แล้ว มีนามรูปอันกำหนดแยกแล้ว มีความสำคัญว่าสัตว์อันได้เพิกถอนแล้ว มีสมณธรรมอันได้บำเพ็ญ

๑ องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๗๘

แล้ว มีวาสนาอันได้อบรมแล้ว มีภาวนาอันได้เจริญแล้ว ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลายในปางก่อน ผู้มีพืช มีญาณอันยอดยิ่ง มีกิเลสน้อย ปฏิภาคนิมิตย่อมปรากฏแก่กุลบุตรนั้นตรงฐานะที่มองดูแล้วมองดูแล้วนั่นเทียว ถ้าหากว่าปฏิภาคนิมิตไม่ปรากฏด้วยอาการอย่างนี้แค่นั้น ก็จะปรากฏโดยการถือเอานิมิตด้วยอาการ ๖ อย่างดังพรรณนามา

ถือเอานิมิตโดยอาการ ๕ อย่าง

ก็แหละ แม้จะได้ถือเอานิมิตด้วยอาการ ๖ อย่างดังพรรณนาแล้วนั้น ปฏิภาคนิมิตก็ไม่ปรากฏแก่โยคีบุคคลใด อันโยคีบุคคลนั้นพึงถือเอานิมิตด้วยอาการ ๕ อย่างแม้ต่อไปอีก คือโดยที่ต่อ ๑ โดยช่อง ๑ โดยที่เว้า ๑ โดยที่นูน ๑ โดยรอบ ๆ ๑

ในอาการ ๕ อย่างนั้น คำว่า **โดยที่ต่อ** คือโดยที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง

ถาม— ก็แหละ ในอสุภที่ขึ้นพองจักกำหนดที่ต่อ ๑๘๐ แห่งอย่างไร ?

ตอบ— เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลนั้นพึงกำหนดโดยที่ต่อด้วยสามารถแห่งที่ต่อใหญ่ ๆ ๑๔ แห่ง อย่างนี้คือ ที่ต่อข้อมือขวา ๓ แห่ง ที่ต่อข้อมือซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าขวา ๓ แห่ง ที่ต่อเท้าซ้าย ๓ แห่ง ที่ต่อคอ ๑ แห่ง ที่ต่อสะเอว ๑ แห่ง

คำว่า **โดยช่อง** ความว่า พึงกำหนดโดยช่องอย่างนี้คือ ช่องมือ ช่องเท้า ช่องท้อง ช่องหู ชื่อว่าช่อง แม้นัยน์ตาทั้ง ๒ ที่หลับหรือลืมและปากที่ปิดหรือเปิดก็พึงกำหนดได้

คำว่า **โดยที่เว้า** ความว่า ที่ ๆ เว้าในร่างศพอันใด ได้แก่เบ้าตา ภายในปากหรือหลุมคอ พึงกำหนดที่ ๆ เว้านั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า เราอยู่ณที่ลุ่ม ร่างศพอยู่ณที่ดอน

คำค่า **โดยที่นูน** ความว่า ที่ ๆ นูนในร่างศพอันใด ได้แก่หัวเข่า หน้าอก หรือหน้าผาก พึงกำหนดที่ ๆ นูนนั้น อีกอย่างหนึ่ง พึงกำหนดว่า เราอยู่ณที่ดอน ร่างศพอยู่ณที่ลุ่ม

คำว่า **โดยรอบ ๆ** ความว่า พึงกำหนดร่างศพทั้งหมดโดยรอบ ๆ คือส่องญาณไปในร่างศพทั้งสิ้นแล้ว ที่ตรงไหนปรากฏแจ่มชัด พึงตั้งจิตไว้ณที่ตรงนั้นว่า **อุทฺธุมาตกํ อุทฺธุมาตกํ** หรือว่า **อสุภที่ขึ้นพอง อสุภที่ขึ้นพอง** ฉะนี้

ถ้าปฏิภาคนิมิตยังไม่ปรากฏแม้ด้วยการกำหนดอย่างนี้ ตรงที่สุดแห่งท้องย่อมเป็นสิ่งที่ขึ้นพองมากกว่า โยคีบุคคลพึงตั้งจิตไว้ณที่ตรงที่สุดแห่งท้องนั้น โดยบริกรรมว่า **อุทฺธุมาตกํ อุทฺธุมาตกํ** หรือว่า **อสุภที่ขึ้นพอง อสุภที่ขึ้นพอง** ฉะนี้

ได้อุคคหนิมิต

บัดนี้ จะวินิจฉัยในคำทั้งหลายมีคำว่า **โยคีบุคคลนั้นย่อมกระทำซึ่งนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดีแล้ว** เป็นต้น ดังต่อไปนี้–

อันโยคีบุคคลนั้นพึงถือเอานิมิตด้วยดีตรงที่ร่างศพนั้น ด้วยสามารถแห่งการถือเอานิมิตตามที่กล่าวมาแล้ว พึงนึกทำสติให้ปรากฏด้วยดี พึงทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ ใคร่ครวญและกำหนดให้ดีนั่นเทียว พึงยืนหรือนั่งอยู่ตรงที่ไม่ไกลเกินไปไม่ใกล้เกินไปแต่ร่างศพ ลืมตาขึ้นดูจับเอานิมิต พึงลืมตาดู หลับตานึก ร้อยครั้ง พันครั้ง โดยบริกรรมว่า **อสุภขึ้นพองน่าเกลียด อสุภขึ้นพองน่าเกลียด** เมื่อทำอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ เข้า **อุคคหนิมิต** ก็จะเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้ว

ถาม– อุคคหนิมิตย่อมเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้วเมื่อไร ?

ตอบ– กาลใด เมื่อโยคีบุคคลลืมตาดูและหลับตานึกอยู่นั้น นิมิตมาสู่คลองจักษุเป็นเสมือนอันเดียวกัน กาลนั้น ชื่อว่าอุคคหนิมิตเป็นอันโยคีบุคคลถือเอาด้วยดีแล้ว

กลับจากป่าช้า

โยคีบุคคลนั้น ครั้นทำนิมิตนั้นให้เป็นอันถือเอาด้วยดีแล้ว ใคร่ครวญนิมิตนั้นให้เป็นอันใคร่ครวญด้วยดีแล้ว กำหนดนิมิตนั้นให้เป็นอันกำหนดด้วยดีแล้ว โดยประการดังกล่าวมา ถ้าไม่สามารถที่จะบรรลุถึงซึ่งที่สุดแห่งภาวนา ณ ตรงที่อาสนะนั้นนั่นแล ลำดับนั้น อันโยคีบุคคลนั้นพึงเป็นผู้เดียวดาย ไม่มีเพื่อนสอง โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในเวลามานั่นเทียว มนสิการถึงกัมมัฏฐานนั้นนั่นแหละ พึงทำสติให้ปรากฏด้วยดี มีอินทรีย์ทั้งหลายอยู่ในภายใน มีใจไม่แลบออกไปข้างนอก เดินไปสู่เสนาสนะของตนนั่นเถิด

กำหนดทางมาเป็นต้น

อนึ่ง เมื่อจะออกจากป่าช้านั้น โยคีบุคคลพึงกำหนดทางมาไว้ว่า เราออกมาโดยทางใด ทางนี้ตรงไปสู่ทิศปราจีน หรือทางนี้ตรงไปสู่ทิศปัจฉิม, ทิศอุดร, และทิศทักษิณ หรือทางนี้ตรงไปสู่ทิศเฉียง แหละ ณ สถานที่ตรงนี้ไปทางซ้าย ณ สถานที่ตรงนี้ไปทางขวา อนึ่ง ณ สถานที่ตรงนี้แห่งอุทธุมาตกอสุภนั้นมีก้อนหิน ณ สถานที่ตรงนี้มีจอมปลวก ณ สถานที่ตรงนี้มีต้นไม้

ณสถานที่ตรงนี้มีกอไม้ ณสถานที่ตรงนี้มีเครือไม้ อันโยคีบุคคลกำหนดทางมาอย่างนี้มาถึงสถานที่แล้ว แม้เมื่อจะเดินจงกรม พึงอธิษฐานจงกรมอันเป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตนั้นนั่นเทียว อธิบายว่าพึงเดินจงกรมไปณภูมิประเทศอันผินหน้าสู่ทิศแห่งอสุภนิมิต เมื่อจะนั่งก็พึงปูลาดแม้อาสนะที่เป็นไปในส่วนแห่งอสุภนิมิตนั้นนั่นเทียว ก็แหละ ถ้าณทิศนั้นมีบ่อน้ำ,เหว,ต้นไม้,รั้วหรือเปือกตมกั้นอยู่ไม่สามารถที่จะเดินจงกรมตรงภูมิประเทศอันผินหน้าสู่ทิศแห่งอสุภนิมิตนั้นได้ แม้อาสนะก็ไม่อาจปูลาดได้ เพราะไม่มีโอกาส ไม่ต้องเหลียวไปดูทิศนั้นก็ได้ พึงเดินจงกรมและนั่งณที่อันสมควรแก่โอกาสนั้นเถิด แต่ต้องทำจิตให้มุ่งหน้าตรงไปสู่ทิศแห่งอสุภนั้นให้จงได้

อธิบายข้อว่ามีความไม่หลงเป็นประโยชน์เป็นต้น

บรรดาปัญหาทั้งหลายมีอาทิว่า การกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ มีอะไรเป็นประโยชน์ บัดนี้จะอธิบายในคำวิสัชนาข้อว่า มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ เป็นต้น ดังต่อไปนี้—

ก็เมื่อโยคีบุคคลใดไปยังสถานที่แห่งนิมิตที่ขึ้นพองในเวลาอันไม่สมควร ทำความกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ แล้วลืมตาดูเพื่อจับเอานิมิตอยู่นั่นแล ร่างศพนั้นจะปรากฏเป็นเหมือนลุกขึ้นยืน เหมือนจะมาทัน แหละเหมือนติดตามไป โยคีบุคคลนั้นครั้นเห็นอารมณ์อันน่ากลัวน่าหวาดเสียวนั้นแล้ว ก็จะเป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่านเหมือนเป็นบ้า ย่อมจะถึงความกลัวความสะดุ้งหวาดเสียวความขนพอง เพราะว่า ในบรรดาอารมณ์กัมมัฏฐาน ๓๘ อย่างที่ท่านจำแนกไว้ในบาลี อารมณ์อื่น ๆ ที่จะเป็นอารมณ์น่ากลัวเห็นปานฉะนี้ ย่อมไม่มี เพราะในกัมมัฏฐานบทนี้ โยคีบุคคลชื่อว่าเป็นผู้หมุนหนีออกจากฌาน เพราะเหตุไร? เพราะกัมมัฏฐานนี้เป็นอารมณ์ที่น่ากลัวอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนั้น อันโยคีบุคคลนั้นพึงยังใจไว้ทำสติให้ปรากฏด้วยดี แล้วพึงบรรเทาความหวาดเสียวโดยตระหนักว่า ร่างของคนตายแล้วที่จะลุกขึ้นมาติดตามหามีไม่ จริงอยู่ ถ้าก้อนหินหรือเครือไม้ที่อยู่ใกล้แห่งอสุภนิมิตนี้นั้น จะพึงเดินมาได้ แม้ร่างศพก็จะพึงเดินมาได้ แท้จริงก้อนหินหรือเครือไม้นั้นย่อมเดินมาไม่ได้ ฉันใด แม้ร่างศพก็เดินมาไม่ได้ ฉันนั้น อนึ่ง อาการที่ปรากฏแก่เธอนี้ มันเกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นแดนเกิด กัมมัฏฐานจะปรากฏแก่เธอในวันนี้ เธออย่ากลัวเลย ภิกษุ ครั้นแล้วพึงยังความร่าเริงให้เกิดขึ้น พึงยังจิตให้คิดไปในอสุภนิมิตนั้นนั่นเถิด โยคีบุคคลนั้น จะบรรลุถึงซึ่งคุณธรรมอันพิเศษด้วยวิธีดังที่พรรณนามานี้ คำว่า การกำหนดนิมิตโดยรอบ ๆ มีความไม่หลงเป็นประโยชน์ นั้นท่านกล่าวหมายเอาอรรถาธิบายนี้

ประโยชน์แห่งการถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่าง

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลทำการถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่างให้สำเร็จอยู่ ชื่อว่าผูกกัมมัฏฐานไว้ เป็นความจริง อุคคหนิมิตย่อมเกิดขึ้น เพราะมีการลืมตาดูของโยคีบุคคลนั้นเป็นปัจจัย เมื่อโยคีบุคคลนั้นทำภาวนาจิตให้เป็นไปในอุคคหนิมิตนั้นอยู่ ปฏิภาคนิมิตก็จะเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลทำภาวนาจิตให้เป็นไปในปฏิภาคนิมิตนั้นอยู่ ก็จะบรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌาน โยคีบุคคลดำรงตนอยู่ในอัปปนาฌานแล้ว เจริญวิปัสสนาต่อไป ก็จะทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัต ด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า **การถือเอานิมิตโดยวิธี ๑๑ อย่างมีอันผูกพันจิตไว้เป็นประโยชน์** ฉะนี้

ประโยชน์แห่งการพิจารณาทางไปทางมา

ก็แหละ ในคำว่า **การพิจารณาทางไปและทางมามีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์** ดังนี้นั้น มีอธิบายว่า การพิจารณาทางไปและทางมาอันใดที่ท่านกล่าวไว้แล้ว การพิจารณานั้นมีอันทำวิถีแห่งพระกัมมัฏฐานให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ อธิบายว่า ถ้าภิกษุนี้รับเอาพระกัมมัฏฐานแล้วเดินมาอยู่ ใคร ๆ ถามถึงวันว่า วันนี้ดิถีเท่าไรขอรับก็ดี ถามปัญหาก็ดี กระทำการปฏิสันถารก็ดี ในระหว่างทาง เธอจะนิ่งแล้วไปเสียโดยถือว่า เราเป็นผู้ปฏิบัติพระกัมมัฏฐาน ดังนี้หาควรไม่ ต้องบอกวัน ต้องแก้ปัญหา ถ้าไม่ทราบก็ต้องบอกว่าข้าพเจ้าไม่ทราบ ต้องทำการปฏิสันถารอันเป็นธรรม เมื่อโยคีบุคคลทำอยู่อย่างนี้ อุคคหนิมิตซึ่งเป็นนิมิตที่ยังอ่อนก็จักเลือนไปเสีย ถึงแม้อุคคหนิมิตนั้นจะเลือนไปก็ตาม เมื่อถูกถามถึงวันก็จำที่จะต้องบอกโดยแท้ เมื่อไม่ทราบปัญหาก็จะต้องบอกว่าไม่ทราบ เมื่อทราบอยู่แม้จะตอบโดยเอกเทศก็ควร แม้การปฏิสันถารก็จำต้องทำ อนึ่ง ครั้นเห็นภิกษุอาคันตุกะแล้วก็ต้องทำการปฏิสันถารต่อภิกษุอาคันตุกะด้วย จำต้องบำเพ็ญวัตรทั้งหลายในคัมภีร์ขันธกะทุกอย่างแม้ที่เหลือ เช่นวัตรในลานพระเจดีย์ วัตรในลานพระศรีมหาโพธิ์ วัตรในอุโปสถาคาร วัตรในโรงฉัน วัตรในเรือนไฟ อาจริยวัตร อุปัชฌายวัตร อาคันตุกวัตร และคมิกวัตร เป็นต้น แม้เมื่อภิกษุนั้นมามัวบำเพ็ญวัตรเหล่านั้นอยู่ นิมิตที่อ่อนนั้นก็จักเลือนไปเสีย แม้เมื่อโยคีบุคคลนั้นมีความประสงค์จะไปด้วยคิดว่า เราจักไปถือเอานิมิตอีก ก็ไม่สามารถที่จะเข้าไปในป่าช้าได้ เพราะอันพวกอมนุษย์หรือพวกสัตว์ร้ายเข้ากีดกันเสียแล้ว หรือมิฉะนั้น นิมิตก็กลับกลายไปแล้ว จริงอยู่ อสุภที่ขึ้นพองดำรงอยู่ได้เพียงวันเดียวหรือสองวันเท่านั้น ก็จะถึงซึ่งภาวะเป็นอสุภมีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ เป็นต้นไป ในบรรดากัมมัฏฐานทั้งหมด ที่ชื่อว่ากัมมัฏฐานอันหาได้ยากเสมอด้วย

กัมมัฏฐานบทนี้ หามิได้ เพราะเหตุนั้น เมื่อนิมิตเสื่อมไปแล้วอย่างนี้ อันภิกษุนั้นนั่งอยู่ ณ ที่พัก กลางคืนหรือ ณ ที่พักกลางวันแล้ว พึงพิจารณาถึงทางไปทางมาจนถึงที่นั่งคู้บัลลังก์อย่างนี้ว่า เรา ออกจากวัดไปโดยทวารชื่อนี้ เดินไปสู่ทางที่ตรงไปสู่ทิศโน้น ณ ที่ตรงโน้นจับเอาทางซ้าย ณ ที่ตรงโน้นจับเอาทางขวา ณ ที่โน้นแห่งอสุภนิมิตนั้นมีก้อนหิน ณ ที่ตรงโน้นมีจอมปลวก, ต้นไม้, กอไม้และเครือไม้ชนิดใดชนิดหนึ่งเหล่านั้น ครั้นแล้วไปโดยทางนั้น ได้เห็นอสุภในที่ชื่อโน้น ณ ที่ตรงนั้นเรายืนผินหน้าไปสู่ทิศโน้น กำหนดนิมิตทั้งหลายโดยรอบอย่างนี้และอย่างนี้ จึงถือเอาอสุภนิมิตอย่างนี้ แล้วออกจากป่าช้าทางทิศโน้น กระทำกิจสิ่งนี้และสิ่งนี้ตามทางเห็นปานนี้ แล้วมานั่งอยู่ ณ ที่ตรงนี้

เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาอยู่อย่างนี้ นิมิตนั้นก็จะปรากฏ คือย่อมปรากฏเหมือนวางไว้ข้างหน้า พระกัมมัฏฐานย่อมดำเนินไปสู่วิถีโดยอาการเดิมนั่นเทียว ด้วยเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า การพิจารณาทางไปและทางมา มีอันยังวิถีให้ดำเนินไปโดยชอบเป็นประโยชน์ ฉะนี้

ผูกจิตไว้ในอสุภนิมิต

บัดนี้ จะอธิบายในคำของอรรถกถาจารย์ข้อว่า **โยคีบุคคลเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์ เป็นผู้มีความสำคัญเห็นเป็นรัตนะ เข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิทอยู่ ย่อมผูกพันจิตไว้ในอารมณ์นั้น ดังนี้ต่อไป—**

อันโยคีบุคคลพึงทำภาวนาจิตให้เป็นไปในอสุภที่ขึ้นพองอย่างน่าเกลียด ทำฌานให้บังเกิดแล้ว เจริญวิปัสสนาอันมีฌานเป็นปทัฏฐานอยู่ พึงเป็นผู้มีปกติมองเห็นอานิสงส์อย่างนี้ว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ด้วยปฏิปทานี้อย่างแน่แท้

ก็แหละ เหมือนอย่างว่าบุรุษเข็ญใจ ได้แก้วมณีอันมีค่ามากแล้ว เป็นผู้มีความสำคัญในแก้วมณีนั้นเป็นรัตนะว่า เราได้สิ่งอันหาได้ด้วยยากแล้วหนอ จึงทำบ้านส่วยให้เกิดแล้วประพฤติให้เป็นที่รัก ด้วยความรักอันกว้างขวาง พึงรักษาแก้วมณีนั้นไว้ ฉันใด อันโยคีบุคคลก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือเป็นผู้มีความสำคัญในอสุภนิมิตนั้นเป็นรัตนะว่า กัมมัฏฐานซึ่งหาได้ด้วยยากนี้เราได้แล้ว เป็นเช่นกับแก้วมณีที่มีค่ามากของบุรุษเข็ญใจ เพราะว่า ผู้เจริญจตุธาตุกัมมัฏฐาน ย่อมกำหนดมหาภูตรูปทั้ง ๔ ของตน ผู้เจริญอานาปานกัมมัฏฐาน ย่อมกำหนดลมที่นาสิกของตน ผู้เจริญกสิณกัมมัฏฐาน ทำรูปกสิณแล้วย่อมเจริญได้ตามความสบาย

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ กัมมัฏฐานทั้งหลายนอกนี้ ชื่อว่าเป็นสิ่งที่หาได้ด้วยง่าย ส่วนอุทธุมาตก-อสุภกัมมัฏฐานนี้ ดำรงสภาพอยู่ได้เพียงวันเดียวหรือสองวันเท่านั้น หลังจากนั้นไปย่อมถึงภาวะเป็นวินีลกอสุภกัมมัฏฐานเป็นต้น เพราะฉะนั้น กัมมัฏฐานที่หาได้ด้วยยากยิ่งไปกว่าอุทธุมาตก-อสุภกัมมัฏฐานนี้จึงไม่มี ฉะนี้แล้ว พึงเข้าไปตั้งความเคารพไว้ ประพฤติให้เป็นที่รักอย่างสนิท รักษานิมิตนั้นไว้ พึงผูกจิตไว้เสมอ ๆ ในอสุภนิมิตนั้นทั้งณที่พักกลางคืนทั้งณที่พักกลางวันโดยบริกรรมว่า **อสุภขึ้นพองน่าเกลียด อสุภขึ้นพองน่าเกลียด** พึงนึกพึงมนสิการถึงนิมิตนั้นบ่อยๆ พึงทำให้เป็นนิมิตอันความตรึกตะล่อมไว้แล้วอันวิตกตะล่อมไว้แล้ว เมื่อโยคีบุคคลนั้นกระทำอยู่โดยประการดังกล่าวมา ปฏิภาคนิมิตย่อมบังเกิดขึ้น

ความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในอุทธุมาตกอสุภนั้นความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒ ดังนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นสิ่งผิดรูปผิดร่าง น่าหวาดเสียว ดูน่าสะพึงกลัว ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเหมือนคนมีองค์อวัยวะอ้วนพีที่กินอิ่มแล้วนอน

ละนิวรณ์ ๕ ได้พร้อมกับได้ปฏิภาคนิมิต

ในเวลาพร้อมกับได้ปฏิภาคนิมิตนั่นแล โยคีบุคคลนั้นย่อมละ **กามฉันทนิวรณ์** ได้ด้วยอำนาจวิกขัมภนประหาน เพราะไม่มนสิการถึงกามทั้งหลายอันเป็นภายนอก และแม้ **พยา-ปาทนิวรณ์** อันโยคีบุคคลนั้นก็ละได้ เพราะประหานความยินดีเสียได้นั่นเอง เหมือนละหนองเสียได้ก็เพราะละโลหิตฉะนั้น **ถีนมิทธนิวรณ์** เป็นอันโยคีบุคคลนั้นละได้เหมือนกัน เพราะเป็นผู้มีความเพียรปรารภแล้ว **อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์** ก็เป็นอันละได้ เพราะอำนาจประกอบด้วยธรรมอันสงบที่ไม่ทำความร้อนใจให้ **วิจิกิจฉา** ในศาสดาผู้แสดงข้อปฏิบัติก็ดี ในข้อปฏิบัติก็ดี ในผลแห่งการปฏิบัติก็ดี ก็เป็นอันละได้ เพราะคุณอันวิเศษที่บรรลุแล้วเป็นสภาพประจักษ์แจ้งเป็นอันโยคีบุคคลนั้นละนิวรณ์ได้ครบทั้ง ๕ ด้วยประการฉะนี้

องค์ฌาน ๕ ปรากฏ

อนึ่ง **วิตก** ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นไว้ในนิมิตนั้นนั่นแล **วิจาร** ทำกิจคือพิจารณานิมิตให้สำเร็จอยู่ เพราะมีอันได้การบรรลุคุณวิเศษเป็นปัจจัย **ปีติ** ย่อมปรากฏ เพราะปัสสัทธิ

สำเร็จแก่ผู้ที่มีใจประกอบด้วยปีติ **ปัสสัทธิ** ย่อมปรากฏ **สุข** ซึ่งมีปัสสัทธินั้นเป็นเหตุ ย่อมปรากฏ และเพราะจิตตสมาธิ สำเร็จแก่ผู้ที่มีความสุข **เอกัคคตา** ซึ่งมีความสุขเป็นเหตุ ย่อมปรากฏ เป็นอัน **องค์ฌานทั้งหลาย** ปรากฏเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ แม้อุปจารฌานอันเป็นเครื่องรองรับปฐมฌานก็ยังเกิดแก่โยคีบุคคลนั้นในขณะพร้อมกันนั้นนั่นเทียว

อรรถาธิบายทุก ๆ อย่างตั้งแต่นี้ไปจนถึงอัปปนาฌาน และความสำเร็จเป็นวสีแห่งปฐมฌาน นักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่พรรณนาไว้แล้วในปถวีกสิณนั้นเทอญ

อธิบายอสุภกัมมัฏฐานที่เหลือ ๙ อย่าง

ก็แหละ แม้ในอสุภกัมมัฏฐานทั้งหลายมีวินีลกอสุภเป็นต้น หลังแต่อุทธุมาตกอสุภนี้ไป ลักษณะอันใด ตั้งต้นแต่การไปดูอสุภซึ่งท่านแสดงไว้โดยนัยมีอาทิว่า โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิตชนิดที่ขึ้นพอง เป็นผู้เดียวดาย ไม่มีเพื่อนสอง มีสติอันตั้งมั่น..... ไป ดังนี้ นักศึกษาพึงทราบลักษณะอันนั้นพร้อมทั้งวินิจฉัยและอธิบาย ตามนัยที่แสดงไว้แล้วนั่นแล เปลี่ยนเพียงแต่บทว่า **อุทธุมาตก** ตรงที่อสุภนั้น ๆ ไปตามอสุภนิมิตนั้น ๆ อย่างนี้ว่า โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิต **ชนิดที่มีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ .....** โยคีบุคคลเมื่อจะเรียนเอาอสุภนิมิต **ชนิดที่มีหนองไหลเยิ้ม** ฉะนี้

ส่วนอรรถาธิบายที่แปลกกัน ดังต่อไปนี้—

๒. วิธีเจริญวินีลกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวินีลกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภมีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียด อสุภมีสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียด** ดังนี้ แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นสีด่างพร้อยไป ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏโดยเป็นสีที่หนาทึบ

๓. วิธีเจริญวิปุพพกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวิปุพพกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภมีหนองไหลเยิ้มน่าเกลียด อสุภมีหนองไหลเยิ้มน่าเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏ-

ฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเหมือนหนองไหลอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่งไม่เคลื่อนที่

๔. วิธีเจริญวิจฉิทฺทกอสุภกัมมัฏฐาน

อสุภที่ขาดเป็นท่อน จะหาได้ก็ตรงที่บริเวณสนามรบ, ที่ดงโจร, ที่สุสาน หรือที่ที่พระราชาทรงรับสั่งให้ประหารพวกโจร มิฉะนั้น ก็ตรงสถานที่ที่คนถูกพวกสีหะและเสือกัดขาดไว้ เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลไปยังสถานที่เห็นปานดังนั้นแล้ว ถ้าแม้ว่าอสุภที่ขาดเป็นท่อนซึ่งตกอยู่ในทิศต่าง ๆ มาถึงคลองจักษุได้ด้วยอาวัชชนจิตอันเดียว ข้อนี้นับว่าเป็นการดี ถ้าไม่มา ก็อย่าเอามือไปจับต้องเอง เพราะเมื่อโยคีบุคคลจับต้องก็จะถึงซึ่งความเคยชินไปเสีย เพราะเหตุนั้น พึงใช้คนวัด หรือคนที่สมณะแสดงให้ หรือใคร ๆ อื่น ให้ทำอสุภที่ตกอยู่ในทิศต่าง ๆ นั้นรวมเข้าในที่แห่งเดียวกัน เมื่อหาคนอื่นไม่ได้ พึงเอาไม้เท้าหรือไม้ท่อนเขี่ยเข้ามา ทำระหว่างไว้องคุลีหนึ่ง ครั้นเขี่ยเข้ามาไว้โดยประการดังนี้แล้ว โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปด้วยบริกรรมว่า **อสุภขาดเป็นท่อนน่าเกลียด อสุภขาดเป็นท่อนน่าเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบทนั้นนั้น **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นดุจทะลุกลางตัว ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์

๕. วิธีเจริญวิกขายิตกอสุภกัมมัฏฐาน

ในวิกขายิตกอสุภกัมมัฏฐาน โยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภที่สัตว์กัดกินน่าเกลียด อสุภที่สัตว์กัดกินน่าเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเสมือนร่างซึ่งถูกสัตว์กัดณที่นั้น ๆ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์นั้นเทียว

๖. วิธีเจริญวิกขิตตกอสุภกัมมัฏฐาน

แม้อสุภที่กระจัดกระจาย อันโยคีบุคคลพึงใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่างระหว่างองคุลีหนึ่ง โดยนัยที่อธิบายไว้แล้วในอสุภที่ขาดเป็นท่อนนั่นแล แล้วพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภที่กระจัดกระจายน่าเกลียด อสุภที่กระจัดกระจายน่าเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างมีหว่างปรากฏ ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างบริบูรณ์นั่นเทียว

๗. วิธีเจริญหตวิกขิตตกอสุภกัมมัฏฐาน

แม้อสุภที่ถูกฟันกระจัดกระจาย ก็ย่อมหาได้ณสถานที่ทั้งหลาย ซึ่งมีประการดังอธิบายไว้แล้วในอสุภที่ขาดเป็นท่อนนั่นแล เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลครั้นไปถึงณสถานที่นั้นแล้ว พึงใช้คนอื่นทำหรือทำเองให้ห่างระหว่างองคุลีหนึ่งโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั่นเทียว แล้วพึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภที่ถูกฟันกระจัดกระจายน่าเกลียด อสุภที่ถูกฟันกระจัดกระจายน่าเกลียด** ดังนี้ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเหมือนมีปากแผลที่ถูกฟันปรากฏอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นร่างที่บริบูรณ์

๘. วิธีเจริญโลหิตกอสุภกัมมัฏฐาน

อสุภที่มีโลหิตไหล ย่อมจะหาได้ในเวลาที่มันไหลออกจากปากแผลของคนผู้ได้รับการประหารในสนามรบเป็นต้น หรือในเมื่อมือและเท้าเป็นต้นถูกตัดขาด หรือในเวลาที่มันไหลออกจากปากแผลของคนมีฝีและต่อมแตก เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลครั้นเห็นโลหิตอันไหลอยู่นั้นแล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภมีโลหิตไหลน่าเกลียด อสุภมีโลหิตไหลน่าเกลียด** ดังนี้ ในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏมีอาการไหวอยู่เหมือนธงผ้าแดงที่ถูกลมพัด ส่วน **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่งอยู่

๙. วิธีเจริญปุฬุวกอสุภกัมมัฏฐาน

อสุภที่มีหนอนเกลื่อนกลาด ย่อมมีได้ในเวลาที่หมู่หนอนชอนออกจากปากแผล ๙ แห่งของศพ โดยล่วงไปได้ ๒—๓ วัน ก็แหละ ปุฬุวกอสุภนั้น ย่อมดำรงสภาพอยู่เหมือนกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี มีขนาดเท่าร่างของสุนัข, สุนัขจิ้งจอก, มนุษย์, โค, กระบือ, ช้าง, ม้า, และงูเหลือมเป็นต้นนั่นเทียว ในบรรดาร่างของสุนัขเป็นต้นเหล่านั้น อันโยคีบุคคลพึงยังมนสิการให้เป็นไปในร่างของสัตว์ชนิดใดชนิดหนึ่ง ด้วยบริกรรมว่า **อสุภมีหนอนเกลื่อนกลาดน่าเกลียด อสุภมีหนอนเกลื่อนกลาดน่าเกลียด** ดังนี้ เป็นความจริง นิมิตในศพช้างซึ่งอยู่ภายในบึงกาฬทีฆะ ก็ได้ปรากฏแก่พระจูฬปิณฑปาติกติสสเถระ ก็แหละในกัมมัฏฐานบทนี้ **อุคคหนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นเสมือนเคลื่อนไหวอยู่ **ปฏิภาคนิมิต** ย่อมปรากฏเป็นอาการหยุดนิ่งเสมือนกองข้าวสุกแห่งข้าวสาลี

๑๐. วิธีเจริญอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐาน

อัฏฐิกอสุภ คืออสุภที่เป็นกระดูก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยประการต่าง ๆ โดยนัยมีอาทิว่า **ภิกษุนั้น พึงเห็นร่างที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นยึดอยู่**[๑] ดังนี้ ร่างกระดูกนั้นเขาทิ้งไว้ณที่ตรงไหน อันโยคีบุคคลพึงไปณที่ตรงนั้นโดยนัยที่กล่าวมาแล้วในอุทธุมาตกอสุภนั่นแล ครั้นแล้วพึงทำให้เป็นเครื่องหมายร่วมกันทำให้เป็นอารมณ์ร่วมกัน ด้วยอำนาจแห่งวัตถุทั้งหลายมีก้อนหินโดยรอบเป็นต้น พึงกำหนดโดยความเป็นสภาวะว่า ร่างนี้เป็นกระดูก แล้วพึงถือเอาซึ่งนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง ด้วยอำนาจสีเป็นต้นต่อไป

กำหนดนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง

ก็แหละ เมื่อโยคีบุคคลดูกระดูก **โดยสี** กระดูกนั้นก็จะไม่ปรากฏโดยเป็นสภาวะย่อมจะปนกับโอทาตกสิณคือกสิณสีขาวไปเสีย เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลพึงดูกระดูกโดยความเป็นของปฏิกูลเท่านั้น

คำว่า **โดยเพศ** ณที่นี้เป็นชื่อของอวัยวะมีมือเป็นต้น เพราะเหตุนั้น **โดยเพศ** โยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถแห่งมือ, เท้า, ศีรษะ, หน้าอก, แขน, สะเอว, ขา, และแข้งเป็นต้น

อนึ่ง **โดยสัณฐาน** พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งความยาว, ความสั้น, ความกลม, สี่เหลี่ยม, ความเล็กและความใหญ่

ทิศ และ **โอกาส** มีนัยดังที่พรรณนามาแล้วนั่นแล

โดยปริจเฉท โยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถแห่งที่สุดของกระดูกท่อนนั้น ๆ ในบรรดากระดูกเหล่านั้น ท่อนใดแลย่อมปรากฏเป็นอาการชัดแจ้ง พึงถือเอากระดูกท่อนนั้นจนบรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌาน

อนึ่ง **โดยที่เว้า** และ **โดยที่นูน** โยคีบุคคลพึงกำหนดตามที่มันเว้าและที่มันนูนของกระดูกท่อนนั้น ๆ แม้จะพึงกำหนดด้วยอำนาจแห่งสถานที่ว่า เราอยู่ที่ลุ่ม กระดูกอยู่ที่ดอน เราอยู่ที่ดอน กระดูกอยู่ที่ลุ่ม ดังนี้ก็ได้

อนึ่ง **โดยที่ต่อ** โยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยอำนาจแห่งที่ ๆ กระดูก ๒ ท่อนต่อกัน

---

๑ ที. ม. ๑๐/๓๓๑. ม. อุ. ๑๔/๒๐๗.

โดยช่อง โยคีบุคคลพึงกำหนด ด้วยอำนาจแห่งช่องอันเป็นระหว่างของกระดูกทั้งหลายนั้นแล

อนึ่ง **โดยรอบ ๆ** อันโยคีบุคคลพึงส่องญาณไปในร่างกระดูกทั้งหมดนั่นแล แล้วกำหนดว่ากระดูกนี้อยู่ณที่ตรงนี้

แม้ถึงจะได้กำหนดด้วยประการอย่างนี้แล้ว นิมิตก็มิได้ปรากฏ โยคีบุคคลพึงวางจิตไว้ตรงที่กระดูกหน้าผากนั่นเถิด

แหละการถือเอานิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่างในอัฏฐิกอสุภนี้ ฉันใด แม้ในอสุภอื่นๆ ข้างต้นแต่นี้ มีปุพุวกอสุภเป็นอาทิ อันโยคีบุคคลพึงกำหนดด้วยสามารถความเหมาะสม ฉันนั้น อนึ่ง กัมมัฏฐานบทนี้ ย่อมสำเร็จทั้งในโครงกระดูกทั้งสิ้น ทั้งในกระดูกท่อนเดียว เพราะเหตุนั้น อันโยคีบุคคลพึงถือเอาซึ่งนิมิตโดยอาการ ๑๑ อย่าง ในโครงกระดูกและกระดูกท่อนเดียวนั้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว พึงยังมนสิการให้เป็นไป ด้วยบริกรรมว่า **อสุภเป็นกระดูกน่าเกลียด อสุภเป็นกระดูกน่าเกลียด** ดังนี้

ความต่างกันแห่งนิมิตทั้ง ๒

ในอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐานนี้ ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ทั้งอุคคหนิมิต ทั้งปฏิภาคนิมิต ย่อมเป็นเช่นเดียวกันนั่นเทียว คำของท่านอรรถกถาจารย์นั้นถูกสำหรับในกระดูกท่อนเดียว ส่วนสำหรับในโครงกระดูก เมื่ออุคคหนิมิตปรากฏนั้น ปรากฏเป็นช่อง เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ ปรากฏเป็นโครงกระดูกบริบูรณ์ จึงจะถูก อนึ่ง แม้สำหรับในกระดูกท่อนเดียว อุคคหนิมิตพึงเป็นสิ่งที่น่าหวาดเสียว น่าสะพึงกลัว ปฏิภาคนิมิตพึงเป็นสิ่งที่ให้เกิดปีติและโสมนัส เพราะเหตุที่นำมาซึ่งอุปจารสมาธิ

ก็ในโอกาสนี้ คำใดที่ท่านพรรณนาไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย คำนั้นท่านก็พรรณนาให้ช่องไว้แล้วนั่นเทียว เป็นความจริงอย่างนั้น ในอรรถกถานั้น แม้ว่าท่านอรรถกถาจารย์จะได้พรรณนาไว้แล้วว่า ในพรหมวิหาร ๔ และอสุภ ๑๐ ปฏิภาคนิมิตหามีไม่ เพราะในพรหมวิหาร ๔ สีมาสัมเภท (ความทำลายเขตแดน) นั่นแหละเป็นนิมิต และในอสุภ ๑๐ ย่อมสำเร็จเป็นนิมิตในขณะเมื่อโยคีบุคคลเห็นเป็นสิ่งปฏิกูลอย่างทำไม่ให้มีข้อแม้นั่นเทียว ดังนี้ แล้วยังพรรณนาต่อไปอย่างไม่มีขีดขั้นเป็นต้นว่า นิมิตในอัฏฐิกอสุภนี้ มี ๒ อย่าง คือ

อุคคหนิมิต ๑ ปฏิภาคนิมิต ๑ อุคคหนิมิตย่อมปรากฏเป็นสิ่งที่ผิดรูปผิดร่าง น่าหวาดเสียว น่าสะพึงกลัว ดังนี้ เพราะเหตุนั้น คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าววิจารณ์ไว้แล้ว คำนั้นนั่นแหละเป็นอันถูกต้องแล้ว ในอธิการแห่งอัฏฐิกอสุภนี้

อีกประการหนึ่ง เรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องร่างกายของสตรีหมดทั้งตัวปรากฏเป็นร่างกระดูกแก่พระมหาติสสเถระ เพราะเหตุที่ได้เห็นเพียงกระดูกฟัน นับเป็นนิทัศนะอุทาหรณ์ได้ในอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐานนี้ด้วย ฉะนี้แล

สมเด็จพระทศพลผู้ทรงมีพระคุณอันโสภา ทรงมีพระเกียรติศัพท์อันขจรแห่งเทวดาผู้มีพระเนตรตั้งพ้นดวงสรรเสริญแล้ว ได้ทรงแสดงอสุภกัมมัฏฐานอันเป็นเหตุให้สำเร็จฌานแต่ละประการ ๆ เหล่าใดไว้ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ อันนักศึกษา ครั้นได้ทราบอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้นและนัยแห่งภาวนาวิธีของอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้นอย่างที่พรรณนามานั้นแล้ว พึงทราบถึงซึ่งปกิณณกถาในอสุภกัมมัฏฐานเหล่านั้นนั่นแหละให้ยิ่งขึ้นไป ดังต่อไปนี้—

ปกิณณกกถา

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้ได้สำเร็จฌานในอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการนั้นข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่มีความประพฤติโลเลเป็นดุจดังว่าปราศจากราคะแล้ว เพราะราคะถูกข่มไว้อย่างดี แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ ประเภทแห่งอสุภนี้ใดที่ท่านแสดงไว้แล้ว ประเภทแห่งอสุภนั้น นักศึกษาพึงทราบว่า ท่านแสดงไว้ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสภาพของร่างศพอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจประเภทของราคจริตอย่างหนึ่ง

อสุภ ๑๐ ตามสภาพของร่างศพ

จริงอยู่ ร่างศพเมื่อถึงความเป็นสิ่งปฏิกูล ก็จะพึงถึงภาวะเป็นสภาพอุทธุมาตกอสุภหรือถึงสภาพเป็นวินีลกอสุภเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยประการฉะนี้ โยคีบุคคลสามารถที่จะได้อสุภชนิดใด ๆ ก็พึงถือเอานิมิตในอสุภชนิดนั้น ๆ ด้วยบริกรรมอย่างนี้ว่า อสุภขึ้นพองน่าเกลียด อสุภสีเขียวคละด้วยสีต่าง ๆ น่าเกลียด เป็นต้น ฉะนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า ประเภทอสุภท่านแสดงไว้แล้วโดยอาการ ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งสภาพของร่างศพ ด้วยประการฉะนี้

อสุภ ๑๐ ตามประเภทของราคจริต

เมื่อว่าโดยความแปลกกันในอสุภนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า ท่านแสดงประเภทอสุภไว้โดยอาการ ๑๐ อย่าง แม้ด้วยอำนาจความต่างกันแห่งราคจริตโดยประการดังนี้ คือ—

๑. **อุทธุมาตกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในสัณฐาน เพราะมันประกาศถึงความวิบัติของสัณฐานแห่งร่างกาย

๒. **วินีลกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในสีของร่างกาย เพราะมันประกาศถึงความวิบัติของผิว

๓. **วิปุพพกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในกลิ่นกายที่เขาปรุงแต่งขึ้นด้วยอำนาจกลิ่นดอกไม้เป็นต้น เพราะมันประกาศถึงภาวะที่เป็นของเหม็นซึ่งติดเนื่องอยู่ในกาย

๔. **วิจฉิททกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในความเป็นเนื้อทึบในร่างกาย เพราะมันประกาศถึงความเป็นโพรงข้างใน

๕. **วิกขายิตกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในเนื้อนูนขึ้นในตำแหน่งแห่งร่างกายเช่นถันเป็นต้น เพราะมันประกาศถึงความพินาศแห่งสมบัติคือเนื้อนูน

๖. **วิกขิตตกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในลีลาขององค์อวัยวะ เพราะมันประกาศถึงความกระจัดกระจายขององค์อวัยวะทั้งหลาย

๗. **หตวิกขิตตกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในเรือนร่างของกาย เพราะมันประกาศถึงความทำลายและความวิการของเรือนร่างของกาย

๘. **โลหิตกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มักมีความกำหนัดในความงามที่เกิดขึ้นด้วยเครื่องประดับ เพราะมันประกาศถึงภาวะที่เป็นสิ่งปฏิกูลเพราะเปรอะเปื้อนด้วยโลหิต

๙. **ปุฬุวกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มีความกำหนัดอันเกิดขึ้นในกายโดยหมายว่าเป็นกายของเรา เพราะมันประกาศถึงภาวะของกายเป็นสาธารณะแก่ตระกูลหนอนเป็นอันมาก

๑๐. **อัฏฐิกอสุภ** เป็นสัปปายะสำหรับโยคีบุคคลผู้มีความกำหนัดในสมบัติคือฟัน เพราะมันประกาศถึงภาวะของกระดูกแห่งร่างกายทั้งหลายเป็นสิ่งปฏิกูล

อสุภ ๑๐ ให้สำเร็จเพียงปฐมฌาน

ก็แหละ เพราะเหตุที่ในอสุภแม้ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ จิตเป็นสภาพมีอารมณ์เดียวตั้งอยู่ได้ด้วยกำลังแห่งวิตกเท่านั้น เว้นวิตกเสียไม่สามารถจะตั้งอยู่ได้ เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน เปรียบเหมือนเรือในแม่น้ำที่น้ำไม่หยุดนิ่ง ทั้งมีกระแสไหลเชี่ยว จะหยุดอยู่ได้ด้วยกำลังแห่งถ่อเท่านั้น เว้นจากถ่อเสียก็ไม่สามารถจะหยุดอยู่ได้ ฉะนั้น ในอสุภ ๑๐ ประการนี้ จึงสำเร็จเพียงปฐมฌานเท่านั้น ฌานชั้นสูงมีทุติยฌานเป็นต้นหาสำเร็จไม่

อนึ่ง ในอารมณ์อสุภกัมมัฏฐานนี้ทั้ง ๆ ที่เป็นสิ่งปฏิกูล ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้ เพราะโยคีบุคคลได้เห็นอานิสงส์ว่า เราจักหลุดพ้นจากชราทุกข์และมรณทุกข์ ด้วยข้อปฏิบัติอันนี้อย่างแน่นอน อย่างนี้ประการหนึ่ง กับอีกประการหนึ่ง เพราะละเสียได้ซึ่งความเร่าร้อนเพราะนิวรณ์ เปรียบเหมือนแม้ที่กองคูถ ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นแก่คนเทหยากเยื่อ ผู้เห็นอานิสงส์ว่า เราจักได้บำเหน็จเป็นจำนวนมากณบัดนี้ และเปรียบเหมือนในการอาเจียนออกและการถ่ายออก ปีติโสมนัสก็เกิดขึ้นได้แก่คนเป็นโรคมีพยาธิทุกข์อย่างหนัก ฉะนั้น

ร่างคนเป็นก็เป็นอสุภกัมมัฏฐานได้

แหละอสุภแม้ทั้ง ๑๐ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยลักษณะก็เป็นเพียงอย่างเดียวเท่านั้นจริงอยู่ ความเป็นสิ่งปฏิกูลคือไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดนั่นแล เป็นลักษณะของอสุภทั้ง ๑๐ อย่างนั้น โดยลักษณะนี้ อสุภนั้นนั้นไม่ใช่จะปรากฏได้แต่ในร่างกายของคนตายอย่างเดียว แม้ในร่างของคนเป็นก็ปรากฏได้ เหมือนอย่างที่ปรากฏแก่พระมหาติสสเถระสำนักวัดเจติยบรรพตซึ่งได้เห็นกระดูกฟัน และเหมือนอย่างที่ปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐากของพระสังฆรักขิตเถระ ซึ่งได้แลดูพระราชากำลังประทับอยู่บนคอช้างพระที่นั่ง เพราะว่า ร่างคนตายเป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ ฉันใด แม้ร่างคนเป็นก็เป็นอสุภกัมมัฏฐานได้ ฉันนั้นเหมือนกัน

ร่างคนเป็นถูกปิดบังด้วยเครื่องอลังการ

ก็แต่ว่า ในร่างคนเป็นนี้ลักษณะของอสุภไม่ปรากฏชัดได้ เพราะถูกเครื่องอลังการอันประกอบเข้าใหม่ปิดบังไว้ แต่เมื่อว่าโดยปกติแล้ว สรีระร่างอันนี้ มีกระดูก ๓๐๐ ท่อนเศษ ๆ

เป็นโครงร่าง เชื่อมด้วยข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง มีเอ็น ๙๐๐ เส้นผูกยึดไว้ ฉาบด้วยชิ้นเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด ไล้ไว้ด้วยหนังผิว มีช่องน้อยช่องใหญ่ปรุไป ไหลซึมขึ้นข้างบนและไหลซึมลงข้างล่างตลอดกาลเป็นนิจ เหมือนภาชนะซึ่งเต็มไปด้วยมันข้น อันหมู่หนอนอาศัยอยู่แล้ว เป็นบ่อเกิดแห่งโรคทั้งหลาย เป็นที่ตั้งแห่งทุกขธรรมทั้งหลาย เป็นที่ไหลออกแห่งอสุจิทั้งหลายอย่างไม่ขาดสาย โดยทางปากแผลทั้ง ๙ แห่ง เหมือนฝีหัวขาด

เป็นราชาหรือคนจัณฑาลก็เหมือนกัน

สรีระร่างอันใด มีขี้ตาไหลออกจากตาทั้งสอง มีขี้หูไหลออกจากช่องหูทั้งสอง มีน้ำมูกไหลออกจากรูจมูกทั้งสอง มีอาหาร,ดี,เสมหะและโลหิตไหลออกจากปาก มีอุจจาระและปัสสาวะไหลออกจากทวารเบื้องล่างทั้งสอง มีน้ำเหงื่ออันสกปรกไหลออกจากขุมขน ๙๙,๐๐๐ ขุม มีแมลงวันหัวเขียวเป็นต้นไต่ตอมอยู่, บุคคลไม่ปรนนิบัติสรีระร่างอันใด ด้วยสรีรกิจมีการสีฟันบ้วนปาก,สระผม,อาบน้ำ,นุ่งผ้าและห่มผ้าเป็นต้น ปล่อยไปตามกำเนิด มีผมพะรุงพะรังยุ่งเหยิงท่องเที่ยวจากบ้านหลังไปยังบ้านหน้า แม้จะเป็นราชาก็ตาม จะเป็นคนเทหยากเยื่อและคนจัณฑาลเป็นต้นชั้นใดชั้นหนึ่งก็ตาม จะไม่มีสิ่งผิดแผกกันเลย เพราะเป็นสรีระร่างที่ปฏิกูลเสมอกัน ชื่อว่า ความเป็นต่างกันในสรีระร่างของราชาก็ดี ของคนจัณฑาลก็ดี หามีไม่ เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูลคือไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียด ด้วยประการฉะนี้

ก็แหละ ในสรีระร่างอันนี้ เมื่อคนเราพากันขัดสีมลทินทั้งหลายมีมลทินฟันเป็นต้นด้วยไม้สีฟันและน้ำบ้วนปากเป็นต้น แล้วปกปิดอวัยวะส่วนที่ยังความละอายให้หายไปด้วยผ้านานาชนิด ไล้ทาด้วยเครื่องลูบไล้อันหอมหวลนานาพรรณ ประดับด้วยอาภรณ์ต่าง ๆ มีอาภรณ์ดอกไม้เป็นต้น ย่อมกระทำให้ถึงซึ่งอาการควรที่จะพึงถือเอาได้ ว่าเรา ว่าของเราได้

แต่นั้น เพราะเหตุที่สรีระร่างถูกเครื่องอลังการอันประกอบเข้าใหม่นี้ปิดบังไว้ คนเราจึงไม่รู้สรีระร่างนั้นของเขาอันมีลักษณะไม่งามตามความเป็นจริง พวกบุรุษจึงหลงยินดีในพวกสตรี และพวกสตรีก็จึงหลงยินดีในพวกบุรุษ

แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์แล้ว ในสรีระร่างอันนี้ชิ้นชื่อว่าที่ ๆ ควรแก่การที่จะพึงยินดีแม้เพียงเท่าอณูหนึ่งก็มิได้มี เป็นความจริงอย่างนั้น ในบรรดาชิ้นส่วนทั้งหลายเช่นผม, ขน, เล็บ, ฟัน, น้ำลาย, น้ำมูก, อุจจาระ และปัสสาวะ แม้ชิ้นส่วนอันหนึ่งที่ตกออกไปข้างนอกจาก

สรีระร่างแล้ว คนทั้งหลายก็ไม่ปรารถนาเพื่อจะถูกต้องแม้ด้วยมือ ย่อมสะอิดสะเอียน ย่อมขยะแขยง ย่อมเกลียด

เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นดอกทองกวาว

ส่วนชิ้นส่วนใด ๆ ที่ยังเหลืออยู่ในสรีระร่างอันนี้ แม้ว่าชิ้นส่วนนั้น ๆ จะเป็นสิ่งปฏิกูลดังกล่าวมา คนเราก็ยังพากันยึดถือเอาว่า เป็นสิ่งน่าปรารถนาน่าใคร่ เป็นของเที่ยง เป็นสุข,เป็นตัวตน ทั้งนี้เพราะถูกความมืดคืออวิชชาห่อหุ้มไว้ เพราะถูกย้อมด้วยเครื่องย้อมคือความเห็นแก่ตัว เมื่อสัตว์เหล่านั้นยึดถือด้วยอาการอย่างนี้ จึงถึงซึ่งความเป็นผู้เสมอด้วยสุนัขจิ้งจอกแก่ตัวที่เห็นต้นทองกวาวในดง ซึ่งมีดอกยังไม่หล่นจากต้น แล้วสำคัญเห็นไปว่า นี้เป็นชิ้นเนื้อ ฉะนี้

เพราะเหตุนี้--

โยคีบุคคลผู้ฉลาด อย่าได้ถือเอาแต่เพียงชิ้นส่วนที่ตกไปแล้วจากร่างเท่านั้นว่าเป็นของไม่งาม เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นต้นทองกวาวในป่าออกดอกแล้วรีบวิ่งไป ด้วยสำคัญผิดไปว่า ตนได้ต้นไม้เนื้อ เกิดตะกละสวาปามคาบเอาดอกทองกวาวที่หล่นลง ๆ แม้รู้แล้วว่านี้มิใช่เนื้อ ก็ยังยึดถืออยู่ว่าดอกที่อยู่บนต้นโน้นเป็นเนื้อ พึงถือเอาแม้ชิ้นส่วนที่อยู่ในสรีระร่างนั้นว่าเป็นของไม่งามเหมือนกัน

เพราะพวกคนเขลายึดถือเอากายอันนี้โดยเป็นของงามแล้วลุ่มหลงอยู่ในกายนั้น งมทำบาปอยู่ ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ไปได้

เพราะเหตุนั้น โยคีบุคคลผู้มีปัญญา พึงเห็นสภาพของกายอันเปื่อยเน่า ที่เป็นอยู่ก็ดี ที่ตายแล้วก็ดี ว่าเป็นสิ่งที่พ้นไปจากความงามเสมอกัน

สมดังคำโบราณาจารย์ ดังนี้--

กายอันมีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด เป็นซากศพ เสมอเหมือนหลุมคูถ เป็นกายอันหมู่บัณฑิตผู้มีดวงตาครหากันแล้ว แต่เป็นสิ่งอันพาลชนชมชอบยิ่งนัก

กายอันใด ซึ่งห่อหุ้มไว้ด้วยหนังสด มีแผลขนาดใหญ่
คือช่องทวาร ๙ แห่ง สิ่งโสโครก กลิ่นเหม็นบูด ไหลออกอยู่
รอบด้าน ถ้าจะพึงพลิกเอาภายในของกายอันนี้ออกมาไว้ข้างนอก
คนเราจะพึงถือไม้ไว้คอยไล่ฝูงกาและหมู่สุนัขอย่างแน่นอน

เพราะเหตุฉะนั้น จะเป็นสรีระร่างของคนเป็น หรือจะเป็นสรีระร่างของคนตาย ก็ช่างเถิด อาการอันไม่งามย่อมปรากฏขึ้นได้ในชิ้นส่วนแห่งสรีระร่างใด ๆ อันภิกษุผู้มีชาติเป็นภัพพบุคคล พึงถือเอาอุคคหนิมิตตรงที่ชิ้นส่วนแห่งสรีระร่างนั้น ๆ นั่นแล เจริญกัมมัฏฐานไปจนให้บรรลุถึงซึ่งอัปปนาฌานนั่นเทอญ

อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ ปริจเฉทที่ ๖

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณวิเสสชื่อวิสุทธิมัคค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้

เพื่อให้เกิดความปีติปราโมชแก่สาธุชนทั้งหลาย

ยุติลงด้วยประการฉะนี้

ฉอนุสสตินิเทศ ปริจเฉทที่ ๗

อนุสสติ ๑๐ ประการ

ก็แหละ นักศึกษาพึงทราบอรรถาธิบายในอนุสสติ ๑๐ ประการ ที่ทรงแสดงไว้ในลำดับแห่งอสุภกัมมัฏฐาน ดังต่อไปนี้ —

สตินั่นเอง ชื่อว่า **อนุสสติ** เพราะเกิดขึ้นบ่อย ๆ อีกอย่างหนึ่ง สติอันสมควรแก่กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เพราะเป็นไปในฐานอันควรจะเป็นไป แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อนุสสติ**

๑. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระพุทธเจ้า ชื่อว่า **พุทธานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์

๒. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระธรรม ชื่อว่า **ธัมมานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระธรรมคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น

๓. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภพระสงฆ์ ชื่อว่า **สังฆานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีพระสังฆคุณเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้น

๔. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภศีล ชื่อว่า **สีลานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งศีลเป็นอารมณ์ มีความเป็นของไม่ขาดเป็นต้น

๕. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภการบริจาค ชื่อว่า **จาคานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณแห่งการบริจาคเป็นอารมณ์ มีความเป็นผู้เสียสละอย่างเด็ดขาดเป็นต้น

๖. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่า **เทวตานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีคุณคือศรัทธาเป็นต้นของตนโดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานเป็นพยาน เป็นอารมณ์

๗. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภมรณะ ชื่อว่า **มรณานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีความขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิตเป็นอารมณ์

๘. สติอันนึกถึงซึ่งรูปกายอันต่างด้วยผมเป็นต้น หรือสติอันนึกไปในกาย ชื่อว่า **กายคตา** สตินั้นด้วยนึกถึงซึ่งรูปกายหรือนึกไปในกายด้วย ชื่อว่า **กายคตาสติ** แทนที่จะกล่าวว่า **กายคตสติ** กล่าวเสียว่า **กายคตาสติ** เพราะไม่ทำรัสสะ คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิมิตคือชิ้นส่วนของกายมีผมเป็นต้นเป็นอารมณ์

๙. ความระลึกเกิดขึ้นปรารภลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ชื่อว่า **อานาปาน-สติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิมิตคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็นอารมณ์

๑๐. ความระลึกเนือง ๆ เกิดขึ้นปรารภความสงบ ชื่อว่า **อุปสมานุสสติ** คำนี้เป็นชื่อของสติอันมีนิพพานอันเป็นที่สงบทุกข์ทั้งปวงเป็นอารมณ์

๑. วิธีเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน

ในอนุสสติ ๑๐ ประการนี้ อันโยคีบุคคลผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอย่างไม่หวั่นไหว มีความประสงค์เพื่อที่จะเจริญพุทธานุสสติเป็นประการแรก พึงไปณที่อันสงัด หลีกเร้นอยู่ณเสนาสนะอันสมควร แล้วพึงระลึกถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเนือง ๆ โดยนัยที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า —

พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น

๑. **อิติปิ อรหํ**	เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้
๒. **อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ**	เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้
๓. **อิติปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน**	เป็นผู้ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ แม้เพราะเหตุนี้
๔. **อิติปิ สุคโต**	เป็นผู้เสด็จไปดี แม้เพราะเหตุนี้
๕. **อิติปิ โลกวิทู**	เป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้เพราะเหตุนี้
๖. **อิติปิ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ**	ทรงเป็นสารถีผึกบุรุษที่ควรฝึกชั้นยอดเยี่ยม แม้เพราะเหตุนี้
๗. **อิติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ**	ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แม้เพราะเหตุนี้

๘. **อิติปิ พุทฺโธ** ทรงเป็นพุทธะ แม้เพราะเหตุนี้
๙. **อิติปิ ภควา** ทรงเป็นภควา แม้เพราะเหตุนี้[๑]

ด้วยประการฉะนี้

อนุสสรณนัย

นัยสำหรับระลึกเนือง ๆ ในพระพุทธคุณเหล่านั้น ดังนี้ คือ โยคีบุคคลย่อมระลึกเนือง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ แม้เพราะเหตุนี้ ทรงเป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แม้เพราะเหตุนี้ ฯลฯ ทรงเป็นภควา แม้เพราะเหตุนี้ (อธิบายว่า ให้ยกเอาคำว่า **อิติปิ** ที่แปลว่า แม้เพราะเหตุนี้ มาประกอบเข้ากับพุทธคุณทั้ง ๙ บท)

๑. อธิบายบท—อรหํ

ในพระพุทธคุณ ๙ นั้น โยคีบุคคลย่อมระลึกเนือง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** เป็นประการแรก เพราะเหตุเหล่านี้ คือ เพราะเป็นผู้ไกล ๑ เพราะเป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย ๑ เพราะเป็นผู้หักซึ่งกำทั้งหลาย ๑ เพราะเป็นผู้ควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเป็นต้น ๑ เพราะเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการกระทำบาป ๑

๑— ข้อว่าเป็นผู้ไกล

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่าเป็นผู้ไกล คือทรงดำรงอยู่ในที่ไกลแสนไกลจากสรรพกิเลสทั้งหลาย เพราะเป็นผู้ทรงกำจัดเสียแล้วซึ่งกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งวาสนาด้วยพระอริยมรรค เพราะเหตุนั้นจึงทรงได้พระนามว่า **อรหํ** เพราะเหตุเป็นผู้ไกล

พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด ไม่ทรงประกอบด้วยกิเลสอันใด และไม่ทรงประกอบด้วยโทษสิ่งใด พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้เป็นพระนาถะของโลก เป็นผู้ไกลจากกิเลสและโทษเหล่านั้น เพระะเหตุนั้นจึงทรงปรากฏพระนามว่า **อรหํ**

๒— ข้อว่าเป็นผู้กำจัดอริทั้งหลาย

อนึ่ง **อริ** คือกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงกำจัดแล้วด้วยพระอริยมรรค เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อรหํ** แม้เพราะเหตุเป็นผู้กำจัดซึ่งอริทั้งหลาย

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๖

แม้เพราะเหตุที่อริทั้งหลาย อันได้แก่กิเลสมีราคะเป็นต้น
แม้ทุก ๆ อย่าง อันพระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระนาถะของโลก ทรง
กำจัดแล้วด้วยศาตราคือพระปัญญา ฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏ
พระนามว่า **อรหํ** ฉะนี้

๓– ข้อว่าเป็นผู้หักซึ่งกำทั้งหลาย

อนึ่ง สังสารจักรนี้ใด มี **ดุม** สำเร็จด้วยอวิชชาและภวตัณหา มี **กำ** สำเร็จด้วยอภิสังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้น มี **กง** สำเร็จด้วยชราและมรณะ เอา **เพลา** อันสำเร็จด้วยอาสวะและสมุทัยสอดเข้าแล้ว ประกอบเข้าใน **ตัวรถ** คือภพทั้งสาม แล่นไปตลอดกาลไม่มีเบื้องต้นและที่สุด

กำทั้งหลายแห่งสังสารจักรนั้นทุก ๆ ซี่ อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงประทับยืนอยู่บนพื้นปฐพีคือศีล ด้วยพระบาททั้ง ๒ คือวิริยะ ณควงพระศรีมหาโพธิ์ ทรงจับขวัญคือพระพุทธญาณอันทำกรรมให้สิ้นสูญ ทรงหักแล้ว เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า **อรหํ** แม้เพราะเหตุที่ทรงหักซึ่งกำทั้งหลาย

อีกประการหนึ่ง สังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดรู้ไม่ได้ เรียกว่า **สังสารจักร** แหละสังสารจักรนั้น มีอวิชชาเป็นดุม เพราะเป็นมูลเหตุ ชราและมรณะเป็นกง เพราะเป็นปลายเหตุ ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่เหลือ ๑๐ ประการเป็นกำ เพราะมีอวิชชาเป็นมูลเหตุ และเพราะมีชราและมรณะเป็นปลายเหตุ

ในบรรดาปฏิจจสมุปบาทธรรมเหล่านั้น ความไม่รู้ในทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า **อวิชชา** แหละอวิชชาในกามภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในกามภพ อวิชชาในรูปภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในรูปภพ อวิชชาในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายในอรูปภพ **สังขารทั้งหลาย** ในกามภพเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิวิญญาณในกามภพ ในภพ ๒ นอกนี้ก็มีนัยเช่นนี้ **ปฏิสนธิวิญญาณ** ในกามภพ เป็นปัจจัยแก่นามรูปในกามภพ ในรูปภพเหมือนกัน ส่วนในอรูปภพ **ปฏิสนธิวิญญาณ** เป็นปัจจัยแก่นามอย่างเดียว **นามรูป** ในกามภพ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๖ ในกามภพ **นามรูป** ในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๓ ในรูปภพ **อายตนะ ๖** ในกามภพ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๖ ในกามภพ **อายตนะ ๓** ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๓

ในรูปภพ **อายตนะ** ๑ ในอรูปภพเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ ๓ ในอรูปภพ **ผัสสะ** ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๖ ในกามภพ **ผัสสะ** ๓ ในรูปภพเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๓ ในรูปภพนั่นแหละ **เวทนา** ๖ ในกามภพเป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๖ ในกามภพ **เวทนา** ๓ ในรูปภพ เป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๓ ในรูปภพนั้นนั่นแหละ **เวทนา** ๑ ในอรูปภพ เป็นปัจจัยแก่กองตัณหา ๑ ในอรูปภพ **ตัณหานั้น ๆ** ในภพนั้น ๆ เป็นปัจจัยแก่อุปาทานนั้น ๆ ธรรมทั้งหลายมี **อุปาทาน** เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมี **ภพ** เป็นต้น

ถาม— ข้อนี้ อย่างไร ?

ตอบ— บุคคลบางคนในโลกนี้คิดว่า เราจักบริโภคซึ่งกามคุณทั้งหลาย ดังนี้แล้ว ก็ประพฤติทุจริตด้วยกาย ประพฤติทุจริตด้วยวาจา ประพฤติทุจริตด้วยใจ เพราะมีกามุปาทานเป็นปัจจัย เขาย่อมบังเกิดในอบาย เพราะความบริบูรณ์แห่งทุจริต กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในอบายนั้นของบุคคลนั้น เป็น **กรรมภพ** ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรม เป็น **อุปปัตติภพ** ความบังเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชาติ** ความแก่หง่อมแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชรา** ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **มรณะ**

อีกบุคคลหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสวรรค์สมบัติ ดังนี้แล้วจึงประพฤติสุจริตเหมือนอย่างนั้นนั่นแล เขาย่อมบังเกิดในสวรรค์เพราะความบริบูรณ์แห่งสุจริต คำว่า กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในสวรรค์นั้นแห่งบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** เป็นต้น ก็นัยเดียวกันนั้นนั่นเทียว

อนึ่ง อีกบุคคลหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในพรหมโลก ดังนี้แล้วก็เจริญเมตตากัมมัฏฐาน เจริญกรุณากัมมัฏฐาน เจริญมุทิตากัมมัฏฐาน เจริญอุเปกขากัมมัฏฐาน เขาย่อมไปบังเกิดในพรหมโลก เพราะความบริบูรณ์แห่งการเจริญกัมมัฏฐาน คำว่า กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในพรหมโลกนั้นของบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** เป็นต้น ก็นัยเดียวกันนั่นแล

อีกบุคคลหนึ่ง ปรารถนาว่า เราจักเสวยสมบัติในอรูปภพ ดังนี้แล้วก็เจริญสมาบัติทั้งหลาย มีอากาสานัญจายตนสมาบัติเป็นต้น เหมือนอย่างนั้นนั่นแล เขาย่อมไปบังเกิดในอรูปภพนั้น ๆ เพราะความบริบูรณ์แห่งการเจริญสมาบัติ กรรมอันเป็นเหตุให้บังเกิดในอรูปภพนั้นของบุคคลนั้นเป็น **กรรมภพ** ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรมเป็น **อุปปัตติภพ** ความบังเกิดแห่ง

ขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชาติ** ความแก่หง่อมแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **ชรา** ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายเป็น **มรณะ ฉะนี้** แม้ในการประกอบความทั้งหลายซึ่งมีอุปาทานที่เหลือเป็นมูล ก็นัยเดียวกันนี้

ความรู้ในการกำหนดปัจจัยอย่างนี้ว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผลเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้นก็เป็นผลเกิดแต่เหตุ นี้เป็น **ธรรมฐิติญาณ** ความรู้ในการกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเป็นผลเกิดแต่เหตุ แม้อวิชชาและสังขารทั้ง ๒ นั้นก็เป็นผลเกิดแต่เหตุ ทั้งในกาลเป็นอดีต ทั้งในกาลเป็นอนาคต เป็น **ธรรมฐิติญาณ** นักศึกษาพึงทำทุก ๆ บทให้พิสดารโดยนัยนี้ ด้วยประการฉะนี้นั่นเทียว

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อวิชชากับสังขารจัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ วิญญาณ,นามรูป, สฬายตนะ, ผัสสะ, และเวทนา จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ ตัณหา,อุปาทานและภพ จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ ชาติ,ชราและมรณะ จัดเป็น **สังเขป** อัน ๑ แหละในสังเขปเหล่านั้น สังเขปต้นจัดเป็น **อดีตอัทธา** (อดีตกาล) ๒ สังเขปกลาง จัดเป็น **ปัจจุบันอัทธา** (ปัจจุบันกาล) ชาติ,ชราและมรณะ จัดเป็น **อนาคตอัทธา** (อนาคตกาล) อนึ่ง ในบรรดาธรรมเหล่านั้น โดยที่ถือเอาอวิชชาและสังขารก็เป็นอันถือเอาตัณหา,อุปาทานและภพด้วย ดังนั้นธรรม ๕ อย่างนี้ จัดเป็น **กรรมวัฏในอดีต** ธรรม ๕ มีวิญญาณเป็นต้นจัดเป็น **วิปากวัฏในปัจจุบัน** โดยที่ถือเอาตัณหา,อุปาทานและภพก็เป็นอันถือเอาอวิชชาและตัณหาด้วย ดังนั้น ธรรม ๕ อย่างนี้ จัดเป็น **กรรมวัฏในปัจจุบัน** เพราะเหตุที่ธรรม ๕ มีวิญญาณเป็นต้น ท่านแสดงไว้โดยอ้างเอาชาติ,ชราและมรณะ ธรรม ๕ เหล่านี้ จัดเป็น **วิปากวัฏในอนาคต** ธรรมเหล่านั้นโดยอาการจึงเป็น ๒๐ อนึ่งในบรรดาธรรมเหล่านั้นระหว่างสังขารกับวิญญาณจัดเป็น **สนธิ** อัน ๑ ระหว่างเวทนากับตัณหาจัดเป็นสนธิอัน ๑ ระหว่างภพกับชาติจัดเป็น สนธิ อัน ๑ พระผู้มีพระภาคทรงทราบ ทรงเห็น ทรงรู้ ทรงแทงตลอด ซึ่งปฏิจจสมุปปาทธรรม อันมีสังเขป ๔ อัทธา ๓ อาการ ๒๐ สนธิ ๓ ด้วยประการฉะนี้

ความรู้นั้น ชื่อว่า **ญาณ** เพราะอรรถว่ารู้ ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะอรรถว่ารู้โดยประการต่าง ๆ ด้วยเหตุนั้น ความรู้ในการกำหนดปัจจัย ท่านจึงเรียกว่าธรรมฐิติญาณ พระผู้มีพระภาคครั้นทรงรู้ธรรมเหล่านั้นด้วยธรรมฐิติญาณนี้ตามความเป็นจริง แล้วทรงเบื่อหน่ายในธรรมเหล่านั้น คือทรงสำรอก ทรงหลุดพ้น ชื่อว่าทรงหัก คือทรงรื้อ ทรงทำลาย ซึ่งกำทั้งหลายแห่งสังสารจักร อันมีประการดังกล่าวมาแล้วนี้ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** เพราะทรงหักกำแห่งสังสารจักรทั้งหลาย แม้ด้วยประการอย่างนี้

เพราะเหตุที่กำทั้งหลายแห่งสังสารจักร อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นนาถะของโลก ทรงทำลายแล้วด้วยดาบคือพระญาณ ฉะนั้น พระองค์จึงถูกเฉลิมพระนามว่า **พระอรหํ**

๔–ข้อว่าเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมควรซึ่งปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้น และควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษ เพราะพระองค์ทรงเป็นทักขิไณยบุคคลชั้นยอด แหละเพราะเหตุนั้นนั่นแล เมื่อพระตถาคตเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายชั้นมเหศักดิ์เหล่าหนึ่งเหล่าใดนั้น ย่อมไม่ทำการบูชาณที่อื่น ๆ เป็นความจริง ท้าวสหัมบดีพรหมได้บูชาพระตถาคตเจ้า ด้วยพวงแก้วขนาดเท่าเขาสิเนรุ แหละเทวดาทั้งหลายชั้นอื่น ๆ และมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้าพิมพิสารและพระเจ้าโกศลเป็นต้น ก็ได้ทรงบูชาตามควรแก่กำลัง อนึ่ง แม้เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จปรินิพพานแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์จำนวน ๙๖ โกฏิ สร้างพระอารามอุทิศไว้ในชมพูทวีปทั่วไปถึง ๘๔,๐๐๐ แห่ง ไม่ต้องพูดถึงการบูชาชั้นพิเศษอื่น ๆ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** แม้เพราะเหตุที่ทรงเป็นผู้ควรแก่ปัจจัยเป็นต้น

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นนาถะของโลกพระองค์นี้ ย่อมสมควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษพร้อมทั้งปัจจัยทั้งหลาย ฉะนั้น พระองค์ผู้เป็นพระชินเจ้า จึงทรงสมควรต่อพระนามอันนี้ คือ **พระอรหํ** ในโลก ซึ่งเป็นพระนามที่สมควรแก่ความหมาย

๕–ข้อว่าไม่มีที่ลับในการทำบาป

อนึ่ง พวกคนพาลแต่สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิตจำพวกใดจำพวกหนึ่งในโลก ย่อมทำบาปในที่ลับ เพราะกลัวเสียชื่อเสียง ฉันใด พระผู้มีพระภาคนั้นย่อมไม่ทรงกระทำเหมือนอย่างนั้นในกาลไหน ๆ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงได้พระนามว่า **พระอรหํ** แม้เพราะเหตุไม่มีที่ลับในการทำบาป

เพราะเหตุที่ขึ้นชื่อว่าที่ลับในการทำบาปทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงปรากฏพระนามว่า **พระอรหํ** เพราะไม่มีที่ลับนั้น

พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมุนีพระองค์นั้น เพราะเหตุเป็นผู้ไกล ๑ เพราะเหตุเป็นผู้กำจัดอริคือกิเลสทั้งหลาย ๑ เป็นผู้หักกำแห่งสังสารจักร ๑ เป็นผู้ควรแก่ไทยธรรมทั้งหลายมีปัจจัยเป็นต้น ๑ ไม่ทรงกระทำบาปทั้งหลายในที่ลับ ๑ บัณฑิตจึงถวายพระนามว่า **พระอรหํ** คือเป็นพระอรหันต์เพราะเหตุนั้น

๒. อธิบายบท--สมฺมาสมฺพุทฺโธ

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สมฺมาสมฺพุทฺโธ** เพราะเหตุที่เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย เป็นความจริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย คือตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง โดยความเป็นธรรมอันควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนดรู้ โดยความเป็นธรรมอันควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรละ โดยความเป็นธรรมอันควรละ ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรทำให้แจ้ง โดยความเป็นธรรมอันควรทำให้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายอันควรเจริญ โดยความเป็นธรรมอันควรเจริญ

แหละด้วยเหตุนั้นนั่นแล พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ว่า--

> สิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง เราได้รู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง สิ่งที่ควรละเราได้ละแล้ว สิ่งที่ควรทำให้แจ้งเราทำให้แจ้งแล้ว และสิ่งที่ควรเจริญเราได้เจริญแล้ว ดูก่อนพราหมณ์ เพราะเหตุนั้น เราจึงเป็นผู้ตรัสรู้[๑]

อีกประการหนึ่ง จักษุ **เป็นทุกขสัจ** ตัณหาเก่าอันเป็นสมุฏฐานโดยความเป็นมูลเหตุแห่งจักษุนั้น **เป็นสมุทยสัจ** ความไม่ดำเนินไปแห่งจักษุและตัณหาทั้งสอง **เป็นนิโรธสัจ** ปฏิปทาที่เป็นเหตุรู้นิโรธ **เป็นมัคคสัจ** พระผู้มีพระภาคตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย แม้โดยการยกขึ้นทีละบท ๆ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ แม้ในโสต, ฆาน, ชิวหา, กายและมโนทั้งหลาย ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้

๑ ม. ม. ๑๓/๕๕๔. ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๔.

อายตนะ ๖ มีรูปเป็นต้น กองแห่งวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ผัสสะ ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนาเป็นต้น สัญญา ๖ มีจักขุสัญญาเป็นต้น เจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น กองแห่งตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น **ขันธ์** ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น กสิณ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สัญญา ๑๐ ด้วยอำนาจแห่งอุทธุมาตกสัญญาเป็นต้น อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ภพ ๙ มีกามภพเป็นต้น ฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น อัปปมัญญา ๔ มีเมตตาภาวนาเป็นต้น อรูปสมาบัติ ๔ และองค์แห่งปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลมมีชาติและชราเป็นต้น โดยอนุโลมมีอวิชชาเป็นต้น นักศึกษาพึงประกอบเข้าโดยนัยนี้นั่นแล

การประกอบความบทหนึ่งในธรรมเหล่านั้น (มีตัวอย่าง) ดังต่อไปนี้ คือ ชราและมรณะ **เป็นทุกขสัจ** ชาติ **เป็นสมุทยสัจ** ความสลัดออกซึ่งทุกขสัจและสมุทยสัจแม้ทั้ง ๒ **เป็นนิโรธสัจ** ปฏิปทาเป็นเหตุรู้แจ้งซึ่งนิโรธสัจ **เป็นมัคคสัจ** พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ คือ ทรงรู้โดยอนุโลม ทรงรู้โดยปฏิโลม ซึ่งสรรพธรรมทั้งหลายโดยการยกขึ้นทีละบท ๆ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทโธ เพราะเหตุที่เป็นผู้ตรัสรู้สรรพธรรมทั้งหลายโดยชอบด้วย ด้วยพระองค์เองด้วย ฉะนี้

๓. อธิบายบท–วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน** เพราะเหตุที่พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยวิชชาทั้งหลายด้วย ด้วยจรณะด้วย ใน ๒ ประการนั้น วิชชา ๓ ก็ดี วิชชา ๘ ก็ดี ชื่อว่า **วิชชา** วิชชา ๓ นักศึกษาพึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในภยเภรวสูตร[๑] วิชชา ๘ พึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในอัมพัฏฐสูตร[๒] นั่นเถิด จริงอยู่ ในอัมพัฏฐสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสวิชชา ๘ โดยกำหนดเอาอภิญญา ๖ บวกด้วยวิปัสสนาญาณและมโนมยิทธิ ธรรม ๑๕ ประการนี้คือ สีลสังวร ๑ ความรักษาทวารที่อินทรีย์หก ๑ ความรู้จักประมาณในโภชนะ ๑ การประกอบความเพียร ๑ สัทธรรมเจ็ด[๓] ๑ รูปาวจรฌานสี่ ๑ พึงทราบว่า **จรณะ** จริงอยู่

๑. ม.มู. ๑๒/๓๘ ๒ ที.สี. ๙/๑๓๐. ๓ สัทธรรม ๗ คือ ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ วิริยะ สติ ปัญญา

ธรรม ๑๕ ประการนี้เท่านั้น ตรัสว่าเป็นจรณะ เพราะเหตุที่เป็นทางดำเนินไปสู่ทิศอมตะของพระอริยสาวก สมดังที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนมหานามะ อริยสาวกในศาสนานี้ ย่อมเป็นผู้มีศีล ดังนี้เป็นอาทิ คำทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในมัชฌิมปัณณาสกนั่นเถิด[1]

พระผู้มีพระภาค ทรงประกอบแล้ว ด้วยวิชชา ๘ นี้ และจรณะนั้น ด้วยเหตุนั้นพระองค์จึงทรงได้พระนามว่า **วิชชาจรณสัมปันโน**

ในสัมปัตติ ๒ ประการนั้น **วิชชาสมบัติ** ยังความเป็นพระสัพพัญญูของพระผู้มีพระภาคให้บริบูรณ์ **จรณสมบัติ** ยังความเป็นผู้ประกอบด้วยพระมหากรุณาของพระผู้มีพระภาค ให้บริบูรณ์ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงทราบสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ ของสรรพสัตว์ทั้งหลายด้วยพระสัพพัญญุตญาณแล้ว ทรงชักนำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ทรงเว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ด้วยความเป็นผู้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา เหมือนดังศาสดาอื่น ๆ ที่สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะนั้น ด้วยเหตุนั้น พระสาวกทั้งหลายของพระองค์จึงเป็นผู้ปฏิบัติดี ไม่เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว เหมือนอย่างพวกสาวกของศาสดาทั้งหลายผู้มีวิชชาและจรณะวิบัติ ซึ่งมีแต่ทำตนให้เดือดร้อนเป็นต้น

๔. อธิบายบท–สุคโต

พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สุคโต** เพราะมีการทรงดำเนินไปงามอย่างหนึ่ง เพราะเสด็จไปสู่ฐานะอันดีอย่างหนึ่ง เพราะเสด็จไปโดยชอบอย่างหนึ่ง เพราะตรัสโดยชอบอย่างหนึ่ง

จริงอยู่ แม้การดำเนินไปท่านเรียกว่า **คตะ** แหละการดำเนินไปนั้นของพระผู้มีพระภาค เป็นการงาม คือบริสุทธิ์ หาโทษมิได้

ก็แหละ การดำเนินไปงามนั้น ได้แก่อะไร ?

ได้แก่อริยมัคค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปไม่ละทิศอันเกษมด้วยการดำเนินไปนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** เพราะมีการดำเนินไปงาม ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปสู่ฐานะอันดี คือฐานะอันไม่ตายได้แก่พระนิพพาน จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะเป็นผู้เสด็จไปสู่ฐานะอันดี ด้วยประการฉะนี้

---

๑ ม.ม. ๑๓/๒๖

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปโดยชอบ คือไม่เสด็จกลับมาสู่กิเลสทั้งหลายที่ทรงละแล้วด้วยมัคคนั้น ๆ อีก สมดังคำที่พระสารีปุตตเถระกล่าวไว้ว่า กิเลสเหล่าใด ที่ทรงละแล้วด้วยโสดาปัตติมัคค พระผู้มีพระภาคไม่มา, ไม่คืนมา, ไม่กลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ดังนั้นจึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** ฯลฯ กิเลสเหล่าใดที่ทรงละแล้วด้วยอรหัตมัคค พระผู้มีพระภาคไม่มา, ไม่คืนมา, ไม่กลับมาสู่กิเลสเหล่านั้นอีก ดังนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต**[๑]

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จไปโดยชอบ คือทรงทำแต่ประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่โลกทั้งปวง ด้วยพระสัมมาปฏิบัติ โดยทรงบำเพ็ญพระบารมี ๓๐ ทัศ นับจำเดิมแต่บาทมูลแห่งพระทีปังกรพุทธเจ้า ตราบเท่าถึงประเทศเป็นที่ผ่องใสแห่งพระโพธิญาณ คือเสด็จไปอย่างไม่เข้าไปสู่ริมทางเหล่านี้ คือ **สัสสตทิฏฐิ ๑ อุจเฉททิฏฐิ ๑ กามสุขัลลิกานุโยค ๑ อัตตกิลมถานุโยค ๑** จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะเสด็จไปโดยชอบ ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น ย่อมตรัสโดยชอบ คือตรัสแต่พระวาจาที่สมควรในฐานะอันสมควร จึงทรงได้พระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะตรัสโดยชอบ ด้วยประการฉะนี้

ในอธิการนี้มีสูตรสาธกดังต่อไปนี้ คือ—

> ตถาคตรู้วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น
>
> ตถาคตรู้วาจาใด เป็นของจริงของแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งวาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ แม้วาจานั้นตถาคตก็ไม่ตรัส
>
> อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาใด เป็นของจริง เป็นของแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ในข้อนั้น ตถาคตย่อมรู้จักกาลในอันที่จะใช้วาจานั้น
>
> ตถาคตรู้วาจาใด อันไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจ ของคนอื่น ๆ ตถาคตไม่ตรัสวาจานั้น

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๑๓๗

ตถาคตรู้วาจาใด แม้เป็นของจริงของแท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ แม้วาจานั้นตถาคตก็ไม่ตรัส

อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาใด เป็นของจริง ของแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งวาจานั้นเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจของคนอื่น ๆ ในข้อนั้น ตถาคตย่อมรู้กาลในอันที่จะใช้วาจานั้น[๑]

นักศึกษาพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สุคโต** แม้เพราะตรัสโดยชอบ ด้วยประการดังพรรณนามานี้

๕. อธิบายบท–โลกวิทู

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **โลกวิทู** เพราะเป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลก แม้โดยทุก ๆ ประการ เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงรู้แจ้ง ทรงเข้าพระทัย ทรงทะลุปรุโปร่ง ซึ่งโลกโดยทุก ๆ ประการ คือ โดยสภาวะ ได้แก่ความเป็นจริง โดยสมุทัย ได้แก่เหตุเป็นแดนเกิด โดยนิโรธ ได้แก่ความดับ โดยนิโรธุบาย ได้แก่อุบายบรรลุถึงซึ่งความดับ

เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า– ดูก่อนอาวุโส ณที่สุดของโลกใดแล สัตว์ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ณ ที่สุดของโลกนั้น เราไม่กล่าวว่า เป็นสิ่งที่จะพึงรู้พึงเห็นพึงบรรลุถึงด้วยการเดินไป ดูก่อนอาวุโส แหละครั้นยังไม่ได้บรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลก เราไม่กล่าวว่า ได้ทำถึงซึ่งที่สุดของทุกข์ ดูก่อนอาวุโส ก็แต่ว่า เราบัญญัติเอา โลก ความเกิดขึ้นแห่งโลก ความดับแห่งโลก และปฏิปทาอันส่งให้ถึงซึ่งความดับแห่งโลก ตรงที่กเฬวรากอันยาวประมาณวา ซึ่งมีสัญญามีใจครองนี้นั่นเทียว

ในกาลไหน ๆ บุคคลไม่พึงบรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลกด้วยการเดินไป อนึ่ง ครั้นยังไม่บรรลุถึงซึ่งที่สุดของโลก ที่จะพ้นจากทุกข์หามีไม่

เพราะเหตุฉะนั้นแหละ ท่านผู้มีปัญญาหลักแหลม รู้แจ้งโลก ถึงซึ่งที่สุดของโลก อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว สงบแล้ว รู้ที่สุดของโลกแล้ว จึงไม่ปรารถนาซึ่งโลกนี้และโลกหน้า[๒]

---

๑ ม. ม. ๑๓/๙๑. ๒ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๖๔.

อีกนัยหนึ่ง โลกมี ๓ อย่างคือ สังขารโลก ๑ สัตวโลก ๑ โอกาสโลก ๑ ในโลก ๓ **นั้น สังขารโลก** นักศึกษาพึงทราบในอาคตสถานว่า โลกหนึ่ง คือ สัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร[1] **สัตวโลก** พึงทราบในอาคตสถานว่า ว่าโลกเที่ยงบ้าง ว่าโลกไม่เที่ยงบ้าง[2] **โอกาสโลก** พึงเห็นในอาคตสถานว่า

พระจันทร์และพระอาทิตย์ หมุนไปรอบตัวทำทิศทั้งหลาย
ให้สว่างอยู่ โดยที่มีประมาณเท่าใด โดยที่มีประมาณเท่านั้น โลก
มีจำนวนตั้ง ๑,๐๐๐ อำนาจของท่านย่อมปกแผ่ไปในโลกเหล่านั้น[3]

พระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ นั้น โดยทุก ๆ ประการ จริงอย่างนั้น แม้สังขารโลก พระผู้มีพระภาคนั้นทรงรู้แจ้ง โดยทุก ๆ ประการอย่างนี้ว่า **โลกหนึ่ง** คือสัตว์ทุกจำพวกดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร **โลก ๒** คือ นาม ๑ รูป ๑ **โลก ๓** คือเวทนา ๓ อย่าง **โลก ๔** คืออาหาร ๔ อย่าง **โลก ๕** คืออุปาทานขันธ์ ๕ **โลก ๖** คืออายตนะภายใน ๖ **โลก ๗** คือวิญญาณฐิติ ๗ **โลก ๘** คือโลกธรรม ๘ **โลก ๙** คือสัตตาวาส ๙ **โลก ๑๐** คืออายตนะ ๑๐ **โลก ๑๒** คืออายตนะ ๑๒ **โลก ๑๘** คือธาตุ ๑๘[4]

อีกประการหนึ่ง โดยเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงทราบอาสยะ ทรงทราบอนุสัย ทรงทราบจริต ทรงทราบอธิมุติ ของสัตว์แม้ทุกหมู่เหล่า ทรงทราบสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตาน้อย ผู้มีกิเลสดุจธุลีในดวงตามาก ผู้มีอินทรีย์แก่ ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการเลว ผู้ที่จะสอนให้รู้ได้ง่าย ผู้ที่จะสอนให้รู้ได้ยาก ผู้ควรรู้ ผู้ไม่ควรรู้ ดังนั้น พระองค์จึงชื่อว่า ผู้ทรงรู้แม้สัตวโลกโดยประการทั้งปวง

ก็แหละ สัตวโลกพระผู้มีพระภาคทรงรู้แจ้งด้วยประการใด แม้โอกาสโลกพระองค์ก็ทรงรู้แจ้งด้วยประการนั้น จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้นทรงทราบว่า จักรวาลหนึ่งโดยส่วนยาวและส่วนกว้าง ประมาณ ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ โดยรอบปริมณฑลทั้งหมด ประมาณ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ ในจักรวาลนั้น มีแผ่นดินอันนี้กล่าวโดยความหนาประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ แผ่นดินนั้น มีน้ำตั้งอยู่บนลมรองรับไว้ โดยความหนาประมาณ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ มีลมดันขึ้นสู่นภากาศรองไว้ โดยความหนาประมาณ ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ นี้เป็นความดำรงอยู่ของโอกาสโลก

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๑๗๘. ๒ ที. สี ๙/๒๓๔. ๓ ม. มู. ๑๒/๕๙๔. ๔ ขุ. ป. ๓๑/๑๗๘.

แหละในจักรวาลอันดำรงอยู่อย่างนั้น มี **ภูเขาสิเนรุ** เป็นภูเขาที่สูงที่สุด หยั่งลงในมหาสมุทร์ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น

มีภูเขาใหญ่ทั้งหลาย คือ **๑. ภูเขายุคันธระ ๒. ภูเขาอิสินธระ ๓. ภูเขากรวีกะ ๔. ภูเขาสุทัสสนะ ๕. ภูเขาเนมินธระ ๖. ภูเขาวินตะกะ ๗. ภูเขาอัสสกัณณะ** อันวิจิตรไปด้วยรัตนะนานาชนิดราวกะว่าภูเขาทิพย์ หยั่งลึกลงไปและสูงขึ้นไปโดยประมาณกึ่งหนึ่ง ๆ แต่ภูเขาสิเนรุนั้นตามลำดับ ภูเขาใหญ่ทั้ง ๗ นั้น อยู่โดยรอบภูเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เทวดาและยักษ์อาศัยอยู่แล้ว

มี **ภูเขาหิมวา** สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ ประดับด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด

มีต้นชมพูชื่อ **นคะ** วัดโดยรอบลำต้น ๑๕ โยชน์ ลำต้นสูง ๕๐ โยชน์ กิ่งยาว ๕๐ โยชน์ แผ่กิ่งออกไปโดยรอบได้ ๑๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่านั้น ด้วยอานุภาพแห่งต้นชมพูนั้น โลกจึงประกาศว่า **ชมพูทวีป**

แหละประมาณแห่งต้นชมพูนั้นใด ประมาณนั้นนั่นแล เป็นประมาณของต้นจิตรปาฏลีของพวกอสูร เป็นประมาณของต้นสิมพลีของครุฑ เป็นประมาณของต้นกระทุ่มในอปรโคยานทวีป เป็นประมาณของต้นกัปปพฤกษ์ในอุตตรกุรุทวีป เป็นประมาณของต้นซึกในปุพพวิเทหทวีป เป็นประมาณของต้นปาริจฉัตตกะบนสวรรค์ชั้นดาวดึงษ์ ด้วยเหตุนั้นแล ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า—

> ต้นไม้เกิดประจำภพ คือต้นปาฏลี ๑ ต้นสิมพลี ๑ ต้นชมพู ๑ ต้นปาริจฉัตตกะของพวกเทวดา ๑ ต้นกระทุ่ม ๑ ต้นกัปปพฤกษ์ ๑ เป็น ๗ ทั้งต้นซึก ๑
>
> ภูเขาจักรวาล หยั่งลึกลงไปในมหาสมุทร์ ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไปก็เท่ากันนั้น ภูเขาจักรวาลนี้ ตั้งล้อมโลกธาตุทั้งหมดนั้นไว้

ในโลกธาตุนั้น วงกลมแห่งพระจันทร์ ๔๙ โยชน์ วงกลมแห่งพระอาทิตย์ ๕๐ โยชน์ ภพน์ดาวดึงส์ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ภพน์อสูร,อเวจีมหานรกและชมพูทวีปเหมือนกัน อปรโคยานทวีป ๗,๐๐๐ โยชน์ ปุพพวิเทหทวีปเหมือนกัน อุตตรกุรุทวีป ๘๐,๐๐๐ โยชน์

แหละในโลกธาตุนั้น ทวีปใหญ่ทวีปหนึ่ง ๆ มีเกาะเล็กเกาะน้อยทวีปละ ๕๐๐ เกาะ สิ่งทั้งหมดแม้นั้น นับเป็นจักรวาลอันหนึ่ง นับเป็นโลกธาตุอันหนึ่ง ในระหว่างแห่งจักรวาลเหล่านั้น มีโลกันตริกนรกอันหนึ่ง ๆ

พระผู้มีพระภาค ทรงรู้แจ้ง, ทรงทราบ, ทรงทะลุปรุโปร่ง ซึ่งจักรวาลอันไม่มีที่สุด ซึ่งโลกธาตุอันไม่มีที่สุด ดังพรรณนามานี้ ด้วยพระพุทธญาณอันไม่มีที่สุด แม้โอกาสโลก พระผู้มีพระภาคก็ทรงรู้แจ้งโดยทุกประการเหมือนอย่างนั้น แม้ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงได้พระนามว่า **โลกวิทู** เพราะเป็นผู้ทรงรู้แจ้งโลกโดยทุก ๆ ประการ

อธิบายบท—อนุตฺตโร

ก็แหละ บุคคลผู้ยิ่งกว่าพระผู้มีพระภาคนั้นย่อมไม่มี เพราะไม่มีใคร ๆ ที่ประเสริฐกว่าพระองค์โดยคุณทั้งหลาย เป็นความจริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้นทรงครอบงำเสียซึ่งชาวโลกทั้งสิ้น แม้ด้วยพระคุณคือศีล แม้ด้วยพระคุณคือสมาธิ,ปัญญา,วิมุตติและวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นผู้ไม่มีผู้เสมอ เป็นผู้ไม่มีผู้เหมือน เป็นผู้ไม่มีผู้เปรียบ เป็นผู้ไม่มีผู้ทัดเทียม เป็นผู้ไม่มีบุคคลเทียบเคียง แม้ด้วยพระคุณคือศีล แม้ด้วยพระคุณคือสมาธิ,ปัญญา,วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แต่ว่าเรามองไม่เห็นบุคคลอื่นที่สมบูรณ์ด้วยศีลยิ่งกว่าเราตถาคต ในโลกพร้อมทั้งเทวโลกพร้อมทั้งมารโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์[๑] ดังนี้เป็นต้น นักศึกษาพึงกล่าวความพิสดาร, พระสูตรทั้งหลายเช่นอัคคัปปสาทสูตร[๒] เป็นต้น และพระคาถาทั้งหลายเช่นพระคาถาว่า **น เม อาจริโย อตฺถิ**[๓] เป็นต้น นักศึกษาพึงกล่าวให้พิสดารเถิด

อธิบายบท—ปุริสทมฺมสารถิ

พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าทรงขับอธิบาย ทรงฝึก ทรงนำไป ซึ่งบุรุษผู้ควรฝึกทั้งหลาย บทว่า **ปุริสทมฺม** ในคำว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** ได้แก่ดิรัจฉานบุรุษบ้าง มนุษยบุรุษบ้าง อมนุษยบุรุษบ้าง ที่ยังไม่ได้ฝึกแต่ควรเพื่อจะฝึก เป็นความจริง แม้ดิรัจฉานบุรุษทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว ทรงทำให้หมดพิษสงแล้ว ทรงให้ดำรงอยู่ในสรณะและศีลทั้งหลายแล้ว เช่นพญานาคชื่อ **อปลาละ** พญานาคชื่อ **จูโฬทระ** พญานาคชื่อ **มโหทระ** พญานาคชื่อ **อัคคสิขะ** พญานาคชื่อ **ธูมสิขะ** พญานาคชื่อ **อรวาฬะ** และช้างชื่อ **ธนปาลกะ** เป็นต้น แม้มนุษยบุรุษทั้งหลาย เช่น **สัจจกนิคัณฐบุตร**

---

๑ สํ. ส. ๑๕/๒๐๔, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๒๖ ๒ องฺ. จตุกฺก ๒๑/๔๔ ขุ. อิติวุตฺตก ๒๕/๒๙๘.
๓ ม. มู. ๑๒/๓๒๙ วิ. มหา. ๔/๑๔.

อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทันตพราหมณ์ และ **กูฏทันตพราหมณ์** เป็นต้น แม้อมนุษยบุรุษทั้งหลาย เช่น **อฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ ขรโลมยักษ์** และ **ท้าวสักกเทวราช** เป็นต้น ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว ทรงแนะนำแล้ว ด้วยวินยโนบายทั้งหลายอันวิจิตร

อนึ่ง พระสูตรนี้ความว่า ดูก่อนเกสี เราย่อมแนะนำบุรุษที่ควรฝึกทั้งหลาย ด้วยวิธีละเอียดบ้าง ย่อมแนะนำด้วยวิธีหยาบบ้าง ย่อมแนะนำทั้งด้วยวิธีละเอียดและวิธีหยาบบ้าง[๑] ดังนี้เป็นต้น นักศึกษาพึงยกมาบรรยายให้พิสดารในเรื่องฝึกบุรุษที่ควรฝึกนี้

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงสอนคุณอันอัศจรรย์ มีปฐมฌานเป็นต้น ให้แก่ผู้ปฏิบัติทั้งหลายซึ่งมีศีลบริสุทธิ์แล้วเป็นต้น และทรงสอนมัคคปฏิปทาชั้นสูงขึ้นไปให้แก่พระอริยเจ้าทั้งหลายลำดับพระโสดาบันเป็นต้น ชื่อว่า ย่อมทรงฝึกแม้ซึ่งบุคคลทั้งหลายผู้ที่ฝึกแล้วเหมือนกัน

๖. อธิบายบท–อนุตฺตโร,ปุริสทมฺมสารถิ

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อนุตฺตโร** กับบทว่า **ปุริสทมฺมสารถิ** นี้ เป็นบทที่มีความหมายเป็นอย่างเดียวกันนั่นเทียว เป็นความจริง พระผู้มีพระภาคย่อมทรงขับบุรุษที่ควรฝึกทั้งหลายได้โดยประการที่เขาทั้งหลายนั่งอยู่โดยบัลลังก์อันเดียว ให้แล่นไปสู่ทิศทั้ง ๘ ได้อย่างไม่ขัดข้อง เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระผู้มีพระภาคเป็นนายสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึกชั้นยอดเยี่ยม แหละพระสูตรนี้ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ช้างที่ควรฝึกอันนายควาญช้างฝึกแล้วย่อมแล่นไปได้เพียงทิศเดียวเท่านั้น[๒] ดังนี้เป็นต้น อันนักศึกษาพึงพรรณนาให้พิสดารในอธิการนี้

๗. อธิบายบท–สตฺถา,เทวมนุสฺสานํ

พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สตฺถา** เพราะอรรถว่า เป็นผู้ทรงสั่งสอนด้วยประโยชน์ชาตินี้ประโยชน์ชาติหน้าและปรมัตถประโยชน์ทั้งหลายอย่างสมควรกัน อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **สตฺถา** เพราะอรรถว่า เป็นเหมือนนายกอง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้นำหมู่ อรรถาธิบายในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบแม้ตามนัยแห่งนิเทสบาลีมีอาทิดังนี้ว่า นายกองเกวียน ย่อมนำหมู่เกวียนให้ข้ามพ้นกันดารไปได้ คือพาข้ามพ้นโจรกันดาร

---

๑ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๕๑. ๒ ม. อุ. ๑๔/๔๐๙.

สัตว์ร้ายกันดาร ทุพภิกขภัยกันดาร และกันดารคืออดน้ำ คือพาข้ามพ้นไปให้บรรลุถึงซึ่งภูมิประเทศอันมีความเกษม ฉันใด พระผู้มีพระภาคทรงเป็นนายกอง ทรงเป็นผู้นำหมู่ ทรงนำหมู่สัตว์ทั้งหลายให้ข้ามกันดารไปได้ คือทรงนำให้ข้ามชาติกันดาร[๑] ....ฉันนั้น

บทว่า **เทวมนุสฺสานํ** แปลว่า ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คำนี้ตรัสไว้ด้วยกำหนดเอาเวไนยสัตว์ชั้นอุกฤษฏ์ และด้วยกำหนดเอาชั้นภัพพบุคคลคือบุคคลผู้ควรตรัสรู้ แต่แท้จริง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นศาสดาแม้ของจำพวกสัตว์ดิรัจฉานด้วย โดยทรงประทานพระอนุศาสนีให้ ฝ่ายข้างสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้น ครั้นได้สำเร็จอุปนิสสัยสมบัติด้วยการฟังพระธรรมแต่พระผู้มีพระภาคแล้ว เพราะเหตุอุปนิสสัยสมบัตินั้นนั่นแหละ ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคและผลในอัตภาพที่ ๒ บ้าง ในอัตภาพที่ ๓ บ้าง เป็นความจริง เรื่องนี้มีตัวอย่างเช่นมัณฑูกเทพบุตรเป็นต้น

เรื่องมัณฑูกเทพบุตร

ได้ยินมาว่า ครั้งเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดชาวเมืองจัมปานครอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณีชื่อคัคครา มีกบตัวหนึ่งได้ถือเอานิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาค บังเอิญคนเลี้ยงลูกโคคนหนึ่งเมื่อจรดไม้พลองลง ได้จรดกดเอากบนั้นตรงที่ศีรษะ กบนั้นได้ถึงแก่ความตายลงในขณะนั้นนั่นเทียว แล้วได้ไปบังเกิดอยู่บนวิมานทองสูง ๑๒ โยชน์ ในภพน์ดาวดึงส์สวรรค์ แหละมัณฑูกเทพบุตรนั้นซึ่งเป็นเสมือนหลับแล้วตื่นขึ้น เห็นตนถูกห้อมล้อมด้วยหมู่นางเทพอัปษรในวิมานทองนั้น จึงพิจารณาดูว่า เอ! แม้เราก็ชื่อว่าได้มาบังเกิด ณ ที่นี้แล้ว เราได้สร้างกรรมอะไรไว้หนอ มองไม่เห็นกรรมชนิดไหนอย่างอื่น นอกจากการถือเอานิมิตในพระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาค ทันใดนั้น มัณฑูกเทพบุตรนั้น จึงได้เหาะมาพร้อมทั้งวิมาน กราบนมัสการพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคอยู่ พระผู้มีพระภาคถึงจะทรงทราบอยู่ก็ตรัสถามว่า–

ใคร? รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์ ด้วยยศ มีผิวพรรณอันงามยิ่ง
บรรดาลทิศทั้งปวงให้สว่างไสว นมัสการกราบเท้าเราอยู่

มัณฑูกเทพบุตรกราบทูลว่า–

---

๑ ขุ. จูฬ. ๓๐/๓๑๓

ในชาติก่อน ข้าพระองค์ได้เป็นกบ อยู่ในน้ำ มีน้ำเป็นโคจร ขณะข้าพระองค์ฟังธรรมของพระพุทธองค์อยู่ คนเลี้ยงลูกโคได้ฆ่าแล้ว

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมโปรดแก่มัณฑูกเทพบุตรนั้น ธรรมาภิสมัยคือการตรัสรู้ธรรม ได้มีแก่ปาณสัตว์ทั้งหลายถึง ๘๔,๐๐๐ ฝ่ายเทพบุตรดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ยิ้มแย้มกลับไป ฉะนี้แล

๘. อธิบายบท–พุทฺโธ

ก็แหละ พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะทรงรู้อะไร ๆ ที่ควรรู้ซึ่งมีอยู่อย่างทั่วถ้วนนั่นเทียว ด้วยอำนาจแห่งวิโมกขันติกญาณ (คือพุทธญาณทั้งปวง)

อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทฺโธ** แม้เพราะเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ เพราะเหตุตรัสรู้สัจจะ ๔ ด้วยพระองค์เองบ้าง เพราะเหตุยังหมู่สัตว์อื่น ๆ ให้ตรัสรู้สัจจะ ๔ บ้าง

ก็แหละ เพื่อที่จะให้เข้าใจอรรถาธิบายนี้อย่างแจ่มชัด นักศึกษาพึงทำให้พิสดารซึ่งนัยที่มาในนิเทส[1] หรือนัยที่มาในปฏิสัมภิทามัคค์[2] แม้ทั้งหมด ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงได้พระนามว่า **พุทฺโธ** เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย

๙. อธิบายบท–ภควา

ก็แหละ คำว่า **ภควา** นี้ เป็นชื่อเรียกพระผู้มีพระภาคนั้น ผู้เป็นครูชั้นประเสริฐโดยพระคุณ เป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง ด้วยความคารวะ ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า–

คำว่า **ภควา** เป็นคำประเสริฐ คำว่า **ภควา** เป็นคำชั้นสูง พระผู้มีพระภาคนั้นทรงเป็นครูและเป็นผู้ควรแก่การคารวะ ด้วยเหตุนั้น นักปราชญ์จึงเฉลิมพระนามว่า **ภควา**

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๕๖๐. ๒ ขุ. ปฏิ. ๓๑/๒๖๑.

อีกประการหนึ่ง นามมี ๔ ชนิดคือ อาวัตถิกนาม ๑ ลิงคิกนาม ๑ เนมิตติกนาม ๑ อธิจจสมุปปันนนาม ๑ อธิบายว่า ชื่อซึ่งตั้งตามที่ต้องการโดยโวหารของชาวโลก ชื่อว่า อธิจจสมุปปันนนาม

ในนาม ๔ ชนิดนั้น ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **วจฺโฉ** โคเด็ก **ทมฺโม** โคหนุ่ม **พลิพทฺโท** โคเปลี่ยว ชื่อว่า **อาวัตถิกนาม** ชื่อมีอาทิอย่างนี้ คือ **ทณฺฑี** พญายม **ฉตฺตี** พระราชา **สิขี** นกยูง **กรี** ช้าง ชื่อว่า **ลิงคิกนาม** ชื่อมีอาทิอย่างนี้คือ **เตวิชฺโช** พระอรหันต์ผู้สำเร็จวิชชา ๓ **ฉฬภิญฺโญ** พระอรหันต์ผู้สำเร็จอภิญญา ๖ ชื่อว่า **เนมิตติกนาม** ชื่อที่ตั้งขึ้นโดยมิได้มุ่งถึงความหมายแห่งคำ มีอาทิอย่างนี้คือ **นายสิริวัฑฒกะ นายธนวัฑฒกะ** ชื่อว่า **อธิจจสมุปปันนนาม**

แหละนามว่า **ภควา** นี้ เป็นเนมิตติกนาม พระนางเจ้ามหามายามิได้ทรงขนานถวาย พระเจ้าสุทโธทนมหาราชมิได้ทรงขนานถวาย หมู่พระประยูรญาติ ๘๔,๐๐๐ มิได้ทรงขนานถวาย เทวดาผู้วิเศษทั้งหลายมีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิตเป็นต้น ก็มิได้ทรงขนานถวาย จริงอยู่ แม้ท่านพระธรรมเสนาบดีก็ได้กล่าวไว้ดังนี้ พระนามว่า **ภควา** นี้ เป็นวิโมกขันติกนาม (นามที่เกิดในที่สุดแห่งอรหัตมรรค) เป็นบัญญัติที่สำเร็จประจักษ์แจ้งพร้อมกับการได้พระสัพพัญญุตญาณ ณ โคนโพธิพฤกษ์ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย[๑]

แหละนามว่า **ภควา** นี้ มีพระคุณเหล่าใดเป็นนิมิต เพื่อจะประกาศพระคุณเหล่านั้น พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายจึงได้ประพันธ์คาถาไว้ ดังนี้—

> พระผู้มีพระภาคนั้น นักปราชญ์ถวายพระนามว่า **ภควา** เพราะทรงเป็นผู้มีโชค (ภคี) เพราะทรงเป็นผู้ส้องเสพ (ภชี) เพราะทรงเป็นผู้มีส่วน (ภาคี) เพราะทรงเป็นผู้จำแนก (วิภตฺตวา) เพราะได้ทรงทำการหักกิเลสบาปธรรม เพราะทรงเป็นครู เพราะทรงเป็นผู้มีบุญบารมี (ภาคฺยวา) เพราะทรงเป็นผู้มีพระองค์อันอบรมดีแล้วด้วยญายธรรมทั้งหลายเป็นอันมาก เพราะทรงเป็นผู้ถึงที่สุดแห่งภพ

ส่วนอรรถาธิบายแห่งบทนั้น ๆ ในคาถานี้ นักศึกษาพึงทราบตามนัยที่ตรัสไว้ในคัมภีร์นิเทศนั้นเถิด[๒]

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๔๐๘. ๒ ขุ. มหา. ๒๙/๔๐๗.

แต่ยังมีนัยอื่นอีกดังต่อไปนี้—

พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้มีบุญบารมี ทรงเป็นผู้หักกิเลสบาปธรรม ทรงเป็นผู้ประกอบด้วยโชคทั้งหลาย ทรงเป็นผู้จำแนก ทรงเป็นผู้ส้องเสพ ทรงเป็นผู้คายความไปเกิดในภพทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น จึงทรงได้พระนามว่า **ภควา**

อธิบายบท—ภาคฺยวา

ในบทเหล่านั้นมีอรรถาธิบายดังนี้— นักศึกษาพึงทราบว่า แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **ภาคฺยวา** เพราะพระผู้มีพระภาคนั้นทรงมีพระบารมีเช่นทานศีลเป็นต้น อันถึงความยอดยิ่งพร้อมที่จะบันดาลให้บังเกิดโลกิยสุขและโลกุตตรสุขได้ ก็ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา** ทั้งนี้เพราะถือเอาลักษณะแห่งภาษา มีการเติมอักษรใหม่และยักย้ายอักษรเป็นต้น หรือเพราะถือเอาลักษณะที่บวกเข้ากัน เช่น **ปิโสทร** ศัพท์เป็นต้น ตามนัยแห่งศัพทศาสตร์

อธิบายบท—ภคฺควา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ได้ทรงหักเสียแล้วซึ่งกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดความกระวนกระวายและความเร่าร้อนจำนวนแสนอย่างสิ้นเชิง อันต่างด้วยโลภะโทสะโมหะและมนสิการอันเคลื่อนคลาด อันต่างด้วยอหิริกะและอโนตตัปปะ, โกธะและอุปนาหะ มักขะ และปลาสะ, อิสสาและมัจฉริยะ, มายาและสาเถยยะ, ถัมภะและสารัมภะ, มานะและอติมานะ, มทะและปมาทะ, ตัณหาและอวิชชา อันต่างด้วยอกุศลมูล ๓ ทุจริต ๓ สังกิเลส ๓ มลทิน ๓ วิสมะ ๓ สัญญา ๓ วิตก ๓ ปปัญจธรรม ๓ อันต่างด้วยวิปริเยสะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ อคติ ๔ ตัณหุปปาทะ ๔ อุปาทาน ๔ อันต่างด้วยเจโตขีละ ๕ วินิพันธะ ๕ นิวรณ์ ๕ อภินันทนะ ๕ อันต่างด้วยวิวาทมูล ๖ ตัณหากายะ ๖ อันต่างด้วยอนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๘ ตัณหามูลกะ ๙ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ทิฏฐิ ๖๒ และตัณหาวิจริต ๑๐๘ หรือเมื่อว่าโดยสังเขป พระผู้มีพระภาคได้ทรงหักเสียแล้วซึ่งมาร ๕ จำพวก คือกิเลสมาร ๑ ขันธมาร ๑ อภิสังขารมาร ๑ เทวปุตตมาร ๑ มัจจุมาร ๑ ดังนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **ภคฺควา** เพราะพระผู้มีพระภาคได้ทรงหักเสียซึ่งอันตรายเหล่านั้น ก็ไปเฉลิมพระนามเสียว่า **ภควา**

จริงอย่างนั้น ในความข้อนี้ ท่านสังคีติกาจารย์ประพันธ์คาถาไว้ดังนี้—

พระผู้มีพระภาคนั้น เป็นผู้ทรงหักราคะ เป็นผู้ทรงหักโทสะ เป็นผู้ทรงหักโมหะ เป็นผู้ทรงหาอาสวะมิได้ บาปธรรมทั้งหลาย พระองค์ทรงหักแล้ว ด้วยเหตุนั้น นักปราชญ์จึงเฉลิมพระนามว่า **ภควา** ฉะนี้

ก็แหละ **สมบัติคือพระรูปกาย** ของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงไว้ซึ่งพระลักษณะอันเกิดแต่บุญตั้ง ๑๐๐ ชนิดนั้น เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณคือความเป็นผู้ทรงมีบุญบารมี **สมบัติคือพระธรรมกาย** เป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณคือความเป็นผู้มีโทสะอันหักแล้ว ภาวะที่พระพุทธองค์มีคนชั้นโลก ๆ และคนชั้นปัญญาชนทั้งหลายรู้จักมากก็ดี ภาวะที่พระพุทธองค์อันเหล่าคฤหัสถ์และหมู่บรรพชิตทั้งหลายเข้าถึง และเป็นผู้ทรงสามารถในอันช่วยบำบัดทุกข์กายทุกข์ใจแก่คฤหัสถ์และบรรพชิตเหล่านั้นผู้เข้าถึงแล้วก็ดี ความเป็นผู้ทรงมีพระอุปการะแก่เขาเหล่านั้นด้วยอามิสทานและธรรมทานก็ดี ความเป็นผู้ทรงสามารถในอันประกอบเขาเหล่านั้นไว้ด้วยโลกิยสุขและโลกุตตรสุขก็ดี ย่อมเป็นอันท่านแสดงแล้วด้วยพระคุณทั้ง ๒ เหมือนอย่างนั้น

อธิบายบท—ภเคหิ, ยุตฺโต

ก็แหละ เพราะเหตุที่ในทางโลก ศัพท์ว่า **ภค** ย่อมใช้ได้ในสภาวธรรม ๖ อย่าง คือ อิสริยะ ๑ ธัมมะ ๑ ยสะ ๑ สิริ ๑ กามะ ๑ ปยัตตะ ๑ เป็นความจริง **อิสริยะ** คือความเป็นใหญ่ในพระหฤทัยของพระองค์ชั้นเยี่ยม หรือพระอิสริยะที่ชาวโลกรับรองกันอันบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวง มีอันบันดาลร่างกายให้ละเอียดและบันดาลร่างกายให้เบาเป็นต้น ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **ธัมมะ** คือพระธรรมชั้นโลกุตตระของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **ยสะ** คือพระยศอันบริสุทธิ์อย่างยิ่งที่พระองค์ทรงได้มาด้วยพระคุณตามความเป็นจริง อันแผ่คลุมไปทั่วโลกทั้ง ๓ ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **สิริ** คือพระศิริโสภาแห่งพระอวัยวะทุกส่วนอันบริบูรณ์ด้วยประการทั้งปวง ซึ่งสามารถให้เกิดความขวนขวายในอันอยากชมพระรูปพระโฉม และให้เกิดความเลื่อมใส ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ **กามะ** คือพระประสงค์อันหมายถึงความบังเกิดแห่งประโยชน์ที่ทรงประสงค์ เพราะประโยชน์ใด ๆ จะเป็นประโยชน์ของพระองค์ก็ตาม จะเป็นประโยชน์ของผู้อื่นก็ตาม ที่พระองค์ทรงประสงค์แล้ว ทรงปรารถนาแล้ว ประโยชน์นั้น ๆ ก็เป็นอันสำเร็จสมพระประสงค์ทั้งนั้น และ **ปยัตตะ** คือพระสัมมาวายามะอันเป็นต้นเหตุให้บรรลุ

ถึงซึ่งความเป็นครูของโลกทั้งปวง ของพระผู้มีพระภาคนั้น มีอยู่ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น แม้เพราะทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ อย่างนี้ ชาวโลกจึงขนานพระนามว่า **ภควา** โดยอรรถวิเคราะห์ว่า **ภคา อสฺส สนฺติ** แปลว่า ผู้มีภคธรรม ๖ อย่าง ฉะนี้

อธิบายบท–วิภตฺตวา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้จำแนก อธิบายว่า ทรงเป็นผู้แจก ทรงเป็นผู้เปิดเผย ทรงเป็นผู้แสดง ซึ่งสรรพธรรม โดยประเภททั้งหลายมีกุศลประเภทเป็นต้น อย่างหนึ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นต้น โดยเป็นขันธ์,อายตนะ,ธาตุ,สัจจะ,อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น อย่างหนึ่ง ซึ่งทุกขอริยสัจ เพราะอรรถว่า บีบคั้น,อันปัจจัยปรุงแต่ง,เร่าร้อนและแปรผัน ซึ่งสมุทยอริยสัจ เพราะอรรถว่า ประมวลมา,เป็นเหตุ,ประกอบไว้และกางกั้น ซึ่งนิโรธอริยสัจ เพราะอรรถว่า เป็นที่สลัดออก,สงัด,อันปัจจัยมิได้ปรุงแต่งและเป็นอมตะ ซึ่งมัคคอริยสัจ เพราะอรรถว่า นำออก,เป็นเหตุ,เห็นแจ้งและเป็นอธิบดี อย่างหนึ่ง ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามว่า **วิภตฺตวา** แต่ไปเฉลิมเสียว่า **ภควา** ดังนี้

อธิบายบท–ภตฺตวา

ก็แหละ เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงคบ ทรงส้องเสพ ทรงกระทำให้มาก ซึ่งทิพวิหารธรรม,พรหมวิหารธรรมและอริยวิหารธรรมทั้งหลาย[๑] ซึ่งกายวิเวก,จิตตวิเวก,และอุปธิวิเวก ซึ่งสุญญตวิโมกข์,อัปปณิหิตวิโมกข์และอนิมิตตวิโมกข์ และทรงคบ ทรงส้องเสพ ทรงกระทำให้มาก ซึ่งอุตตริมนุษยธรรมอย่างอื่น ๆ ทั้งที่เป็นโลกิยะทั้งที่เป็นโลกุตตระ ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามพระองค์ว่า **ภตฺตวา** แต่ไปเฉลิมเสียว่า **ภควา** ดังนี้

อธิบายบท–ภเวสุ, วนฺตคมโน

อนึ่ง เพราะเหตุที่การท่องเที่ยวไปในภพทั้ง ๓ คือตัณหาในภพ ๓ อันพระผู้มีพระภาคนั้นทรงคายออกแล้ว ฉะนั้น แทนที่จะเฉลิมพระนามพระองค์ว่า **ภเวสุวนฺตคมโน** แต่ไปเฉลิมเสียว่า **ภควา** ดังนี้ โดยยกเอา **ภ** อักษรจากภวศัพท์ เอา **ค** อักษรจากคมนศัพท์ เอา **ว** อักษร

---

๑. **ทิพวิหารธรรม** ได้แก่รูปาวจรฌาณ **พรหมวิหารธรรม** ได้แก่เมตตาฌานเป็นต้น **อริยวิหารธรรม** ได้แก่ผลสมาบัติ (ฎีกา)

จากวนฺตศัพท์ แล้วทำเป็นทีฆสระ เหมือนอย่างในทางโลก แทนที่จะพูดว่า **เมหนสฺส ขสฺส มาลา** แต่ก็พูดเสียว่า เมขลา ฉะนี้ (โดยเอา **เม** จาก เมหนสฺส เอา **ข** จาก ขสฺส เอา **ลา** จาก มาลา แล้วประสมกันเป็นเมขลา แปลว่า เครื่องประดับที่ลับ, สายรัดเอว)

องค์ฌาน ๕ เกิด

เมื่อโยคีบุคคลนั้นระลึกถึงพุทธคุณทั้งหลายอยู่เนือง ๆ ว่า พระผู้มีพระภาคนั้นเป็น**พระอรหันต์** เพราะเหตุนี้และเหตุนี้............พระผู้มีพระภาคนั้นเป็นภควา เพราะเหตุนี้และเหตุนี้ ด้วยประการดังพรรณนามา สมัยนั้น จิตของเธอจะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระตถาคตเจ้า[๑]

เมื่อโยคีบุคคลนั้น มีจิตตรงเพราะมุ่งหน้าต่อพระกัมมัฏฐาน มีนิวรณ์อันข่มไว้แล้ว เพราะไม่มีราคะเป็นต้นรบกวนอย่างนี้แล้ว **วิตก** และ **วิจาร** อันโน้มเอียงไปในพระพุทธคุณย่อมดำเนินไป ด้วยประการฉะนี้ เมื่อโยคีบุคคลตริตรึกและพิจารณาถึงพระพุทธคุณอยู่ **ปีติ**ย่อมเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลมีใจประกอบด้วยปีติ ความกระวนกระวายกายและใจ ย่อมสงบลงด้วยความสงบอันมีปีติเป็นปทัฏฐาน เมื่อโยคีบุคคลมีความกระวนกระวายสงบแล้ว **ความสุข**ทั้งทางกายทั้งทางใจย่อมเกิดขึ้น เมื่อโยคีบุคคลมีความสุข จิตที่มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ย่อมเป็น **สมาธิ** องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้

กัมมัฏฐานนี้สำเร็จเพียงอุปจารฌาน

ก็แหละ เพราะเหตุที่พระพุทธคุณทั้งหลายเป็นสภาวธรรมที่ล้ำลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงพระคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้น **อัปปนา** ถึงเพียงขั้น **อุปจาระ** เท่านั้นเอง

ฌานนั้นนั้นถึงซึ่งอันนับได้ว่า **พุทธานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการระลึกถึงพระพุทธคุณนั่นแล

อานิสงส์การเจริญพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพมีความยำเกรงในพระศาสดา ย่อมบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๖.

ด้วยสติ ความไพบูลย์ด้วยปัญญา และความไพบูลย์ด้วยบุญ เป็นผู้มากไปด้วยปีติและปราโมช เป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว เป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระศาสดา แม้สรีระร่างของภิกษุนั้นอันพุทธานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา เป็นเสมือนเรือนพระเจดีย์สถาน ฉะนั้น จิตของภิกษุนั้นย่อมน้อมไปในพุทธภูมิ แหละถึงคราวที่ประจวบเข้ากับสิ่งที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมจะปรากฏแก่ภิกษุนั้น เป็นเสมือนเห็นพระศาสดาอยู่ต่อหน้า ฉะนั้น อนึ่ง ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งพุทธานุสสติกัมมัฏฐานนั้น เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญ
ความไม่ประมาทในพุทธานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่
อย่างพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อเทอญ

กถามุขพิสดารในพุทธานุสสติกัมมัฏฐาน ประการแรก ยุติลงเพียงเท่านี้

๒. ธัมมานุสสติกถา

วิธีเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน

แม้อันโยคีบุคคลผู้ปรารถนาเพื่อที่จะเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน ไปอยู่ในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกถึงเนือง ๆ ซึ่งคุณทั้งหลาย ของปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม ๙ อย่างนี้ว่า—

๑. **สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม** พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว
๒. **สนฺทิฏฺฐิโก** พระธรรมอันผู้ได้บรรลุจะพึงเห็นเอง
๓. **อกาลิโก** พระธรรมให้ผลไม่ประกอบด้วยกาล
๔. **เอหิปสฺสิโก** พระธรรมเป็นสิ่งที่ควรเชิญให้มาดู
๕. **โอปนยิโก** พระธรรมเป็นสิ่งที่น้อมเข้ามาในใจได้
๖. **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ**[๑] พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗.

๑. อธิบายบท—สวากขาโต

ก็แหละในบท **สวากขาโต** นี้ แม้ปริยัติธรรมก็ถึงอันสงเคราะห์เอาด้วย ในบทอื่นๆ นอกนี้ สงเคราะห์เอาเฉพาะโลกุตตรธรรม

ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรม

ในธรรม ๒ ประเภทนั้น ปริยัติธรรมประการแรก ชื่อว่า **อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว** เพราะมีความงามในเบื้องต้น,ท่ามกลางและที่สุด และเพราะประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ความงาม ๓ ของปริยัติธรรม

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระพุทธพจน์อันใดแม้เพียงพระคาถาอันเดียว พระพุทธพจน์นั้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นด้วยบาทต้น ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางด้วยบาทที่ ๒ และที่ ๓ ชื่อว่ามีความงามในที่สุดด้วยบาทหลัง เพราะพระธรรมมีความงามรอบตัว

พระสูตรที่มีอนุสนธิอันเดียว มีความงามในเบื้องต้นด้วยคำนิทาน มีความงามในที่สุดด้วยคำนิคมน์ มีความงามในท่ามกลางด้วยคำที่เหลือ

พระสูตรที่มีอนุสนธิมากหลาย มีความงามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก มีความงามในที่สุดด้วยอนุสนธิหลัง มีความงามในท่ามกลางด้วยอนุสนธิที่เหลือ

อีกประการหนึ่ง พระสูตรที่มีอนุสนธิมากหลายนั้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้น เพราะมีทั้งคำนิทาน มีทั้งคำอุปปัตติเหตุ ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลาง เพราะมีเนื้อความไม่วิปริตผิดเพี้ยนไป และเพราะประกอบด้วยเหตุและอุทาหรณ์โดยสมควรแก่เวไนยนิกรทั้งหลาย และชื่อว่ามีความงามในที่สุด เพราะคำนิคมน์อันให้เกิดความได้ศรัทธาแก่ผู้ฟังทั้งหลาย

ศาสนธรรมแม้ทั้งสิ้น มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีลอันเป็นเหตุของตน มีความงามในท่ามกลางด้วยสมถะ,วิปัสสนา,มรรคและผลทั้งหลาย มีความงามในที่สุดด้วยนิพพาน

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น มีความงามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ มีความงามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค ๔ มีความงามในที่สุดด้วยผล ๔ และนิพพาน

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้นเพราะพระพุทธเจ้าเป็นผู้รู้ดี ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางเพราะพระธรรมเป็นธรรมดี ชื่อว่ามีความงามในที่สุดเพราะพระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดี

อีกประการหนึ่ง ศาสนธรรมทั้งสิ้น ชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้น ด้วยอภิสัมโพธิที่สาธุชนฟังศาสนธรรมนั้นแล้วปฏิบัติเพื่อประโยชน์ด้วยประการนั้นจะพึงบรรลุได้ ชื่อว่ามีความงามในท่ามกลางด้วยปัจเจกโพธิ ชื่อว่ามีความงามในที่สุดด้วยสาวกโพธิ

ก็แหละ ศาสนธรรมนั้น ขณะฟังย่อมนำความงามมาแม้ด้วยการฟังนั่นเทียว โดยการข่มเสียซึ่งนิวรณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามีความงามในเบื้องต้น ขณะปฏิบัติก็นำความงามมาแม้ด้วยข้อปฏิบัติ โดยนำมาซึ่งความสุขอันเกิดแต่สมถะและวิปัสสนา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามีความงามในท่ามกลาง และขณะปฏิบัติแล้วด้วยประการนั้น เมื่อผลแห่งปฏิบัติสำเร็จแล้วย่อมนำความงามมาแม้ด้วยผลแห่งการปฏิบัติ โดยนำมาซึ่งความเป็นผู้คงเส้นคงวา เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ามีความงามในที่สุด

พระธรรม ชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะมีความงามในเบื้องต้น,ท่ามกลางและที่สุด ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

อธิบาย–พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะ

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคนั้น เมื่อทรงแสดงธรรม ย่อมทรงประกาศคือทรงแสดงซึ่งศาสนพรหมจรรย์และมัคคพรหมจรรย์อันใด โดยนัยต่าง ๆ พรหมจรรย์อันนั้น ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะด้วยอรรถสมบัติตามสมควร ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะด้วยพยัญชนสมบัติตามสมควร

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะเพราะประกอบด้วยอรรถบท คือ **สงฺกาสน** แสดงความโดยย่อ ๑ **ปกาสน** แสดงความเบื้องต้น ๑ **วิวรณ** การไขความ ๑ **วิภชน** การจำแนกความ ๑ **อุตฺตานีกรณ** การทำความให้ตื้น ๑ **ปญฺญตฺติ** การแต่งความ ๑ ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะเพราะถึงพร้อมด้วย **อักขร** ตัวหนังสือ ๑ **บท** คำประกอบวิภัตติ ๑ **พยัญชนะ** คำที่เป็นพากย์ ๑ **อาการ** คำแบ่งพากย์ออกไป ๑ **นิรุตฺติ** วิเคราะห์ศัพท์ ๑ **นิทเทส** อธิบายให้พิสดาร ๑

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ ด้วยความเป็นธรรมลึกซึ้งแห่งเนื้อความและความเป็นธรรมลึกซึ้งแห่งการแทงตลอด ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ ด้วยความเป็นธรรมลึกซึ้งโดยธรรม และความเป็นธรรมลึกซึ้งโดยเทศนา

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ โดยเป็นวิสัยแห่งอัตถปฏิสัมภิทาและปฏิภานปฏิสัมภิทา ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ โดยเป็นวิสัยแห่งธัมมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ เพราะว่าทำให้คนชั้นปัญญาชนเลื่อมใส โดยเป็นสิ่งอันบัณฑิตพึงรู้แจ้งได้ ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะว่าทำให้คนชั้นโลก ๆ เลื่อมใส โดยเป็นสิ่งที่น่าเชื่อ

ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ โดยมีอธิบายอันลึกซึ้ง ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ โดยมีบทตื้น

อธิบาย – บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง

ชื่อว่า **บริบูรณ์สิ้นเชิง** โดยเป็นธรรมมีความบริบูรณ์อย่างสิ้นเชิง เพราะไม่มีสิ่งที่จะพึงนำเข้าไปเพิ่มเติม ชื่อว่า **บริสุทธิ์** โดยเป็นธรรมที่ปราศจากโทษ เพราะไม่มีสิ่งที่จะพึงนำออก

อรรถาธิบายอีกนัยหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง พรหมจรรย์ ชื่อว่าพร้อมทั้งอรรถะ เพราะให้ฉลาดในอธิคม คือนิพพาน ด้วยการปฏิบัติ ชื่อว่าพร้อมทั้งพยัญชนะ เพราะให้ฉลาดในอาคมคือปริยัติ ด้วยการเล่าเรียน ชื่อว่าบริบูรณ์สิ้นเชิง เพราะประกอบด้วยธรรมขันธ์ ๕ กองมีศีลขันธ์เป็นต้น ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะไม่มีอุปกิเลส เพราะเป็นไปเพื่อสลัดออก และเพราะไม่มุ่งโลกามิษ

ปริยัติธรรมชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว เพราะประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถะพร้อมทั้งพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

ปริยัติธรรมเป็นสวากขาตธรรมอีกนัยหนึ่ง

อีกนัยหนึ่ง ปริยัติธรรม ชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยดีแล้ว เพราะไม่มีข้อความอันวิปัลลาสคลาดเคลื่อน เพราะฉะนั้น ปริยัติธรรมนั้น จึงชื่อว่าอันพระผู้มีพระภาคตรัสดีแล้ว

เป็นความจริงเช่นนั้น ข้อความของธรรมของอัญญเดียรถีย์ทั้งหลาย ยังถึงความวิปัลลาสคลาดเคลื่อนอยู่ เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่เขากล่าวว่าเป็นอันตรายก็ไม่เป็นอันตรายจริง ธรรมทั้งหลายที่เขากล่าวว่าเป็นเครื่องนำออก ก็ไม่เป็นเครื่องนำออกจริง ด้วยเหตุนั้น อัญญเดียรถีย์เหล่านั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้มีธรรมอันกล่าวไว้ไม่ดีโดยแท้

ข้อความของธรรมของพระผู้มีพระภาค มิได้ถึงความวิปลาสคลาดเคลื่อนเหมือนอย่างนั้น เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอันตรายิกธรรม ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมเครื่องนำออก เช่นนี้แล้ว ก็มิได้เกินเลยจากความเป็นอย่างนั้นไปได้

ปริยัติธรรม ประการแรก เป็นสฺวากขาตธรรม ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

โลกุตตรธรรมเป็นสวากขาตธรรม

ก็แหละ โลกุตตรธรรม ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่ข้อปฏิบัติ สมดังที่ท้าวสักกเทวราชตรัสไว้ว่า ก็แหละ ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพานอันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ น้ำในแม่น้ำคงคาย่อมเข้ากันได้ ย่อมเสมอเหมือนกันกับน้ำในแม่น้ำยมุนา แม้ฉันใด ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่พระสาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียว[๑]

อนึ่ง **อริยมัคค** อันเป็นข้อปฏิบัติสายกลาง ไม่ไปใกล้ขอบทางทั้ง ๒ นั่นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นข้อปฏิบัติสายกลาง **สามัญผลทั้งหลาย** ซึ่งมีกิเลสสงบแล้วนั่นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นธรรมมีกิเลสสงบแล้ว **นิพพาน** อันมีภาวะเที่ยงไม่ตาย เป็นที่ต้าน และเป็นที่หลบลี้หนีทุกข์เป็นต้นนั่นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ได้ตรัสไว้โดยความมีสภาวะอันเที่ยงแท้เป็นต้น

แม้โลกุตตรธรรม ก็ชื่อว่าเป็นสฺวากขาตธรรม ดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้

๒. อธิบายบท – สนฺทิฏฺฐิโก

ก็แหละ ในบทว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้ –

ประการแรก **อริยมัคค** อันพระอริยบุคคลผู้กำลังกระทำกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นไม่ให้มีในสันดานของตน พึงเห็นเอง เพราะฉะนั้น อริยมัคคนั้น จึงชื่อว่าเป็นธรรมอันพระ

---

๑ ที. มหา. ๑๐/๒๖๑

อริยบุคคลพึงเห็นเอง สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า— ดูก่อนพราหมณ์ บุคคลผู้กำหนัดแล้ว ถูกราคะครอบงำแล้ว มีจิตอันราคะครอบครองแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนและเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เขาย่อมได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ แต่เมื่อราคะอันเขาละได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย เขาย่อมไม่ได้เสวยทุกข์โทมนัสทางใจ ดูก่อนพราหมณ์ พระธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง แม้ด้วยประการฉะนี้แล[๑]

อีกประการหนึ่ง โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ อันพระอริยบุคคลใด ๆ ได้บรรลุแล้ว พระอริยบุคคลนั้น ๆ จะพึงเห็นเองด้วยปัจจเวกขณญาณ โดยยกเลิกซึ่งภาวะที่จะพึงถึงด้วยการเชื่อผู้อื่นเสียได้ เพราะฉะนั้น โลกุตตรธรรม ๙ นั้นจึงชื่อว่า เป็นธรรมอันผู้บรรลุจะพึงเห็นเอง

อีกนัยหนึ่ง ทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ ชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิ** โลกุตตรธรรมย่อมชนะกิเลสด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ชนะกิเลสด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ เป็นความจริงอย่างนั้น ในบรรดาโลกุตตรธรรมนั้น **อริยมัคค** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญซึ่งประกอบกับตน **อริยผล** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญซึ่งเป็นเหตุของตน **นิพพาน** ย่อมชนะกิเลสทั้งหลาย ด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญซึ่งเป็นวิสัยของตน เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ ย่อมชนะด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ ดังนั้น จึงเรียกว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ผู้ชนะด้วยทฤษฎีอันพระอริยเจ้าสรรเสริญ เหมือนอย่างบุคคลชนะด้วยรถ เขาเรียกว่า **รถิโก** ผู้ชนะด้วยรถ ฉะนั้น

อีกนัยหนึ่ง ความเห็นเรียกว่า **ทิฏฺฐิ** ทิฏฐิศัพท์นั่นแหละได้รูปเป็น **สนฺทิฏฺฐิ** แปลว่า ความเห็น ธรรมใดย่อมควรซึ่งการเห็น ธรรมนั้นชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ควรซึ่งการเห็น จริงอยู่ โลกุตตรธรรมที่โยคีบุคคลเห็นด้วยสามารถการรู้โดยภาวนา และด้วยสามารถการรู้โดยการกระทำให้แจ้งเท่านั้น จึงจะห้ามวัฏฏภัยได้ เพราะเหตุนั้น โลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งการเห็น ดังนั้น จึงชื่อว่า **สนฺทิฏฺฐิโก** ควรซึ่งการเห็น เหมือนบุคคลควรซึ่งผ้า เขาเรียกว่า **วตฺถิโก** ผู้ควรซึ่งผ้า ฉะนั้น

---

๑ องฺ. ติก. ๒๑/๑๙๙

๓. อธิบายบท—อกาลิโก

พระธรรมนั้นไม่มีกาล หมายถึงให้ผลของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกาโล** อกาโล นั่นแหละได้รูปเป็น **อกาลิโก** อธิบายว่า พระธรรมนั้นรอกาลอันต่างออกไปเป็น ๕ วัน และ ๗ วันเป็นต้นให้สิ้นสุดไปแล้วจึงให้ผล ก็หามิได้ แต่ให้ผลต่อลำดับจากที่ตนเกิดเลยทีเดียว

อีกประการหนึ่ง ธรรมนั้นมีกาลไกลที่จะมาถึงในอันให้ผลของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **กาลิโก** มีกาลไกล ธรรมนั้นได้แก่ธรรมประเภทไหน? ได้แก่กุศลธรรมชั้นโลกิยะ ส่วนธรรมชั้นโลกุตตระนี้ ไม่เป็นกาลิโก เพราะมีผลติดต่อกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกาลิโก** ไม่มีกาลไกลในอันให้ผล บทว่า **อกาลิโก** นี้ ท่านจำกัดเอาเฉพาะ **อริยมัคค** เท่านั้น

๔. อธิบายบท—เอหิปสฺสิโก

พระธรรมย่อมควรซึ่งวิธีที่เชิญให้มาดู อันเป็นไปทำนองนี้ว่า เชิญท่านมาดูพระธรรมนี้

ถาม— ก็เพราะเหตุไรหรือ พระธรรมนั้นจึงควรด้วยวิธีนั้น?

ตอบ— เพราะพระธรรมนั้นเป็นสภาพที่มีอยู่จริงอย่างหนึ่ง เพราะพระธรรมนั้นเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างหนึ่ง

อธิบายว่า ในกำมือเปล่าถึงแม้ว่าใคร ๆ กล้าพูดได้ว่า เงินหรือทองคำมีอยู่ แต่ก็ไม่กล้าที่จะเชิญให้มาดูว่า ท่านจงมาดูเงินหรือทองคำนี้ เพราะเหตุไร? เพราะเงินหรือทองคำนั้นไม่มีอยู่จริง อนึ่ง คูถหรือมูตแม้เป็นของมีอยู่จริง ใคร ๆ ก็ไม่กล้าจะเชิญผู้อื่นให้มาดูว่า ท่านจงมาดูคูถหรือมูตนี้ เพื่อความร่าเริงใจ โดยประกาศถึงสภาพอันเป็นที่น่าฟูใจ แต่ย่อมเป็นสิ่งที่จำต้องปกปิดเสียด้วยหญ้าหรือใบไม้ทั้งหลายโดยแท้แล เพราะเหตุไรเล่า? เพราะมันเป็นสิ่งที่ไม่สะอาด

ส่วนว่าโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการนี้ ชื่อว่าเป็นของมีอยู่โดยสภาวะจริง ๆ ชื่อว่าเป็นสภาพบริสุทธิ์ เหมือนดวงจันทร์วันเพ็ญบนอากาศที่ปราศจากเมฆ และเหมือนชาติแก้วมณีที่วางไว้บนผ้ากัมพลเหลือง ด้วยเหตุนั้น โลกุตตรธรรมย่อมควรซึ่งวิธีที่จะเชิญให้มาดู เพราะเป็นสภาพที่มีอยู่จริงอย่างหนึ่ง เพราะเป็นสภาพที่บริสุทธิ์อย่างหนึ่ง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **เอหิปสฺสิโก** ควรซึ่งวิธีที่จะเชิญให้มาดู

๕. อธิบายบท–โอปนยิโก

พระธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงน้อมเข้ามาได้ ดังนั้นจึงชื่อว่า **โอปนยิโก** ก็แหละ ในบทนี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้–

การน้อมเข้ามา ชื่อว่า **อุปนยะ** พระธรรมย่อมควรซึ่งอุปนยะคือการน้อมเข้ามาในจิตของตนด้วยอำนาจภาวนา เพราะแม้ถึงผืนผ้าหรือศีรษะถูกไฟไหม้ก็เพ่งดูได้เฉย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อุปนยิโก** บทว่า **อุปนยิโก** นั่นเองได้รูปเป็น **โอปนยิโก** คำอธิบายนี้ย่อมสมควรในโลกุตตรธรรมที่เป็นสังขตะ (คือมรรคผล) ส่วนในโลกุตตรธรรมที่เป็นอสังขตะ (คือนิพพาน) พระธรรมย่อมควรซึ่งอันน้อมเข้ามาด้วยจิตของตน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **โอปนยิโก** ควรน้อมเข้ามาด้วยจิต อธิบายว่า สมควรถูกต้องด้วยการทำให้แจ้ง

อีกนัยหนึ่ง พระธรรมคือ **อริยมัคค** ชื่อว่า **อุปเนยฺโย** เพราะอรรถว่า เป็นผู้นำเข้าไปสู่นิพพาน พระธรรมคือ **ผล** และ **นิพพาน** ชื่อว่า **อุปเนยฺโย** เพราะอรรถว่าอันผู้ปฏิบัติจะพึงนำเข้าไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง บท **อุปเนยฺโย** นั่นเอง ได้รูปเป็น **โอปนยิโก** หมายความว่า นำเข้าไปสู่นิพพาน หรืออันผู้ปฏิบัติจะพึงนำไปสู่ภาวะที่จะพึงทำให้แจ้ง

๖. อธิบายบท–ปจฺจตฺตํ,เวทิตพฺโพ,วิญฺญูหิ

คำว่า **พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงรู้เฉพาะตน** ความว่า โลกุตตรธรรมนั้น อันวิญญูชนทั้งหลายแม้ทุก ๆ อันดับมีชนชั้นอุคฆฏิตัญญูบุคคลเป็นต้น จะพึงรู้ได้ที่ตนเอง ๆ ว่า มัคคเราได้เจริญแล้ว ผลเราได้บรรลุแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้ว ฉะนี้จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายของสัทธิวิหาริก จะละได้ด้วยมัคคที่พระอุปัชฌายะเจริญแล้ว หาได้ไม่ สัทธิวิหาริกนั้นจะอยู่เป็นผาสุกด้วยผลสมาบัติของพระอุปัชฌายะนั้น ก็หาไม่ สัทธิวิหาริกจะกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานที่พระอุปัชฌายะนั้นทำให้แจ้งแล้ว ก็หาไม่ เพราะเหตุฉะนั้น โลกุตตรธรรมนี้ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้เหมือนเห็นอาภรณ์บนศีรษะของคนอื่น หาได้ไม่ แต่อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ที่จิตของตนเท่านั้น อธิบายว่า อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวยแต่อย่างไรก็ตาม โลกุตตรธรรมนี้เป็นสิ่งที่มิใช่วิสัยของพวกพาลชนเลยทีเดียว

อีกประการหนึ่ง พระธรรมนี้เป็น **สฺวากขาตธรรม** เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นธรรมอันผู้บรรลุถึงจะพึงเห็นเอง, พระธรรมเป็น **สนฺทิฏฺฐิโก** เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นธรรมไม่มี

กาลในอันให้ผล, พระธรรมเป็น **อกาลิโก** เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นธรรมที่ควรเชิญมาดู, และพระธรรมใดเป็น **เอหิปสฺสิโก** ควรเชิญให้มาดู พระธรรมนั้นย่อมเป็น **โอปนยิโก** ควรน้อมเข้ามาในใจ ฉะนี้

องค์ฌาน ๕ เกิด

เมื่อโยคีบุคคลระลึกถึงพระธรรมคุณทั้งหลาย อันต่างด้วยบท มีบทว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นอย่างนี้บ่อย ๆ ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอย่อมจะปรารภตรงดิ่งถึงพระธรรม[๑] ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว ในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นเทียว

ก็แหละ เพราะพระธรรมคุณทั้งหลายเป็นสภาพที่ลึกซึ้งอย่างหนึ่ง เพราะโยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงซึ่งพระคุณมีประการต่าง ๆ อย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นนั้นถึงซึ่งอันนับว่า **ธัมมานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของพระธรรมนั่นแล

อานิสงส์การเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบอยู่เนือง ๆ ซึ่งธัมมานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพมีความยำเกรงในพระบรมศาสดา โดยที่ได้มองเห็นคุณของพระธรรมอย่างนี้ คือในกาลเป็นส่วนอดีต เรามิได้เห็นพระบรมศาสดาผู้ทรงแสดงธรรมอันควรน้อมเข้ามาในใจได้อย่างนี้ ผู้ทรงประกอบแม้ด้วยองคคุณเช่นนี้มาเลย ถึงในปัจจุบันนี้เราก็มิได้เห็นเหมือนกัน เว้นเสียจากพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ฉะนี้ เป็นผู้เคารพและยำเกรงในพระธรรม ย่อมบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากล้นไปด้วยปีติและปราโมช หักห้ามเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว เป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ต่อทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าได้อยู่ร่วมกับพระธรรม แหละแม้สรีระร่างของเธออันธัมมคุณานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งควรแก่การบูชาเป็นเสมือนเรือนพระเจดีย์สถาน ฉะนั้น จิตย่อมน้อมไปเพื่ออันบรรลุธรรมชั้นยอดเยี่ยม แหละเมื่อเธอระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงความที่พระธรรมเป็นธรรมดี ในคราวประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึง

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗

ล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมจะปรากฏเฉพาะหน้า ก็แหละ เมื่อเธอยังจะไม่ได้แทงตลอดธรรมเบื้องสูงขึ้นไป (ในชาตินี้) ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในธัมมานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดาร ในธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๓. สังฆานุสสติกถา

วิธีเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน

แม้อันโยคีบุคคลผู้ประสงค์ที่จะเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ณเสนาสนะอันสมควร พึงระลึกเนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของพระอริยสงฆ์ อย่างนี้ว่า—

คู่แห่งบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล ๘ นี้คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค

๑. **สุปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติดี
๒. **อุชุปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติตรง
๓. **ญายปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อนิพพาน
๔. **สามีจิปฏิปนฺโน** เป็นผู้ปฏิบัติสมควร
๕. **อาหุเนยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ของบูชา
๖. **ปาหุเนยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ
๗. **ทกฺขิเณยฺโย** เป็นผู้ควรแก่ของทำบุญ
๘. **อญฺชลิกรณีโย** เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้
๙. **อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส** เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก

อธิบายสังฆคุณ ๙ บท

ในบรรดาพระสังฆคุณเหล่านั้น บทว่า **สุปฏิปนฺโน** แปลว่า เป็นผู้ปฏิบัติด้วยดี อธิบายว่า เป็นผู้ปฏิบัติซึ่งปฏิปทาอันถูกต้อง ปฏิปทาอันไม่ถอยหลัง ปฏิปทาอันสมควร ปฏิปทาอันไม่เป็นข้าศึก ปฏิปทาอันเป็นธรรมสมควรแก่ธรรม

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗

พระสงฆ์เหล่าใด ย่อมรับฟังพระโอวาทและพระอนุสาสน์ของพระผู้มีพระภาค ด้วยความเคารพ ฉะนั้นพระสงฆ์เหล่านั้นชื่อว่า **สาวก** หมู่แห่งพระสาวกทั้งหลายชื่อว่า **สาวกสํโฆ** อธิบายว่า หมู่แห่งพระสาวกผู้ถึงซึ่งความเป็นหมู่กัน ด้วยความเป็นผู้เสมอกันโดยศีลและทิฏฐิ

ก็โดยที่ปฏิปทาอันถูกต้องนั้น เป็นข้อปฏิบัติตรง คือไม่คด ไม่โกง ไม่โค้ง และอันบัณฑิตเรียกว่า ไกลจากกิเลส เป็นเหตุรู้แจ้ง ดังนี้บ้าง และถึงซึ่งอันนับว่าสามีจิ เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันสมควร ดังนี้บ้าง ฉะนั้น พระอริยสงฆ์ผู้ปฏิบัติซึ่งปฏิปทานั้น จึงกล่าวได้ว่า **อุชุปฏิปนฺโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันตรงบ้าง **ญายปฏิปนฺโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทาเป็นเหตุให้รู้แจ้งบ้าง **สามีจิปฏิปนฺโน** ผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันสมควรบ้าง

แหละในอธิการนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในมัคค พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดี เพราะเป็นผู้กำลังพรั่งพร้อมด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง พระอริยเจ้าจำพวกใดขณะดำรงอยู่ในผล พระอริยเจ้าจำพวกนั้นชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติดีโดยมุ่งเอาข้อปฏิบัติอันเป็นอดีต เพราะมัคคผลที่จะพึงบรรลุด้วยข้อปฏิบัติอันถูกต้อง เป็นสิ่งที่พระอริยเจ้าจำพวกนั้นบรรลุมาแล้ว

อีกนัยหนึ่ง พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนั้น ชื่อว่า **สุปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอน ในพระธรรมวินัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วบ้าง เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามซึ่งข้อปฏิบัติอันไม่ผิดบ้าง

ชื่อว่า **อุชุปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามปฏิปทาอันเป็นสายกลาง โดยหลีกเลี่ยงปฏิปทาอันเป็นสายริมทั้ง ๒ เสีย และเพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประหานเสียซึ่งโทษคือความคด ความโกง ความโค้ง ของกายวาจาใจ

ชื่อว่า **ญายปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อประสงค์ญายะที่ท่านเรียกว่านิพพาน

ชื่อว่า **สามีจิปฏิปนฺโน** เพราะเป็นผู้ปฏิบัติโดยประการที่ปฏิบัติแล้วเป็นผู้สมควรแก่สามีจิกรรม

บทว่า **ยทิทํ** แยกเป็น **ยานิ อิมานิ** แปลว่า เหล่านี้ใด คำว่า **จตฺตาริ ปุริสยุคานิ** ความว่า โดยจัดเป็นคู่ คือพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมมัคค พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผลเป็นต้น นี้จัดเป็นคู่หนึ่ง โดยนัยนี้จึงเป็นคู่แห่งบุรุษ ๔ ด้วยประการฉะนี้

คำว่า **อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา** ความว่า โดยจัดเป็นบุรุษบุคคล คือพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมมัคค จัดเป็นบุคคล ๑ พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในปฐมผล จัดเป็นบุคคล ๑

โดยนัยนี้ จึงเป็นบุรุษบุคคล ๘ พอดี แหละในอธิการนี้ บทว่า **ปุริโส** ก็ดี บทว่า **ปุคฺคโล** ก็ดี นี้มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่บทว่า **ปุริสปุคฺคลา** นี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์

คำว่า **เอส ภควโต สาวกสํโฆ** ความว่า โดยเป็นคู่คือคู่แห่งบุรุษ ๔ โดยแยกกันคือบุรุษบุคคล ๘ เหล่านั้นใด นี้คือพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค

อธิบายบท—อาหุเนยฺโย

ในบทว่า **อาหุเนยฺโย** เป็นต้น มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้— วัตถุใดอันบุคคลพึงนำมาบูชา วัตถุนั้นชื่อว่า **อาหุน** อธิบายว่า ได้แก่วัตถุอันบุคคลพึงนำมาแม้แต่ที่ไกลแล้วถวายไว้ในท่านผู้มีศีลทั้งหลาย คำว่าอาหุนะนี้เป็นชื่อของปัจจัย ๔ พระสงฆ์สาวกเป็นผู้ควรเพื่อจะรับซึ่งของอันบุคคลนำมาบูชานั้น เพราะทำของนั้นให้มีผลมาก ด้วยเหตุนั้นจึงชื่อว่า **อาหุเนยฺโย** ผู้ควรรับของที่บุคคลนำมาบูชา

อีกนัยหนึ่ง แม้สมบัติทุกอย่างที่บุคคลมาแม้แต่ที่ไกลแล้วบูชาไว้ในพระสงฆ์สาวกนั้น เหตุนั้น พระสงฆ์สาวกนั้น จึงชื่อว่า **อาหวนิโย** เป็นผู้ที่อันบุคคลมาบูชา อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์สาวกย่อมควรซึ่งวัตถุอันเทวดาทั้งหลายมีท้าวสักกะเป็นต้นบูชา เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อาหวนิโย** ผู้ควรซึ่งวัตถุอันเทวดาบูชา อนึ่ง ไฟนี้ใด ชื่อว่าเป็นสิ่งควรซึ่งอันบูชาของพราหมณ์ทั้งหลาย พราหมณ์เหล่านั้นมีลัทธิว่า สิ่งของที่บูชาแล้วในไฟใดเป็นของมีผลมาก ถ้าว่าไฟนั้นเป็นสิ่งควรซึ่งอันบูชา เพราะของที่เขาบูชาแล้วมีผลมากไซร้ พระสงฆ์เท่านั้นเป็นผู้ควรซึ่งอันบูชา เพราะว่าสิ่งของที่บุคคลบูชาแล้วในพระสงฆ์เป็นสิ่งที่มีผลมาก สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า—

> บุคคลใดพึงบำเรอไฟอยู่ในป่าตั้งร้อยปีอย่างหนึ่ง บุคคลใดพึงบูชาผู้ที่อบรมตนแล้วคนเดียวแม้เพียงชั่วครู่อย่างหนึ่ง การบูชานั้นนั่นแลประเสริฐ การบำเรอไฟตั้งร้อยปีจะประเสริฐที่ไหน[๑]

บทว่า **อาหวนิโย** นั้นนั้น มีในลัทธินิกายอื่น โดยความหมายเป็นอย่างเดียวกันกับบทว่า **อาหุเนยฺโย** นี้ณที่นี้ แต่อย่างไรก็ดี ใน ๒ บทนี้โดยพยัญชนะก็ต่างกันเพียงนิดหน่อยเท่านั้น

ด้วยประการฉะนี้ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่า **อาหุไนยบุคคล**

---

๑ ขุ. ธ. ๒๕/๒๙

อธิบายบท–ปาหุเนยฺโย

ก็แหละ ในบทว่า **ปาหุเนยฺโย** นี้มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้–

สิ่งของสำหรับให้แก่อาคันตุกะ ซึ่งที่เขาตระเตรียมไว้โดยเป็นเครื่องสักการะ เพื่อประโยชน์แก่ญาติมิตรผู้เป็นที่รักใคร่เป็นที่เจริญใจ ซึ่งมาแต่ทิศใหญ่และทิศน้อยทั้งหลาย เรียกว่า **ปาหุน** (ของต้อนรับแขก) สิ่งของแม้นั้น เว้นญาติและมิตรผู้เป็นแขกเหล่านั้นเสีย ควรเพื่อจะถวายเฉพาะแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์เท่านั้นควรเพื่อจะรับซึ่งสิ่งของนั้น เพราะว่า ขึ้นชื่อว่าแขกที่จะเหมือนพระสงฆ์หามีไม่ เป็นความจริงอย่างนั้น พระสงฆ์นี้จักปรากฏขึ้นได้ก็ต่อเมื่อพุทธันดร ๑ ล่วงไปแล้ว และเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมทั้งหลายอันสร้างความเป็นที่รักเป็นที่เจริญใจให้ชนิดที่ไม่เจือปนอีกด้วย ของต้อนรับแขกควรเพื่อจะถวายแก่พระสงฆ์นั้น และพระสงฆ์เป็นผู้ควรเพื่อรับของต้อนรับแขก เหตุนั้น พระสงฆ์จึงชื่อว่า **ปาหุเนยฺโย** ผู้ควรรับของต้อนรับแขก

อนึ่ง โดยเหตุที่พระสงฆ์ของบุคคลจำพวกที่ถือบาลีว่า **ปาหวนิโย** ย่อมควรซึ่งการกระทำก่อน ฉะนั้น ทานวัตถุอันบุคคลพึงนำมาบูชาในพระสงฆ์นี้ก่อนกว่าเขาทั้งหมด เพราะฉะนั้น พระสงฆ์นี้จึงชื่อว่า **ปาหวนีโย** ผู้เป็นที่อันบุคคลควรนำมาบูชาก่อน

อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งการบูชาโดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า **ปาหวนิโย** แปลว่า ผู้ควรซึ่งการบูชาโดยประการทั้งปวง

ศัพท์ว่า **ปาหวนีย** นี้นั้น ณ ที่นี้ท่านกล่าวว่า **ปาหุเนยฺย** โดยอรรถาธิบายก็เหมือนกันนั่น

อธิบายบท–ทกฺขิเณยฺโย

ก็แหละ ทานที่บุคคลให้เพราะเชื่อปรโลก เรียกว่า **ทกฺขิณา** พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งทักขิณานั้น ฉะนั้นจึงชื่อว่า **ทกฺขิเณยฺโย** ผู้ควรซึ่งทักขิณา อีกอย่างหนึ่ง พระสงฆ์เป็นผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา โดยที่ทำทักขิณาให้บริสุทธิ์ด้วยการกระทำให้มีผลมาก ฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทกฺขิเณยฺโย** ผู้เกื้อกูลแก่ทักขิณา

อธิบายบท–อญฺชลิกรณีโย

พระสงฆ์ย่อมควรซึ่งอัญชลีกรรม ที่ชาวโลกทั้งมวลพากันยกหัตถ์ทั้ง ๒ ตั้งไว้เหนือเศียรกระทำอยู่ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **อญฺชลิกรณีโย** ผู้ควรซึ่งอันกระทำอัญชลีกรรม

อธิบายบท–อนุตฺตรํ,ปุญฺญกฺเขตฺตํ,โลกสฺส

คำว่า **พระสงฆ์เป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก** ความว่า พระสงฆ์เป็นสถานที่ปลูกบุญของชาวโลกทั้งมวล อย่างไม่มีอะไรเหมือน เหมือนอย่างว่า สถานที่เพาะปลูกข้าวสาลีสถานที่เพาะปลูกข้าวเหนียวของพระราชาหรือของอำมาตย์ ชาวโลกเรียกว่า นาข้าวสาลีของพระราชานาข้าวเหนียวของพระราชา ฉันใด พระสงฆ์ก็เป็นสถานที่ปลูกบุญทั้งหลายของชาวโลกทั้งมวล ฉันนั้น เพราะว่า ได้อาศัยพระสงฆ์แล้วบุญทั้งหลายอันเป็นไปเพื่อประโยชน-สุขอย่างนานาประการของชาวโลก ย่อมเจริญงอกงาม เพราะเหตุฉะนั้น พระสงฆ์จึงเป็นนาบุญชั้นยอดเยี่ยมของชาวโลก ฉะนี้แล

องค์ฌาน ๕ เกิด

เมื่อภิกษุผู้โยคีบุคคลระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงคุณของพระสงฆ์ทั้งหลาย อันต่างด้วยความเป็นผู้ปฏิบัติดีเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอจะปรารภตรงดิ่งถึงพระสงฆ์[๑] ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว ในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

แต่เพราะเหตุที่คุณของพระสงฆ์ทั้งหลายเป็นสภาพที่ล้ำลึกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา คงถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นนั้นถึงซึ่งอันนับว่า **สังฆานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของพระสงฆ์นั่นเทียว

อานิสงส์การเจริญสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสังฆานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมจะสำเร็จเป็นผู้มีความเคารพมีความยำเกรงในสงฆ์ ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น ย่อมจะเป็นผู้มากล้นไปด้วยปีติและปราโมช ย่อมเป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งโทษภัยอันน่ากลัว ย่อมเป็นผู้สามารถอดกลั้นได้ซึ่งทุกขเวทนา ย่อมได้ความมั่นใจว่าอยู่ร่วมกับพระสงฆ์ อนึ่ง

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๗

สรีระร่างของภิกษุนั้น อันสังฆานุสสติครอบครองแล้ว ย่อมกลายเป็นสิ่งที่ควรแก่การบูชา เป็นเสมือนว่าโรงอุโบสถที่มีพระสงฆ์ประชุมอยู่พร้อมแล้ว จิตย่อมน้อมไปเพื่อถึงพระสังฆคุณ แหละในเมื่อประจวบเข้ากับวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด หิริและโอตตัปปะย่อมจะปรากฏขึ้นมาแก่เธอทันที เป็นเสมือนเห็นพระสงฆ์อยู่โดยพร้อมหน้า ฉะนั้น ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน เมื่อจะไม่ได้แทงตลอดซึ่งคุณพิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในสังฆานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดาร ในสังฆานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๔. สีลานุสสติกถา

วิธีเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกเนือง ๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยสามารถแห่งคุณมีความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น อย่างนี้—

โอหนอ! ศีลทั้งหลายของเรา

๑. **อขณฺฑานิ** เป็นศีลไม่ขาด
๒. **อจฺฉิทฺทานิ** เป็นศีลไม่ทะลุ
๓. **อสพลานิ** เป็นศีลไม่ด่าง
๔. **อกมฺมาสานิ** เป็นศีลไม่พร้อย
๕. **ภุชิสฺสานิ** เป็นศีลที่เป็นไทย
๖. **วิญฺญุปฺปสตฺถานิ** เป็นศีลอันผู้รู้สรรเสริญ
๗. **อปรามฏฺฐานิ** เป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิไม่แตะต้อง
๘. **สมาธิสํวตฺตนิกานิ** เป็นศีลที่ยังสมาธิให้บังเกิดได้[๑]

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๘

แหละศีลเหล่านั้น คฤหัสถ์พึงระลึกถึงศีลทั้งหลายของคฤหัสถ์ บรรพชิตพึงระลึกถึงศีลทั้งหลายของบรรพชิต

อธิบายคุณลักษณะของศีล ๘ อย่าง

ศีลทั้งหลายจะเป็นศีลของคฤหัสถ์หรือศีลของบรรพชิตก็ตาม ศีลเหล่าใดในเบื้องต้นหรือเบื้องปลาย แม้สิกขาบทเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ขาดเหมือนผ้าที่ขาดตรงชาย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อขณฺฑานิ** เป็นศีลไม่ขาด

ศีลเหล่าใดตอนกลางแม้สิกขาบทเดียวก็ไม่มีขาด ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ทะลุเหมือนผ้าที่ทะลุตรงกลางผืน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อจฺฉิทฺทานิ** เป็นศีลไม่ทะลุ

ศีลเหล่าใด ไม่มีขาดไปตามลำดับ ๒ สิกขาบทบ้าง ๓ สิกขาบทบ้าง ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่ด่าง เหมือนแม่โคมีสีตัวด่างดำและด่างแดงอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยสีที่ตัดกัน มีสัณฐานยาวและกลมเป็นต้น ซึ่งผุดขึ้นตรงหลังหรือตรงท้อง ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อสพลานิ** เป็นศีลไม่ด่าง

ศีลเหล่าใด ไม่มีขาดเป็นระหว่าง ๆ ศีลเหล่านั้นเป็นศีลไม่พร้อย เหมือนแม่โคมีลายเป็นจุด ๆ ตัดสีกัน ฉะนั้นจึงชื่อว่า **อกมฺมาสานิ** เป็นศีลไม่พร้อย

อีกประการหนึ่ง ว่าโดยที่ไม่แปลกกัน ศีลทั้งหลายแม้ทุก ๆ ประเภท ชื่อว่าเป็นศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เพราะเป็นศีลไม่ถูกทำลาย ด้วยเมถุนสังโยค ๗ อย่างและบาปธรรมทั้งหลายมีความโกรธและความผูกโกรธเป็นต้น

ศีลทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ชื่อว่า **ภุชิสฺสานิ** เพราะทำความเป็นไทย โดยปลดเปลื้องออกจากความเป็นทาสแห่งตัณหา ชื่อว่า **วิญฺญุปฺปสตฺถานิ** เพราะเป็นศีลอันวิญญูชนทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญแล้ว ชื่อว่า **อปรามฏฺฐานิ** เพราะเป็นศีลอันตัณหาและทิฏฐิทั้งหลายมิได้แตะต้อง หรือเพราะเป็นศีลอันใคร ๆ ไม่พึงกล้าที่จะปรามาสว่า นี้โทษในศีลทั้งหลายของท่าน ชื่อว่า **สมาธิสํวตฺตนิกานิ** เพราะเหตุที่เป็นศีลยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้บังเกิดได้ แหละหรือ แม้ยังมัคคสมาธิและผลสมาธิให้บังเกิดก็ได้ด้วย

องค์ฌาน ๕ เกิด

เมื่อโยคีบุคคลระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงศีลทั้งหลายของตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความ

เป็นศีลไม่ขาดเป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงศีลโดยเฉพาะ[๑] ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว ในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

แต่เพราะเหตุที่คุณของศีลทั้งหลายเป็นสภาพที่ล้ำลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงไม่ขึ้นถึงขั้นอัปปนา ถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นนั้นถึงซึ่งอันนับว่า **สีลานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณของศีลนั่นเทียว

อานิสงส์การเจริญสีลานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งสีลานุสสติกัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นผู้มีความเคารพในสิกขา เป็นผู้มีความประพฤติเข้ากันได้กับสิกขา เป็นผู้ไม่ประมาทในการปฏิสันถาร เป็นผู้หลีกเว้นจากภัยมีการตำหนิตนเองเป็นต้น เป็นผู้มองเห็นภัยในโทษอันเล็กน้อย ย่อมได้บรรลุถึงซึ่งความไพบูลย์ด้วยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นผู้มากล้นด้วยปีติและปราโมช ก็แหละ เมื่อไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็ย่อมจะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในสีลานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดาร ในสีลานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๕. จาคานุสสติกถา

วิธีเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ อันโยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน พึงเป็นผู้น้อมใจไปในการบริจาคเป็นปกติ มีทานและการแบ่งปันดำเนินไปอยู่เป็นประจำ แหละหรือเมื่อจะเริ่มภาวนาพึงทำการสมาทานไว้ว่า บัดนี้นับจำเดิมแต่นี้ ครั้นปฏิคาหกมีอยู่ ยังมิได้ให้ทานแม้อย่างน้อยเพียงคำข้าวคำหนึ่งแล้ว เราจักไม่ยอมบริโภค ครั้นแล้วพึงให้ทานตามสัตติตาม

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๘

กำลังในปฏิคาหกผู้ประเสริฐโดยคุณทั้งหลายในวันนั้น ถือเอานิมิตในทานนั้นแล้ว ไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ณ เสนาสนะอันสมควร พึงระลึกเนือง ๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยสามารถแห่งคุณ มีความเป็นผู้ปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ว่า---

ในเมื่อประชาชนถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำอยู่ การที่เราเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ เป็นผู้มีการสละอย่างเด็ดขาด เป็นผู้มีมืออันสะอาด เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เป็นผู้ควรในการขอ เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน นั้นนับว่า เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ฉะนี้

อธิบายคุณลักษณะของการบริจาค

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ลาภา วต เม** ความว่า เป็นลาภของเราหนอ อธิบายว่า ลาภทั้งหลายของทายกเหล่านี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญไว้โดยนัยทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ คือ ก็แหละ ทายกครั้นให้อายุเป็นทานแล้ว ย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งอายุอันเป็นทิพย์ หรือเป็นของมนุษย์[๑] ดังนี้อย่างหนึ่ง คือ ทายกผู้ให้ทานย่อมเป็นที่รัก คนทั้งหลายเป็นอันมากชอบคบเขา[๒] ดังนี้อย่างหนึ่ง คือ เมื่อทายกดำเนินตามธรรมของสัตบุรุษทั้งหลายให้ทานอยู่ ย่อมเป็นที่รัก ดังนี้อย่างหนึ่ง ลาภเหล่านั้น เป็นส่วนของเราโดยแน่แท้

คำว่า **สุลทฺธํ วต เม** เราได้ดีแล้วหนอ อธิบายว่า คำสั่งสอนหรือความเป็นมนุษย์ที่เราได้แล้วนี้อันใด สิ่งนั้นเป็นอันเราได้ดีแล้วหนอ

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุที่ในเมื่อประชาชนถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำอยู่ เรานั้น เป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่อยู่ เป็นผู้มีการสละอย่างเด็ดขาด เป็นผู้มีมืออันสะอาด เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เป็นผู้ควรในการขอ เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน

ในคำเหล่านั้น คำว่า **ถูกความตระหนี่และมลทินครอบงำ** คือถูกความตระหนี่และมลทินครอบครอง สัตว์ทั้งหลายเรียกว่า **ปชา** ด้วยอำนาจที่ยังเกิดมาด้วยกรรม เพราะเหตุนั้นความหมายในบทว่า **ปชาย** ดังนี้คือ ในสัตว์ทั้งหลาย ผู้อันความตระหนี่และมลทินอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมดำทั้งหลายอันประทุษร้ายความผุดผ่องของจิต ซึ่งมีลักษณะกีดกันความเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่นแห่งสมบัติของตน ครอบงำแล้ว

๑ องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๔๔. ๒ องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๔๓.

คำว่า **ปราศจากมลทินและความตระหนี่** ความว่า ชื่อว่า ปราศจากมลทินและความตระหนี่ เพราะเหตุที่มลทินทั้งหลายมีราคะและโทสะเป็นต้นแม้อื่น ๆ และความตระหนี่ปราศไปแล้ว คำว่า **เป็นผู้มีจิต ...... อยู่** ความว่า เป็นผู้มีจิตอันมีประการตามที่กล่าวแล้วอยู่ ส่วนในพระสูตรทั้งหลายตรัสว่า **เราอยู่ครองเรือน** ฉะนี้ ก็เพราะทรงแสดงโดยทำนองแห่งธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัย ในเมื่อเจ้ามหานามศากยะผู้โสดาบันกราบทูลถามถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัย ในคำนั้น มีอรรถาธิบายว่า เราอยู่ครอบงำอุปกิเลส

คำว่า **เป็นผู้มีการสละอย่างเด็ดขาด** ความว่า เป็นผู้มีการสละอย่างปล่อยเลย คำว่า **เป็นผู้มีมืออันสะอาด** ความว่า เป็นผู้มีมืออันบริสุทธิ์ อธิบายว่า เป็นผู้มีมืออันล้างแล้วอยู่ตลอดกาล เพื่อให้เครื่องไทยธรรมเป็นทานด้วยมือของตนโดยความเคารพ คำว่า **เป็นผู้ยินดีในการเสียสละ** ความว่า การสละให้ เรียกว่าการเสียสละ ได้แก่การบริจาค ชื่อว่าเป็นผู้ยินดีในการเสียสละ เพราะอรรถว่า เป็นผู้ยินดีในการเสียสละนั้น ด้วยสามารถที่ประกอบอย่างติดต่อกันไป คำว่า **เป็นผู้ควรในการขอ** ความว่า ชื่อว่าเป็นผู้ควรในการขอ เพราะคนอื่นขอสิ่งใด ๆ ก็ให้สิ่งนั้น ๆ ปาฐะว่า **ยาชโยโค** ก็มี ความหมายว่า เป็นผู้ประกอบด้วยยาชะ กล่าวคือการบูชา[๑] คำว่า **เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปัน** ความว่า เป็นผู้ยินดีในทานด้วย เป็นผู้ยินดีในการแบ่งปันด้วย อธิบายว่า โยคีบุคคลย่อมระลึกเนือง ๆ อย่างนี้ว่า เราแหละย่อมให้ทานด้วย ย่อมทำการแบ่งปันแม้จากสิ่งที่ตนจะพึงบริโภคด้วย เป็นผู้ยินดีในทานและการแบ่งปันทั้ง ๒ นี้ด้วยนั่นเทียว

องค์ฌาน ๕ เกิด

เมื่อโยคีบุคคลนั้นระลึกอยู่เนืองๆ ถึงการบริจาคของตน ด้วยอำนาจแห่งคุณมีความเป็นผู้มีใจปราศจากมลทินและความตระหนี่เป็นต้นอย่างนี้ สมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน สมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงการบริจาค[๒] ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว ในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

---

๑ คำว่า **ให้ทาน** กับคำว่า **บูชา** ความหมายเหมือนกัน บทว่า **ยาชโยโค** ที่แปลว่า ผู้ประกอบด้วยการบูชา ก็คือผู้ประกอบด้วยทาน หมายความว่า ประกอบอยู่กับทานในกาลทุกเมื่อ

๒ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๙

แต่โดยเหตุที่คุณแห่งการบริจาคทั้งหลาย เป็นสภาพลํ้าลึกอย่างหนึ่ง โดยเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณแห่งการบริจาคอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงขึ้นไม่ถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นนั้นย่อมถึงซึ่งอันนับว่า **จาคานุสสติฌาน** เพราะเหตุที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจการระลึกถึงคุณแห่งการบริจาคนั่นเทียว

อานิสงส์การเจริญจาคานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุโยคีบุคคลผู้ประกอบเนือง ๆ อยู่ซึ่งจาคานุสสติกัมมัฏฐาน ย่อมเป็นผู้น้อมจิตไปในการบริจาคโดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มีอัชฌาศัยไม่โลภ เป็นผู้มีปกติกระทำอันสมควรแก่เมตตาภาวนา เป็นผู้องอาจแกล้วกล้า เป็นผู้มากด้นไปด้วยปีติและปราโมช ก็แหละเมื่อไม่อาจแทงตลอดซึ่งคุณวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

> เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในจาคานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดาร ในจาคานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

๖. เทวตานุสสติกถา

วิธีเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ โยคีบุคคลผู้มีความประสงค์เพื่อจะเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน พึงเป็นผู้ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น อันสำเร็จมาด้วยอำนาจแห่งอริยมัคค์ แต่นั้นพึงไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ณเสนาสนะอันสมควร พึงระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยานอย่างนี้ว่า—

> **เทวดาชาวจาตุมมหาราชิกา มีอยู่จริง เทวดาชาวดาวดึงษ์ มีอยู่จริง เทวดาชาวยามา มีอยู่จริง เทวดาชาวดุสิต มีอยู่จริง เทวดาชาวนิมมานรดี มีอยู่จริง เทวดาชาวปรนิมมิตวสวัตดี มีอยู่จริง เทวดาชั้นพรหมกายิกา มีอยู่จริง เทวดาชั้นสูงขึ้นไปกว่านั้น ก็มีอยู่จริง**

เทวดาเหล่านั้น ประกอบด้วยศรัทธาชนิดใด ครั้นจุติจากโลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดในภพนั้น ๆ ศรัทธาชนิดนั้นแม้ในเราก็มี

เทวดาเหล่านั้น ประกอบด้วยศีลชนิดใด ประกอบด้วยสุตะชนิดใด ประกอบด้วยจาคะชนิดใด ประกอบด้วยปัญญาชนิดใด ครั้นจุติจากโลกนี้แล้วจึงไปบังเกิดในภพนั้น ๆ ศีล, สุตะ,จาคะและปัญญาชนิดนั้น ๆ แม้ในเราก็มีอยู่[๑] — ฉะนี้

แต่ว่าในพระสูตรพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า— ดูก่อนมหานามะ ในสมัยใดอริยสาวกย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงศรัทธา, ศีล, สุตะ, จาคะและปัญญาของตนและของเทวดาเหล่านั้น ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน ดังนี้ ถึงจะตรัสไว้ดังนั้นก็ตาม แต่นักศึกษาพึงทราบว่า พระพุทธพจน์นั้นตรัสไว้เพื่อประสงค์จะทรงแสดงถึงคุณอันเสมอกัน ทั้งของพวกเทวดาที่ตั้งไว้ในฐานะเป็นพยานทั้งของตน โดยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น จริงอยู่ ในอรรถกถาท่านก็กล่าวไว้อย่างมั่นเหมาะว่า ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของตน โดยตั้งเทวดาทั้งหลายไว้ในฐานะเป็นพยาน

องค์ฌาน ๕ เกิด

เพราะเหตุนั้น เมื่อโยคีบุคคลระลึกอยู่เนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายของเหล่าเทวดาในภาคต้นแล้ว จึงระลึกเนือง ๆ ถึงคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นอันมีอยู่ของตน ในภาคหลัง ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะไม่ถูกราคะรบกวน จะไม่ถูกโทสะรบกวน จะไม่ถูกโมหะรบกวน ในสมัยนั้น จิตของเธอก็จะปรารภตรงดิ่งถึงเทวดาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้ องค์ฌานทั้งหลายย่อมบังเกิดขึ้นแก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้ว ในขณะเดียวกัน โดยนัยก่อนนั่นแล

ก็แหละ เพราะเหตุที่คุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเป็นสภาพที่ล้ำลึกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่โยคีบุคคลน้อมจิตไปในอันระลึกถึงคุณอย่างนานาประการอย่างหนึ่ง ฌานจึงขึ้นไม่ถึงขั้นอัปปนา ขึ้นถึงเพียงขั้นอุปจาระเท่านั้น ฌานนั้นนั่นย่อมถึงซึ่งอันนับว่า **เทวตานุสสติฌาน** ก็โดยที่ระลึกถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นเช่นเดียวกับคุณของเทวดาทั้งหลายนั่นเอง

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๙

อานิสงส์การเจริญเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน

ก็แหละ ภิกษุผู้ประกอบซึ่งเทวตานุสสติกัมมัฏฐานนี้อยู่เนือง ๆ ย่อมเป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอบใจของเทวดาทั้งหลาย ย่อมจะประสบความไพบูลย์ด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้น โดยประมาณยิ่ง เป็นผู้มากล้นด้วยปีติและปราโมช ก็แหละ เมื่อยังไม่ได้แทงตลอดคุณวิเศษชั้นสูงขึ้นไป (ในชาตินี้) ก็จะเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า

> เพราะเหตุฉะนั้นแล โยคาวจรบุคคลผู้มีปัญญาดี พึงบำเพ็ญความไม่ประมาทในเทวตานุสสติภาวนา ซึ่งมีอานุภาพอันยิ่งใหญ่ดังพรรณนามานี้ ในกาลทุกเมื่อ เทอญ

กถามุขพิสดาร ในเทวตานุสสติกัมมัฏฐาน ยุติลงเพียงเท่านี้

ข้อความเบ็ดเตล็ด

ก็แหละ ในพระวิตถารเทศนาแห่งอนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคตรัสพระพุทธพจน์ทั้งหลายมีอาทิว่า ในสมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้น ย่อมปรารภตรงดิ่งถึงตถาคตดังนี้แล้ว ตรัสพระพุทธพจน์ใดไว้ว่า ดูก่อนมหานามะ ก็แหละ อริยสาวกผู้มีจิตตรงย่อมได้ความยินดีในอรรถ ย่อมได้ความยินดีในธรรม ย่อมได้ความปราโมชอันประกอบด้วยธรรม ปีติย่อมเกิดแก่ผู้มีความปราโมช[๒] ฉะนี้ อรรถาธิบายในพระพุทธพจน์นั้น นักศึกษาพึงทราบดังนี้ ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความยินดี ในอรรถ** นั้น หมายเอาความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยใจความของพระพุทธคุณมีคำว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความยินดี ในธรรมนั้น** หมายเอาความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยตัวบาลี ที่ตรัสว่า **ย่อมได้ความปราโมชอันประกอบด้วยธรรมนั้น** ด้วยอำนาจความยินดีทั้ง ๒ ประการ

แหละในเทวตานุสสติกถา พระพุทธพจน์ใดที่ตรัสไว้ว่า **ปรารภซึ่งเทวดาทั้งหลาย** ดังนี้ พระพุทธพจน์นั้น นักศึกษาพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยอำนาจแห่งจิตที่เกิดปรารภเทวดาทั้งหลายในส่วนเบื้องต้นอย่างหนึ่ง ตรัสด้วยอำนาจจิตที่เกิดปรารภคุณทั้งหลายอันให้สำเร็จเป็นเทวดาเช่นเดียวกับคุณของเทวดาอย่างหนึ่ง

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๒๐. ๒ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๖.

อนุสสติ ๖ สำเร็จเฉพาะอริยสาวก

ก็แหละ อนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ ย่อมสำเร็จเฉพาะแก่อริยสาวกจำพวกเดียวเท่านั้น เพราะว่า พุทธคุณธรรมคุณสังฆคุณย่อมปรากฏแก่อริยสาวกเหล่านั้น และอริยสาวกเหล่านั้น ก็เป็นผู้ประกอบด้วยศีลอันทรงคุณมีความไม่ขาดเป็นต้น ประกอบด้วยจาคะชนิดที่ปราศจากมลทินและความตระหนี่ ประกอบด้วยคุณทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นเช่นเดียวกับคุณของเหล่าเทวดาผู้มีอานุภาพอันยิ่งใหญ่

แหละใน **มหานามสูตร**[๑] อนุสสติ ๖ ประการเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคอันเจ้ามหานามะกราบทูลถามถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัยของพระโสดาบัน ได้ทรงแสดงไว้โดยพิสดารเพื่อทรงแสดงถึงธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัยของพระโสดาบันเฉพาะ

แม้ใน **เคธสูตร** พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เพื่อประสงค์ชำระจิตแล้วบรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ขั้นปรมัตถ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วยอำนาจแห่งอนุสสติ เฉพาะแก่อริยสาวกไว้อย่างนี้คือ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนานี้ ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงตถาคตว่า อิติ ปิ โส ภควา........ ในสมัยนั้น จิตของเธอย่อมตรงดิ่ง ออกไป พ้นไป ปราศไป จากเคธะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า เคธะนี้แลเป็นชื่อของกามคุณ ๕ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในศาสนานี้ ทำพุทธานุสสติฌานแม้นี้แลให้เป็นอารมณ์แล้วย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยประการฉะนี้[๒]

แม้ใน **สัมพาโธกาสสูตร** ที่ท่านพระมหากัจจายนะแสดง ท่านก็แสดงอนุสสติฐาน ๖ ประการ ด้วยสามารถแห่งอันได้ซึ่งโอกาส เฉพาะแก่อริยสาวก เพราะเป็นผู้มีธรรมอันบริสุทธิ์ขั้นปรมัตถ์อย่างนี้คือ ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย น่าอัศจรรย์ ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย สิ่งไม่เคยมีได้มีแล้ว คือข้อที่พระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้ตรัสรู้โอกาสอันจะพึงบรรลุในฆราวาสอันคับแคบ เพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย.................เพื่อทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน โอกาสอันจะพึงบรรลุนั้น ได้แก่อนุสสติฐาน ๖

อนุสสติฐาน ๖ คืออะไรบ้าง ?

ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้ ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงพระตถาคตเจ้า............ ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในพระศาสนานี้ ทำพุทธานุสสติฌานแม้นี้แลให้เป็นอารมณ์ ย่อมเป็นผู้บริสุทธิ์ได้เป็นธรรมดา ด้วยประการฉะนี้[๓]

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๖. ๒ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๔๗. ๓ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๔๙.

แม้ใน **อุโปสถสูตร** ก็ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เฉพาะแก่อริยสาวกผู้เข้าจำอุโบสถ เพื่อทรงแสดงถึงภาวะที่อุโบสถมีผลมากด้วยอำนาจกัมมัฏฐาน อันเป็นเครื่องชำระจิตอย่างนี้คือ ดูก่อนวิสาขา ก็อริยอุโบสถ เป็นไฉน ? ดูก่อนวิสาขา ได้แก่การชำระจิตที่เศร้าหมองให้ผุดผ่องด้วยความพยายาม ดูก่อนวิสาขา อริยสาวกในศาสนานี้ ย่อมระลึกเนือง ๆ ถึงตถาคตว่า......... ...[๑]

แม้ใน **เอกาทสกนิบาต** เมื่อเจ้ามหานามะกราบทูลถามว่า ข้าแต่สมเด็จพระพุทธ-องค์ เมื่อพวกข้าพระองค์เหล่านั้น อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ต่าง ๆ กัน ข้าพระองค์จะพึงอยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อะไร ? เพื่อทรงแสดงธรรมเป็นเครื่องอยู่ถวาย พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงแสดงอนุสสติ ๖ ประการ เฉพาะแก่อริยสาวกเท่านั้น อย่างนี้ คือ ดูก่อนมหานามะ บุคคลผู้มีศรัทธาแล้วจึงจะเป็นผู้บันดาลให้สำเร็จได้ บุคคลผู้ไม่มีศรัทธาบันดาลให้สำเร็จหาได้ไม่ ดูก่อนมหานามะ บุคคลผู้ปรารภความเพียร มีสติมั่นคง มีสมาธิ มีปัญญา จึงจะเป็นผู้บันดาลให้สำเร็จได้ บุคคลผู้เกียจคร้าน มีสติหลงลืม ไม่มีสมาธิ ไม่มีปัญญา หาบันดาลให้สำเร็จได้ไม่ ดูก่อนมหานามะ ท่านจงดำรงอยู่ในธรรม ๕ ประการเหล่านี้แล แล้วพึงทรงเจริญธรรม ๖ ประการให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดูก่อนมหานามะ ท่านพึงระลึกเนือง ๆ ถึงตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา.............[๒]

กัลยาณปุถุชนก็บำเพ็ญอนุสสติ ๖ ได้

แม้ถึงจะเป็นอย่างนั้นก็ตามที อันปุถุชนผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลอันบริสุทธิ์เป็นต้นก็ควรสนใจเหมือนกัน เพราะว่าเมื่อกัลยาณปุถุชนระลึกถึงเนือง ๆ อยู่ซึ่งพระคุณทั้งหลายของพระพุทธเจ้าเป็นต้น จิตย่อมผ่องใสแม้ด้วยอำนาจแห่งการระลึกเนือง ๆ นั่นเทียว กัลยาณปุถุชนข่มนิวรณ์ทั้งหลายเสียด้วยอานุภาพแห่งจิตอันผ่องใส มีความปราโมชอย่างยิ่ง เริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็จะพึงทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตได้นั่นเทียว เหมือนอย่างพระปุสสเทวเถระผู้อยู่ที่กฏฐอันธการวิหาร

๑ องฺ. ติก. ๒๐/๓๖๕. ๒ องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๕๕

เรื่องพระปุสสเทวเถระ

ได้ยินว่า ท่านผู้มีอายุนั้นได้เห็นพระรูปพระพุทธเจ้าอันมารนฤมิตขึ้น ได้ปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ว่า พระพุทธเจ้านฤมิตนี้ ยังมีราคะโทสะโมหะอยู่ก่อน ก็ยังสวยงามถึงอย่างนี้ องค์พระผู้มีพระภาคแท้จะไม่สวยงามอย่างไรเล่า เพราะพระองค์ทรงปราศจากราคะโทสะโมหะโดยประการทั้งปวง ครั้นแล้วก็ยังวิปัสสนาปัญญาให้เจริญ ได้บรรลุพระอรหัตแล้วฉะนี้แล

ฉอนุสสตินิเทศ ปริจเฉทที่ ๗

ในอธิการแห่งสมาธิภาวนาในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมัคค

อันข้าพเจ้ารจนาขึ้นไว้

เพื่อให้เกิดความปราโมชแก่สาธุชนทั้งหลาย

ยุติลงด้วยประการฉะนี้

แก้คำผิด

หน้า	บรรทัด	คำว่า	แก้เป็น
๑๙	๑๖	ศีลท—	ศีลที่—
๒๑	๓	—วิสุทธศีล—	—วิสุทธิศีล—
๓๐	๑๐	ในอินทรีย์บ้าง	ในจักษุนทรีย์บ้าง
๓๒	๒๖	กริยาหลอกลวง	กิริยาหลอกลวง
๓๓	๑๓	การพูคติเตียน	การพูดติเตียน
๓๖	๙	ในเรือนล้น	ในเรือนโล้น
๔๖	๑๔	ภกษุนั้น	ภิกษุนั้น
๖๑	๑	อนุปสัมปั้น	อนุปสัมบัน
๖๔	๒	ปฎบัติ	ปฏิบัติ
๘๗	๔	บอกขึ้นสิกขา	บอกคืนสิกขา
๙๖	๑๗	เอกาสนิกธุดงค์	เอกาสนิกังคธุดงค์
๑๐๓	๒๑	ย่อมไม่—	ย่อมไม่—
๑๐๔	๑๓	ในอารัญญิกังคธุดงค์	ในอารัญญิกังคธุดงค์
๑๐๔	๑๔	คามแตก	ความแตก
๑๐๔	๒๕	ต้นไม้	ต้นไม้
๑๐๕	๔	ที่ล่วงหล่น	ที่ร่วงหล่น
๑๐๖	๘	ซึ่งล่วงหล่น	ซึ่งร่วงหล่น
๑๑๒	๒๓	ธุคงค์นี้	ธุดงค์นี้
๑๑๓	๑๐	อริยาบถนอน	อิริยาบถนอน
๑๑๕	๑๔	มีอาการอยู่ในป่า	มีการอยู่ในป่า
๑๒๐	๑๗	ด้วยรรถาธิบาย	ด้วยอรรถาธิบาย
๑๓๔	๒๔	ฉันอาหา	ฉันอาหาร

หน้า	บรรทัด	คำว่า	แก้เป็น
๑๓๖	๒๓	ตลอดไตรมาส	ตลอดไตรมาส
๑๓๗	๘	อนุโมทานทาน	อนุโมทนาทาน
๑๓๙	๑๓	จำต้องพยาม	จำต้องพยายาม
๑๔๑	๙	ปลึกตนไบ	ปลึกตนไป
๑๔๓	๑๒	คัมภีร์ทีนิฆกาย	คัมภีร์ทีฆนิกาย
๑๕๕	๒๕	ปาริหายกัมมัฏฐาน	ปาริหาริยกัมมัฏฐาน
๑๕๗	๘	และถืออโทส—	และถือเอาอโทส—
๑๖๘	๒๐	อากิญจัญยายตนะ	อากิญจัญญายตนะ
๑๗๒	๑๙	ไม่คารขยาย	ไม่ควรขยาย
๑๗๕	๑	ข้างตน	ข้างต้น
๑๗๙	๓	เพราะคนทหลวง	เพราะคนที่หลง
๑๗๙	๑๘	คนทไม่หลง	คนที่ไม่หลง
๑๘๔	๗	อธบาย	อธิบาย
๑๙๗	๖	อันอันพระพุทธเจ้า	อันพระพุทธเจ้า
๒๓๒	๑๐	ในในอรรถาธิบายนี้	ในอรรถาธิบายนี้
๒๓๔	๔	ประกอบด้วอองค์ ๕	ประกอบด้วยองค์ ๕
๒๓๘	๑๙	ซึ่งมีความเจริญ	ซึ่งมีความเจริญ
๒๔๑	๑๕	ญาณให้ผ่องใส	ญาณอันทำให้ผ่องใส
๒๕๑	๑๙	เข้ากับภูเขาเข้าบั้งใหญ่	เข้ากับภูเขาบั้งใหญ่
๒๕๒	๒	ในอาวัชชนวสีนั้นแล้ว	ในอาวัชชนวสีนั้น
๒๕๕	๘	เอโกทิกาวํ	เอโกทิภาวํ
๒๖๓	๑๒	รังแกลบ	ถังแกลบ
๒๖๓	๒๕	ตัตรมัชฌัตตเปกขา	ตัตรมัชฌัตตุเปกขา
๒๖๗	๑๑	จึ่ง ได้สรรเสริญ	จึ่งได้สรรเสริญ
๓๐๑	๒	ย่อมกระหำ —	ย่อมกระทำ
๓๑๐	๒๕	อย่างไม่ไม่มีขีดขั้น	อย่างไม่มีขีดขั้น

หน้า	บรรทัด	คำว่า	แก้เป็น
๓๒๐	๑๑	ทรงจับขวัญ	ทรงจับขวาน
๓๓๐	๔	ภูเขาวินตะกะ	ภูเขาวินะตะกะ
๓๓๑	๑๙	ปุริสทมมสารถิ	ปุริสทมฺมสารถิ
๓๓๒	๔	ธรรมฐีติญาน	ธรรมฐีติญาณ
๓๓๕	๕	เมื่อโยคี่บุคคล	เมื่อโยคีบุคคล
๓๓๘	๒	ดวยภคธรรม	ด้วยภคธรรม
๓๔๐	๑๙	สนฺทิฏฐิโก	สนฺทิฏฺฐิโก
๓๔๔	๒๑	สนฺทิฏฐิโก	สนฺทิฏฺฐิโก
๓๔๙	๒๓	อธบาย	อธิบาย
๓๕๑	๓	โดยเป็นค่—	โดยเป็นคู่-
,,	๒๑	-นั้น	-นั้น
(๑๗)	๑๓	วิปัสสนนกัมมัฏฐาน	วิปัสสนากัมมัฏฐาน
(๒๑)	๒	-ศึกษาอยู่เป็นในปัจจุบัน	-ศึกษาอยู่ในปัจจุบัน
(๒๑)	๖	ก็คงจักจะเป็น	ก็คงจักเป็น-

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ประยูรวงศ์ ๕๔ เชิงสะพานพุทธฯ ธนบุรี นายเวนอม กลิ่นแก้ว ผู้พิมพ์โฆษณา โทร. ๖๒๗๑๘